GORIŠKA KNJIŽNICA
Študijski oddelek
Nova Gorica
7606

IZ MOJEGA H. TUMA ŽIVLJENJA

FRANCE BEVK
LJUBLJANA

Henrik Tuma

Iz mojega življenja

VSE PRAVICE PRIDRŽANE

Henrik Tuma

Iz mojega življenja

Spomini, misli in izpovedi

NAŠA ZALOŽBA

L J U B L J A N A 1 9 3 7

Knjigo uredil D. K.

7606

D 33.651/1965

Delniška tiskarna d. d. v Ljubljani

Predstavnik Josip Štrukelj

Knjigo opremil arh. Bojan Stupica

»Es gibt wenige Biographien, welche einen reinen, ruhigen, steten Fortschritt des Individuums darstellen können. — Malo je življenjepisov, ki morejo podati čist, miren in stalen napredek poedinca.«

Goethe, »Aus meinen Leben«.

Predgovor

Pozivali so me z več strani, naj napišem svoje spomine, zlasti na delovanje na Primorskem. Že v začetku svojega političnega nastopanja sem mislil, da bom kdaj dajal javnosti račun o svojem delu, in sem zaradi tega skrbno hranil razne listine, zapisnike in liste. A skoraj ves moj bogati arhiv z ogromnim gradivom o društvenem, zadružnem in kulturnem delu na Goriškem je vzela vojna. Za čas po letu 1915. imam shranjene politične liste in revije in le za ta čas mi bo mogoče spomine utrditi s pismenimi citati. Ako bo v njih kaj netočnega, prosim bralce, da mi oproste morebitne napake v zgodovinskih podatkih in jih stvarno popravijo. Dogajanja sama pa, ki sem jih doživljal v sebi in na sebi, lahko vestno opišem. To mi je vedno bilo glavno in zato hočem v svojih spominih segati v zgodovino le iz svojega življenja in le v tej zvezi dati vpogled v politično in socialno življenje na Slovenskem, posebno na Goriškem, kjer sem živel in dejstvoval najdlje.

Zgled za moj spis mi je Goethejev «Aus meinem Leben». Po njem sem tudi vzel naslov, ne morda zato, ker bi se hotel meriti z nemškim umskim velikanom, ampak iz prepričanja, da se resen bralec uči več iz zgodovine razvoja posameznega delavca, nego iz brezštevilnih posnetkov in citatov iz listov in brošur. Človek je produkt vnanje prirode in človeške družbe, ki ga obdaja, in ga je moči razumeti le iz njegovega razvoja od mladosti pa do poznih let.

I. Otroška in mladostna leta v Ljubljani od 1858 do 1876

OČE IN MATI

Vsekdar sem živo čutil dediščino svojih staršev. Sodil sem se v zrelih letih in se sodim še danes po spominih na svoje prednike, na ožjo druščino svoje rodbine.

Moj oče je bil Čeh. Rojen je bil 24. februarja 1814. leta v Stodulku pri Pragi. Stodulk leži pod Belo goro, kjer je v sloviti bitki leta 1618. češki narod izgubil svojo svobodo. Prebivalci pod Belo goro so se še vedno živo spominjali nastopa najžalostnejše dobe češkega naroda in tako tudi moj oče. Vedno je občutil kot neizbrisno grenkobo krivico, ki se je češkemu narodu godila s strani habsburške hiše in v Avstriji vladajoče nemške gospôde. Dasi je bil veselega značaja, se je vedno rad vračal k žalostnim zgodovinskim spominom in je vedno ogorčeno obsojal nemško nasilje.

Bil je deveti sin kolarja, ki se je bil priženil v premožno hišo. V Stodulku je bila dvorazredna šola, za tiste čase razmerno dovolj izdatna. Ko je z dvanajstim letom končal šolo z jako dobrim uspehom, ga je oče namenil za učitelja. Prva njegova priprava za bodočega učitelja je bila, da je bil za ministranta pri cerkvenih opravilih. Kmalu je napredoval za mežnarja in obenem vlekel meh orgel staremu učitelju. Takrat za učitelja ni bilo treba posebnih šolskih študij. Kandidat je moral izkazati navadno znanje osnovne šole in znati je moral svirati na orgle in na gosli. S šestnajstim letom je dobil oče pristop v šolo, kjer je poslušal, kako je učitelj poučeval, in izvrševal od učitelja narekovane kazni, ki so obstajale v šibanju po zadnjici. Saj je še pozneje za moje dobe visela po šolah paličica za nepokorne učence, navadno na rožancu vrat. Potem je moral učiteljski kandidat čakati, da je bilo kje izpraznjeno kako učiteljsko mesto. Oče se je pridno učil svirati gosli in bi se ravno imel pričeti učiti orglanja, ko je pod cesarjem Francem izšla naredba,

da ne more postati učitelj, kdor ne zna nemškega jezika. Oče pa ni znal niti besede nemški. Ker stari oče ne bi mogel zalagati denarja za sinove študije v Pragi, je moral oče obesiti pedagogijo na klin.

Stari oče je odločil, da se mora izučiti kakega rokodelstva, pri čemer je izključil kolarstvo. Peljal ga je k nekemu znancu v Prago učit se čevljarstva. Oče je večkrat pravil, kako se je bal ravno čevljarstva in kako je bila ta pot žalostna. Skoraj vsako drugo obrt bi bil raje sprejel, a ni se upal upreti očetu. O štirih letih vajenstva v čevljarstvu se je vedno ogibal pripovedovati, in še kot deček sem čutil, da so mu spomini nanje neljubi. Z osemnajstim letom je postal pomočnik; učno pismo, seveda nemško, je od 1. avg. 1832. l.

Služil je sedem mesecev v Pragi pri mojstru Nedbalu, potem pa je moral po takratni navadi v svet kot «vandrovec». Potovanje je imelo smoter izobraziti mladega rokodelca, da spozna različne načine obrtovanja, da vidi svet in si nabere izkušenj iz življenja. Vandrovci so dobili od obrtne oblasti posebno potovalno knjižico (Wanderbuch), hodili so iz kraja v kraj, kjer so se vdinjali za kratke dobe kot pomočniki. Z mezdo ali, če kje niso dobili dela, s podporo svojega ceha, so odrinili v naslednji kraj, in tako so prehodili deželo za deželo, dokler niso naleteli na ugoden položaj ali pa se tudi vrnili kot izkušeni delavci v domači kraj. Mojega očeta je vleklo v Italijo. Njegova pot je šla s Češkega na Moravsko; v marcu l. 1833. je bil v Iglavi, v aprilu v Znojmu in še isti mesec na Dunaju, kjer je ostal dalj časa. Septembra leta 1834. je bil v Dunajskem Novem mestu in Neunkirchenu na Nižjem Avstrijskem. Nato je šel čez gornještajerske kraje Mariazell, Aflenz, Graz in Voitsberg na Koroško v Celovec, odtod čez Ljubelj na Loko in prispel 18. aprila 1836. leta v Ljubljano. Večkrat je z nekakšnim pomilovanjem samega sebe poudarjal, da je takrat obsedel v Ljubljani in tako ni videl blažene Italije.

S svojega potovanja je vedel povedati marsikatero povestico. Največ se ga je prijelo dunajskih zabavljic na Habsburžane, saj je prinesel želo proti njim že s Češkega. Tako je n. pr. pravil o cesarju Ferdinandu, da je bil popolen bebec. Zahajal je pa kljub temu po obedu sam v dvorno knjižnico. Njegovi okolici se je čudno zdelo, da hoče ta

cesar postati učen. Nekoč je njegov minister naročil cesarjevemu slugi, naj gre za njim v knjižnico, a previdno, da ne opazi njegovega prihoda, in naj pogleda, kaj cesar čita. Dvorni lakaj je to naročilo tudi izvršil. Prišel je tiho za hrbet cesarju, ki je sedel v velikem naslanjaču, in pogledal čez njegove rame. Videl je, da ima cesar v rokah velik foliant in sicer narobe. Po listu je lazila muha in cesar je potrpežljivo čakal, da je zašla v pregib knjige, nakar je foliant zaloputnil in muho ubil. S tem lovom na muhe se je torej cesar Ferdinand baje zabaval v dvorni knjižnici.

Neka anekdota z dunajskega dvora je bila starim Dunajčanom znana po krilatici: «Habt's keinen Türken g'sehn? — Ali niste videli nobenega Turka?» Na dvoru je bila nekoč velika maskerada, ki se je je udeležil tudi cesar s cesarico in seveda ves dunajski diplomatski svet. Kot veliki šaljivec Dunajčanom jako priljubljeni madžarski grof Šandor je bil za to maskerado najel nekega pomočnika, ki se je dal obleči za medveda, katerega bi Šandor, maskiran kot Turek, pripeljal v dvorano. Poprej je dal Šandor pomočniku pripraviti obilno večerjo. V jedi so skrivaj dali močno odvajalno sredstvo. Nato so pomočnika trdno zašili v medvedovo kožo. Seveda je Turek s svojim medvedom, ki je plesal po njegovi godbi, vzbujal veliko zanimanja. Ko se je Šandorju zdelo, da je medved že v željenem stanju, ga je priklenil na marmorni steber v dvorani, mu šepnil, da se kmalu vrne, in izginil. Ubogega privezanega medveda je jelo zvijati po črevih, in ko ni mogel več zdržati, je izgubil molčečnost in začel povpraševati mimoidoče dame in gospode: «Habt's keinen Türken g'sehn?» Okrog nervoznega medveda se je jela zbirati precejšnja družba. Skušali so ga odvezati, pa ni šlo. Zgodilo se je, s čimer je grof Šandor računal. Nastal je grozen smrad — in sijajne zabave je bilo konec.

Habsburški rod je imel značilne debele ustnice. Po očetovi povesti so nastale takole: Ker cesar Leopold I. od matere cesarice ni bil donošen, so po nasvetu zdravnikov negodnega novorojenčka zavijali v drobovje sveže zaklanih svinj toliko časa, da so mu z življenjsko gorkoto svinj rešili življenje. Od takrat imajo Habsburžani debelo spodnjo ustnico — od svinj.

Sličnih povestic je vedel oče celo kopo. Z njimi mi je zgodaj vcepil zaničavanje Habsburžanov. Mnogo je pripovedoval tudi s svojega potovanja po Avstriji in iz življenja po malih mestih in trgih, kjer je začasno delal kot pomočnik. Druščina mu je bila skoraj povsod nemška. Tudi od Celovca na Kranjsko se mu je zdelo vse nemško. Obrtniki so bili takrat po veliki večini ali Nemci ali ponemčeni Čehi. Tudi v Tržiču, kjer so izdelovali usnje, lahke čevlje in copate, je bilo vse nemško. Tržiški čevljarski mojstri, ki so svoje blago izvažali tudi v druge dežele, so prospevali; vsak je imel svojo hišico in svoje posestvo. Tudi za Škofjo Loko je pravil oče, da so bili vsi čevljarji, krojači in drugi rokodelci priseljenci, ki so govorili nemško.

V Ljubljani je bil oče že šest tednov, pa je bil še prepričan, da je v nemškem mestu. Obrt in trgovina sta bili v rokah Nemcev, uradništvo je bilo nemško. Neko nedeljo zgodaj zjutraj je šel oče s tovarišem Čehom čez Mestni trg; ko sta stopala mimo dveh mlekaric, se mu je zazdelo, da čuje češko govorico. Začuden je vprašal tovariša, kak jezik govorita, in šele ta mu je povedal, da je to «krainerisch», ki je češkemu jako podobno. Beseda «slovenski» je bila takrat na Slovenskem še prav malo znana.

Ljubljana je bila takrat prav živahno mesto, menda najživahnejše med Dunajem in Trstom. Zlasti je cvetela prevozna trgovina. Na parizarjih, t. j. velikih vozovih, pokritih s plahtami, so vozili trsni sladkor, svilo, sol, olje, vino in drugo blago iz Trsta. V Ljubljani so blago prelagali na druge vozove, namenjene proti Gradcu in Dunaju ali proti Zagrebu in Sisku. Glavno skladišče je bilo na Zoisovem grabnu. Krakovčani so mnogo zaslužili kot fakini. Zato so pa bili tudi jako prevzetni. Kaj radi so se bahali s tolarji Marije Terezije in bahavo dajali za vino. Šaljivo so jih nazivali «podkovani karfi». Bili so sploh jako samosvoji in meščanom — «škricem» — precej sovražni, še bolj pa vojaštvu. Tako so nekoč vlovili vojaškega bobnarja, ki je bobnal večerni poziv, mu raztrgali boben, ga zajahali in peljali čez šentjakobski most v mesto. To žalitev je vlada bridko maščevala. Razpisala je takoj nato vojaške nabore v Krakovem in na njih so bili potrjeni skoraj vsi fantje. To je bila huda kazen, kajti vojaška doba je takrat trajala

dvajset let. Poleg fakinov so dobro živeli tudi čolnarji, ki so prevažali v velikih dolgih čolnih blago po Ljubljanici. Po Ljubljanici so se meščani prav radi vozili na izlete; pozneje je nekaj časa vozil po Ljubljanici tudi parobrod na kolesa.

Mesto je bilo še prav majhno. Stiskalo se je ob Gradu med šentjakobskim in sedanjim Zmajskim mostom z delom na levem bregu Ljubljanice do Zvezde. Drúščinsko življenje je bilo jako živahno. Zabave so prirejali cehi, za gornji sloj pa Filharmonično društvo. Meščani so vabili na svoje plese in zabave tudi inteligentnejše obrtniške in trgovske pomočnike, ki so bili nekaka plesna in pevska garda meščanov. Moj oče je bil prikupljive vnanjosti, vesel in šaljiv, pel je lep bariton in izborno plesal. Prerajal je marsikatero noč. Takrat so sezidali prav za velike veselice «Colosseum», današnji «Kolizej» na Gosposvetski cesti, ki je bil za tiste čase in za takratno Ljubljano orjaška umetnostna stavba. Tako je «der schöne Tuma», kakor so ga imenovali vrstniki, veseljačil, dokler ga ni pač v veselem trenutku zalotila izkušena mlada vdova, Krakovčanka Neža Perdanova. Z njo je imel dva otroka: mojega po pôli brata Ferdinanda in po pôli sestro Nano. Kmalu po smrti prve žene okoli leta 1850. se je drugič oženil.

Očetova druga žena, moja mati, je bila Dolenjka iz Police nad Višnjo goro. Doma je bila iz Antanačeve kajže in je imela za doto celih dvajset starih goldinarjev. Kajža je imela ime po mojem starem očetu Antonu Vidicu. Ta bi bil moral prevzeti gospodarstvo po svojem očetu na jako trdni kmetiji. A prav takrat, ko se je njegov oče, torej moj ded, pripravljal, da mu izroči premoženje, je leta 1809. buknila francosko-avstrijska vojska in so tudi mojega starega očeta z drugimi fanti vred vlovili in vtaknili med vojake. V bitki pri Wagramu so njegovi tovariši grenadirji kranjskega polka videli, kako je padel zadet v prsi od francoske krogle. Ko se je to zvedelo, je ded izročil posestvo drugemu sinu. Leta 1815. pa se je moj stari oče vrnil iz francoskega ujetništva. Bil je v bitki le težko ranjen, a je okreval. Po vrnitvi mu je dal brat, ki je bil namesto njega postal gospodar na domu, za doto večjo njivo «V ravnih» in mu sezidal bajto ravno sredi vasi ob potoku, ki se zliva iz mlak in

ločja nad vasjo in teče proti dólenji vasi ter se po kratkem teku izgubi v ponikvah. Poličanje so trdili, da je njihova voda zdravilna, ker izvira ob različnih rastlinah. Posedali so vanj posebno rahitične otroke, da jim je voda izprala bolezen. Malo pod bajto je križala potok vaška brv.

Stari oče se je oženil z dekletom iz hiše «pri Boščetovih» v Iri vasi. Brat stare matere, Japelj, je bil v vsej okolici znan kot silno močan človek. Še za moje mladosti so pravili, da so se vsi starovaški fantje poskrili, kadar je na večer Boščetov Japelj pri vhodu v vas zaukal in šel vasovat k svojem dekletu. Pa so ga vlovili za vojake. Zvezali so mu z vrvjo roke in ga čez noč pustili na podu. Zjutraj ga niso več našli, ker je bil raztrgal vrv in utekel. Po dolgem iskanju so ga zopet našli in vklenili. A tudi verigo je pretrgal in ubežal znova. Potem so ga iskali dve leti in ga je menda izdalo dekle, pri katerem so ga biriči dobili. Priklenili so ga z verigo na soro voza in prepeljali v Ljubljano. Zadela ga je leta 1848. ali 1849. italijanska krogla v trebuh, ko je stal na straži na zidu trdnjave Brescia. Padel je težko ranjen raz visoki zid in čez tri dni umrl.

Moj stari oče je umrl, ko mu je bilo šestintrideset let. Odprla se mu je bila stara rana v prsih. Tisto leto — menda leta 1824. — je bila na Dolenjskem huda suša. Domačega pridelka pri Antanačevih sploh nikdar ni bilo veliko. Saj so imeli le njivo «V ravnih», laz so pa vzeli v zakup. V hlevu je bilo kakih pet do sedem koz. Stari oče je hodil na «tabrh», t. j. na dnino, stara mati pa je bila plevka. Napleti plevel je navadno zadoščal za hrano kozam čez zimo. Krompir z domače njive je zalegel komaj do velike noči. V družini pa je bilo troje otrok: moja mati Ana, mlajša Marija in najmlajša Alenka. Ko je oče umrl, so bile svisli prazne in so ves pridelek porabili že do božiča. Stara mati je morala prodati po vrsti vse koze, potem pa so bili navezani na milost sosedov. Nekaj hrane je stara mati še prislužila pri kmetih, nekaj pa so dobili otroci pri boljših kmetijah vbogajme. Navadna večerna hrana so bili krompirjevi olupki, le sem in tja je bila še kaka cela oblica krompirja.

Proti veliki noči stara mati ni mogla več prebiti. Posebno ji je delala preglavice moja mati, ki je bila jako živa in je lakoto tem teže prenašala. Zato jo je peljala k neki svoji

sorodnici na Vrbičje, v hribovsko vas pri Šentjurju, dobre tri ure hoda od Police. Služila naj bi tam za malo deklo, katere glavno in prvo delo je bilo krmljenje svinj in čiščenje svinjakov. Čez tri dni je utekla seveda naravnost domov. Pozneje se je sama čudila, kako je mogla — osemletni otrok — najti dolgo, precej zavito pot z Vrbičja nazaj na Polico. Stara mati je vzela šibo, jo pretepla in gnala nazaj. Razumel sem, zakaj je bila moja mati tako trda in neupogljiva, saj se ji je moral ta prvi dogodek iz življenja zasaditi globoko v dušo.

Da bi si olajšali položaj, so pri Antanačevih vzeli k sebi rejenca. Teh je bilo takrat na Polici vse polno. Dobivali so jih iz tržaške najdenišnice. Kmečke žene so hodile tudi same ponje kar peš, ko še ni bilo železnice. Za rejenca so dobivali dva do tri goldinarje na mesec, kar je bilo za tiste čase izdatna pomoč, posebno kajžarjem. Redili so jih skupaj z domačimi otroki in jih smatrali kakor za svoje. Rejenec pri Antanačevih je bil ljubljenec stare matere, ker je bil edini moški pri hiši. A leta 1848. so ga vtaknili v vojaško suknjo in je naslednje leto umrl v vojaški bolnišnici v Budimpešti.

Mati se je ob vsej bedi dobro razvijala, postala je lepo kmečko dekle in fantje so jo kaj radi zalezovali. Služila je v raznih krajih, med drugim tudi na Grosupljem, če se ne motim, pri «Koščaku». Grosuplje je bila takrat velika postaja za parizarje, na katerih so prevažali kolonialno in drugo blago na Hrvatsko in s Hrvatskega. V Koščakovi gostilni je bilo vselej veselo življenje, kadar se je nabralo več voznikov, ki so dobro služili in so bili denarni. Razen voznikov so zahajali tja tudi tihotapci. Takrat je precej cvetelo tihotapstvo s svilo in drugim dragocenim blagom. Domačini so bili seveda na strani tihotapcev, ki so bili krepki in pogumni kmečki fantje. Finančnih stražnikov, katere so imenovali »iblajtarje», niso mogli videti. Nekoč sta prihitela dva tihotapca, precej obložena, vsak z omotom svile. Vsa preplašena sta povedala, da so stražniki za njima. Prosila sta mojo mater, naj jima skrije tovor. Imela je prav takrat zamesiti kruh. Vrgla je oba omota v še prazno mentrgo, pokrila z moko in jela staviti kvas. Iblajtarji so kmalu nato stopili v hišo in vse preiskali, a se niso domislili, da bi segli pod moko.

Mati je imela okoli tri in dvajset let, ko je služila pri bogatem mlinarju vdovcu. Ta jo je zapeljal, in porodila je deklico, ki so jo krstili za Marijo. Po porodu se je mlinar matere znebil. Ko ga je tožila, je še pred sodnikom tajil, da bi bil z njo spolno občeval. Tedaj mu je mati priložila krepko zaušnico in izjavila, da od take svinje ne mara ničesar in da bo za otroka sama skrbela. Šla je za dojiljo v Ljubljano, menda leta 1842.

Služila je najprej v bogati laški družini Premuda iz Dalmacije, katere trgovina je zalagala vso Kranjsko s kolonialnim blagom. Doma so govorili laški. Dasi je služila pri njih najmanj dve leti, se je naučila le nekaj italijanskih besed, ki jih je pozneje nam otrokom rada bahavo ponavljala, kakor n. pr. «buona notte — lahko noč», potem «pogereta sesolota», t. j. poveretta sessolotta (tako so pravili tržaškim delavkam, ki so delale sedé na nizkih stolcih). Zapomnila si je tudi neko arijo iz opere «Norma» in jo večkrat pela pri kuhi: «Miralonda o tvoj dželuki», t. j. «Mir, o Norma, ai tuoi ginocchi — Glej, o Norma, pred tabo na kolenih». Ko sem jo pozneje, ko sem se bil že naučil nekoliko laškega, oponašal, je bila silno huda name, češ da imam tako malo smisla za tako lepo pesem. Nato je prišla kot pomočnica kuharice v nemško židovsko družino Heimann, ki je takrat zalagala vso Kranjsko s krojnim blagom. Pri tej je služila več let, a nemškega se razen «Gute Nacht» menda ni prav nič naučila. Pač pa se je naučila precej dobro kuhati, na kar je bila še v starih letih silno ponosna. Kadar sem jo hotel jeziti, sem grajal kuho; tedaj je rekla, da bo vse skupaj pustila in da pojde na kako graščino za kuharico. Bila je jako pridna gospodinja, pa stroga žena in mati. Za otroke bi vse storila. Ni pa imela ljubezni do pastorkov Ferdinanda in Nane.

Po značaju sta bila oče in mati pravo nasprotje. Oče je bil telesno jako močan in na prvi pogled tudi energičen mož. Po srcu pa je bil silno mehak, skoraj preobčutljiv. V družbi je bil splošno spoštovan. Mati nasprotno je bila zaradi bridkih življenjskih izkušenj vsaj na videz brezsrčna in togotna. Kadar se je razjezila, ni poznala meje. Ko sem ji nekoč vzel poleno, da bi si iz njega iztesal za igračko puškino kopito, mi ga je iztrgala iz rok in me udarila po hrbtu tako, da sem za dolgo časa izgubil glas. V svojo sestro Micko, ki je pri

njej služila, je nekoč v jezi zalučila goreče poleno. Zato pa je nobena nezgoda ni pretresla. Medtem ko je oče hitro omahnil, je mati ostala vselej enako trdna in je njena volja odločila. Kakor je bila v trenutkih togote skoraj grda, tako je v težkih trenutkih bila pripravljena žrtvovati tudi sebe. Oče je bil pri gospodarstvu precej površen, imel je več veselja za druščino, politiko, gledališče, petje in glasbo. Delal je skoraj le pod pritiskom matere, ki je zahtevala od njega zaslužka. Bila je varčna in silno marljiva. Tudi nas otroke je vedno priganjala k delu in učenju. Skrbela je za očeta in zase ter za nas otroke, da smo bili vsi dobro oblečeni, sprva, dokler je šlo pri hiši dobro, po meščanski modi. Vsako nedeljo je oblekla «Reifrock» — tedanje zvonu podobno krilo, ki je bilo spodaj in v sredi napeto z obročem iz ribje kosti ali iz tanke železne latice. Nekajkrat me je natepla, ker sem ji skrivaj vzel kak košček prožne latice, da sem iz njega naredil vzmet za samokres iz bezgovega lesa. Posebno je pazila na čednost, kar je bilo takrat v Ljubljani prav potrebno, ker so bile hiše steničave in so se otroci v šoli prav često nalezli uši. Prva leta po poroki je čevljarnica precej nesla, ker je mati na očeta ugodno vplivala. Nekoč pozneje sem vprašal mamo, kako je to, da jo oče tako uboga, ko je vendar velik in močan človek, ona pa razmerno majhna in šibka. Odgovorila mi je, da mora v zakonu sploh veljati pravilo, da mož uboga ženo; če pa je ne uboga, ima žena pravico, skočiti mu v obraz.

Od matere imam trdi del svojega značaja, kakor sem po njej podedoval in za menoj tudi moji otroci zdrave in močne kite Boščetovega rodu.

Mati je bila popolnoma nepismena in neuka. V šolo ni nikdar hodila. Saj je morala z osmimi leti od doma za svinjsko deklo. Bila je tudi okorela brezbožnica. V vsem svojem življenju nisem naletel med preprostimi ljudmi na človeka, ki bi bil tako popolnoma brez vsake vere kakor ona. Nobenega verskega obreda ni razumela. Hodila je sicer mehanično v cerkev, skoraj vsako nedeljo, ni si pa prav nič storila iz tega, če je zaradi domačega opravka zamudila mašo. Pridige sploh ni poslušala, ker je trdila, da govore «farji» — drugače jim sploh ni rekla — same neumnosti. Drugim priporočajo potrpežljivost in ponižnost, sami si pa pasejo

trebuhe in so prevzetni. Posebno jim je zamerila samstvo, ki ji je bilo nenaravno in nemoralno. Trdila je, da duhovnik ne more imeti srca, ker ne ve, kaj je družina in kaj je ljubezen in žrtvovanje za otroke, ženo, moža in ljudi. Kadar je videla «lemenatarje», ki so takrat nosili dolge plašče «biklerje» z violetnimi slecmi in cilindre, je zabavljala: «Kako škoda takih zdravih fantov! Toliko krvi in semen zaman! Namesto da bi koristno delali in redili družino, se pripravljajo za lenobo.» Svetništvo je imela za veliko komedijo, pekel in hudiča za veliko bajko. Rekla je: «Trpela sem že na tem svetu kakor v peklu, in kolikor imam uživanja, sem si ga z delom prislužila.» Kadar je toča pobila poljske pridelke ali pa se je zgodila druga prirodna nezgoda, je trdila, da ni mogoče, da bi se kaj takega godilo po božji volji, saj je kmet delaven in revež, in ni torej nobenega vzroka, da bi bil tako kruto kaznovan, medtem ko se mestna gospôda brez skrbi pase. Bog, kakor ga molijo, tepe le reveže, ne pa bogatinov. Posebno se je jezila, kadar je videla pohabljene otroke. Ni mogla razumeti, zakaj bi bil nedolžen otrok že ob rojstvu kaznovan. Ko je nanesel razgovor na smrt, je govorila: «Nimam si kaj očitati. Delala sem od ranega jutra do poznega večera. Do moža in otrok sem storila svojo dolžnost. Za menoj ostanejo otroci.» Ko pa je stavila v loterijo, je šla večkrat v cerkev molit, da bi kaj zadela. Če ni bilo nič, je zabavljala, da molitev nič ne pomaga. Nekoč pozimi nas je zjutraj še v postelji zbudila s krikom: «V rit me piš', sveta Polona! Celo noč sem molila, pa ni nič pomagalo.» Bolel jo je zob, sveta Polona pa je pomočnica proti zobni bolezni. Vstala je z obvezano glavo in šla na delo. Tudi nas otrok ni priganjala v cerkev, marveč je rekla: «Delaj pa uči se!» Njena vera je bila ljubezen do otrok in do dela. V delu je videla rešitev zase in za človeško družbo. Rada je dala beraču kruha, ne pa denarja. Bila je skrajno resnična in tudi pred otroki ni ničesar skrivala. Ko sem nekoliko odrastel, tudi spolnih stvari ni prikrivala.

Oče pa ni nikdar zamudil velike maše in pridige v stolni cerkvi. Mojstri so imeli svoje posebne prostore na desni strani cerkve blizu prižnice. Kadar je prišel kak znamenit pridigar od drugod, je hodil poslušat pridige celo med tednom zvečer. Ko sem hodil že v gimnazijo, je bil posebno

na glasu kot izboren pridigar kaplan dr. Klun, poznejši državni poslanec. Moral sem vsako nedeljo z očetom k maši in pridigi. Stal sem ob njegovi klopi in moral poslušati, kajti oče me je grede iz cerkve vsakokrat izpraševal, kaj in koliko sem razumel. Imel je silno veselje z menoj, če sem prav povedal, sicer mi je pa sam tolmačil. Uprl sem se mu v trinajstem letu. Po pridigi je oče zahajal vsako nedeljo in praznik na pivo k Perlesu, ki je imel pivovarno tam, kjer je sedaj poslopje Mestne hranilnice, ali pa k Auerju, ki je imel pivovarno, kjer je sedaj Oražnov dom. Tu so se zbirali vsi boljši obrtniki, skoraj sami Nemci in Čehi, kakor čevljarji Hinterlechner, oče geologa in univerzitetnega profesorja, Schwentner, oče višjega sodnega svetnika, Spintre, Švab z Ogrskega, oče okrajnega šolskega nadzornika, menda v Kočevju, Drachsler, ki je bil tudi hišni posestnik na Šentjakobskem trgu. Prihajal je tudi Tönnies, izredno inteligenten in pošten mož, ki je vodil svoje takrat največje stavbno podjetje v Ljubljani. Med tednom oče ni nikdar kadil, pač pa njuhal, kar je bilo takrat v modi; vsako nedeljo pa je zapalil smotko. Gledal sem največ, kako so kegljali. Dobil sem tudi požirek piva, dasi ga nisem maral in sem se le očetu na ljubo posilil.

Oče je bil tudi jako načitan. Zgodovino evropskih držav je precej dobro poznal, seveda v marsičem enostransko. Še dečku mi je razlagal o različnih vojnah, o cesarjih in kraljih, zlasti o razkošnem življenju vladaric angleške Elizabete, ruske Katarine in avstrijske Marije Terezije. O njih ni govoril posebno spoštljivo. Silno rad mi je pravil o veliki francoski revoluciji, ki jo je zakrivila izprijenost visoke družbe. Čital je seveda samo nemško literaturo, ker mu češka ni bila dostopna. Poznal je tudi nekaj socialističnih spisov. Spominjam se, kako je večkrat v nedeljo po kosilu zaklical «Proletarier aller Länder, vereinigt euch! — Proletarci vseh dežel, združite se!»

Okoli leta 1871. nas je oče vse presenetil. Poslal je bil v nedeljo zjutraj vajenca z nekim omotom, ki je po obliki kazal na svinjsko gnjat — bilo je pred veliko nočjo. Mati je mislila, da jo hoče oče razveseliti z darilom, in se omota niti taknila ni. Po kosilu je oče počasi odvil omot in potegnil iz njega gosli, jih takoj nastavil in zagodel: «Kde domov můj»

in nato lepo narodno pesem: «Hora, hora, visoká si, ma panijenka vzdalená si.» Vsi smo ostrmeli. Nikdo od nas ni slutil, da zna oče gosti na gosli. Saj je bil že preko trideset let s svojega češkega doma in je imel prste vse otekle in žuljave od težkega čevljarskega dela. Pel je vsako nedeljo popoldne, večinoma češke narodne pesmi, pa tudi znane operne arije. Znal je mnogo Nestroyevih kupletov z Dunaja, kjer je mnogo zahajal v gledališče. Tudi prva leta v Ljubljani je, kakor je pravil, zahajal v gledališče. Meni so očetove pesmi vse ostale v spominu in najljubša mi je še danes «Hora, hora, visoká si». Pel sem jo in jo še pojem kot nežno, bolestno ljubezensko pesem.

Oče in mati se nista skladala v politiki. Oče je bil naroden in se je s ponosom priznaval za Slovana, mati pa ni imela nobenega smisla za narodnost. Smatrala je, da so Slovenci sojeni na nižje službe, kolikor ne ostanejo kmetje, katerih zaostalost je čutila, in je držala z olikanci, ki so bili Nemci ali nemškutarji. Pravila mi je, da ne bo nikdar nič iz mene, če se bom za Slovence potegoval. Ko so začeli rabiti ime Slovenec namesto Kranjec, ga je izgovarjala «Srovenec», ker je menila, da je tudi slovenska inteligenca surova. Ko je pozneje očetova obrt jela pešati zaradi njegovega političnega udejstvovanja, se je z očetom pogosto prav burno sporekla. Očitala mu je, da bo on kriv nesreče svojih otrok. Hotela je, da pridemo do boljšega kruha, kakor ga imata z očetom.

Mati je rodila očetu osmero otrok, od katerih živi samo še sestra Neta, rojena leta 1862., sedaj v hiralnici S. Girolamo v Neaplju.

Očetova obrt je pred mojim rojstvom in približno do leta 1866. dobro uspevala. Ko sem se jel zavedati življenja, je bilo njegovo podjetje prvo čevljarsko podjetje v Ljubljani, ki je zaposlovalo do dvanajst pomočnikov in delalo za vse ljubljanske zavode, tako za Mahrovo trgovsko šolo in Waltherrjevo nemško osnovno in meščansko šolo, obe z internatom. Vsi uradniki, večinoma Nemci in nemškutarji, in oficirji kranjskega polka so bili njegovi odjemalci.

PRVI SPOMINI

Rojen sem bil dne 9. julija 1858. leta v Krakovem, na bregu Ljubljanice «Pri Krivčku», kjer je imel oče svojo čevljarno menda do leta 1862. Krščen sem bil v trnovski cerkvi. Ko sem bil star pol leta, sem padel v Ljubljanico. Teta Micka, ki je pomagala materi, je šla prat plenice in me vzela s seboj ter položila v travo na bregu. Zaradi kobacanja sem se potočil v Ljubljanico, a je teta pravočasno skočila za menoj v vodo in me rešila. Ko sem se pozneje že s šestim letom naučil plavati in sem silil ob vsaki priliki kopat se v Gradaščico ali Mali Graben ali v Ljubljanico, mi je mati večkrat očitala, da imam to strast od one prve kopeli.

Prvi lastni spomini segajo v leto 1862. ali 1863. Stanovali smo v tretjem nadstropju hiše grofa Blagaja pred šentjakobsko cerkvijo nasproti ljudske šole. Naš sosed je bil neki Italijan Palisa, ki je veljal za učenega astronoma, zato pa tudi za malo prifrknjenega človeka. Grof Blagaj je bil bogat kranjski plemič, ki je imel graščino in veleposestvo na Boštanju. Pripeljal se je v Ljubljano z gospo navadno vsak mesec enkrat in je imel v prvem nadstropju svoje hiše rezervirane prostore. Kadar je prišel, je moralo biti v hiši vse tiho in ponižno. Nam otrokom so zabičevali, da se mu moramo nizko klanjati. Jaz sem se mu raje izognil. V pritličju proti Sv. Jakobu je bila takrat znana krčma «Pri Kajzerju» po imenu gospodarja, ki je bil Nemec in prej čevljar. V njej se je točilo staro vino iz kleti grofa Blagaja. Proti Staremu trgu je bilo deželno sodišče, imenovano «krvava rihta», ker so svoj čas tam z balkona proglašali smrtne obsodbe.

Eden prvih mojih spominov je povest o treh Italijanih, ki so bili obešeni leta 1859. zaradi roparskega umora. Obešanja v veliki gramozni jami za Sv. Krištofom seveda nisem videl sam; pravila mi je o njem teta Micka. Ko sem začel čitati, so še krožila med ljudmi tiskana poročila o sodbi in usmrčenju, v katerih so bile naslikane vislice v podobi kljuke, s katerih je obešenec visel prosto v zraku. Vsa ta zadeva, zlasti pripovedovanje o grozodejstvih Italijanov, je silno vplivala name. Obešanje pa se mi je gnusilo in sem podzavestno sodil, da nima nikdo pravice do usmrčenja sočloveka. Tega mnenja je bila tudi teta Micka, ki je pripo-

vedovala o Italijanih, da nas je strašila pred zločinom, a obenem večkrat izrekla usmiljenje do obsojencev.

Prav tak vtis je napravilo name pozneje, menda leta 1864., obešanje mladega Vipavca, morilca rodne matere. Tudi takrat so izdali tiskano poročilo s sliko. To pot sem bil tudi sam med gledalci. Obešali so na grajski planoti. Prišel je bil že v rabo sedanji tip vislic, na katerih se obeša na mehaničen način. Ves Grad je bil poln ljudstva, vse se je gnetlo. Obešali so na robu planote, da se je moglo od daleč videti. Ko so Vipavcu zadrgnili okoli vratu zadrgo, je zagnal oster krik, ki mi je dolgo zvenel po ušesih. V spominu mi je ostal pomenek o tem s teto Micko, ki je bila takrat z menoj na Gradu. Ko mi je pravila, da se je obsojenec globoko skesal in dobil odvezo, sem jo vprašal, ali pride v nebesa. Rekla je, da so mu grehi odpuščeni in so mu torej tudi nebesa odprta. To mi je silno dolgo brodilo po glavi. Po eni strani nisem razumel, da človeka, ki se je globoko skesal, obesijo, po drugi strani pa nisem mogel doumeti, da pride morilec v nebesa prav tako kakor pravičnik, ki je vse življenje živel po volji božji. Večkrat sem nadlegoval teto Micko s takimi vprašanji, katerih seveda ni rešila in jih tudi jaz še do danes nisem rešil.

Teta Micka je bila majhna, a koščena in silno močna. Čeber perila si je sama postavila na glavo. Služila je materi skoraj brezplačno. Imela je sicer dogovorjene tri goldinarje na mesec, a ker je bila mati vedno v denarni zadregi, si je od nje izposojala; tako je bila tetina zaloga prihranjenega denarja prav majhna. Iz nje je sem in tja kupila nam otrokom kako oblačilo ali jed. Mene je imela posebno rada in sem jo tudi jaz imel skoraj raje nego mater. Bila je resnično pobožna in moja prva verska vzgoja je bila od nje. Pravila mi je cele ure o življenju Jezusovem in raznih svetnikov in svetnic. Pri tem je znala vedno poudariti etični moment. Kot otrok sem bil prav tako veren kot ona. Vse, kar sem imel v sebi srčnega verskega, sem dobil od nje in mi je menda še ostalo. Kar sem pozneje v tem pogledu pridobil v šoli, ni dosti zaleglo.

Eden prvih doživljajev, ki se nanj spominjam, je tatvina uhanov, tako zvanih murenčkov, kar naravnost iz ušes; pri-

merila se je meni in bratu Jožefu. Takrat je bila moda, da so otroci nosili uhane, deklice v obeh ušesih, fantje le v levem ušesu. Na zlatem obročku je bila na spodnjem delu obloga z belim in črnim dragim kamnom. Po pisanem črnobelem kamnu so imeli ime murenček. Bili so razmeroma dragi; če se prav spominjam, so stali do 5 gld. Mati, ki je gledala, da smo bili kolikor toliko modni, jih je kupila tudi meni in bratu. Obroček se je vtaknil skozi méčico, t. j. spodnji mehki del uhlja, ki nam ga je prebodla babica. Takrat sem jezno zaklical vanjo, da je «prešičja manka». Bil sem star menda štiri leta, bolehni brat Jožef pa šest. Mati nama je dovolila, da sva se šla sprehajat na Šentjakobski trg. Sedla sva na prag zakristije. Pristopil je odrasel fant, ki je imel v rokah bič. Razlagal nama je, da poka njegov bič tako, da se sliši v Rim, in ima moč, da prikliče kočijo iz Trsta, ako ga prej namažeš z uhani. Odpel nama je murenčka, izročil bič in izginil. Midva sva hitela domov in kazala mami bič, ki naj prikliče kočijo iz Trsta. Mati je hitro razumela, da nimava več murenčkov, in naju je pošteno nabila, ker sva bila tako neumna.

Spominjam se iz tega časa tudi na velik požar pri Sv. Florijanu. Ponoči so nas zbudili iz spanja, ker se je bilo bati, da se ogenj razširi na vso okolico cerkve sv. Jakoba. Nad cerkvijo je bila zarja od ognja tako svetla, da bi v našem stanovanju lahko čitali. Požare so že takrat oznanjali s streli z Gradu.

Spominjam se tudi na odhod vojakov kranjskega polka leta 1864. na dansko vojno zaradi Schleswig-Holsteina. Spremljala jih je godba. Fantje v zadnjih četah, ki so bili komaj potrjeni, so imeli še svoje kmečke obleke, le čepice so imeli vojaške. Za vojaki je šla cela tropa kmečkih žen, ki so nosile v pletenicah jedila, in jokaje spremljale vojake pri odhodu na bojišče.

Leta 1864. so nabirali v Ljubljani prostovoljce za vojsko cesarja Maksimilijana v Meksiki, tako zvane «meksikajnarje». Oče je imel takrat svojo čevljarsko delavnico v hiši uršulink v kotu poleg hiše, kjer je danes Fettichova brivnica in kjer je bil že takrat neki modni frizer. Poslopje uršulink še ni bilo táko kakor danes, marveč je bilo nizko in zanemarjeno. Iz delavnice se je videlo na Zvezdo, splošno

imenovano Sternallee, in na Kazino, kjer so se zbirali častniki in ljubljanski imenitniki. Sredi trate pred Kazino, kjer je vojaška godba svirala poleti popoldne koncerte, so postavili za nabiranje meksikancev kolibe z zavesami, kjer so ogledovali in potrjevali fante v vojake. Na dan, ko so bili potrjeni, so dobili do sita jedače in pijače. Nabirali so tudi prostovoljce častnike iz armade, katere so dobro plačevali. Oče je dobro služil, ker so častniki naročali visoke škornje, tudi imenovane «meksikajnarji», in plačevali s cekini. Ko sem naslednje leto obolel za ošpicami, mi je prinesla mati kratko nogavico, napolnjeno s cekini, da sem se na postelji igral in dal mir. Takrat so tudi jeli peti po deželi pesem: «Mi smo fajn ljudje, meksikajnarji, hoč'mo se vojsk'vati tamkaj v Meksiki.»

Izpred Sv. Jakoba smo se jeseni leta 1864. preselili v Gradišče, kjer smo stanovali v mestni hiši dve leti. Od tam sva hodila z bratom Jožefom v šentjakobsko šolo v I. in II. razred. Pot je vedla skozi Hilscherjevo ulico in preko dvorišča gostilne «Pri Šikcu», ki je stala na oglu proti trgu pred Križankami. Iz Gradišča smo se selili zopet nazaj v Blagajevo hišo pred Sv. Jakobom, ki je segala od Šentjakobskega trga pa do brega nad Ljubljanico. Naša velika skupna soba, ki je služila vsej družini, je bila na oglu proti Ljubljanici in je imela troje oken. Poleti je bila jako lepo sončna, a tudi jako vlažna. V severnem kotu je bila včasih stena vsa premočena. Pozimi je mati znašala vse postelje okoli velike zelene kmečke peči, ki jo je kurila s šoto. Zvečer je naložila peč, da je šota tlela vso noč, a gorkota ni segala daleč in je vlaga v kotu proti jutru, često tudi že na večer, zmrznila, da se je napravil srež od stropa do tal. Ko smo zvečer stopili z lučjo v sobo, so se kristali v kotu zalesketali kot diamanti. Pozimi je bil v sobi proti jutru občuten mraz. Sestri Felicita in Matilda sta spali v majhnem kabinetu, kjer je bilo prostora komaj za dve postelji in kjer se sploh ni kurilo. Bilo je včasih prav bridko, ko sta morali zgodaj zjutraj vstati in iti v globokem snegu v cerkev pet.

Vlažno stanovanje je imelo usodne nasledke za mlajšo sestro in brata. Oba sta dobila zaradi vlage vnetje pokostne mrene (periostitis), sestra Neta v kolenu, ko je imela šest let, brat Ivan, ki smo ga imenovali po drugem krstnem imenu

Viljem, pa v kolku, ko je bil v drugem letu starosti. Oba sta od bolečin prevpila cele noči. Takrat je bilo pri hiši še nekaj denarja in je oče storil vse mogoče, da bi rešil otrokoma nogi. Z materjo je peljal Neto celo v Trst k neki ženski, ki je zdravila z dovoljenjem oblasti. Ni je rešila bolečine. Nato so jo nesli h konjederčevi ženi, ki je bila na glasu, da ozdravi vsako bolečino. Ta je po pregledu otroka izjavila, da ni mogoče ozdraviti noge, bolečino pa lahko zamori le tako, da se dekletu noga posuši in ne bo mogla hoditi. Mati je v to privolila, ker ni vedela druge pomoči. Konjederka je sestri polagala na koleno neki obliž in v kratkem času je bolečina otrpnila, obenem se je pa tudi noga posušila. Sestra je morala hoditi ob berglji, ker je imela desno nogo vso zakrnjeno, kakih 20 cm krajšo od leve. Razvila se je v lepo dekle in ji je iz lic kar gorelo zdravje. Bila je jako živahna in je rada imela fante, posebno vojake. Zaradi tega sta se z materjo večkrat hudo prepirali. Mati je očitala hčeri, da ni za poroko, ker je kruljava; trdila je, da so vsi kruljavi ljudje jako spolni, in se je bala zanjo, da bi se dala zapeljati. Vojakov pa mati še posebno ni mogla videti. Naročila mi je, naj pazim nanjo. Postal sem pravi mučitelj svoje uboge sestre. Za vsako njeno pot sem vedel in vselej sem povedal materi, da jo je spremljal ta ali oni korporal. Včasih je mati ubogo sestro neusmiljeno pretepla z metliščem. Razumljivo je, da me sestra ni imela rada in ji je to ostalo še pozno v letih. Jaz sem držal z materjo, ker tudi nisem mogel trpeti vojakov in si prav tako nisem mogel misliti, da bi se kruljav človek smel zaljubiti.

Sestra je nekje slišala o slavnem kirurgu Billrothu na Dunaju. Pisala mu je meni nič tebi nič pismo, da ji ni več živeti, ker je kruljava in da si bo vzela življenje, ako ni pomoči. Dr. Billroth ji je prijazno odpisal, da lahko pride na kliniko s pogojem, da služi kot model pri predavanjih. Izprosila si je brezplačno vožnjo, nekaj si je bila prihranila kot šivilja, nekaj ji je dal oče, in odšla je na dunajsko kliniko. Billroth jo je najprej navadil na neko dieto. Čez nekaj dni so ji nad kolenom pripeli prten pas, na katerega so bila pričvrščena z obročki štiri jermena. Za ta jermena so polagoma vlekli štirje močni hlapci in natezali nogo. To je precej bolelo, a bolečine pri natezanju so postale že naslednji dan

morilne muke. Sestra je bila na kliniki pol leta. Skoraj huje kakor telesne muke pa ji je bilo razkazovanje telesa v veliki dvorani, kjer je bilo do 300 poslušalcev, samih mladih mož. Billroth je kazal dijakom, kako se noga razteza in kako reagira na to splošno stanje života. Sestra je prišla z Dunaja ob sami palici. Prej suha noga je bila zdaj le nekoliko krajša od zdrave, da se je to komaj opazilo, in je kmalu dorastla do debelosti druge noge. Mati je bila sestri na Dunaj večkrat poslala kak hlebec domačega kruha, kranjskih klobas in brinovca. Nekoč je sestra s temi stvarmi postregla Billrothu, ki jo je obiskal, in ni mogel prehvaliti njih dobrote. Zato mu je iz Ljubljane obenem s pismeno zahvalo poslala velik zavoj teh stvari. Dr. Billroth ji je odgovoril, da je občudoval njeno energijo in življenjsko silo in da mu ostane kot pravi junak v vednem spominu.

Viljem je prav tako silno trpel in je še kot majhen otrok prejokal in prekričal cele noči. Zdravniki niso vedeli druge pomoči kakor operacijo, pri kateri bi Viljem po vsej priliki izgubil nogo. Tega pa mati ni pustila in se je obrnila na mazača. Ta je nasvetoval za lečilo neko mazilo iz črne bili (Scrophularia nodosa) in blena (Hyoscyamus niger). Z njim so mazali kolk toliko časa, da se je noga zasušila, vendar je ostala toliko dolga, da je brat šantal ob palici, ko mu je oče napravil visoko podložen čevelj.

Takrat v Ljubljani še ni bilo vodovoda in za higieno je bilo poskrbljeno malo ali nič. Perilo so prali na Ljubljanici, pitno vodo so pa hodili zajemat na šternjake ali štirne. Na Grabnu je bila dobra, iskana voda, o kateri so trdili, da prihaja izpod tivolskega gozda. Kadar je bilo poleti več tednov brez dežja, jo je primanjkovalo, in cele vrste služkinj so čakale s posodami, da pridejo na vrsto. Prav slabo je bilo skrbljeno tudi za greznice, ki so jih kidali zgodaj zjutraj in izvažali z mesta.

Po vojni leta 1866. je prišla v Ljubljano kolera in je močno razsajala. V drugem nadstropju Blagajeve hiše je imela sobo bivša služkinja grofa Blagaja, po imenu Marí. Iz prednjega dela hiše do zadnjega, kjer smo stanovali, je vodil dolg lesen hodnik, in hoditi smo morali mimo njene sobe, ki je bila pred stopniščem. Marí je zbolela za kolero in je ležala v sobi, v katero smo otroci radovedno gledali

skozi okno. Gledal sem tako tudi grozen prizor, ko se je borila s smrtjo v neznanskih bolečinah, da jo je Blagajeva dekla komaj držala na postelji. Še tisti dan je umrla. Bolezen se ni prijela nobenega drugega v hiši, pač pa so jeli po njeni smrti govoriti, da hodi z onega sveta strašit. Sestri si nista sploh več upali v mraku sami mimo Marijine sobe, ki je ostala prazna, in sta me navadno priklicali, da sem jima šel naproti. Nekoč pa sem ju čakal skrit za stopniščem, in ko sta prihajali po stopnicah, sem zakričal. Čudno, da se ni zgodila nesreča! Bil sem za to pošteno tepen, kar sem tudi pošteno zaslužil.

Od jeseni 1864. leta sem hodil v šentjakobsko šolo. Prvi moj učitelj je bil Matej Močnik, dobra duša, ki nas je imel kakor za svoje. Pisali smo še z gosjimi peresi in Močnik pri pisalnih vajah skoraj ni imel drugega opravila kakor prirezovanje in priostrevanje gosjih peres učencem. Že v drugem polletju prvega razreda smo se učili čitati nemški. V drugem razredu je bil moj učitelj Raktej, v tretjem pa Belar, oče znanega seizmologa Albina Belarja. Katehet je bil Rozman, jako lep človek, v katerega so bile zaljubljene vse tercialke šentjakobske cerkve. Tudi kot dober pridigar je bil priljubljen. Za nas učence je bil jako strog; silno smo se ga bali, ker je za vsako malenkost rad tepel. Dal je učenca na stegno in ga sam nabrisal s «štaberlom», t. j. tenko prožno paličico iz indijskega trsja. Takrat so duhovniki nosili visoke škornje, nalikane, da so se svetili, črno obleko z dolgo suknjo na škrice in cilinder. Razen Rozmana je bil pri šentjakobski cerkvi za kaplana neki Gostiša, ki je veljal za surovino in se je tudi rad opil. Zgodilo se je celo, da je brcal ženske, ki so mu bile na poti, ko je nosil monštranco v cerkev. To mi je ostalo v spominu, ker mi je bilo tako obnašanje skrajno odurno.

V četrti razred me je oče poslal v Waltherrjevo nemško šolo, ki je bila na Mestnem trgu, kjer je sedaj Kendova trgovina. Silno nerad sem hodil vanjo, prvič, ker je bila čisto nemška, in drugič, ker so bili v njej otroci iz boljših družin, ki so me gledali po strani, kakor kakšnega pritepenca. Takrat se mi je prvič izpridila dobra volja za šolo. Tudi svojega učitelja (imena se več ne spominjam, bil je tujec) nimam v dobrem spominu. Nekoč je učence povpra-

ševal, kje so bivali v počitnicah. Odgovoril sem: «In Baiern.» Učitelju se je čudno zdelo, kako naj bi bil jaz prišel na Bavarsko, součenci so se mi pa pričeli rogati, češ da lažem. Izkazalo se je, da sem hotel reči, da sem bil na kmetih. Kmet je nemško Bauer, iz tega sem naredil na kmetih — in Bäuern. Seveda je bil v šoli grozen halo. Učitelj je bil z menoj sploh precej kriviČen in mi je dal čutiti, da sem edini trd Slovenec v šoli.

OBISKI NA POLICI — ŽIVLJENJE NA KMETIH

Mislim, da je nejevolja za šolo z menoj sorasla v času, ki sem ga preživljal na Polici pri stari materi. Prvič me je bila mati poslala v svojo rodno vas leta 1863., ko je moj poldrugo leto starejši brat Jože obolel za raznimi boleznimi. Odtlej sem vsako leto prebil vse velike počitnice na Polici.

Kakor hitro sem prišel na Polico, je bila seveda prva stvar, da sem sezul čevlje, oblekel prteno srajco in kratke hlače ter pasel z ostalimi pastirji koze. To je bilo veselo življenje, ko se nas je zbralo kakih dvajset kozarjev pa smo zganjali svoje igre in šale. Seveda sem zvečer truden od letanja takoj zaspal. Zbudil sem se pa vsakokrat, ko so fantje prišli z raznih krajev vasi, se ustavili ob brvi, ki je vedla čez potok pod Antanačevo kajžo, in zapeli. Med njimi je bil posebno lep tenor. Dasi sem bil še deček — saj sem bil zadnjič na Polici na počitnicah, ko mi je bilo trinajst let — sem podzavestno čutil ves erotični pomen fantovske pesmi. Včasih sem prav začutil, da prihajajo od svojih deklet. Zdi se mi, da nisem nikoli več v življenju slišal lepšega petja, ki bi privrelo tako resnično iz preprostega srca.

Ker je živela druga materina sestra Micka pri njej v Ljubljani, je ostala doma le tretja najmlajša Lenka. Ko se je poročila, so prepisali bajto in njivo nanjo. Teta Lenka je bila šivilja, njen mož Habič s pridevkom Mazlon pa je hodil na dnino in opravljal razna opravila: kuhal je brinovec in medico, napravljal mravljinčnjake in nabiral ličinke za ptičjo hrano. Vse je hodil prodajat v Ljubljano. Bil pa je slab gospodar in le malo je prinašal domov. Jecljal je in bil precej surov s teto, ki je mnogo pretrpela pri njem in tudi mnogo prestradala, da je zgodaj umrla. Nikdo od nas ni maral za gospodarja. Teta Lenka je imela pri hiši nezakon-

skega otroka Miho, iz zakona pa Jožeta, Korleta in Micko.

Staro mater sem imel zelo rad. Bila je krepka žena iz Boščetovega rodu. Še zadnje leto pred smrtjo je prinesla domov težak jerbas plevela na glavi, gotovo kakih 30 kg. Umrla je leta 1871., stara tri in osemdeset let. Tisto poletje sem bil zadnjič na Polici. Bila je je že sama kost in koža, le oko se ji je čudovito svetilo. Tudi ona me je imela zelo rada in v prvih letih, ko sem bil na Polici, sem ji često slonel v naročju, ko mi je pravila svoje povesti.

Bila je skoraj vse svoje življenje plevica. Vsak večer je prinesla razen polnega jerbasa plevela za koze tudi kake ostanke od malice. Naša hrana je bila črn močnik s kozjim mlekom, poleti pa največ kislo mleko. Kruh je bil že slaščica. Dobili smo nekoliko ajdovega kruha le, kadar ga je stara mati prinesla od svoje malice. Za žegnanje o sv. Jakobu so pa spekli bele pehtranove štruklje. To je bil zame višek dobrote. Vendar mi je ajdov kruh bolje teknil kakor ljubljanska žemlja, in kar so mi iz Ljubljane poslali za priboljšek, sem vedno odstopil stari materi in teti Lenki. Kave sploh nisem maral, medtem ko sta bili obe ženski srečni ob njej.

Stara mati in teta sta v dolgih zimskih večerih predli in nam otrokom pravili pravljice. Včasih so prišle tudi druge ženske prest in pet. Zapomnil sem si marsikaj iz pripovedovanja stare matere, žal pa nisem pozneje sproti zapisaval. Od nje sem slišal sedaj splošno znano pesmico: «Prišla je miška iz luknjice.» Leta 1896., ko sem kot deželni odbornik goriški posredoval na Dunaju pri raznih ministrstvih, sem bil prav ganjen, ko jo je zapel zbor ljubljanske Glasbene Matice na koncertu, ki ga je priredila v zahvalo za izdatno podporo dunajskega mesta in meščanov Ljubljani ob priliki potresa leta 1895. Imel sem posebno zadoščenje v tem, da je ljuba moja pesmica moje stare matere prišla v veliko dunajsko koncertno dvorano in so jo tam priznavali kot lepo značilno vseslovansko pesem. Poleg te pesmi mi je bila posebno všeč pesem o tekmi med vinom in vodo; žal sem si zapomnil le eno kitico:

Vino: Jaz sem staro tri sto taužent let,
Noe me je vstvaril prošlih božjih let.
Voda krsti otročiče, gleda v belo, belo lice,
jaz sem gospa, ti nejs gospod.

Zelo rada je stara mati prepevala pesmi, ki jih je zložil «šmarski šolmošter», ljudski pevec Matevž Kračman (živel od leta 1773. do 1853.). S svojo pridnostjo si je bil baje prihranil lepo premoženje. Vso faro je imel za prijatelje. Njegov sin je bil za mojega časa trden posestnik na Sapu pri Šmarjah.

Znana je bila njegova pesem, ki jo je zložil o svojem umrlem sinu:

1. Šmarski šolmošter je tako govoril:
Grozno sem žalosten, ne vem, kaj bi storil.
Imel sem sineka, še tistga sem zgubil,
revni soldaški stan mi ga je vmoril.

2. On je pri muzki bil, je muziciral,
pa je švoh prsi bil, se je sferdirbal.
Njemu sovražni lde so to storili,
njega so s fovž srca v ta stan pahnili.

3. On je tak dober bil, vsem je odpustil,
men je pa roko dal, v večnost se spustil.
Kak so se v njega rokah orgle glasile,
zdaj bodo njegove roke v grobu segnile.

4. Star je bil 22 let, pravšne mladosti,
sestra pa 17 let, tud še ni dosti.
Bog ti daj večno luč, ljub moj sin Francl,
Manci pa večno luč pa božji krancl.

Znana je bila tudi njegova velikonočna pesem:

Dans je taisti dan, k vam pirhe talou bom,
možem in ženam, fantom in dekletam, aleluja.

Možem za pirhe dam to Jezusovo desno stran,
to naj bo vam, možje, to naj bo vam, možje, aleluja.

Ženam za pirhe dam te Jezusove roke,
to naj bo vam, žene, to naj bo vam, žene, aleluja.

Fantom za pirhe dam te Jezusove noge,
nucajte vi noge, kar k božjim službam gre, aleluja.

Dekletam za pirhe dam teh Jezusovih pet ran,
to naj bo špegu vaš, ki je čist kakor glaž, aleluja.

Pirhi so malani, s krvjo so farbani, aleluja.

Stara mati mi je razložila to pesem tako: šmarski učitelj je namenil možem desno stran, ker morajo stati ženam in

otrokom ob strani, kakor tudi že pri poroki stoji mož na desni strani. Ženam je namenil roke, ker jih povsod «nucajo», zdaj v kuhinji, zdaj pri otrocih. Fantom noge, da ne bi ponoči postopali in zalezovali deklet, ampak hodili v cerkev. Dekletom Jezusovih pet ran, da ne bi bile «ofrtne» (lišpave) in se ne bi lišpale, ampak naj bi se spominjale Jezusovih bolečin in njegove ponižnosti.

Že na smrtni postelji je šmarski šolmošter za slovo zložil tole pesem:

Farmanje šmarski, prijatli in znanci,
prišeu je zdaj čas, da pojdem od vas.
Kar vas je po fari, imel ste me radi,
tud jest vas srčno, čast, hvala Bogu!
Sem hodu orglat in pét pet in petdeset let,
sem prislužu skoz tu, da vem kam domu.
Kar narbolj sem ljubu, še tistga sem zgubu,
ženo in nekaj otrok vzeu v večnost je Bog.
To naše domovanje je kratko vživanje,
kdor dom tam dobi, tega srečnega stri.

Ko je bila na Dolenjskem huda kolera, so peli na Kopanjem njegovo pesem:

Na današnji dan je nam trošt poslan,
gor poglejmo k nebesam.
Marija lepu je šla gor v nebu.
Ona je Jezusova mati, k nam zamore pomagati.
Marijina svetust, ponižnost in krotkust
bo djana v tron in visakust.
Kolko je ljudi, starih in mladíh,
tam pokopanih leži,
skoz bolezen ta, strašna kolera,
so šli naglo iz sveta.
Tudi mi si svest bodimo,
prav Bogu služit začnimo,
nas bo v gnado vzeu,
štrafengo odvzeu, spet bo zdrava vsa dežeu.

Grajali pa so Poličanje pesem, ki jo je zložil neki ljubljanski šolmošter:

Gor pr svetem Krištofu se je treslo prav močnu,
kot b se grob odpirali pa spet zapirali.
Po grobeh je šmenje blu, kot b čebelce rojile,
taužentkrat se smil Bogu, tacga še nikol ni blu.
Ena žena umrla je, pustila je otrok devet,
pršla je bolezen kolera, pobrala vseh devet.

Stara mati je pogosto rada pela znano šaljivo narodno pesem o Micki, ki po vrsti odklanja ženine obrtnike. Pela jo je z naslednjimi variantami:

Oj Micika, oj Micika, al rada bi moža?
Oj mamica, oj mamica, prav lepega pa ja.

Al hočeš meti tišlerja? — Oj tišlerja že ne.
Oj tišler ima oble tri, bo mene oblal vse noči.

Sledilo je naštevanje raznih obrtnikov. Pesem se je končala takole:

Al hočeš meti plesarja? — Oj plesarja pa ja.
Po dnevi bova plesala, vso noč se bova kukala.

Rada je deklamirala tako imenovano «zlato molitvico»: «Sveti Janez mašo bere, sveti Peter k maši pozvanja... itd.», zapela pa je tudi rada poskočno:

Ko pojdeš čez vas, zaukaj na glas,
ko prideš pod okno, potrkaj na okno (na polkno?),
že stara navada pri fantih je to,
se pomlad začenja, k dekletom gredo.

Vedela je vse polno narodnih rečenic, kakor: Pravica se za durmi joče, krivica pri mizi ropoče. — Laže kakor bi buče sadil. — Ljubim te kakor cajno pisanih mačk. — Kar v oblicah smo legli (t. j. oblečeni). — Vrti se ko kuzla v rešetu. — Pijancu se umakni s celim vozom. — Kdor se sam ponuja, se tudi sam skuja. — S teboj se grem še na brano metat. (Če kdo izziva, pa se izzivanec čuti močnejšega.) — Mraz je, kakor bi pse preganjal. — Lačen je, da bi gada snedel. — Tako govorjenje je kakor lisičje dirjanje (t. j. zmedeno). — Še boš jedel, če ti ga na repu prinesem (se reče izbirčnežu). — Drži se, kakor da bi mu črvi iz nosa lezli (če se kdo čemerno drži). — Se ponuja kakor solar sol. — Prodam ti za goldinar brez krajcarja (t. j. le za cel denar). — Spal boš kot grof, vstal kot berač (revežu, ko se mu odkaže postelja). — Hud kakor rabelj. — Tako se pripravlja, kakor bolnik s..t. — Ravna z njim ko svinja z mehom. — Vino gre v lase (t. j. v glavo). — Toliko ga je sram, ko psa, ki si na sredi cerkve zadnjico obliže. — Tako je lačen, da se mu pajčevine po trebuhu predejo. — Najboljša služba je hujša ko pasja mati. — Čevljarjeva žena in kovačeva kobila

sta vedno bosi. — Dober je kruhek, pa če ga je za bobek. — Pošast je hudičeva mati, zlodej pa njen po pôli brat. — Pomoč je boljša ko glava. (Pomoč pomeni v tej zvezi protekcijo.)

Za vreme je imela tale pravila: Sveti Pavel in sveta Neža sta trdozimca. — O svetem Pavlu se zima lomi. — Marčev sneg je revnih gnoj. — Dost' snega na Kum', dost' žanjic na pulj'; mal' snega na Kum', mal' žanjic na pulj'. — Spomladanski mraz meseca maja je imenovala «glogova zima».

Znala je polno narodnega drobnega blaga, ki ga je rabila v igri z otroki ali ob drugih prilikah. N. pr.: Sam jedel, sam pil, sam po riti dobil. — Bom dal za en bokal, bom nalil, pa tudi spil. — Raca, kljun, bel kopun, gleda z bele korbe vun.

Vrana kriči bahavo: «Rdeč škrlat, rdeč škrlat!», krokar pa ji odgovarja: «Črn prtnen, črn prtnen.» Prepelica poje: «Fèc plevèc, fèc plevèc!», kobilar pa: «Fiu, kobiu, fiu, kobiu, moj oče je šušter biu, grem pod Šmarno goro, kjer konje deró.» Druga ptica pa vpraša: «Kaj boš delal?», na kar ji kobilar odgovori: «Bom pomagu, bom pomagu.»

Na Belečjem vrhu zvone zvonovi počasi: «Žgance snedel, piskre ubijal!» V Stari vasi zmerno: «Konj je v ajdi, konj je v ajdi, kdor ga bo vračal, ta ga bo plačal!» Na Polici pa hitro: «Cel dan plevem, cel dan plevem, kruha nemam, kruha nemam.» Ko odrasel človek to poje, se razkorači, prime otroka za stegnjene roke ter ga guglje visoko v zrak in skozi koračo pódse, najprej počasi kakor zvon z Belečjega vrha, potem zmerno kakor zvon v Stari vasi, nazadnje pa hitro in visoko kakor poliški zvon.

Včasih pa je stara mati sedla, prekrižala noge, postavila otroka na plesno nogo, ga gugala gor in dol ter pela: «Konjča dri, konjča dri, v Loko po moko, v Kranj po kostanj, v Kamnik po slamnik.» Vsi moji otroci so uživali obe vrsti guganja.

Nočni čuvaj v Višnji gori je pel:

Ura teče ta deseta, varte ogenj od otrok,
če ne, pride velik jok.
Ura bije ta enajsta, je nevarnost za dekleta,
ne zaspite brez skrbi, dekliški stan se kmal zgubi.

KNJIŽNICA Nova Gorica

Kdor hoče dokazati, da ima dobro sapo, mora devetkrat po vrsti brez dihanja in presledka ponoviti besede: «Pes in zgaga sta šla v Rim, pes je pršu, zgage nej.» — O požeruhu pravijo: Naenkrat je funt špeha snedel, kakor bi juda v pekel vrgel. — Koledniki pojó: Sosedje vstanite, mi vprašamo vas, če žiher pojêmo mi tukaj čez vas. — Kadar se pripravljajo drvarji na težko delo, pljunejo v roke, jih pomanejo, da bolje drže toporišča, in ko zamahnejo, pravijo: Prah in mah, rakov špeh, komarjev' sal', oboj'ga je mal'. — Za uroke se spominjam navodila: Če bolijo oči in glava, vržeš čez križ v blagoslovljeno vodo tri goreče kose oglja, potem si izmiješ oči, po umivanju pa vržeš kose oglja v istem redu zopet v trojnem križu čez glavo in popiješ nekaj ostale vode.

Na Polici sem slišal tudi več pravljic. V Dednem dolu so sezidali blizu vasi cerkev na holmu. Na Vrhu pa niso imeli cerkve. Zato so podrli dedendolsko in sezidali novo cerkev na Vrhu. Podobo Matere božje so pa odnesli iz Dednega dola s seboj. Komaj je bila cerkev postavljena in podoba obešena, že je cerkev vstala in se splazila nazaj na stari kraj v Dedendol. Koder je cerkev hodila, je še sedaj vse drevje pripognjeno; tudi če ga posekajo, mlada drevesa so zopet vedno enako skrivljena.

«Svetinja» je prikazen v mraku v podobi goreče metle. Šviga nizko, komaj seženj nad zemljo. Poličanje pravijo: «Svetinja gre obiskat Mater božjo v Dedendol.»

V Klancu pri Polici je strašilo. Ko je zvonilo Ave Marijo, se je za človekom, ki je hodil skozi Klanec, oglasil zamolkel glas: «Počak me, počak me! Težku, težku! Kam čem djat, kam čem djat?» Pa je nekoč zakričal neki pijanec: «Kaj misliš, da ti bom jaz odnašal? Hudič, kjer si vzel, tja pa daj!» Odtlej ni več strašilo.

Večkrat mi je stara mati pravila o Francozih, ki se jih je rada spominjala. Francozi so bili med našim ljudstvom jako priljubljeni. Ko so leta 1813. bežali iz naše dežele, se je ustavila večja četa v Višnji gori in se pripravljala na boj. Vsaka hiša okoliških vasi bi bila morala prihodnji dan prinesti kosilo. Stari materi je bilo takrat okrog štiri in dvajset let. Služila je na premožni kmetiji ter je nesla s

Police jerbas jedi proti Višnji gori z drugimi dekleti vred. Pri Višnji gori pa je že bila bitka z Avstrijci, krogle so frlele mimo deklet. Preden so oddale kosilo, so se francoski vojaki spustili v beg. Mlad častnik, ki je jahal mimo deklet, je ustavil konja in dal stari materi znamenje, ali ima kaj pijače. Dala mu je mleka, zvrnil ga je hlastno cel polič vase, ji vrgel napoleondor za plačilo in odjahal.

Že takrat v svojih otroških letih sem videl žalosten prizor fantovskega poboja. Poleg Antanačeve kajže je stala kakih petdeset korakov v stran edina vaška krčma «Pri Tišlerju». Neko nedeljo popoldne sem sedel s staro materjo na pragu kajže. Kar prileti iz krčme fant in kakih deset korakov za njim drugi. Prvi je bežal preko potoka pred hišo in hotel skočiti čez plot, ki je gradil travnik. Drugi fant je izruval kol iz plota, dotekel svojega nasprotnika in ga bežečega česnil z vso močjo po tilniku, da je pikro zavpil in v loku padel na obraz. Ubijalec se je vrnil v krčmo, ne da bi se ozrl po svoji žrtvi. Stara mati je čakala nekaj časa, da se ranjenec morda dvigne. Med tem so pa že prihitele iz sosednjih hiš ženice, ki so zagnale krik, da je mrtev. Nekoliko ur pozneje so orožniki iz Višnje gore peljali ubijalca vklenjenega mimo naše kajže. Takrat se še nisem prav zavedal, kak zločin je bil to; vem pa, da se mi je neznansko čudno zdelo, kako je mogoče tako hladnokrvno pobiti človeka. V nedeljo po tem zločinu je vaški župnik pričel svojo pridigo takole: «Preklete dolenjske pošasti, k' ste ferdamane že v maternem telesu.» Vsi župljani so godrnjali, da vendar ne gre preklinjati ljudi pred bogom v cerkvi.

Poboji med fanti so bil na Polici sploh pogosti. Pravili so, da ob žegnanju za sv. Jakoba vsako leto ubijejo enega fanta. Že mladina je bila bojevita. Pastirji dólenje in gorenje vasi in Goričan so se često hudo spoprijeli. Nekoč smo se zapletli v boj vsi fantje in so še odrasli možje prišli na pomoč vsak svoji stranki. Šele babji krik je končal trdovratni boj.

Poštenost je bila takrat na kmetih taka, da ni prišlo med domačini nikdar do kake tatvine. Skoraj v nobeni hiši niso imeli pravih ključavnic. Glavne duri so se od znotraj zapahnile, izhod je bil zadaj; navadno tudi tega niso zaklepali.

Berači so bili večinoma domačini. Kakor še pozneje na Ruskem so osebujniki, preužitkarji na stare dni hodili poleti, ko je bila košnja, mlačev ali metev, po vaseh, včasih daleč okoli z bisago čez ramo in prosjačili. Tudi moja stara mati je v poznejših letih bila taka beračica. Kmetje niso gledali na to beračenje kakor na današnje. Bila je to nekakšna pravica starih ljudi. Povsod so dobili prenočišče in domače hrane. Stara mati je večkrat prinesla s svojih potov razne «dobrote», kakor črn ajdov kruh, redko tudi belega kruha, kake kolače in podobno, in pravila nam je, kaj je vse videla po Dolenjskem.

Takrat ni bilo po vaseh obrtnikov. Za mojih mladih let je vsak kmet skoraj vse sam napravil in popravil. Le tu in tam je bil kolar in v večjih vaseh ob cesti tudi kovač. Na Polici, ki je bila stranska vas, ni bilo kovača, in so ljudje po več let nabirali počene lonce in pokvarjeno železno orodje ter čakali na cigane kovače. Ti so bili dobrodošli. Nabrali so po hišah razbito posodo in orodje, postavili kje na gmajni kovačnico in izvršili vse popravke. Dobili so mleka in kruha, pa tudi kako šestico za plačilo. Cigani kovači so bili navadno pošteni, niso kradli. Ciganov pa, ki niso imeli kovačnice, so se skušali vaščani znebiti. Orožnikov je bilo malo in tako je bila potrebna samopomoč. Nahujskali so nas fante pastirje, da smo ciganske šotore kamenjali. Zbralo se nas je kakih 30 do 40, priplazili smo se v bližino šotorov in metali nanje kamne; ko smo zadevali, je bilo mnogo otroškega in ženskega joka. Cigani so nas seveda podili, navadno smo jim utekli. Šele ko je starejši cigan sprožil za nami samokres, smo se razbežali. Cigane smo pa vendarle pregnali.

Glavno bogastvo je bilo v tistih krajih v kozjereji. Večji posestniki so imeli po 80 do 100 glav koza. Naša kajža jih je imela sedem. Vsaka hiša je dala pastirja, ki so skupaj gnali koze iz vse vasi na pašo. Nabralo se nas je do dvajset in ko smo prignali na gmajno, smo izbrali kake tri, da so pasli, drugi pa smo se igrali, navadno vojake ali roparje. Pri tem smo se včasih tudi prav neusmiljeno stepli.

Posebno nas je mikala kraja sadja. Na Polici so nam posestniki dovolili, da smo ga pobirali, kolikor se je trebilo z dreves; po kakem vetru je bil plen prav obilen. Večja obi-

lica sadja pa je bila na Javorju, na Štangi in Jančah, tri do štiri ure hoda, kar za nas dečke ni bilo nič posebnega. Kolikor mogoče zgodaj zjutraj smo odšli na plenjenje. Nosili smo ohlapne srajce iz hodnega platna, ki so nam služile za nekako vrečo. Natrgano sadje smo založili v stan srajce, da smo imeli celo klobaso sadja okoli života. Tako smo namreč lahko tekli, kadar so šli nad nas domači posestniki ali pa stražarji, ki so jih postavili, kadar se je jelo grozdje lisati. Ti so imeli puške nabite s soljo ali s ščetinami. Strela s ščetinami smo se silno bali, odkar so bili nekega pastirja zadeli v zadnjico; rana se mu je gnojila in je revež vso zimo prestokal in prejokal. Vselej je bil kdo od nas na straži, da nas je opozoril, nakar smo tekli s svojim plenom. Seveda se je sem in tja zgodilo, da se je na begu kdo prekopicnil in se mu je sadje za srajco spluščilo in pomečkalo.

Domači posestniki so nam tudi dovolili, da smo jeseni izkopali po lazéh krompirja, kolikor smo ga rabili za hrano na paši. Ob tistem letnem času so bili polhi že precej mastni. Lovili smo jih z navadnimi vilicami, jih odrli in kuhali s krompirjem. To smo se mastili! Nekoč se je pritožil pastir, ki smo mu nadeli ime «Globok», ker je bil silno požrešen, da je premalo dobil. Nas vseh je bilo menda devet, imeli smo 27 krompirjev. Globok je trdil, da je to še zanj samega premalo. Obsodili smo ga, da mora vseh 27 krompirjev pojesti. Oborožili smo se s palicami, da zagotovimo izvršitev obsodbe. Ne vem, pri katerem krompirju je jel Globok gledati zdaj na levo, zdaj na desno, da bi nam utekel. Res skoči kvišku in se zapodi v beg, mi pa za njim. Ubogi Jože, tako ni bil še nikdar tepen! Pozneje je služil za hlapca, pa je bil še vedno nenasiten. Postal je divji lovec, pravi strah divjačini. Končal je kot žrtev svoje puške. Nabito puško je bil spravil med fižolove preklje. Neko nedeljo je hotel zjutraj zarana na lov. Ko je potegnil puško izpod prekelj, se je sprožila, in dobil je ves naboj v trebuh. Zamolčal je bolečine in se privlekel še kakih sto korakov daleč pod samotni kozolec, kjer pa je izdihnil.

Od pastirjev, s katerimi sem bil prijatelj, se še sedaj spominjam Možinovega Toneta, Koščakovega Jake in Dobrotovega Janeza. Koščak se je mlad ponesrečil, ko je vozil drva iz gozda. Podprl je voz, ki se je nagibal, a drva so se

podrla nanj in mu zmečkala prsi. Dobrotov Janez je postal velik pretepač. Marsikatero je dal, pa marsikatero tudi dobil. Kakor vsi Dobrotovi, je bil pravi orjak. Sicer je bil dober in priden kmečki delavec, kadar se je pa nekoliko opil, se je rad tepel. Tako je večkrat popotoval na ljubljanski Grad, kjer je bila takrat kaznilnica. Zadnjo kazen je dobil zato, ker je sedé za mizo z enim samim udarcem pesti zlomil drugemu fantu laket. Ker je bil večkrat kaznovan, je dobil 14 mesecev težke ječe. Pri delu v ječi se je bil prehladil in se vrnil domov jetičen. Kmalu po povratku je umrl. Še sedaj se mi milo stori ob spominu nanj, ko sem ga slišal — nekdaj tako krepkega — kašljati sedečega na soncu pred hišo in čakati smrti.

Od kmečkih šeg in navad so mi najbolj ugajale noči, ko smo méli proso. Gospodarji so se vrstili in k vsakemu so prišli fantje in dekleta iz vse vasi pomagat. Vsak snop sta mela po en fant in eno dekle, fant po strni, dekle pa na latju. Mevca sta se držala na podu ob drogovih in valjala z nogami snop za seboj toliko časa, da sta iztisnila zrna. Proso je bilo naloženo v snopih v kotu poda, ponekod skoraj do vrha. Ko se je zmračilo, so dekleta zlezla na kopico. Fantje so še zapeli pred podom, potem pa se je pričel boj za dekleta. Tisto dekle, ki si ga je fant zvlekel raz kopico, je moralo z njim meti vsaj do polnoči. Seveda so se zaljubljeni pari iskali in je velikokrat bilo prav hudih pogledov, ko fant ni dobil pravega dekleta. Mi dečki smo nosili snope pod nóge. O polnoči je bil presledek. Fantje in dekleta so se spravili na že znižano kopico, zapeli in potem so se pravi pari znašli skupaj brez boja. Kjer je bila velika kopica, se je melo do belega dne. Po končanem delu je bila velika pojedina, pri kateri so kmečke kuharice pokazale, kaj znajo. Posebno imenitna je bila pečena kaša, t. j. prosena kaša, zalita z mlekom in pečena v torilu v peči. Pojedino so seveda zalivali z domačim slivovcem in brinovcem.

Jeseni, ko se je lan zrosil in posušil, so trla lan navadno mlajša dekleta. Pri boljših posestnikih se jih je nabralo do dvajset. Ob tej priliki so se prenašale razne klevete o dekletih. V ta namen so pisali pisma, tako imenovane «teričnike», ki so jih čitali ob teh večerih. V teričnikih so se navadno zaljubljeni pa zavrnjeni fantje skušali maščevati

nad dekleti. Ko sem bil po drugi gimnaziji na počitnicah, me je nagovorila Grudnova Micka, ki je bila zaljubljena v nekega fanta, pa ji ni odgovarjal, naj Meti, ki je bila njegovo dekle, preberem teričnik. Ko so terice ravno dobro začele treti lan, sem stopil na nekoliko višje mesto dvorišča in začel čitati pismo, ki se je začelo z besedami: «Preljuba moja Metka kilovka». Ko je Metka slišala te besede, je skočila vame kakor ris, mi iztrgala pismo iz rok, ga raztrgala na drobne kosce, meni pa priložila prav gorko zaušnico, rekoč: «Smrkavec, kaj si prišel zato na Polico?» Med deklinami je bilo seveda smeha, medtem ko se je Metka bridko zjokala. Grudnova Micka je nezadovoljno gledala in mi pozneje očitala, zakaj nisem znal rešiti teričnika. Teričnik je namreč po prečitanju krožil iz roke v roko. Marsikaterikrat so se fantje zaradi teričnikov prav občutno spoprijeli. Pozneje me je bilo vselej sram, kadar sem se spomnil, da sem se dal zavesti k čitanju teričnika, posebno ker mi je Metka kljub zaušnici ostala v simpatičnem spominu.

IZ ŽIVLJENJA V LJUBLJANI

Vsako nedeljo in praznik sta oče in mati vzela vso družino s seboj na izlete. Spomladi je veljal za izlet že sprehod do krčme «Pri Jerneju» na koncu Šentpetrske ceste. Sicer je pa Jernejeva hiša stala res na koncu mesta in okoli nje so bile še njive. Tik nje je stal še kozolec. Takrat je bilo ime Kravja dolina za ta kraj še prikladno. V Šiško smo navadno šli k Ančniku, kjer je menda še sedaj gostilna. Druga znana šišenska gostilna je bila «Pri Herkulesu». O tej so Ljubljančani peli zbadljivko: «Šiška gori, Šiška se vnema, tamkaj pr' Herkules, k' ma glava debela.» Popoldanski izlet je bil tudi na Ježico. Na daljše izlete v okoliške vasi smo šli, kadar je bilo tam žegnanje, tako k Sv. Roku v Dravlje in k Sv. Urhu nad Dobrunjami. Izlet k Sv. Urhu je bil celodneven. Na dan žegnanja je bila tam péta maša in pevke pri Sv. Urhu so slovele. Kakšno je bilo njihovo petje, kažejo prvi takti v galopnem tempu: «Kirje, kirje, kirje elajson». V gozdu okoli cerkvice smo zakurili ogenj in si kuhali navadno papriciran guljaž. Združilo se je po troje ali tudi več družin. Vse igre, ki smo jih otroci igrali, so bile nemške. Na

Šmarno goro smo hodili na Marijine praznike. Za Vse svete je bila skoraj vsa Ljubljana na pokopališču. Ljubljančani so od nekdaj radi olepšavali grobove. Pri vhodu na pokopališče je bilo vse polno beračev. Spominjam se na neko ženo, ki je silno pridno molila, dokler je kaj pričakovala; kadar pa ni dobila krajcarja, je zmerjala. Rekli smo ji «kurji želodček».

Življenje doma v družini je potekalo enolično. Ker nas je bilo mnogo — navadno osem — v eni sobi, je bilo tudi za učenje težko. V dolgih zimskih večerih smo sedeli vsi okoli stare, velike javorove mize. Svetila je namizna steklena svetilka na laneno olje. Konec šestdesetih let je prišla na mizo prva petrolejka na neočiščeno kameno olje. Bila je kakih 25 cm visoka in je grozno smrdelo in se kadilo iz nje. Zaradi smradu je mati večkrat zopet zamenjala petrolejko s svetilko na laneno olje. Razsvetljava je bila prav slaba, ob mizi se je komaj dobro videlo. Jaz sem se učil za šolo, sestra Lici pa se je učila francosko in smo njen «Je ne l' ai pas» oponašali «žemlje pa», ker je rada jedla žemlje. Mati je predla. Predivo je naročila s Police ali pa ga je nakupila čez poletje na trgu in je v zimskih mesecih napredla toliko preje, da smo imeli za mnogobrojno družino samo domače rjuhe, na veliko žalost sestre Lici, ki hodnega platna ni prenesla, ker je preveč garalo. Značilno za takratno Ljubljano je, da se je platno belilo po bregovih Ljubljanice. Ljubljana je bila še pol kmečka, pol mestna.

Leta 1872. smo se preselili iz Blagajeve hiše v Cenkarjevo hišo v Gradišču, kjer je sedaj dramsko gledališče. Poleg je bila neka druga stara stavba, ki so jo prej uporabljali za vojaško skladišče; takrat pa so bila v njej deloma stanovanja, deloma skladišče za žito. Hiši so rekli «foglovž». V prvem nadstropju je stanovala družina mestnega stražnika Mileka, ki je spremljal odgnance iz Ljubljane. Eden njegovih sinov je bil moj sošolec do četrte gimnazije; ne vem, kaj je bilo pozneje ž njim. Ena hčerka je postala učiteljica in je bila, ko je službovala v Kobaridu, prva ljubica pesnika Simona Gregorčiča. Cenkarjeva hiša je bila precej stara in zanemarjena enonadstropna stavba. Morali smo se preseliti v cenejše stanovanje, ker so očetovi dohodki pešali.

Tudi tu smo razen velike sobe, v kateri smo bili vsi ostali, imeli kabinet, v katerem sta spali sestri Lici in Tilka. Poleg tega je mati vzela še dva dijaka. Eden je bil Robič, sin trgovca iz Sežane, drugi pa Anton Lenart iz Zasipa na Gorenjskem. Plačevala sta za vso oskrbo po 8 gld. na mesec. Lenart je pripeljal še vsako polletje nekaj moke, ječmena in kaše. Naši sobi nasproti je stanovala neka zvodnica, pri kateri je živela ena od dveh reglementiranih prostitutk v Ljubljani, velika in debela ženska. Mati je večkrat zabavljala, da je dovoljeno stanovati taki ženski poleg družin, ki imajo otroke. Imenovali so jo «Staatsschimmel». Njena tekmica je bila pa suha in koščena. Hudo sta si konkurirali in se nekajkrat stepli na javnem prostoru. Še jako mlad sem nekoliko jel razumevati stvar. Še izza časa, ko se je v meni jel razvijati spol, mi je ostala pobuda za premišljevanje o seksualnem problemu, ki sem mu pozneje posvetil mnogo študija.

Že ko sem bil v prvi gimnaziji, je jela očetova obrt pešati. Oče je bil navdušen Čeh, čutil se je Slovana in je pri volitvah v državni zbor in občinski svet, ki so bile takrat javne, volil kandidate narodne stranke in odklanjal opozorila, naj bi se udejstvoval v prid nemške liberalne stranke kakor velik del ljubljanskih obrtnikov, ki so bili, kakor sem že omenil, večinoma Nemci. Zato je izgubljal odjemalce med boljšimi krogi, nemškimi in nemškutarskimi. Posebno konkurenco mu je delal čevljar Golč, ki je bil prej dober delavec pri očetu in je v tistem času otvoril lastno čevljarnico. Bil je štajerski Slovenec, njegova žena pa Kranjica s Posavja. Prevzela sta očetu vse boljše odjemalce, ker sta se oba izrekla takoj za nemško stranko. Po drugi strani so tudi narodnjaki pustili očeta na cedilu. Zvesti so mu ostali le Čehi (Förster, Nedved in drugi). Število pomočnikov se je rapidno manjšalo in ko sem bil v tretji gimnaziji, je imel oče le še enega pomočnika. To je bil stari Jaka, ki je izdeloval le žensko obutev — takrat so še strogo ločili čevljarje za žensko obutev od onih za moško obutev. Jaka ni bil skoraj za nobeno pravo delo več, a ker je bil od vsega početka pri očetu, ga je oče obdržal bolj za vbogajme. Poleg postelje in hrane je dobil na teden, če se ne motim, 2 gld. Potreb ni imel, razen po tobaku za njuhanje. V nedeljo je

kosil z našo družino. Ne spominjam se, da bi sploh kdaj zinil besedo. Moral je biti dober človek. Čevljarji so takrat delali pozimi pri brleči luči leščerb (Lichtscherbe) na laneno olje. Sedeli so na svojih nizkih čevljarskih tronogih stolcih okoli nizke mize in vsak je imel svojo leščerbo, v kateri je gorel stenj. Pred leščerbo pa je bila obešena velika steklena krogla, napolnjena z vodo, da je žarke osredotočila na delovni predmet in luč ojačila.

Politično življenje je zelo zgodaj name silno vplivalo. S tabori leta 1869. se je začelo precej živahno politično gibanje. Velikega pomena so bili tudi sokolski izleti, ki so posebno oživljali ljubljansko okolico. Mladina je bila navdušena za Sokola. Spominjam se, kako smo nekajkrat v največjem prahu spremljali sokolske fanfare na Vič. Tudi tabora v Vižmarjih se spominjam. Bilo je spomladi v maju in tabor je motila velika ploha. Bilo je neznansko ljudi. Preril sem se prav pod oder. Imel sem sicer komaj enajst let, pa sem bil ves zavzet za politično agitacijo. Govorili so dr. Bleiweis, dr. Vošnjak, dr. Tonkli, dr. Zarnik, dr. Razlag in dr. Costa. Najbolj je kričal dr. Zarnik. Bíl se je po širokih prsih in udarjal po mizi. Vsa vsebina njegovega govora je bila: «Mi smo Slovenci in hočemo imeti svoje pravice!» Ljudstvo ga je zaradi tega najbolj razumelo in je kričalo v urnebesnem navdušenju. Govornike sem ohranil dobro v spominu, poznal sem jih že iz deželnega zbora, ki je zasedal v takratni Reduti, kjer je zdaj dekliška šola poleg cerkve sv. Jakoba. Znal sem se vriniti na galerijo in sem prav vtepaval govore ter si vtisnil v spomin posamezne govornike. Dr. Costa je govoril hitro in jecljaje, dr. Bleiweis počasi in previdno, dr. Toman je imponiral s svojim stasom in dolgo črno brado, a najbolj je vplival na moj razum dr. Razlag, ki je govoril mirno in stvarno. Zdelo se mi je, da le on govori res slovensko. Razlagovo hčerko je poučevala moja sestra Lici v sviranju na kitaro. Bila je majhna in bleda, jako simpatična. Kakor me je bilo povsod dosti, sem tudi med odmori pouka verno poslušal pomenke sestre z Razlagovo gospodično. Dobro sem si vtisnil v spomin, kako se je pritoževala proti surovosti slovenskih zastopnikov in njihovi zmedenosti v političnem nastopanju. Očitno je ponav-

ljala, kar je slišala doma od očeta, ki je bil ves obupan nad malo sposobnostjo slovenskih zastopnikov.

Ljubljanska okolica je takrat začela vstajati v narodni zavesti. Mestno prebivalstvo med dolenjskimi kmeti in okoličani sploh ni bilo priljubljeno. Mestne ljudi v suknjah so kmetje imenovali «škrice». Pri vsaki priliki se je slišalo «prekleti škric».

Proti slovenskim taborom in sokolskim izletom je nemška stranka prirejala izlete turnarjev. Ti so imeli belozeleno zastavo in so bobnali, medtem ko so Sokoli trobili. Kakor se je za Sokoli vse grnilo, so turnarji imeli za spremljevalce le nekoliko ljubljanskih nemškutarjev. Ko se je ljudstvo po taborih razgrelo, se je jelo upirati izletom turnarjev, dokler ni prišlo do spopadov. Najbolj znan je oni na Jančah. Janče so bile skoraj neznana gorska vas in sam bog ve, kaj je nemške turnarje vleklo na zapuščeno goro. Izkupili so jo. Fantje so napadli turnarje po prihodu v vas s koli, jim razbili bobne, raztrgali zastavo, zlomili drog in zastavonošo, dobrega Drenika, pretepli ter mu zlomili roko. Turnarji so se previdno poskrili in brzojavili po orožniško pomoč. Ko so se pojavili orožniki, so jih fantje družno čakali, oboroženi s koli. Na povelje, naj kole izroče in napovedo krivce, so se postavili v bran, nakar je orožništvo uporabilo bajonete. Pri tem so prebodli fanta, ki je hotel suniti od sebe vanj naperjeni bajonet. Nato so se fantje udali. Videl sem, ko so pripeljali z Janč kakih šestdeset fantov in mož, vklenjenih na dolgi verigi. Spredaj in zadaj so korakali orožniki. Kmalu za njimi so pripeljali na «lojtrah» pokritega s smrekovimi vejami umorjenega fanta. Pri kazenski pravdi so bili vsi obsojeni. Največja kazen je bila tri in pol leta težke ječe. Študent Anžut, osmošolec, ki je tudi zahajal v našo družino, je dobil štirinajst dni zapora. Najbolj so bile prizadete Janče s tem, do so vanje poslali posadko madžarskih huzarjev, ki niso znali besede slovensko in so v zimi pokradli vse, kar je bilo užitnega, da so ostali domačini brez zaloge in je nastopilo proti veliki noči občutno pomanjkanje. Po tem spopadu je aktivnost turnarjev jako popustila. Spominjam se njihovega zadnjega izleta; kam je bil namenjen, ne vem več. Ko se je raznesla vest, da bodo odkorakali iz Ljubljane ob petih zjutraj, je

bilo izdano geslo, naj nikdo ne gre na cesto, ampak naj jih odslovimo vsi raz okna. Ko so turnarji bobnali po Bregu proti Zvezdi, je slovensko občinstvo z oken kričalo živio in mahalo z robci. Okoli turnarjev pa ni bilo žive duše razen kakih deset orožnikov, ki so jih spremljali spredaj, zadaj in ob straneh. Bila je to demonstracija proti njim, ki mi je bila najbolj po godu.

V živem spominu so mi volitve v mestni svet. V prvem razredu volilcev so bili boljši posestniki, v drugem pa srednji in uradniki. Oba sta bila nemškutarska. Tudi v tretjem razredu sta Stari in Mestni trg skoraj vsa volila za nemškutarje. Prvi so se zavedli Krakovčanje, Poljanci in Šempeterci. Takrat sem spoznal, da je brahialna sila tvorilna in odločilna. Vsi napori narodne stranke so kaj malo zalegli. Prvič smo Slovenci zmagali v tretjem razredu takrat, ko so Krakovčanje in mesarji s Poljan nabrusili nože in zagrozili nemškutarskim agitatorjem s pobojem. Mi dijaki smo le čakali, kdaj bukne vstaja. Menda sem bil v peti šoli, ko smo zmagali prvič v tretjem razredu. Med urami smo napravili štafeto od gimnazije do rotovža, da smo dobivali vesti. Zvečer pa smo to zmago primerno praznovali s petjem in pitjem.

Ob nastopu drugega polletja tretje gimnazije mi je oče izjavil, da ne more več zalagati stroškov za šolo. Kakor je želel, da bi jaz postal kaj več nego on, je v slabih trenutkih obupaval. Zato pa je bila mati odločno za šolanje. Starejši polbrat Ferdinand je postal čevljar, mlajši rodni brat Viljem, ki je imel komaj sedem let, je bil šepast, in tako sem bil jaz ves materin ponos. Trdno je pričakovala, da bo kaj iz mene. Teta Micka mi je prigovarjala, naj postanem duhovnik, češ da je to najlepši poklic in jo lahko potem vzamem k sebi za kuharico. Iz teh načrtov pa bi ne bilo nič, ako bi prekinil šolo. K sreči sem dobil takrat mestno štipendijo 32 in pol gld. na leto, za kar sem si mogel kupiti knjige in še kak kos obleke. Poleg tega sem takrat že nekaj zaslužil s petjem. Tudi sestri sta morali skrbeti zase. Starejša Lici, odlična kitaristinja, je poučevala kitaro. Mlajša Tilka je bila pa «mašantmot», t. j. marchande de mode — šivilja, ki je vezla in izdelovala umetne cvetlice za klobuke. Bila je jako vešča in pridna ter sem po cele ure opazoval njeno

umetno delo. Bila je tudi jako živa in naravna. Ko sem bil v tretji šoli, je imela fanta, osmošolca Višnikarja. Bil je stasit, lep fant, doma od Sv. Križa na Dolenjskem. Večkrat sta me vzela s seboj za čuvaja nedolžnosti. Ko sta se po šmarnicah v maju sprehajala po žitnem polju, sta me pošiljala naprej, da bi ne videl njunega ljubkanja. Seveda sem tudi od daleč videl vse. Sestra Lici pa je bila jako sentimentalna. Prav takrat se ji je podrla zveza z nekim absolventom osme šole, Svetkom, in je grozno tugovala. Zapirala se je v kabinet, tam brenkala na kitaro in pela žalostne pesmi, med temi neko, ki jo je baje zložila sama in se je glasila nekako tako: «Oj kako grenek, tužen, bridek je ločitve čas, oj kako milo resno...» Takoj sem jo osumil, da ni niti pesnica niti skladateljica. Da je pesem prevedla iz nemščine, sem sklepal iz besede «krirudeče» — natančen prevod iz nemškega «blutrot». Stikal sem po njenih notah toliko časa, da sem iztaknil v nekem starem ilustriranem časopisu nemški original tiste pesmi.

V prvih gimnazijskih letih me je res veselilo petje, mnogo bolj nego šola. Bilo je po prihodu Antona Förstерja v Ljubljano. Pred njim je bil organist in pevovodja v stolnici Gregor Rihar, jako priljubljen pri občinstvu in pri kapitlju. Njegove preproste skladbe cerkvenih pesmi in nekaterih maš so bile prirejene za preproste ljudi. Bile so živahnega ritma in melodične ter so zato tudi ugajale. Neki pojem o umetni glasbi so imeli takrat le nemški krogi, ki so se zbirali okoli Filharmonične družbe. Förstерjev položaj je bil v začetku silno težak. Ko je pričel reformirati glasbo na koru, mu je razen prošta Pogačarja nasprotoval ves stolni kapitelj.

Förster je prevzel tudi pouk petja na srednjih šolah. Ko je zvedel, da je moj oče Čeh, ga je obiskal, naročil pri njem delo in obenem povprašal po družinskih razmerah. Ko je slišal, da v družini pojemo, je povabil v svoj zbor obe sestri, altistko Tilko in sopranistko Lici. Imeli sta v začetku 2 gld., pozneje pa 5 gld. na mesec; poleg tega sta dobivali za vsako péto mrtvaško mašo po 52 krajcarjev in pol. Tudi mene je uvrstil v svoj cerkveni zbor. Zato, da sem vsak dan zjutraj

ob šestih brodil sneg, ki je bil tisto leto precej obilen in globok, sem dobil za ves advent 2 gld. Od jutranje maše sem prišel često domov do pasu premočen. Bil sem pa trdne materine narave in se nisem nikdar prehladil. Pač pa sem drugo leto dobil hude ozebline, da mi je pregnilo do kosti. Kljub temu mi je bilo petje v največje veselje, da me sploh ni bilo treba zjutraj buditi. Posebno sem užival petje ob nedeljah pri veliki maši. Förster je izvajal najmodernejše skladbe. Navadno je povabil znane boljše pevce in pevke, tudi tiste, ki so peli v operah v gledališču, da so pomagali pri solopetju. Mnogokrat je pri tem naletel med domačimi meščanskimi pevkami na solistinje, ki so imele lepe glasove, a niso bile izvežbane. Zato je k sopranistki postavil sošolca Steleta, ki je postal pozneje vodja kamniškega pevskega društva «Lira», k altistki pa mene. Tako se je nekoč zgodilo, da je solistinja sopranistka izgubila nit. Stele pa je tako lepo povzel njen glas, da sploh ni bilo opaziti, da je pevka obmolknila in da poje fant. Zaoril je tako krepko in lepo, da so se pobožniki v cerkvi ozirali na kor po pevki. Förster se je v začetku tresel od strahu, potem pa od veselja. Listi — navadno je poročala o nedeljskem petju «Laibacher Zeitung» — so seveda pohvalili solistinjo. Jaz sem Steleta le zavidal, ker sam nisem prišel do solopetja, pač pa nekajkrat do temeljitega sufliranja.

Vsak petek smo imeli vaje na Försterjevem stanovanju v pritličju semenišča na oglu proti takratni gimnaziji, ki je stala na sedanjem Vodnikovem trgu. Bili so lepi večeri. V gorki sobi sem svoje premrle ude prijetno segrel, in še danes mi zadiši vonj iz kuhinje, tako močan vtis je napravil na zdravi nos fanta, ki od doma ni bil razvajen. S petjem sem si sploh prislužil prvi denar. Za veliko noč leta 1870. je obiskal pevsko šolo na gimnaziji takratni prošt Pogačar, poznejši škof. Prišel je pohvalit učence pevce, ki so bili peli pri vajah velikonočnega tedna. Dal je nama, Steletu in meni, vsakemu srebrn goldinar. Nisem bil vesel toliko denarja kakor priznanja.

Förster je bil pevovodja tudi pri Čitalnici, kjer pa ni imel nobene prave opore, ker je bil pevski zbor jako šibek in nedisciplíniran. Pevci so bili večinoma zasebni uradniki in trgovski pomočniki, pevke pa šivilje. Prejšnji pevovodja

je bil neki uradnik Valenta, diletant, ki je s pevci kolegialno občeval. Ko je Förster začel uvajati disciplino in moderno petje, je imel silne težkoče, posebno pevci so mu radi nagajali, kolikor so mogli. Spominjam se, kako so pri vajah za opereto «Gorenjski slavček», ki je bila prvič uprizorjena leta 1872., pevci nagajali Försterju. Moški zbor je imel posebno krepke druge base: Kham, oče ljubljanskega trgovca, in dva brata Paternoster. Bariton je pel Nolli. Förster je base opominjal, naj vendar ne pojejo preglasno, ker so premočni v razmerju do ostalih glasov. Slišal sem, da je eden bratov nato zamrmral: «Prekleť hudič, zdaj bomo pa še bolj pritiskal'!» In Försterju res ni nič pomagalo, da je od jeze skakal. Pri uprizoritvi «Gorenjskega slavčka» je Förster z dovoljenjem gimnazijskega ravnateljstva spravil boljše pevce na oder in tako z njimi ojačil ženski zbor. Predstavljali smo grabljavce sena. Ko je zazvonilo večer, smo pokleknili in ganjeni zapeli Ave Marijo.

Förster je bil izboren učitelj in organist, za dirigenta je bil pa prenervozen. Nasprotno pa je bil Nedved pri Filharmoničnem društvu, ki je pritegovalo sploh boljše pevske moči nego Čitalnica, izboren dirigent, a prav slab učitelj. Bila sta pravo nasprotje. Mali, živahni Förster je skakal in gestikuliral, stasiti Nedved pa je stal kakor poveljnik pred pevci in je s svojim pogledom in mirom vse obvladal. Navadno mu je zadoščal le strog pogled, da so se mu pevci uklonili. Ni trpel nobene upornosti in tudi najodličnejšo damo je vljudno prosil, da se odstrani, ako ni na migljaj ubogala. Förster pa s svojo popustljivostjo in jezljivostjo ni znal krotiti nedisciplineranih pevcev. V šoli pa je bil Nedved dolgočasen in grob. Bil mi je pozneje učitelj petja na učiteljišču. Nekoč je pel pred menoj precej neubrano neki součenec. Nedved je kričal nad njim, da mu bo dal uglasiti sedem tonov. Že to me je zjezilo. Potem sem prišel na vrsto jaz. Peti bi bil moral z lista lično otroško pesmico «Ach wär' ich nur ein Täubchen, da flög' ich aus und ein». Pel sem pretiho, zato me je Nedved grobo nahrulil: «Machen Sie das Maul auf!» Položil sem note na mizo, se priklonil in odšel. Nedved je strme in molče gledal za menoj. Šel me je tožit očetu, ki mi je prigovarjal, naj se pokorno vrnem k Nedvedu. Odklonil sem in dosegel z zdravniškim spriče-

valom, da mi petje zaradi grla škoduje, pri ravnatelju oprostitev od pevskih vaj.

Ko sem vstopil v Försterjev pevski zbor, sem se vpisal na očetovo željo in po svoji volji v violinski tečaj, ki ga je vodil nemški učitelj glasbe Zappe. Kakor sem Försterju rad sledil, tako mi je bil Zappe s svojim grobim nastopom zoprn. Ko sem nekoč izvabil iz violine precej hreščeče glasove, me je udaril z vso močjo z lokom po srednjih členkih roke, da me je prav hudo zaskelelo. Nisem bil jokav, zato pa tembolj jezljiv. Vrgel sem violino po klavirju in odšel iz sobe, ne da bi se zmenil za Zappejevo kričanje. Oče me ni mogel več spraviti k njemu, dasi me je prišel Zappe osebno vabit, naj se vrnem. Kolikokrat sem obžaloval svojo ihto! Kako sem pogrešal znanje violine, ko smo na Dunaju dijaki hoteli prirediti Prešernov večer, pa ni bilo vodje. Prav tako pozneje, ko sem kot sodnik v Tolminu ustanovil v čitalnici pevski zbor. Najbolj pa mi je manjkala v praznih študentovskih urah na Dunaju, ko sem čutil vso samoto, a nisem mogel dati duška svojemu čustvovanju. Kako globoko pomirjevalno vpliva violinska godba name, čutim sedaj v poznih letih, ko mi ubrano zagode najmlajši sin Zore. Prav psihoanalitično si tolmačim, da so ostala v meni zatišana blaga čustva, ki jih sprošča lepa glasba.

V Försterjevem cerkvenem zboru in njegovi pevski šoli na gimnaziji sem bil do svojega petnajstega leta. Takrat je prehajal moj alt v tenor. Bil sem dobro izvežban pevec in sem znal na pamet vse takrat znane pesmi Maškove, Flajšmanove, Potočnikove in Zajčeve. Petošolci na gimnaziji smo bili sestavili tudi svoj pevski zbor, ki se je pozimi shajal v gostilni «Zum Kaiser von Oesterreich», kjer je zdaj hotel Soča na Sv. Petra cesti. Včasih se nas je nabralo iz vseh razredov precejšnje število, tudi do štirideset. Poleti smo hodili pet v večjem ali manjšem zboru ali tudi v kvartetu k studencu poleg tivolske graščine. Studenec je curljal nad ribnikom, ki je sedaj zasut in spremenjen v otroško igrišče. Seveda so se dekleta rada sprehajala po potu nad ribnikom. Tako sem potratil mnogo časa in, kar je še huje, veselja do šole. Bila je prava sreča zame, da sem izgubil svoj tenor z mutiranjem. Nekoč sem se prenapel in ravno v šoli pri vaji mi je iz grla pritekla kri. Že prej sem bil izjavil För-

sterju, da težko pojem. Potreboval je tenorista, pa mi je očital, da se le izgovarjam, in me je zatožil očetu. Tako me je prisilil, da sem pel dalje. Ko je zagledal kri, je bil silno preplašen. Poslal me je domov in od takrat nisem več zahajal k petju, ne v cerkveni ne v dijaški zbor. Förster mi je ostal v ljubem spominu, četudi me je marsikaterikrat pošteno oštel, kadar sem to zares tudi zaslužil, žalil pa me ni nikdar.

Ako smem izraziti svoje mnenje o Försterju kot glasbeniku, pri čemer se naslanjam tudi na sodbo Franca Marolta, bi bila moja sodba naslednja: Förster je imel metodično šolo klasične dobe češke glasbe. Ritem mu je duša petja, melodiji ne pripisuje tolikega pomena. Na njegovi cerkveni glasbi se pozna njegova meniška doba, vpliv mojstra Palestrine in hrvatskega cerkvenega korala izza njegovega bivanja v Senju. V necerkvenih skladbah je njegova glasba objektivna, t. j. ima pred seboj predmet, in se dá po njej sklepati na predmet, ki ga opeva. Njegova produkcija ni iz lastne duše, marveč je bolj ali manj reproduktivna glasba, ki reproducira motive, a jih podaja z veščaško harmonijo in ritmom. Reproduktiven je bil tudi pri slovenskih posvetnih pesmih, ne da bi ravno posnemal takratne skladatelje Flajšmana, Maška in Potočnika. Skladal je pa v istem žanru, le strogo harmonično in ritmično, medtem ko so oni bili predvsem melodični. Loči se od Nedveda in Hajdriha, ki sta oba subjektivno produktivna in ustvarjata iz sebe tudi nove motive, ne dosegata pa harmonije in ritma Försterjevega. Förster je vplival na razvoj slovenske glasbe predvsem kot učitelj. Dal je temeljne pojme glasbe celi vrsti pevcev in skladateljev ter jih izvežbal. Brez njega si niti ne morem misliti poznejšega nastopa Hubada in Glasbene Matice. Mojstru Hubadu pa priznavam genialno stvaritev slovenskega koralnega petja. S sistematično gojitvijo cerkvenega petja v «Cerkvenem glasniku» od leta 1877. dalje in s poukom v orglarski šoli je Förster vzgojil celo vrsto organistov in povevodij po deželi, ki so pod vplivom Glasbene Matice slovensko pesem dvignili na to visoko stopnjo, na kateri je danes.

Poznal sem tudi znanega skladatelja Antona Hajdriha, ki je nekaj časa zahajal v našo hišo. Lazil je za sestro Lici

in ji posvetil majhen zvezek pesmi v lični usnjeni vezavi. Ko pa je mati zvedela, da je «izprijen študent», ki je utekel iz semenišča, in da torej pri njem ne bo kruha, ni dala miru, dokler ga ni spravila iz hiše. Tudi name je po vnanjosti napravil precej neugoden vtis. Bil je rdečelas in se mu je že na obrazu poznalo neredno življenje. Jako hud pa sem bil na sestro, da mu je zvezek pesmi vrnila.

Pozimi leta 1870. je sestra Tilka prevzela prvi javni pevski nastop na nekem koncertu v Čitalnici. Pela je solo Jenkovo pesem:

«Mlad junák po polji
s težkim srcem hodi;
zvestega konjíča
na povôdcu vodi.
. . . . . .
Zlómljena je sablja...»

Slediti bi moralo:

«... bratje pokopáni,
kar jih je ostalo,
tujcem so podáni.»

Pri «zlomljeni sablji» pa je uboga Tilka kar utihnila in začudeno gledala po dvorani. Oče, ki je prihitel z največjim veseljem poslušat debut svoje mlade hčerke — imela je takrat petnajst let —, se je skoraj zgrudil. Försterju je ta polomija nakopala mnogo očitkov čitalniškega občinstva. Tilka, ki je bila sicer jako veselo in pogumno dekle, je razložila svoj polom takole: «Stopila sem precej mirna na oder in tudi brez vsake bojazni zapela. Po prvih taktih sem dobila večji pogum in pogledala preko roba po dvorani. Ko sem videla toliko ljudi, ki so imeli vsi oči uprte v mene, mi je glas zastal. In obstala sem kakor štor na odru, dokler mi ni Förster namignil, naj se poberem.»

Od tretje gimnazije sem zahajal v gledališče. Kot zagrizen Slovenec nisem niti enkrat zašel k nemškim predstavam, nikdar pa nisem manjkal pri slovenskih. Nemci so imeli menda vsak dan predstavo, ali dramo ali opero ali opereto, slovenske predstave pa so bile v začetku le po enkrat na mesec v nedeljo. Parter je bil razdeljen tako, da so bila stojišča na levem in desnem krilu in so segala do

orkestra. V prvih vrstah smo stali navadno dijaki nižjih razredov. Dijaška vstopnica je stala 20 krajcarjev. Dijake, posebno mlajše, ki smo se gnetli proti orkestru, so rabili za «klako»; če je bilo treba kaki novi prikazni močno ploskati, so nas že prej opozorili na določena mesta. Posebno pripravljani smo bili tudi za burne aplavze kupletom, ki jih je pel izprva Šušteršič, potem pa Kajzelj. Šušteršič je navadno igral intriganta v dramah; spominjam se ga posebno v vlogi Franca Moora v Schillerjevih «Razbojnikih». Kajzelj pa je bil izboren komik in posebno priljubljen igralec tako zaradi pristnega humorja, kakor tudi zaradi kupletov zbadljivk proti nemškutarjem in vladi. Kuplete so mu sestavljali večinoma drugi, zlasti menda Alešovec, pa tudi sam je marsikatero dobro zadel. Dijaki smo vedeli, da postajajo kupleti po vsakem aplavzu bolj mastni in zaradi tega ni bilo aplavzu ne konca ne kraja. Med igralci pevci se spominjam Nollija in nekega Puciharja, prav tako baritonista. Od pevk pa se spominjam neke že starikave gospodične Neugebauer, ki mi je kljub priletnosti vendar nekoliko imponirala, ko je prišla na oder v belih atlasovih hlačkah pri opereti «Pierot in Violeta», ki je bila prva péta igra v slovenskem gledališču. Prva predstava, ki sem se je udeležil, je bila «Tat v mlinu». Bil sem na galeriji stisnjen k železni ograji, da sem komaj dihal. Vzdržal sem pa do konca.

Bil sem vedno vztrajen telovadec. Telovadba je bila takrat na šolah prostovoljen predmet. Telovadili smo v neki za telovadbo prirejeni kleti v hiši na desni strani Gradišča na koncu proti Rimski cesti. Prostori so bili jako nizki, slabo razsvetljeni in prašni. Učitelj je bil neki Hampl, ki je poučeval tudi borjenje. Bil sem med prvimi pri vajah na orodju, kjer je šlo za vaje moči in vztrajnosti, a skakač sem bil kljub svoji slokosti slab.

Zgodaj sem se začel zanimati za literaturo. Ko sem bil v tretji šoli, sem nakupil vse takrat izišle slovenske leposlovne knjige. Mnogo tako ni bilo. Imel sem prvo izdajo Prešernovih pesmi, Vilharjeve pesmi, nekaj Glasnikov, Stritarjeve Dunajske sonete in drugo. Za Schillerjeve zbrane spise, šest nevezanih zvezkov, sem dal 1 gld. in 80 kr. Kaka sreča me je navdajala, ko sem se čutil posestnika majhne knjižnice! Prvo pesem sem napisal v četrti gimna-

ziji, ko so me bili starejši sošolci zapeljali v krokanje. Dasi sem bil mlad, sem dobro prenesel vino in pivo ter se nisem nikdar opijanil. Tista moja prva pesem je izzvenela v refrenu: «Pijanec je res grda stvar, zato opijaniť se nikar.» Razvil sem se sploh v «velikega» liričnega pesnika. Izpridil pa mi je veselje kritik France Levec. Njegov brat Ivan, moj sošolec in tudi «velik» literat, pozneje učitelj, me je bil pregovoril, da sem dal zvezek svojih pesmi v kritiko bratu profesorju. Ob vrnitvi zvezka mi je dejal: «Brat te je pohvalil. Pravi, da si jako nadarjen, a da se moraš še učiti, da postaneš pravi pesnik.» Ta sodba me je tako pogrela, da po njej nisem več pesnikoval. Sklepal sem namreč: «Nascitur poeta — ako pesem ne vre iz duše in se mora človek šele učiti, potem ni za to.» Pri tem sem ostal vse življenje. Le kot domači učitelj sem še zložil kako priložnostno pesem. Zvezek pesmi, večinoma so bile ljubavne, sem podaril součencu Mileku, ki ga je dal učitelju Gregorinu. Kam so prišle, ne vem.

NA GIMNAZIJI IN NA UČITELJIŠČU.

Veselje do življenja na kmetih mi je pridilo veselje do šole. Odbijali so me od šole tudi učitelji na gimnaziji. Prvo leto mi je bil razrednik profesor Konšek, ki je poučeval prirodoslovje in latinščino. Bil je oče precej številne družine in povsod zadolžen. Kmalu po vstopu v gimnazijo sem slučajno slišal naslednji ponočni pomenek med očetom in materjo. Oče je dejal, da se boji, ker se je zglasil pri njem z naročilom profesor Konšek, ki ima osem otrok. Na materino opazko, da bo vendarle z delom zaslužil, je oče razjasnil, da je profesor na glasu, da nikjer nič ne plača in da se drži obrtnikov, ki imajo otroke pri njem v šoli. Ta pogovor je vzbudil v meni silno odvratnost. Nisem si mogel predstavljati take nepoštenosti pri svojem učitelju. Pa tudi splošno njegovo obnašanje mi ni ugajalo. Na prvi zvezek sem napisal ime Tuma. Ko je Konšek zvezke vračal, me je vprašal, ali vem, kako se pišem. Povedal sem svoje ime in dostavil, da se piše brez h. Odvrne mi: «Du dummer Bub, weisst nicht einmal, wie du heisst. Du hast im Taufschein Thuma. — Ti bedak, niti tega ne veš, kako se pišeš. V krstnem listu piše Thuma.» Na to sem se mu odrezal, da je

krstni list napačen in da se jaz pišem tako kakor moj oče, ki ima v krstnem listu Tuma brez h. Konšek me je ozmerjal, ker si upam ugovarjati. Ko smo pri prirodoslovju obravnavali domače živali, nam je rad razlagal drob. Učencem, katerih očetje so bili mesarji, je naročil, naj prineso od doma svinjski in telečji drob, da nam pokaže in razloži posamezne dele. Res so mu prinesli vsak nekaj kilogramov droba. Majhen koščck nam je razrezal in razložil, ostalo pa je poslal svoji gospodinji na dom. Prav tako je apostrofiral, ko smo se učili o ribah, Krakovčane: «Imate dosti rib. Prinesite jih, kadar jih kaj nalovite, da jih pregledamo.» Pa je zopet dal odnesti domov celo košaro rib. Rekli smo mu med seboj «mesar». Latinščino je poučeval silno mehanično.

Prvi razred sem končal precej dobro. Tudi v drugem je še šlo. Bilo bi menda šlo tudi dalje tako v redu, ako ne bi bili dobili v tretjem letu za razrednika profesorja Melcerja. Vse na njem mi je bilo zoprno. Neumna se mi je zdela že ceremonija pri njegovem vstopu v razred. Dva dijaka sta mu morala sleči zimsko suknjo, eden mu je vzel klobuk in ga nataknil na obešalo, drugi pa palico, ki je imela ročaj s srebrom okovan. Dobil jo je za darilo in je bil nanjo nekako ponosen. Seveda je ta čast doletela le odličnjake iz prvih klopi. Melcer je bil orjaške postave in je imel baje največjo glavo v vsej Ljubljani, da je moral naročati klobuk z Dunaja. Rekli smo mu «Vollmond». Mož je bil na glasu, da je slovenski patriot izza leta 1848., in si je domišljal, da zna lepo deklamirati. Meni pa se je zdel silno naiven in vsa njegova sentimentalnost in narodna navdušenost precej otročja. Bil sem po svojem svobodnem življenju zgodaj precej razvit in kritičen. Rad nam je razlagal Vodnikove pesmi, n. pr. pesem o «Zadovoljnem Kranjcu». Večkrat smo ga navili, naj nam deklamira. Pri «Zadovoljnem Kranjcu» smo se vili od smeha, ko je deklamiral: «Na žgancih tropíne pa kislega zélja itd.» ali pa «nožica pa Min'ce za mano drobni» itd. Od navdušenja smo se pa tresli, ko je z grmečim glasom, da se je vse treslo, in z razprtimi rokami recitiral iz Vodnikovega «Vršaca»: «Sklad na skladu se dviguje, golih vrhov kam'ni zid, večni mojster ukazuje: Prid', zidar, se lès učít!» Melcer si je tudi domišljal, da ga ima

mladina silno rada. Včasih se je delal silno strogega, včasih, kadar je bil dobre volje, pa preprijaznega. Mnogo mu je bilo do tega, da so ga učenci počastili. Domišljal si je tudi, da je silno močan. Nekoč meseca junija ob češnjah smo čakali v razredu na jutranjo mašo, ki smo jo imeli dvakrat na teden. Vsakokrat smo čakali v parih na razrednika, da nas popelje. Pri čakanju smo se fantje kratkočasili s tem, da smo streljali s polzkimi češnjevimi koščicami. Ravno sem bil sprožil koščico iz zadnjih vrst, ko so se odprla vrata in je koščica zadela Melcerja naravnost v nos. Silno se je raztogotil. Prijel je svojo palico na obeh koncih in jo potisnil proti prvemu paru. Seveda je prvi par butnil ob drugega in brž se je ves razred valjal po tleh. Pretvarjali smo se, da nas je profesor vse skupaj podrl. Domišljavi gospod je očitno res mislil, da je ves razred podrl, ker je tako močan. Bil je ves preplašen, ko smo začeli javkati, da smo poškodovani. Na nos je kar pozabil in nas skoraj odpuščanja prosil. Melcer je bil moja nesreča. Zdel se mi je tako komičen, da sem mu vedno káko napravil. Ena pa je bila prehuda. Melcer ni mogel prenašati prahu. V razredu so bile zadnje tri ali štiri klopi nezasedene in na njih se je nabrala debela plast prahu. Pred poukom sem klop zrahljal, da se je vegala in lahko snela. Med uro sem se splazil do te klopi in brcnil v desko, da je padla v debel prah in so se po sobi zakadili celi oblaki prahu. Melcer je skočil razjarjen kvišku in vprašal, kdo mu je to naredil. Jaz sem takrat že mirno sedèl na svojem prostoru. Sosedje me niso hoteli izdati, na kar je Melcer kričé zapretil, da bo ves razred kaznoval. Ker sem videl, da se fantje boje, sem vstal in izjavil: «Ich war es, Herr Professor. — Jaz, gospod profesor.» Zatulil je nad menoj: «Hinaus! — Ven!» Jaz pa sem nesramno obsedel na svojem mestu. Gledala sva se kakor pes in mačka. Šele ko je zagrozil, da pojde po direktorja, sem pobral svoja šila in kopita in odšel ven mimo Melcerja s priklonom: «Ich empfehle mich, Herr Professor! — Priporočam se, gospod profesor.»

Temu je sledila kazen — izključitev iz šole. Želel sem si tega. Življenje, ki sem ga takrat živel, mi ni ugajalo. Imel sem šele trinajst let in bil eden najmlajših v razredu. Družil pa sem se rad z bolj odraslimi in sedel z njimi v zadnjih

klopeh. V druščini starejših izprijenih sošolcev sem tudi jaz postal razuzdan. Ravno takrat je bil moj sosed neki Šarabon iz Tržiča, star osemnajst let, ker je vsak razred ponavljal. Že takrat je bil pijanec. V šolo je prinašal vedno steklenico žganja in tobak za njuhanje, namesto šolskih knjig pa ilustrirane pornografične romane iz tako imenovane «Zweikreuzerbibliothek» in «Fünfkreuzerbibliothek». Mnogo teh spolzkih stvari niti nisem prav razumel; moj starejši sosed mi je žal marsikatero pojasnil. Ko je prišel v šolo, je postavil steklenico z žganjem in tobačnico pod klop, romane pa razdal na desno in levo. Pri Melcerju smo navadno čitali. V pitje žganja in njuhanje me ni mogel zapeljati. Sam pa je imel od pitja že ves rdeč in zatekel nos. Imel je pet ali šest stricev, ki so bili vsi duhovniki. Kadar je potreboval denar, je pisal vsem šestim. Spočetka so mu pošiljali vsak po goldinar ali dva, ko pa so bile prošnje prepogoste, so mu jeli odklanjati. Ker ni bilo denarja, je pričel strice prositi za razno blago, n. pr. za nekaj parov zimskih volnenih nogavic. Ker mu jih je vsak stric poslal po nekaj, se jih je nabrala večja zaloga, ki jo je fant razprodajal, da si je kupoval žganje in tobak. V taki druščini sem začel zahajati v krčmo in cirkus. Pri neki nemški družini sem se učil slovenščine z nekoliko mlajšim učencem vsak dan eno uro, za kar sem dobival mesečno dva goldinarja. Doma nisem nič povedal o tem zaslužku. Takrat so gimnazijski postopači zahajali v krčmo na Frtici, kjer se križata sedanja Bleiweisova in Rimska cesta. Marsikateri popoldan smo izostali z šole in šli tja na pivo in kegljat. Kadili smo cigare viržinke, imenovane «grencerice», ki so bile menda po dva krajcarja. Ker mi ni bogve kako škodilo, sem se tudi jaz postavljal s cigaro kakor starejši dijaki. Pri igri sem imel srečo in spretnost, pa sem vedno dobival. Marsikaterikrat sem bil seveda precej mačkov, mati me je pa pomilovala, da sem videti slab. Nekoč sem prišel iz cirkusa šele o polnoči domov. Cirkus je bil postavljen na sedanjem Krekovem trgu. Neumorno je šestčlanski orkester godel «štrasake» (Zitterpolka), ki mi še danes pridejo sem in tja v uho. Takrat je bilo zadnjič, da me je oče hotel kaznovati s šibo. Uprl sem se mu in ker mi je to uspelo, me oče dolgo ni pogledal. Nekoč me je starejši sošolec zapeljal na Grad,

kjer se je neko izprijeno dekle razkazovalo proti plačilu štirke, t. j. novca štirih krajcarjev. Name je pogled na umazano žensko spolovilo napravil tako oduren vtis, da se mi je žena gnusila še pozneje, ko sem bil mladenič zrelih let.

To življenje me ni zadovoljevalo in čutil sem nevzdržnost svojega obnašanja. Iz čitanja pa sem dobil strastno željo postati mornar. Slišal sem, da sprejemajo dečke moje starosti za mornarske vajence (Schiffsjunge), ki postanejo potem mornarji vojaki ali pa, če prestopijo v kurilni oddelek, mornarji mehaniki. Zato sem stremel, da se šole iznebim, in to je bil glavni nagib, da sem Melcerju priredil oblak prahu. Bil sem zato prav zadovoljen, ko sem slišal, da sem izključen iz šole. Veselil sem se, da kmalu odrinem v Pulj na morje. Oče je bil za to, da grem; dejal je, da sem potepuh in da torej nisem za kaj drugega nego za vojake. Mati pa je jokala, ker je slišala, da je na ladjah veliko trpljenja. Prav tako setra Lici, ki je šla zame prosit. Pokleknila je pred profesorja Melcerja in ga prosila, da me sprejmejo zopet v šolo. Šla je tudi k ravnatelju dr. Smoleju, jako pravičnemu in razsodnemu možu, ki je obljubil, da bo posredoval. Res je dosegel, da je profesorski zbor kazen izključitve ublažil v ukor. Seveda sem dobil tudi najslabši red v nravstvenosti. Bil sem silno jezen, da sem moral po tednu dni praznovanja zopet v šolo. Seveda se nisem učil nič in sem še vedno upal, da pridem na morje.

Profesor verouka v spodnji gimnaziji je bil Marn, ki nam je preprosto in lepo razlagal sveto pismo stare in nove zaveze. Njegov pouk je v meni ojačil nauke tete Micke, in prav tako kakor Mickini nauki je njegov pouk etično vplival name, ne glede na to, da sem bil takrat polagoma zašel na kriva pota. Marn je učil tudi slovenščino v višjih razredih. Bil je silno navdušen za Koseskega, medtem ko Prešerna ni štel. Spominjam se še, ko nam je navdušeno deklamiral iz neke pesmi Koseskega: «Deklíci v lik, plenice v rah». Tega živ krst ni razumel, dokler nam ni Marn pojasnil, da pomenijo besedé «deklíci v lik» — déklici v čast, «plenice v rah» pa — plenice lepo, na rahlo zložene. Marnu smo rekli «Palček», ker je imel navado, da je večkrat zakašljal in pri tem migal s palcem desne roke. Profesor matematike je bil Čeh Nejedly, izboren učitelj, ki se je zamislil v svoje preda-

vanje in jako zanimivo razlagal, da smo ga radi poslušali. Discipline pa ni vzdržal nobene; pustil nas je, da smo delali, kar smo hoteli. Za latinščino in grščino sem imel nekaj časa Pleteršnika, ki je bil poosebljen dolgčas. Nikdar se ni ganil izza katedra. Pozneje je poučeval latinščino Wiesthaler, ki je jako lepo razlagal. Grščino je silno suhoparno predaval Kermauner; kadar je razlagal, je bil tako navdušen, da se mu je svetilo oko. Jaz se pa nisem mogel vneti za klasične lepote latinskega in grškega jezika. Posebno nepriljubljen je bil profesor Hönig, trd Nemec, ki ni znal besede slovenske in nas je mučil s tem, da smo se morali dolge odlomke zgodovine učiti od besede do besede na pamet. Tudi za razlago nam je čital iz knjige od besede do besede, vstavljal je le veznik «unterdessen aber» (med tem pa). Kadar sem bil vprašan, nisem seveda nikdar znal natančno po knjigi, a sem pri vsakem stavku pristavil «unterdessen aber» na veliko veselje sošolcev. Seveda nisem nikdar dobil več ko «genügend» (zadostno). Nekoč smo Höniga «štamfali». Ko je sédel za kateder, smo jeli z nogami teptati po tleh in s pestmi in orodjem, ki nam je prišlo pod roke, razbijati po klopeh. «Štamfanje» je bila takrat odločna graja dijaštva proti profesorjevemu obnašanju. Imel sem zadoščenje, da je bil takrat ves razred solidaren. Bilo nas je petdeset v razredu, med nami dvanajst odličnjakov, kakor Črnivec, poznejši matematik, Pokorn, Novak, Macher, Lesar in Tavčar, vsi poznejši profesorji, dalje poznejša jurista Zbašnik in Schöpfl — vsi jako pokorni učenci. Takrat pa so razbijali pred nosom profesorja. Ker je bil razred na dobrem glasu in solidaren, Hönig pa bolj slabo opisan tudi pri ravnateljstvu, se nam ni nič zgodilo. Poznala se je zopet razsodna roka ravnatelja Smoleja.

Profesor, ki sem ga na gimnaziji imel najraje, je bil trd, fanatičen Nemec, Anton Heinrich. Strupeno je sovražil Francoze in Slovane, Nemce pa je imel za izvoljeno ljudstvo. Je pa jako lepo predaval in kot svobodomislec čistega kova razvijal prav liberalno revolucionarne ideje. Meni je govoril iz duše. Všeč mi je bilo pri njem zlasti to, da je rad videl, da je tudi dijak imel svoje lastno mnenje. Ker sem pri izpraševanju povedal svoje misli, je začutil v meni revolucionarno žilo. Večkrat me je pohvalil, posebno tudi

zato, ker sem mu domače in šolske naloge spisal precej šaljivo. Slovenski dijaki so ga v splošnem silno sovražili, ker je črtil kmečke sinove in protežiral meščane. Nekega Zelnika, trdo kranjsko korenino, ki ni imel posebnega talenta za nemščino, nam je vedno razpostavljal v posmeh. Nekoč, bilo je po nekem incidentu, nam je Heinrich slikal Slovence kot podlo in surovo ljudstvo ter nas nazval «slovenische Hunde». V zadnjih klopeh smo seveda mrmrali v znak nezadovoljstva, pa nič več. Konec šolskega leta smo pa sklenili dijaki petega, šestega in sedmega razreda, da se maščujemo nad Heinrichom. Stanoval je v drugem nadstropju hiše, kjer je sedaj finančna direkcija na Poljanski cesti. Zbralo se nas je kakih petdeset v gostilni «Zum Kaiser von Oesterreich» z namenom, da za odhodnico pobijemo okna Heinrichu. Peli in pili smo do polnoči. Ko sem nepotrpežljivo opominjal na atentat, so se razen štirih vsi izneverili. Le v štirih smo šli na delo. Ljubljana je bila zavita v poletno gosto, smrdečo barjansko meglo. Ko smo prišli na Frančiškanski most, je neki Pogačnik, Gorenjec in priden dijak, izvlekel iz žepa šestkrat nabit revolver. Zame je bilo to višek junaštva. Šli smo nato skozi Špitalske ulice (danes Stritarjeva ulica) mimo šentklavške cerkve. Od sedanjega Vodnikovega trga sta nam prihajala nasproti dva stražnika. V megli sicer nismo videli drug drugega, pač pa smo sodili po umerjenih korakih, da morajo biti čuvarji javnega miru. Bili smo ravno kraj cerkve, ko so jo junaki z revolverjem pocedili za hišami proti bregu Ljubljanice. Ostal sem sam s srdom v duši nad podlostjo drugov. Korakal sem mirno dalje in srečal stražnika približno tam, kjer stoji sedaj Vodnikov spomenik. Pogledala sta me nekam sumljivo, a šla mimo. Počasi sem šel do Poljanske ceste pod okno profesorja Heinricha. Počakal sem, da so se zaglasili zadnji koraki stražnikov. Potem sem zagrabil pest debelega gramoza in vrgel z vso močjo v temnice, tako zvane «polkne», ki so se pod udarcem odprle. Zagrabil sem drugo pest kamenja — in šipe so zažvenketale na tla. Takoj nato je stopil k oknu človek v sami srajci. Bil je profesor Heinrich. Zagrabil sem še pest gramoza in čakal. Heinrich je mirno gledal proti meni. Spustil sem kamenje na tla in mirno odšel. Šel sem do konca Poljanske ceste in za vodo nazaj

do doma v Gradišču. Bil sem duševno strt. Ni mi šlo do uma, da me je petdeset dijakov, ki so si dali besedo, pustilo na cedilu. Vse življenje sem obdržal ost proti lastnemu plemenu, da so Slovenci brez poguma in da se ni zanesti na njihovo besedo. Drugi dan zjutraj, zadnji dan šole, nam je profesor Heinrich velel, naj vstanemo. Govoril je, da je bil vedno dober z nami; ne smemo mu zameriti, ako je bil včasih prestrog; tega pa, kar se je zgodilo sinoči, ni zaslužil. Potem je dostavil: «Dobro poznam učenca, ki je to storil (ni povedal, kaj); prepričan pa sem, da je to sklenil skupaj z drugimi, le da je bil edini, ki je imel pogum, da je sklenjeno dejanje tudi izvršil. Ne bom ga ovajal,» je zaključil, «upam pa, da se iz tega kaj nauči.» Bila je to prav mrzla kopel za moj uporni značaj. Nikdar več nisem sklepal zarote.

V šestem razredu smo si ustanovili literarni klub, ki je izdajal list «Lipa». Predsednik kluba je bil Volčič. Shajali smo se pri Simonu Ogrinu, ki je nedavno kot cerkveni slikar umrl na Vrhniki. V njegovi mirni, zavetni sobi smo razpravljali o slovenski in tuji literaturi ter urejevali svoj list. Pisal nam ga je sošolec Luka Pintar, poznejši bibliotekar. Bil je droben, menda najmanjši v šoli, od same lakote. Hodil je po hišah jest; dvakrat na teden je bil pri frančiškanih. Nosil je škornje na kveder in nekje je dobil prekratke hlače, da so bile vidne visoko na mečah sare (Stiefelröhre). Dobil je v dar ponošeno salonsko suknjo in je hodil v njej v največjem mrazu. Prepisoval je za Dramatično društvo vloge, da je kaj zaslužil. Imel je jako lepo pisavo. Zato smo mu rekli «škripač». Vsi smo ga imeli radi. «Lipi» je narisal «umetno» glavo. Na prvi strani je bila navadno moja lirična pesem, potem je sledila kaka novela Franca Zbašnika, nato kaka Volčičeva «znanstvena» razprava; Mrak, sedaj polkovnik v pokoju v Radovljici, je bil gledališki poročevalec, Ivan Levec pa kritik. Nekoč je profesor Wiesthaler med poukom zagledal v predalu moje klopi «Lipo», ki je molela izmed knjig. Vzel jo je v roke in smeje prečital mojo anakreontično pesem na prvi strani. Nato me je dobrohotno potrepljal po rami in mi dejal: «Tuma, če bi znali latinsko tako kakor pesmice, bi bilo dobro za vas.» «Lipo» pa mi je vtaknil nazaj.

Izmed sošolcev se spominjam poleg imenovanih še Mahkovca, ki je bil za vojne policijski ravnatelj v Trstu in pozneje v Dalmaciji. V šoli je sedel pred menoj in nas je posebno zabaval s svojo plašljivostjo. Hönig je navadno izpraševal po alfabetu. Ko se je približal črki M, se je začel Mahkovec iz samega strahu pred izpraševanjem križati in polglasno moliti očenaš. Zato smo ga seveda že naprej dražili, da pride na vrsto. Včasih se je od strahu tako tresel, da je prav šklepetal.

V petem razredu je pouk veronauka prevzel profesor Gogala, jako učen teolog, ki je bil pozneje na smrtni postelji imenovan za škofa. Skušal nam je prepričevalno razlagati težke dokaze o eksistenci božji. O teh dokazih sem prišel po lastnem razmišljanju do sklepa, da ni mogoče dokazati, da je bog, kakor tudi ne, da ga ni. Vse razlaganje o vsemogočnosti, vsevednosti, vserodnosti boga se mi je zdelo pusto. Pri vsej tej učenosti sem izgubil, kar je še ostalo tetinih in Marnovih naukov. Gogala nas je v začetku opozoril, da bo vsakega vprašal samo enkrat v polletju, odločilno pa bo, koliko bo znal konec semestra, ko bo vprašan «čez vse». Rekel nam je, naj reče vsak dijak, ki med letom ni pripravljen, «Non paratus». Zakaj bi izgubljal čas z učencem, ki se ni pripravil? Jaz sem se tega do besede držal. V peti šoli sem v prvem polletju, ko me je poklical, korajžno odgovoril: «Non paratus». Konec polletja sem bil izprašan «čez vse» in sem tako dobro znal, da sem dobil oceno «lobenswert — pohvalno». Drugo polletje je bilo prav tako, le v spričevalu sem dobil «befriedigend — zadovoljivo». V šesti šoli v prvem semestru sem bil zopet «non paratus» — sošolci so se jeli že smejati —, Gogala mi je dal samo še «genügend — zadostno». Drugo polletje sem bil spet «non paratus». «Čez vse» sem pa jako dobro znal, tudi na zadnje vprašanje o neumrjočnosti duše sem odgovoril, seveda na pamet po knjigi. Tu pa me je Gogala vprašal: «Haben Sie das verstanden? — Ali ste to razumeli?» Jaz se odrežem: «Nein. — Ne.» Gogala: «So, warum denn nicht? — Tak tako, zakaj pa ne?» Jaz še bolj nesramno: «Weil man das nicht verstehen kann. — Ker tega ni mogoče razumeti.» Sedaj je bilo seveda sodu vdrto dno. Dal mi je «nichtgenügend —

nezadostno» s pristavkom, da niti ne smem delati ponavljalne skušnje, ampak bi moral ponavljati razred.

Nameraval sem prestopiti na učiteljišče. Leta 1873. je stopil v moč novi šolski zakon. Tedanji učitelji so bili še brez sistematične priprave. Ker je imelo učiteljišče premalo naraščaja, je vlada razpisala dovolj bogate štipendije za učence višje gimnazije in realke, ki bi prestopili na učiteljišče v enoletni tečaj. Štipendije so znašale po 100 in 150 goldinarjev na leto, kar je bilo za tiste čase prav mnogo. Ko sem se jeseni hotel vpisati, mi je pa ravnatelj učiteljišča, Blaž Horvat, jako pobožen mož, odločno izjavil, da brezbožnika ne sprejme v šolo. Moral sem iti prosit Gogala, da me vendarle izpraša. Odklonil mi je in sem šele na posredovanje dr. Smoleja prišel do ponavljalnega izpita in do sprejema na učiteljišče.

Za enoletni tečaj se nas je zglasilo 27 kandidatov z gimnazije, realke in od drugod. Eden je bil bivši vojak, drugi bivši orožniški stražmojster, tretji absolvent realke in rezervni oficir. Med nami je bil sedmošolec Josip Ciperle, prijatelj Josipa Cimpermana in pozneje sam pisatelj. Najmlajši je bil neki Trdin, ki je imel komaj 17 let in je bil moj sosed v klopi. Ves božji dan se je igral.

Jaz sem se po izkušnjah na gimnaziji resno lotil učenja. Imel sem dve lekciji in zanje dobival 5 gld. na mesec. Skupaj s štipendijo sem v tem letu prejel 250 gld., s katerimi sem si nakupil obleke in nekaj knjig za učiteljevanje. Zgodaj zjutraj sem šel v šolo, pozno zvečer sem se vračal od dela domov. V družini sem bil takrat sam z bratom Viljemom. Ko sem prihajal zvečer domov, sta mi bila mati in brat pozimi že v postelji. Za večerjo mi je mati pustila kuhane češplje ali mleko s kruhom ali pa je postavila v peč krvavice iz goveje krvi (stale so menda po 3 krajcarje). Učil sem se navadno do polnoči, pa tudi dalj.

Profesorji na učiteljišču so bili večinoma nemškutarji. Slovenščino je poučeval bivši učitelj Predika, Štajerc, ki je grozno lomil slovenski jezik. Včasih me je vprašal, kako se reče tej ali drugi stvari. Nekoč med poukom mu je Ciperle rekel: «Gospod profesor, bod'te no tih', k' n'č ne znate!» Predika se je na to moško odrezal: «Čakajte, čakajte eno leto ali dv-a, bom jaz tudi znal.» Priljubljen je bil Gariboldi,

ker je bil prijazen in je znal jako zanimivo predavati zgodovino in zemljepis. Za prirodoslovje smo imeli Linharta. Težko smo prenašali matematika suplenta Čučka. Čeprav velik in močan človek, je bil bolehen, jetičen. Večkrat nam je izrekel svoje zaničevanje, da nič ne znamo, in je zahteval, naj ponovimo vso snov iz matematike od vsega početka. Dajal nam je po deset, dvanajst in več strani ponavljanja in je izpraševal jako strogo. Učenci, ki so imeli manj učne podlage, niso mogli slediti in so dvojke kar deževale. To me je ujezilo. Ko je nekoč po vrsti podil učence od table in zapisoval dvojke in trojke, vstanem in pravim: «Gospod profesor, mi imamo poleg matematike tudi druge predmete in ni mogoče, da bi manj poučeni dijaki zmagali toliko snov.» Čuček je zarjul nad menoj: «Wer hat Sie zum Anwalt dieser Klasse bestellt? Kommen Sie heraus! — Kdo vas je postavil za odvetnika tega razreda? Pridite ven!» Vzel sem v roko gobo in kredo pa precej nesramno gledal Čučka v obraz, ne da bi mu dal kak odgovor na vprašanja, ki mi jih je stavil, četudi sem znal. Čuček je to čutil, se penil od jeze, me zapodil v klop in mi seveda zapisal «ganz ungenügend — popolnoma nezadostno». Pri maturi bi bil odličnjak, ako se ne bi bil Čuček postavil v bran. Šele pod pritiskom drugih profesorjev mi je dal iz matematike «genügend». Tako sem imel iz šole žalostno izkušnjo, da so me slovenski profesorji preganjali zaradi moje prostorečnosti in upornosti, medtem ko so nemški profesorji cenili moj pogum in me vseskozi protežirali, dasi nisem kazal najmanjše simpatije do nemštva.

Ob vsem napornem delu sem si vendarle privoščil kako soboto veselo dijaško družbo. Napravili smo ponoči marsikatero šalo, ali kakor so rekli nemški burši, «Ulk». Tako smo nekoč znesli v Zvezdi vse klopi okoli spomenika Radeckega; dva sta zlezla na kip, zajezdila vsak eno ramo starega avstrijskega maršala in ga klofutala vsak od svoje strani. Drugi smo bili gledalci. Ko smo čuli, da se bližajo stražniki, smo jo seveda pobrisali.

Po opravljeni maturi nismo priredili skupne odhodnice, ker večina učencev ni marala vabiti profesorjev nemškutarjev. Trije, Josip Ciperle, Ivan Levec in jaz, smo sklenili,

da bomo praznovali sami v gostilni «Pri Frlincu» v Krakovem pri vhodu na Mirje. Namenili smo se, da se nalašč opijemo in poizkusimo na sebi, kakšen je pijanec. Tako smo se zalivali brez potrebe. Ko smo se že pozno ponoči poslavljali na Grabnu, nismo več stali dobro na nogah. Pri podajanju rok ob slovesu smo se vsi trije prekucnili. Jaz sem si skoraj prebil čepinjo, Levec si je izvinil roko v rami, le Ciperle se je neznatno poškodoval. Ne vem, kako sem prišel domov, kako odprl hišne duri s ključem, prišel po temnih ozkih stopnicah in skozi kuhinjo v drugo sobo ter se tam spravil v posteljo. Zjutraj je bil že velik dan, ko me je zbudil materin krik: «Ježeš, ves krvav si!» Vsa blazina je bila premočena od krvi. Mati mi je izmila rano in dala nanjo čisto pajčevino. Še sedaj imam za spomin na zadnjem lobu glave rog. Ta pijanost mi je bila opomin za bodočnost.

Bil sem samo še enkrat v življenju pijan. To je bilo, ko sem se vrnil od gimnazijske mature iz Trsta v Ljubljano in sem bil s sestrama Tilko in Lici na počitnicah na Polici. Nekoč nas je povabil v gostijo župan iz Stare vasi, ki je imel zalogo vina. Bilo nas je polno omizje, poleg nas treh še nekaj kmečkih znancev, med njimi županja s Police. Točilo se je dobro belokranjsko vino. Pri razgovoru sem se nekolikokrat pobahal, da vino dobro prenesem. Župan si je na to moje bahanje dovolil šalo, da me je opil. Začel je napivati in pri tem zahteval od vsakega nas, da izpijemo pri vsakem napitku kozarec do dna. Sedel sem med sestrama, ki nista hoteli slediti županovemu pozivu, jaz bahač sem pa spil kar tri kozarce po vrsti, obeh sester in svojega. Držal sem se še dobro. Kar je župan jel hvaliti, kako dobro gredo sveže češplje z vinom. Prinesli so jih nekaj na mizo in smo prikusili. Kakor so mi pozneje povedali, je to zanesljivo sredstvo, da spraviš človeka pod mizo. Res sem komaj dobro použil nekaj češpelj in jih zalil z vinom, ko se mi je nakrat zmešalo v glavi, da so me morali položiti na posteljo. Ležal sem brez zavesti nekoliko ur in ko smo se zvečer vračali na Polico, sem prav besnel, kakor sta mi potem pravili sestri. Spremljali sta me sestri in županja s Police, ki je bila precej krepka kmetica. Ko so me silile, naj grem z njimi, sem jih metal sedaj to, sedaj drugo po tleh in jih stiskal za lakti tako, da so bile drugi dan vse črne. Mati županja se ni mo-

gla prečuditi moji divji sili in je rekla, da nikdar več ne gre z menoj nikamor. Drugi dan se nisem spominjal prav ničesar. Bila je popolna umobolnost.

Oba primera lastne pijanosti sta me opozorila na psihično stanje pijanega človeka sploh. Opazoval sem pozneje med dijaštvom in drugod nastop in učinek pijanosti in sem sčasoma dobil vpogled v duševno stanje pijanca, kar mi je posebno kot kazenskemu zagovorniku dobro služilo. Opazil sem, da se ob pijanosti izražajo oni štirje tipi kakor pri umobolnikih in pri raznih konstitucijah. Pri enem povzroči pijanost mrtvilo, zaspanost, telesne moči mu popuste; pri drugem nastopi pobitost, indiferentnost in melanholija; pri tretjem se stopnjujejo telesna moč, fantazija in volja često do besnosti; pri četrtem ostane mišljenje netaknjeno, volja pa docela preneha. Sodniki pa tudi izvedenci se premalo ozirajo na te razlike. Radi podlagajo odgovornost vsakokrat, ko je dokazano, da je pijanec hodil pokonci in kazal nezmanjšano telesno moč ali pa normalno govoril. Med dunajskimi dijaki sem poznal nekega Petelina — postal je profesor —, ki je bil zelo priden in varčen dijak, a ga je včasih prijelo, da je zašel v dijaško družbo in se opil. V svoji pijanosti je razmerno pametno govoril, telesno je bil pa tako močan, da je metal druge fante kakor snope. Nekoč je pijan prišel na občni zbor «Slovenije», ko je predsednik Pukl ravno nekaj prav slovesno razlagal. Petelin ga je motil, nakar je ukazal predsednik tako zvanim «vunbaciteljem», naj ga odpeljejo. Res sta ga dva precej močna fanta prijela vsak pod eno pazduho, a ko sta prišla z njim na sredo sobe, je oba telebnil po tleh, in konec je bilo občnega zbora. Drugi dan Petelin navadno ni prav nič vedel, kaj je počenjal.

Prve službe.

UČITELJ V POSTOJNI (1876 do 1879)

Dobil sem eno najboljših učiteljskih mest za novinca. Imenovan sem bil za provizoričnega podučitelja na nekdanji glavni šoli v Postojni. V oktobru leta 1876. sem nastopil svojo službo. Četudi sem se ločil prvič od staršev in rodbine, ločitev od Ljubljane ni bila težka. Nasprotno, vse je vriskalo v meni, ko sem se vozil preko Barja na jug in mi je izginjal iz oči ljubljanski Grad. Sestri Tilka in Lici sta bili takrat že poročeni, sestra Netka in brat Viljem pa sta mi bila nekako tuja, prijateljev nisem imel. Rešil sem se tesne zatohle sobe in duhamorne šole. Kar me je najbolj vleklo od doma, pa je bila želja, izživeti se v prirodi Gorenjega Krasa. Čakali so me Javornik, Nanos in Snežnik. Imel sem tudi prav mnogo veselja za učiteljevanje, želel sem priti med nepokvarjene kmečke otroke. V spomin so mi prihajali prelepi časi med kmečko mladino na Polici.

V Postojni so me prijazno sprejeli, posebno županovi. Županoval je takrat Ivan Vičič, veljak na Gorenjem Krasu. Njegova gospa je bila zelo olikana in ljubezniva. Imela sta številno družino, tudi tri odrasle hčere, najmlajši deček in deklica pa sta bila moja učenca. Druga moja pot je bila k dekanu Hofstetterju kot predsedniku okrajnega šolskega sveta; dekan je bil sicer nemškega mišljenja, a zelo olikan in ljubezniv človek. Okrajni glavar je bil Anton Globočnik pl. Sorodolski, okrajni sodnik Ravnikar, pri glavarstvu sta služila kot koncipista Vončina, pozneje magistratni svetnik v Ljubljani, in inž. Žužek. Upravitelj šole je bil Vencajz, součitelja pa sta bila Lah in Kavčič. Vencajz je takrat štel že štiri in petdeset službenih let. Študij ni imel. Izvežbal se je bil za učitelja še po starem načinu na glavni šoli v Postojni, kjer je služil za mežnarja in organista, dokler ni postal učitelj. Bil je zelo priljubljen kot učitelj in organist.

Ker pa ni imel nobenega izpita in je bil tudi precej preprost človek, ga po novem šolskem zakonu niso imenovali za definitivnega učitelja upravitelja, ampak je ostal provizoričen učitelj. Kakor sem že omenil, je takrat še povsod primanjkovalo sposobnih učiteljev. Pri razdelitvi razredov si je Vencajz pridržal prvi razred, ker mnogo več nego pisati in čitati ni znal poučevati. Tretji in četrti razred sta si pridržala starejša učitelja, meni pa so odkazali drugi razred. Šola je bila mešana; na eni strani so sedeli dečki, na drugi deklice.

Takrat je bilo še v navadi in dovoljeno, da so otroci boljših staršev imeli po dnevnem pouku posebno uro, tako zvano «Extrastunde», za katero so plačevali učitelju 2 gld. na mesec za učenca. V nižjih razredih je bilo takih učencev manj, v višjih več. Jaz sem jih imel pet, tovariš Kavčič pa po osem do deset. Za učitelje je bila to znatna denarna pripomoč. Poleg mesečne plače nekaj nad 40 gld. sem imel tako mesečnega dohodka 10 gld. Stanoval sem pri sodnem kanclistu pl. Garzarolli. Za stanovanje, dobro hrano, postrežbo, kurjavo in svečavo sem plačeval na mesec 24 gld. V ta znesek je bila všteta tudi članarina za čitalnico. Ostajalo mi je torej vsak mesec nad 25 gld. Takrat sem bil abstinent, vina nekako niti prenesel nisem. Nekaj prihranjenega denarja sem porabljal za nabavo obleke in perila. Kupil sem veliko Schlosserjevo zgodovino, Danielovo geografijo in takrat največji Meyerjev atlas. Dopolnil sem tudi svojo knjižnico z vsemi slovenskimi knjigami, da sem imel poln kovčeg knjig. Sestri Tilki sem bil drugo leto posodil 150 gld., da je kupila klavir; ostalo je plačevala v obrokih. Nekaj denarja sem tudi potrošil na svojih izletih po Gorenjem Krasu in Vipavskem.

Za veliko noč leta 1877. sem napravil izlet v Pulj, ker me je vleklo videti morje in oklopnjače avstrijske mornarice. Peljal sem se iz Postojne po istrski železnici naravnost v Pulj, kjer je služil pri vojaški godbi mornarice Köhler, soprog svasti moje sestre Felicite. V štirih dneh sem si ogledal mesto in posebno vojno brodovje do dobra. Köhler mi je vse natančno razkazal in tudi častniki so mi dali posebne vodnike. Svak mi je znal mnogo povedati o potovanjih po morju. Bil je leta 1866. v bitki pri otoku Visu na admiralski

ladji. Ko je Tegetthof dal povelje za napad, je obenem dobila vojaška godba povelje, naj zaigra avstrijsko himno. Trobili so na vso moč, da bi preglasili vojni šum. Naenkrat je udaril silen sunek, ladja se je pretresla do dna in vsa vojaška godba se je povalila po tleh. Nekaj trenutkov nato je bilo slišati iz tisočerih grl urnebesni ‚hura'. Italijanska admiralska ladja je bila do smrti zadeta. Nagibala se je vse bolj, dokler ni izginila v valovih. Na veliki petek sem se odpeljal iz Pulja zjutraj ob sedmih z ladjo v Trst. Ves čas sem bil na krovu, da ne bi izgubil niti trenutka pogleda na morje in istrsko obalo. Ob treh smo pripluli v Trst. Prvič sem videl trgovinska vrata Avstrije. Po javnih lokalih je bilo vse laško. Niti sledu slovenskega nisem mogel ugotoviti. Zašel sem na obed v «Osteria al buon pastorello — Krčmo pri dobrem pastirčku» v Via S. Nicolo. Za mizo, h kateri sem prisedel, sta sedela na drugem koncu finančni stražnik v uniformi in neki kmet z Gorenjega Krasa. Govorila sta slovensko. Pri drugi dolgi mizi pa je sedela večja italijanska druščina, ki se je kriče zabavala. Kar nekdo izmed nje opazi, da pri sosednji mizi govore slovensko. Vstane, pristopi k finančnemu stražniku in veli: «Qua non si parla sciavo! — Tu se ne govori slovensko!» Stražnik je vljudno odgovoril, da govori s svojim rojakom, ki ne zna niti besedice laško. Takrat pa pristopi krčmar in osorno pristavi: «Ali govorite laško ali se pa poberite!» Pobral sem se seveda tudi jaz in se sprehajal križem po mestu do poznega večera. Drugi dan sem šel v Miramar, na veliko nedeljo pa po «Scali santi» na Opčine. Tu sem stopil na kosilo v Danevovo gostilno; gostov ni bilo, saj na veliko nedeljo ne gre nikdo od doma, kjer ima svoj dober kos jela. Začudeno so me sprejeli, da hodim na tak praznik okoli; vendar so mi dali prav izdatno velikonočno kosilo, ne da bi mi zanj računali kaj več. Prijaznemu gospodarju sem seveda pojasnil, kako to, da sem za veliko noč na potovanju. Takrat pač nisem mislil, da bom čez leta v tej hiši videl, kako se je lepo gospodarstvo pod novim gospodarjem zrušilo. Še isti dan sem se vrnil skozi Divačo in Senožeče v Postojno.

V šoli sem poučeval po svoji glavi; vso didaktiko in pedagogijo s pripravnice sem vrgel v kot. Že takrat sem uvedel pri pouku metode, ki so prišle v rabo šele v moderni

šoli. Pri poučevanju lepopisja sem pisal z otroki vred, zdaj pri tem, zdaj pri onem. Imel sem takrat zelo lepo pisavo, kar se je pri otrocih prav poznalo. Risanje takrat ni bilo predpisano, a sem pri lepopisju vedno kaj narisal na tablo in dal učencem risati. Pri računanju sem navadno porabil dogodke iz življenja, pri katerih je treba seštevati, odštevati, množiti in deliti; n. pr. šli smo kupovat k mesarju meso, razkosali smo ga in povedali dele govejega telesa, tehtali, prodajali in kupovali, pa otroci niso niti čutili, da se uče suhoparnih številk. Vsako leto ob koncu je bil javni izpit, h kateremu sta prišla predsednik okrajnega šolskega sveta in okrajni šolski nadzornik, često tudi okrajni glavar. Še sedaj se spominjam, da sem dal osemletnemu dekletcu nalogo, naj mi prične šteti od pet in tri sedmine in prištevati tri in pet sedmin; seštevala je tako hitro, kakor bi čitala, a popolnoma pravilno. Prisotni gospodje so priznavali, da nikdo od njih ne bi mogel tako hitro računati. Otroci so čutili, da sem otrok z njimi. Posebno učenke iz boljših družin so ubogale prav na besedo. Najmanjša graja je bila že precej občutljiva kazen. Vsi součitelji so rabili šibo, jaz pa sem jo takoj prvi dan odstranil iz šole. Navadno je zadoščal opomin ali pa pripor po šolskem pouku. A medtem ko so moji součitelji zaprli otroke in naročili šolskemu slugi, da pazi nanje, sem jaz sédel za kateder, delal zase in nadziral otroke. To je zaleglo, da so otroci kazen res čutili. Otroci iz oddaljenih vasi, ki so ostajali čez kosilo v Postojni, so me naprosili, da bi smeli ostajati po šolskih urah v šoli poleg kaznovanih učencev; pomagal sem jim delati naloge ali pa sem jim dal čitati kake povestice. Součitelj Lah, bivši orožniški stražmojster, je bil prava surovina, ki je otroke neusmiljeno pretepal. Dokler je bil med njimi, so se tresli pred njim, kadar pa ni bilo njegovega nadzorstva, so bili njegovi otroci najbolj divji. Dober učitelj je bil Kavčič, a se je rad razjezil in je sem in tja tudi tepel otroke. Ker je imel že starejše dečke, so se mu nekoč uprli. Ves bled je prišel trkat na vrata moje sobe, naj mu pridem pomagat. Njegovi učenci so me poznali s šolskega vrta in imeli radi. Takoj, ko sem vstopil, je nastal mir. Prekrižal sem roke, učence obvladal s trdnim pogledom in jim predočil njihovo nespodobno ravnanje. Nikdo se ni ganil in učitelj Kavčič

je mirno prevzel nadaljevanje pouka. Moji otroci so bili pred poukom in po njem precej glasni, a ne razuzdani. Izpodbujal sem jih celo, naj bodo veseli. Priporočal sem jim le, naj bodo vljudni in naj se mirno obnašajo, dokler gredo skozi trg. Gospa Vičičeva me je nekoč vprašala, iz katerega razreda so otroci, ki prihajajo mirno do konec trga, do Vičičevega hleva, ko pa pridejo na prosto, pričnó kar metati klobuke v zrak. Povedal sem ji, da jih jaz učim, naj bodo spodobni, ko so med ljudmi, ko so pa sami, naj bodo veseli, kolikor hočejo. V prostem času sem mnogokrat obiskoval tudi starše otrok, posebno pridnejših, da sem jih pohvalil, in porednejših, da sem jih grajal. Kmalu so me poznali po okoliških vaseh in tudi to je vplivalo na otroke. Na starše grajanih otrok sem pri tem vplival, da jih niso telesno kaznovali.

Ker sem bil na učiteljišču dober telovadec in najboljši učenec iz poljedelstva, so me součitelji izbrali tudi za učitelja telovadbe in za vrtnarja šolskega vrta. Pri šoli pa ni bilo telovadnega orodja in vrt tudi še ni zaslužil tega imena. Šele leto poprej je bila občina darovala šoli precej velik kos sveta ob cesti proti postaji. Ker je bil svet valovit, so odkopali vzbočine, da so ga zravnali; tako je prišla neplodna zemlja na površje. Posredoval sem pri županstvu in pri okrajnem šolskem svetu, da žrtvujeta nekaj za napravo telovadnega orodja, nakupita nekaj poljedelskega orodja in dasta pognojiti jalovi svet. Pri županu sem hitro dosegel, da je občina dala nekoliko desetakov za napravo telovadnega orodja in bradlje na šolskem dvorišču. Teže je šlo pri dekanu Hofstetterju. Ni mu bilo toliko za trošek, a dvomil je, da bi tako mlad človek, ki je povrhu tega doma še iz mesta, bil sposoben na novo napraviti vrt; opozarjal me je, da je zemlja tako neplodna, da jo bo treba več let gnojiti, preden bo dajala plod. Razvil sem mu svoj načrt glede vrta tako vneto, da sem ga pridobil. Od takrat je postal Hofstetter moj prav iskreni podpornik. Izposloval je pri okrajnem šolskem svetu, da so navozili, če se ne motim, celih trideset voz gnoja. S starejšimi učenci smo nato ves vrt prekopali z lopatami in pognojili. Ker smo skrbno delali in je bila tista jesen tudi precej ugodna, se je naše delo takoj izdatno poznalo in smo spomladi že vsejali vse polno semen sadnega

drevja. Dekan Hofstetter je večkrat prišel gledat, ko smo sejali, in je majal z glavo, češ da ne bo iz vsega nič, a je prav oživel med nami, ko je videl, s kako vnemo so otroci delali z menoj. Otroci so mi tudi nanosili precej divjakov lesnikov in hrušic, prinesli so tudi šipka, gloga in trnoljice, kar smo vse vsadili in pripravili za cepitev. Naše delo je bilo uspešno, semena so vsa dobro kalila in smo mlade rastlinice pikirali, t. j. preščipnili smo glavno koreninico, da se je korenina bolj razrastla na vse strani. Ob svojem odhodu iz Postojne sem imel zadoščenje, da so kmetje tako radi kupovali naša cepljena mlada drevesca, da jih je primanjkovalo. Cel gozdiček mladih drevesc na šolskem vrtu mi je dal zadnji pozdrav pri odhodu iz Postojne. Oboje, vrtnarjenje in telovadba, se je otrokom zelo priljubilo in je bila za učence največja kazen, ako je bil kdo obsojen pri telovadbi stati ob strani ali pa bil izključen od dela na vrtu. Pri telovadbi sem vpeljal tudi proste vaje z rajanjem. Ob koncu šolskega leta smo nastopili javno na vrtu nekega bogataša pl. Dolscheina. Zbrala se je vsa elitna postojnska družba in starši, ki so imeli otroke v šoli. Niso se mogli načuditi, kako lepo so učenci in učenke izvajali razne like pri korakanju in kako smo iz enostavne čelne vrste napravili končno veliko zvezdo; vse vaje je spremljalo veselo otroško petje. Pri pouku telovadbe in vrtnarstva sem imel prav iskreno veselje in zadovoljstvo.

Od učencev imam v spominu nekega Kukca. Bil je najstarejši učenec v drugem razredu. Prvi razred je menda ponavljal trikrat. Imel je že dvanajst let, ko sem ga prevzel v drugi razred, katerega je tudi že ponavljal. Bil je ves zanemarjen, ušiv in v obnašanju je imel nekaj potuhnjenega. Čim sem dobil pregled o učencih, sem se začel zanimati zanj in sem ugotovil, da ima mačeho, ki zelo slabo ravna z njim in ga pretepa. Razumel sem, zakaj je fant nekako podivjal. Materini vzgoji pa je sledila enaka šolska. Učitelj Vencajz v prvem razredu je razlikoval otroke boljših ljudi in otroke revnejših. Proti Kukcu, ki je spadal med slednje, je nastopal zelo osorno in ga pretepal. Tako je šola postala fantu muka. Lotil sem se ga. Prisedel sem večkrat k njemu in ga učil pisati. Večkrat sem ga klical na odgovor in ker ni napravil nalog, sem ga sicer pridržal v šoli, a ostal sem z njim

in se z njim učil. Tako se je fant nekako navezal name. Ko sem od njega dobil uši in sem mu to povedal, ga je bilo nekako sram, a pripomnil je, da jih imajo doma. Poučil sem ga, da se mora osnažiti sam, saj je dovolj velik; nato je prišel ostrižen v šolo. Začel je paziti nase. Nekoč mi je zopet napravil neko nevšečnost v šoli, za kar sem ga kaznoval, da ostane v šoli do kosila. Ker sem imel nekaj opravka, nisem bil ves čas pri njem. Ko sem se vrnil proti poldnevu v razred, je bil prazen; Kukec je bil skočil skozi okno prvega nadstropja in utekel. Popoldne ga ni bilo v šolo iz bojazni pred novo kaznijo. Drugi dan po šoli sem ga pridržal in mu očital obnašanje. Odkritosrčno sem mu povedal, da me je skrbelo zanj in da je tudi s svojim skokom tvegal, da se težko telesno poškoduje, kar bi tudi meni povzročilo očitke. Nisem ga kaznoval. Od tistega časa je bil fant kakor spremenjen. Jel se je precej pridno učiti in je razred dobro izdelal. Kakor se je sprva ves razred čudil, je pa meni silno dobro delo, ko se je Kukec začel oglašati, da kako vprašanje zna. Njega sem pohvalil, šolarjem pa očital, da se tako spogledujejo nad njim. Tako sem ga pridobil popolnoma zase. Bil sem že na Goriškem odvetnik — moralo je biti že osem in dvajset let po tistem, kar je bil Kukec moj učenec —, ko sem šel skozi Postojno od postaje proti Adelsbergerhofu, kar prihiti za menoj mož, star okoli 40 let in me prijazno pozdravi. Zdel se mi je sicer nekoliko znan, vendar ga nisem spoznal. Predstavil se mi je kot moj nekdanji učenec Kukec. Povedal mi je, da je vedno mislil name, ki se mi ima zahvaliti, da sem ga spravil na dobro pot; sedaj je majhen posestnik v Postojni, ima družino in zadovoljno živi. Imel sem pravo zadoščenje s tem svojim Kukcem.

Pouka sem imel vsak dan štiri ure, dve dopoldne in dve popoldne. Ob četrtkih ni bilo pouka. Tako sem imel veliko časa za botaniziranje in izlete. Kakor na gimnaziji nisem mogel umeti botanike ob mehaničnem učenju po knjigi, tako sem vzljubil žive rastline po logeh in poljanah. Za šolsko knjižnico smo kupili veliko izdajo znanega Leunisa in Calverjev «Käferbuch». Sam sem si nabavil Malijev in Lorinserjev botanični ključ in se takoj jeseni 1876. leta lotil nabiranja rastlin. Čez zimo sem nabiral mahove in lišaje, spomladi, poleti in jeseni pa prvo leto cvetne rastline, drugo

leto tudi trave in kriptogame. Poleg tega sem zbiral gosenice in hrošče ter lovil metulje; iz gosenic sem gojil redkejše, posebno nočne, metulje. Moja soba je bila poleti vsa prepredena z vrvicami, po katerih sem sušil pivnike za «prešanje» rastlin. Čudno je, da nisem obolel, ker sem včasih še pozno spomladi kuril, da se je papir hitreje sušil. Nabral sem v dveh letih v herbarij kakih 1000 vrst kraških rastlin in okoli 100 vrst kriptogamov. Nabiral sem tudi rastlinska imena; mnogo sem jih vedel po svoji stari materi s Police, mnogo sem jih dobil v Postojni. Žal so postojnski izrazi s herbarijem vred propadli. Ko sem izgubil svoje učiteljsko mesto in odšel na Dunaj, sem svoj herbarij in zbirko hroščev in metuljev podaril mestni šoli v Ljubljani. Učitelji pa takrat niso imeli nobenega smisla za take reči in so menda dali vse skupaj na podstrešje, da jim ni bilo v napoto.

Učitelji smo se pred šolskimi urami sestajali v posebni sobi, ki nam je služila za čakalnico. Poleg te sva bila z učiteljem Kavčičem napravila nekak prirodoznanstven kabinet. Jela sva nabirati poleg rastlin, hroščev in metuljev tudi močerade, kuščarje, kače in jela gatiti ptice. Mnogo so nama prinesli šolski otroci. Tako mi je nekoč neki deček iz Velikega otoka pri Postojni prinesel v razred, ravno ko se je imel pričeti pouk, v klobuku z ruto pokritega gada. V šoli sem bil namreč razlagal, da so živali hudobne le, če jih ljudje dražimo, in da celo kača ne napade človeka, ampak mu gre s poti ter piči le, da sebe varuje. Povedal sem jim tudi, kako gada ujamemo: s precepom ga pritisnemo za vratom k zemlji, nakar ga lahko primemo s prsti za glavo, spravimo ga pa v vrečo, kjer navadno leži mirno zvit v kolobar. Deček si je to zapomnil, ujel je gada, ga dal v klobuk, ker ni imel vreče, ga pokril z ruto, da je imel temo in ga prinesel v dar. Ko je stopil v šolsko sobo, sem ga vprašal, kaj ima. Prostodušno je odgovoril: «Gada.» Otroci so se zdrznili; bal sem se, da ne nastane nesreča. Zato sem z mirnim glasom fantu rekel, naj postavi klobuk na lahko na mizo. Odnesel sem nato gada v kabinet in vrgel v špirit; tako smo takrat kače morili. Nato sem šele opozoril fanta, da je bilo nevarno, kar je storil, in da bi lahko povzročil nesrečo. Ptičev so nam učenci nanosili lepo število. Seveda sva s Kavčičem precej preprosto gatila ptičje in druge mehove, a dobila sva polagoma

neko prakso, da nama je šlo precej izpod rok. Za konserviranje mehov sva rabila strup arzenik. Nisva pa posebno pazila pri delu, ker sva vedela, da koži ne škoduje. Šolski sluga je bil takrat neki star brehljiv človek, bolj za vbogajme nego za delo. Ime mu je bilo Tomaž, otroci so mu pa to ime skrajšali v «Mašca». Imeli so z njim mnogo zabave; ko so mu nagajali, se je prav neumno jezil in letal za njimi s palico. Ni bil večji kakor kak deček četrtega razreda. Tudi učitelji smo se večkrat zabavali z njim. Nekoč jeseni so nam otroci prinesli lepega velikega skopca, vrsta orla. Dali smo ga iz kože in sneli iz njega truplo, ki je bilo toliko kakor od velikega petelina in silno mastno. Pri čiščenju smo obrezali mast in jo pometali na podoknik. Ko je Mašca videl lep kos perutnine, so se mu jele cediti sline po pečenki. Prosil naju je, naj mu prepustiva meso in mast, kar sva seveda smeje storila. Bilo je že pozno jeseni, da smo že kurili. Mašca je skuhal skopca kar v peči čakalnice v velikem loncu. Na juhi je bilo za tri prste masti. Pošteno se je najedel. Mlaskaje pa je dostavil, da bi bilo treba meso še zaliti. V šali sva položila vsak nekoliko krajcarjev, Mašca pa si je kupil z njimi špirita, ki ga je pomnožil z vodo in popil. Drugo jutro smo ga dobili nezavestnega, ležečega v čakalnici. Še tisti dan je umrl. Skopčeva pojedina se je torej jako nesrečno končala.

S kakim veseljem sem prekrižal vso postojnsko planoto! Dasi Gorenji Kras ni tako bujno zelen, kakor ljubljanska okolica ali Gorenjska, nudi vendar nekaj posebnega s svojo sončno lego in vzduhom, ki že kaže na bližnje morje. Zgodaj, ko se je širil dan, sem vsak četrtek in nedeljo odhajal v prirodo. Moje torišče so bili predvsem vrhovi v skupini Javornika proti Snežniku ali pa Nanos. Ni bilo poljane, ki je nisem prehodil, ni bilo gorskega vrha, ki ga nisem pohodil. Na Nanosu sem bil mnogokrat v vsakem letnem času, na Snežniku dvakrat. Kolikokrat sem na Nanosu zašel, ker sem pozabil na vse, sledeč le cvetju! Preplezal sem najbolj strme pečine, iščoč redke rastline, ki so ondi rastle. Nekoč sem šel ob štirih zjutraj od doma, preplezal nanoške strmine in šele ob štirih popoldne prišel v Razdrto do prve jedi in pijače. Lakoto sem med potjo tolažil z grenko korenino košutnika (Gentiana lutea). Nekoč v vročem poletju

sem iskal gozdne rastline in pri tem zašel v širnih gozdovih, ki so se razprostirali med Postojno in Planino. Takrat je imel grof Windischgrätz v svojem lovišču medvede in volkove. Ker so mi lovci trdili, da poleti te zveri niso nevarne in se volkovi tako in tako preselijo proti jugu, nisem veliko maral in sem brez pomisleka zašel globoko v oddaljene gozdove, ki so bili takrat naravnost veličastni iz hoj, debelih od 60 cm do preko metra. Bil sem od štirih zjutraj od doma in imel s seboj le košček kruha. Zalotila me je noč. Zaspal sem trdno na mehkem igličevju. Prvi jutranji svit me je zbudil. Boder sem hitro našel izhoda. Nisem bil niti tako daleč od ceste, le večerna tema me je bila zapeljala tako, da nisem našel do nje. Drugi dan sem bil seveda pravočasno v šoli. Od takrat se tudi nisem več bal noči in marsikaterikrat sem prostovoljno bivakiral, ko sem bil preveč oddaljen od doma.

Zelo bogata na flori je bila Sv. Trojica. Kakor so pravili stari ljudje, je bila cerkvica nekdaj sredi samih širnih gorskih pašnikov. Pot na Sv. Trojico je vedla skozi Staro vas. V tej je bilo še prav patriarhalično življenje. Največ so se bavili z ovčjerejo in glavni donos so imeli v volni, siru in mladih jagnjetih. Posebno znan je bil starovaški sir ostrega in tolstega okusa. Oblačili so se še v doma stkano raševino. Vsaka hiša je imela svojega velikega ovčarskega psa. To so bili veliki psi z belo dlako, šiljastim gobcem in kratkimi, koničastimi ušesi, dobri stražarji hiše in ovac, popotniku pa nevarni. Kadar so bili na pašnikih pri čredah, se ni smel noben človek približati čredi. Psi so ga napadli in gotovo raztrgali, ako ni bilo blizu pastirja. Pozimi so nosili tudi ogrline, t. j. jermen okoli vratu, v katerega so bile pričvrščene bodice, da jih volk ni mogel zgrabiti za vrat. Ovčarski psi so bili tako sigurna straža proti volkovom, ki jih je bilo takrat v gozdovih od Snežnika do Javornika precej. Saj sem na poletnih izletih dobil često odpadke volkov, t. j. dlako in neprebavljene kosti, od dežja izmite. Vendar na svojih samotnih potih nisem nikdar, ne poleti ne pozimi, naletel na to zver. Knez Windischgrätz, posestnik širnih gozdov, je imel nedaleč od svoje graščine na Planini pripravljeno čakališče za streljanje volkov in medvedov pozimi. V košatem drevesu je imel napravljeno utico, kjer je bil dobro za-

varovan, kakih deset korakov pod njim pa je ležala mrhovina, ki je privabljala zveri. Te je knez brez nevarnosti streljal.

Ko sem hodil leta 1877. prvič po Gorenjem Krasu, je bil še skoraj ves v pašnikih; le sem in tja so bili redki vinogradi, po redkih dolinah kaka njivica, splošno pa širni kameniti pašniki, po katerih so se pasle črede ovac. Na splošno je bil glavni dohodek Krašovcev poleg vina v ovčjereji. Kraški sir je bil dobro znano blago v Trstu. Kmetje s Krasa so imeli tudi pašne pravice na Nanosu in Čavnu. Kultura Gornjega in Dolnjega Krasa je bila torej pred sto leti še pristno pastirska. Stari ljudje po Krasu so bili še vsi oblečeni v domačo raševino.

Preplezal sem tudi vse takrat znane podzemeljske jame, večinoma sam. Eno najhujših plezanj je bilo v tako zvani «Divji jami» nad graščino Orehek. Bil sem z učiteljem Kavčičem. Vhod je prav vrhu hriba. V začetku ni bilo posebno težko in priplezala sva v votlino, ki je bila napolnjena s človeškimi in živalskimi črepinjami in kostmi. V svoji razposajenosti sem jel valiti črepinje v prepad, nakar je učitelj Kavčič od groze ubežal. Nadaljnje plezanje je bilo težko, ker je bilo spolzko in nisem imel oprave. Plezal sem bos v sviticah in golih prsi. Svetil sem si s svečo, ki sem jo imel zataknjeno za klobukom. Priplezal sem do dna, kjer je tekla živa voda. Zmagal sem marsikatero težko mesto in komaj priplezal zopet nazaj. Od truda sem se zgrudil v travo in nekaj časa nisem prišel do oddiha. Prehladil sem se in prišel domov s precej hudo mrzlico. Bila je prva moja bolezen, zaradi katere sem en dan zamudil šolski pouk, edini dan v vsem učiteljevanju.

Menda sem bil prvi slovenski jamar.

Tudi zima je bila zame zelo zanimiva s svojo burjo. Postojnčani pravijo, da se burja rodi v gozdovih nad Postojno; stisnjena med visokimi hribi plane z vso močjo proti Postojni in postojnski planoti; pri Razdrtem, kjer se planota zapira na zahod, in pri Šempetru, kjer se niža proti Reki, pa zopet z vso vehemenco plane proti jugu. Burja je bila zame zelo zanimiva prikazen in ker sem bil zelo utrjen, mi tudi ni dela slabo. Menda drugo leto, ko sem bil v Postojni, je bila tista silovito huda zima po vsej Evropi, ki je bila za nekatere kraje vprav katastrofalna. Takrat je mraz na po-

stojnski planoti dosegel 35° pod ničlo in ko je burja brila, je bilo živemu bitju res nemogoče dalj časa ostati na prostem. Sicer pa mi je bilo skoraj v zabavo, da sem šel v najhujši burji na sprehod do gostilne «Pri Hudičku», oddaljene dober kilometer od Postojne proti Vipavi. Pri Vičičevih so mi pravili, kako so stavili nekoč, da najmočnejši fant iz fare v močni burji ne prinese bokala vina iz Postojne do Hudička. Stava se je izvršila in res je bil bokal pri Hudičku prazen. Burja namreč popušča. Nosilec steklenice je uprt proti vetru, a ko ta trenutno popusti, se človek zaleti in vino brizgne iz steklenice; potem naenkrat burja zopet pritisne in se nosilec zopet zaleti. Tako po poti izbrizga vso tekočino.

Prve tedne svojega bivanja v Postojni sem dobil od neke gospodične P., katere bratca sem poučeval, prijazno vprašanje v pismu, ali se morda zanjo zanimam. Priložena je bila tudi fotografija. Srečal sem jo bil že poprej, ko je šla iz cerkve. Bila je res zelo prikupljive vnanjosti. Obraz je imela, kakor je bilo takrat pri mestni gospodi v navadi, zastrt s pajčolanom — bil je tem interesantnejši. Seveda se mi je zdelo čudno, da dobim osemnajstletni mladenič vabljivo pismo od nekoliko starejše, lepe gospodične. Nisem pa bil mehke narave in poznal sem ženski svet po svojih sestrah. Zato sem precej diplomatično odgovoril, da me bo jako veselilo, ako se pobriga kot sestra za brata, mojega učenca, in da storim, kolikor je v moji moči, da starše zadovoljim kot učitelj njihovega otroka. Res je nekajkrat prišla potrkat na moj razred in vprašala, kako se bratec uči. Morala pa je precej opaziti, da iz te moke ne bo kruha. Ker je poštna tajnost na deželi jako slabo varovana, so ljudje hitro ugotovili ponudbo in dejstvo, da na ponudbo ni bilo pravega odziva. S tem sem seveda pridobil na ugledu pri gospe Vičičevi, ki je imela v hiši tri neveste.

Drugo leto me je družina Vičičeva povabila, da sem poučeval na domu dvanajstletno Amalijo za predmete višje dekliške šole in osemletnega Jankota. Za plačilo so mi dajali hrano opoldne in zvečer. Vsi Vičičevi otroci so bili izredno nadarjeni, posebno starejša Mimi, ki se je pozneje poročila z Ivanom Lavrenčičem, in moja mala učenka v drugem razredu Tončka, ki se je pozneje poročila s skladateljem in višjim sodnim svétnikom Oskarjem Devom.

Tako sem zahajal v intimno družbo postojnske inteligence, ki se je zbirala vsak večer v posebni sobi Vičičeve gostilne. Gostje so bili navadno inž. Žužek, koncipist Vončina, trgovec Ditrich, zelo simpatičen človek, čigar oče je bil še trd Nemec, on pa slovenski narodnjak, dalje stari Kraigher, ki je bil Furlan in ni še prav čisto govoril slovensko, ter njegov sin Alojzij, trgovec in pozneje deželni poslanec, oče pisatelja in zdravnika dr. Alojza Kraigherja. Včasih je prišel v družbo tudi Hinko Kavčič, posestnik z Razdrtega, pravi orjak, preprost in odkrit človek ter veseljak; bil je pozneje deželni poslanec. V tej družbi so včasih igrali tudi hazardne igre.

Takratna postojnska družba ni marala učiteljev. Običajna družba učiteljev so bili orožniki pa finančni stražniki. Jaz sem se te družbe ogibal, pa tudi s součitelji nisem izven šole mnogo občeval. Včasih, kadar je razsajala burja ali je snežilo, smo se sešli na domu učitelja Kavčiča, ki je bil oženjen, in smo tarokirali v treh. Igral sem dobro še iz časa svojega krokarskega življenja v Ljubljani. Sem in tja smo napravili tudi kak izlet v četrtek ali nedeljo v okoliške vasi. Spominjam se le enega. Bilo je drugo leto mojega bivanja v Postojni, ko nas je povabil učitelj pri Sv. Ivanu, kako uro od Postojne, Grebenec, pristen Ribničan. Domači krčmar je dobil mošt briske rebule. Šla sva z učiteljem Kavčičem. Prišlo je še nekaj učiteljev iz okolice, pa je bil prav vesel dan ob sladkem vinu. Vendar sva se ga s Kavčičem preveč nalezla. Jaz sem še pravočasno naročil kisle vode, da sem se obvladal, medtem ko se je Kavčič napil tako, da je prav izgubil zavest. Vreme je bilo deževno in blatno. Jaz sem imel dežni plašč iz kavčuka, Kavčič pa navadno zimsko suknjo. Vračala sva se proti domu že v temi. Kak kilometer od Sv. Ivana je stal na ovinku ceste velik križ in pred njim je bil poklekalnik. Kavčič se je spravil molit in je kazal v svoji pijanosti prav religiozno blaznost. S silo sem ga odtrgal, potem pa je meril cesto na levo in desno in mene vlačil za seboj, ker sem se ga držal pod pazduho. Nekajkrat se mi je zvrnil v cestni jarek. Za tiste 4 km do glavne ceste sva rabila dve ali tri ure in je bila že precej pozna noč, ko sva prišla do zapornice na glavni cesti, ki je bila zaprta. Pripogniti se ni znal, plezati čeznjo tudi ni mogel. Nisem vedel, kako bi ga

spravil čez oviro. Naposled sem mu velel, naj sede. Pokorno je sédel v blato. Nato sem ga prijel za obe nogi in ga pod šrango potegnil na drugo stran. Okoli polnoči nekako sva prišla na njegov dom. Žena nama je prisvetila naproti. Ko sva prišla do vrha stopnic, je videla dva do glave blatna človeka in naju je komaj spoznala. Od strahu ji je padla luč iz rok in vzkliknila je: «Ježeš, Marija, kakšna pa sta?» Potem je oštela mene, kako da sem tudi jaz tako neumen, če že njen mož ne more biti pameten. Končno pa mi je bila hvaležna, da sem moža celega pripeljal domov.

Prijatelja pa sva postala kmalu z učiteljem veroznanstva, Jankom Razpetom. Prišel je isto leto v Postojno in prav tako v prvo službo kakor jaz. Na gimnaziji je bil odličnjak in najboljši latinec. Ker je poučeval v vseh razredih, je lahko primerjal uspehe vzgoje in je ugotovil, da so moji učenci dobri. Ko je videl moje delo v šoli in izven šole, mi je postal prijazen, iskal mojo družbo in me vabil k sebi. Rad sem ga obiskoval v nedeljah popoldne, kadar nisem bil na izletu ali pri botaniziranju. Čudil se je moji načitanosti in obžaloval, da nisem nadaljeval študij. Ko sem mu razložil svojo zgodovino iz gimnazijskih let, je seveda razumel, zakaj sem postal učitelj. Poskušal je vplivati name, da bi me spokoril, saj sem bil po materini in lastni vzgoji — ne brez vere, ampak po cerkvenh naukih — brezbožnik. Večkrat sva se pričkala. Hotel je dokazovati eksistenco božjo, jaz pa sem odgovarjal, da je moja cerkev vsemogočna priroda. Primerjal sem mu: «Vi stojite v nedeljo v svilenih in pozlačenih oblekah, v kadilu in dišavah pred božjo sliko, jaz pa ležim tam visoko pod sinjim nebom vrh Javornika in moja duša se izgublja v širjavo. Vi imate svojega boga, jaz pa svojega. Jaz ne morem umeti vas, vi pa ne mene.» Kljub temu pa sva ostala prijatelja in je bil on tisti, ki je pozneje vplival name toliko, da sem se odločil, da povzamem gimnazijske študije. Bil je srčno dober človek in otroci so ga prav ljubili. Ako so ga srečali izven šole kje na cesti, je bil takoj cel roj učencev okoli njega. Umrl je še mlad.

Vsak dan po večerji in pozimi, ko zaradi burje ali globokega snega ni bilo mogoče v gozdove, tudi ob nedeljah in v četrtkih, sem se pripravljal za izpit za učitelja na meščanski šoli. Izbral sem si za stroko zgodovino, zemljepisje,

slovenščino in nemščino. Prvo zimo sem napravil iz Schlosserjeve zgodovine ekscerpt, drugo zimo sem proučil veliko Danielovo geografijo in Meyerjev veliki atlas, zadnjo zimo pa sem proučil Scherovo svetovno literarno zgodovino in kolikor je bilo knjižic o slovenski literaturi. Še sedaj hranim Macunov «Kratek pregled slovenske literature» iz leta 1863. in Miklošičevo «Slovensko berilo za osmi gimnazialni razred» iz leta 1865. Meseca aprila leta 1879. sem imel že določen dan za izpit, dober teden pred izpitom pa sem bil odpuščen iz službe. Nisem se pa zastonj bavil z zgodovino, zemljepisjem in literaturo, saj me je spremljal študij teh ved vseskozi tudi poznejše čase, ko sem bil jurist.

Postojna je imela sicer takrat še narodno večino, a pod sistematičnim pritiskom režima so se od leta do leta množili nemškutarji. Voditelj nemškutarske stranke v Postojni je bil advokat dr. Deu, glavna njena priganjača sta pa bila Deuov solicitator Kandare in zastopnik neke zavarovalne banke Prosenec. Tudi dekan Hofstetter je bil nemčur. Šolski upravitelj Vencajz ni imel nobenega smisla za politiko in je bil to, kar mu je kazalo; Lah in Kavčič pa sta se delala narodnega mišljenja. Jaz sem bil že iz ranih let narodnjak in revolucionarni svobodomislec. Zahajal sem pridno v Čitalnico in vplival na součitelje, kolikor se je dalo. Zdi se mi, da me je bil deželni šolski nadzornik Pyrker spravil v Postojno z namenom, da me poskuša napraviti za dobro oporo nemškutarstva. Ko je nadziral konec prvega polletja postojnsko šolo, je bil izredno prijazen z menoj in mi je dal kot učitelju naravnost odlično kvalifikacijo.

Poleti 1877. leta so bile volitve v deželni zbor. Za nemčurje je kandidiral advokat Deu, za slovensko stranko pa posestnik Obreza iz Cerknice. Šlo je ravno za učiteljske glasove, kajti poleg skoraj vseh uradnikov je tudi precej tržanov bilo na strani nemčurske stranke. Tako so bili trije posestniki in gostilničarji z nemškim imenom Burger prav odločni pristaši te stranke. Od uradnikov je bil okrajni sodnik Ravnikar edini toliko odločen, da ni šel na volišče. Zato so ga tudi zapostavljali. Poznejša dobra narodnjaka inž. Žužek in Vončina sta pa volila nemčursko. Jaz sem bil glavni slovenski agitator med učiteljstvom. Učitelja Gradišnik v Senožečah in Grebenec pri Sv. Ivanu sta dopisovala v «Slo-

venski Narod» in hujskala proti nemčurjem. Jaz sem bil za oba tajni poročevalec iz Postojne. Ko je deželni šolski nadzornik Pyrker zvedel za moje delovanje, je prišel isto leto zopet nadzorovat našo šolo, dasi je navadno obiskoval šole vsako tretje leto. Z menoj je bil pri nadziranju izredno grob, učence je grajal, da nič ne znajo, in zapisal mi je uničujočo oceno. Pri tej priliki so mu obljubili vsi ostali učitelji svoje glasove, čeprav so mi bili prej dali častno besedo, da bodo volili narodno. Lah je vendarle šel na dan volitev na sprehod, Kavčič in Vencajz pa sta volila nemčursko. Ko so obvestili glavarja, da bom volil narodnega kandidata Obrezo, je poslal k meni slugo, da mi vzame volilni listek. Jaz sploh nisem bil upravičen do volilne pravice, ker sem bil star šele devetnajst let, torej še nisem bil polnoleten, in ker sem bil le provizoričen podučitelj. Volilno pravico so imeli le polnoletni, definitivno nastavljeni učitelji. Vedel sem dobro, da so mi dali volilno pravico le, ker so računali na moj glas kot odvisnega uradnika za nemčurskega kandidata. Slugi nisem hotel vrniti listka, ko je prišel ponj. Rekel sem, da sem pravilno vpisan v volilni imenik, a koga bom volil, nikogar nič ne briga. Sluga pa se je nato od glavarja zopet vrnil s pretnjo, da mi glavar pošlje orožnike, da mi vzamejo volilni listek s silo. Tedaj sem raztrgal volilni listek in rekel slugi, naj nese gospodu glavarju takega nazaj. Pri volitvah je zmagal nemčurski kandidat s tremi glasovi, torej ravno z dvema postojnskima učiteljskima glasovoma.

Po volitvah so mi naprtili disciplinarno preiskavo. Glavar Globočnik, ki mi je bil sicer zelo naklonjen, me je prav osorno vprašal, zakaj delam neumnosti. Jaz se sprva nisem zavedal, kaj naj bi bilo. Potem mi je pa prečital očitka: 1. da sem politični agitator, in 2. da sem se nespoštljivo izrazil o gospodu deželnem šolskem nadzorniku. Priznaval sem, da sem skušal pridobiti učitelje za narodnega kandidata, drugega se pa nisem spominjal. Nato mi je glavar čital podrobno ovadbo, da sem se ob priliki obiska nadzornika Pyrkerja izrazil proti učitelju Kavčiču, da ne bom pokoren nekdanjemu feldveblu nacionalne garde in da bi dal nadzorniku brco, če bi meni kaj takega storil kakor njemu. O Pyrkerju so res pripovedovali, da je bil leta 1848. kot dijak navdušen narodnjak; na svoji sablji je imel baje zarisano

«Odrí Nemca!» Ta ovadba se je nanašala na naslednji razgovor: Kavčič se mi je bil izgovarjal, da mora prelomiti dano častno besedo in voliti nemčurskega kandidata, češ da ga je Pyrker pri nadzorovanju nekako ujel. Rekel mu je bil: «Sie wissen, warum ich gekommen bin. Wir haben Landtagswahlen und ich erwarte, dass sie ihre Pflicht als Lehrer erfüllen werden. — Vi veste, zakaj sem prišel. Imamo deželnozborske volitve in pričakujem, da kot učitelj izvršite svojo dolžnost.» Pri tem je segel po njegovi desni roki, ki jo je Kavčič hotel skriti za hrbet. Nadzornik mu je prijazno okoli života prijel roko, jo izvlekel pred se in potresel, češ tvoj glas je sedaj zagotovljen. Na to sem bil jaz Kavčiču pripomnil: «Če bi meni nadzornik kaj takega storil, bi mu dal brco.» Glavar me je oštel in me odslovil z opominom, naj ne delam več neumnosti. Rekel mi je: «Vi ste dober učitelj, a na ta način si pokvarite vso kariero. Ako akademično izobraženi ljudje store svojo dolžnost do države, jo menda lahko tudi vi kot mlad učitelj.» Dobil sem še pismeni ukor z natančnim opisom svojega ostre graje vrednega obnašanja (da sem skušal zapeljati svoje vsekdar korektne kolege k breztaktnim dejanjem in se zaničljivo izrazil o nadzorniku, kar sem poudaril s posebno kretnjo noge), ki sem ga seveda vrgel v stran, smeje se malenkostnim gospodom na vladi. Posledica je bila še ta, da je deželni šolski svet premestil učitelja Laha iz Postojne in poklical na njegovo mesto definitivnega učitelja v Vipavi, zagrizenega nemškutarja Johanna Thumo, ki je bil obenem okrajni šolski nadzornik. Očitno je bil poklican, da vpliva na nas, ker so se bližale tudi državnozborske volitve.

Leta 1877. se je končala rusko-turška vojna s popolno rusko zmago. Po vsem Krasu so goreli v znamenje veselja kresovi, od Postojne pa do Šempetra so na vseh vornikih (obcestnih kamnih) gorele lučke. Naslednje leto je sledila avstrijska okupacija Bosne in Hercegovine. Javno mnenje pri nas je bilo proti avstrijskemu početju in ko so avstrijsko okupacijsko vojsko pri Maglaju doletele prve nezgode, smo ji to prav privoščili. Po končani okupaciji sem se izrazil vpričo součiteljev, da sedaj Avstriji ne kaže drugega, nego da uvede slovanski režim. Z Bosno in Hercegovino je večina

prebivalstva Avstro-Ogrske postala odločno slovanska in Avstrija mora sprejeti nov režim ali pa poginiti.

Nekoč smo se učitelji v čakalnici razgovarjali o nemško-francoski vojni leta 1870. in 1871. in delavski revoluciji v Parizu leta 1871. Kot oboževalec Francozov, ravno zaradi njihovega revolucionarnega obnašanja v zgodovini, sem zastopal stališče francoske republike proti Nemčiji in odobraval tudi pariško komuno kot upor proti zlorabi državne sile in bogatašem. Součitelj Johann Thuma me je pač provokatorično vprašal, ali sem republikanec. Odgovoril sem mu, da kaže zgodovinski razvoj, da postanejo vse države sčasoma republike. Nato je vprašal: «Tudi Avstrija?» Odvrnil sem: «Tudi, morda ne v desetih letih, pač pa v sto letih, gotovo pa v tri sto letih; do tega mora nujno priti prej ali slej.» Kmalu po tem razgovoru je bil občni zbor učiteljskega društva za postojnski okraj. Bilo je to v začetku leta 1879. Učiteljev je bilo v vsem okraju okoli 60. Mnogi so bili stare korenine brez prave izobrazbe. Nekateri so bili videti prav kakor kmečki ljudje. Na zboru bi se imelo obravnavati vprašanje, ali naj se slovensko učiteljsko društvo razpusti in prestopi oziroma se prelevi v podružnico «Lehrervereina». Že mesece poprej smo Grebenec pri Sv. Ivanu, Gradišnik v Senožečah in jaz v Postojni vplivali na učitelje, da bi preprečili to akcijo okrajnega šolskega nadzornika Johanna Thuma, ki je pridno nadziral šole in agitiral za nemčursko organizacijo. Res je pridobil skoraj večino učiteljev in le malo je manjkalo, da na zboru niso prodrli. Kakih šest tednov po zboru sem bil zopet povabljen h glavarju zaradi disciplinske preiskave. Glavar Globočnik me je zopet oštel, da ne dam miru, in mi povedal, da mi očitajo republikansko revolucionarno mišljenje. Zahteval sem, naj mi povedo pozitivna dejanja. Prečital mi je službeno ovadbo, da sem se izrekel za avstrijsko republiko proti cesarju. Izprva se nisem niti spomnil, kdaj in kako bi to bilo. Potem sem glavarju pojasnil razgovor, ki se je vršil v čakalnici. Nato je glavar pripomnil, da na stvari ni nič hudega, ako je tako, svaril pa me je, naj bom previden, ker imam polno ovaduhov okoli sebe. Zapisnik je sestavil glavar sam, a silno nerodno. Rekel mi je sicer, preden sem podpisal, naj ga preberem, a se mi ni zdelo vredno. Tudi danes ne vem, kaj je prav za prav

napisal. Okrajni šolski svet mi je dal disciplinsko kazen pismenega ukora. Okrajni šolski nadzornik Thuma, ki je že pri okrajnem šolskem odboru predlagal mojo premestitev v drug kraj, je takoj poročal v Ljubljano, da ostanem še nadalje v Postojni in bom tako lahko nadaljeval s širjenjem svojega pogubnega vpliva na učiteljstvo. Deželni šolski nadzornik je zahteval uradoma disciplinske spise in je zadevo predložil deželnemu šolskemu svetu in predlagal takojšnji odpust iz službe. Tedanjega deželnega predsednika, viteza Kalino, so nekateri hvalili, da je zmeren, v moji zadevi pa se je pokazal precej strupenega. Kot zastopnik učiteljstva je bil član deželnega šolskega sveta Andrej Praprotnik, znani pedagogični pisatelj in narodnjak. Po njem sem zvedel, da sem odpuščen iz službe. Povedal sem le županji Vičičevi, da bom moral v kratkem iz Postojne; dobila je solze v oči, tako me je spoštovala. Tudi jaz sem težko zadrževal solze. Moje življenje v Postojni je bilo prav polno preproste sreče; ljubil sem prirodo in otroke, a tudi družba, ki se je zbirala pri Vičiču, mi je bila ljuba. Imel sem res prihranjenih kakih 100 gld., bil pa je začetek aprila in nisem vedel kam; moral bi čakati doma v brezdelju. Menda 20. aprila 1879. leta sem dobil dekret, s katerim sem bil odpuščen iz službe zaradi antipatriotičnega mišljenja in delovanja.

Bil je petek, ko sem zapuščal šolo. Vičičeva Tončka je slišala doma, da bom moral iz Postojne, in je to vest tudi v šoli raztresla. Otroci so bili vsi precej nemirni že pri prvi uri. Ob devetih je stopil v šolsko sobo katehet Razpet; tedaj sem otrokom povedal, da me več ne bo in jim priporočil, naj lepo ubogajo kateheta, ki bo nadaljeval pouk, dokler ne pride nov učitelj. Takrat so buknila v jok najprej dekletca, potem pa celó večina fantov. Razpet in jaz sva jih nekoliko potolažila in s težkim srcem sem odšel iz razreda.

Pred odhodom sem stopil k šolskemu upravitelju Vencajzu, ki je bil službeno napravil ovadbo. Očital sem mu, da je zavraten, in mu povedal vsebino ovadbe. V začetku je tajil, da bi bil on kaj takega poročal, potem je pa priznal in se opravičeval takole: «Imam 54 službenih let in sem provizoričen učitelj brez pravice do pokojnine; star sem že 70 let in potrebujem počitka; vrgli bi me na cesto, ako se

ne bi bil vdal. Okrajni šolski nadzornik Johann Thuma me je opozoril, kaj ste govorili, in mi pokazal tudi svojo beležnico, v katero je baje takoj tisti dan točno zapisal vaše besede. Zagrozil mi je, da moram takoj narediti ovadbo, drugače jo on naredi proti meni, da nisem vršil svoje dolžnosti kot upravitelj, čemur bo sledila odpoved provizorične službe. Ako pa napravim ovadbo po njegovi želji, mi je obljubil, da bom še to polletje nastavljen definitivno in upokojen s polno penzijo.» Imel je prav solze v očeh in zatrjeval mi je, da me je imel zelo rad in da me je spoštoval.

Od Vencajza sem šel naravnost na dom okrajnega šolskega nadzornika z namenom, da mu priložim nekaj krepkih zaušnic, ne iz maščevanja, ampak iz zaničevanja zaradi podlega ovaduštva. Ko sem stopil v stanovanje, me je sprejela preljubeznivo njegova gospa in on sam mi je prišel naproti z razprostrtimi rokami ter me vprašal sladko, kaj me je privedlo. Odgovoril sem mu osorno: «Vaše ovaduštvo!» Takoj se je jel izgovarjati, da ni res, da je on ovadil, da je bila ovadba službena, on si nad njo umije roke, in da obžaluje ostro kazen, ki me je doletela. Zatrjeval mi je celo še svoje spoštovanje, na kar se mi je tako zagnusil, da sem dvignil roko in mu zalučil v obraz: «Prišel sem, da bi Vam dal zaušnico, ali nad takim človekom nočem mazati svojih rok.» Kljub tej žalitvi me je izkomplimentiral do vrat in se globoko priklonil za slovo. Ta Johann Thuma mi ni bil prav nič v sorodu. Njegov oče je bil Nemec s Češkega, ki se je preselil v Kočevje, kjer je bil Johann Thuma rojen in vzgojen kot Nemec. Bil je še dolgo vrsto let okrajni šolski nadzornik in ko je na Kranjskem prišlo do slovenskega režima, je postal tudi on navdušen Slovenec. Užival je ugled med kranjskim učiteljstvom zlasti zaradi resnega in prijaznega nastopanja in zastopanja učiteljskih interesov. Morda sem ga jaz spokoril. Dvomim.

Obiskal sem za slovo še dekana Hofstetterja in seveda župana Vičiča. Advokat dr. Deu, vodja nemčurske stranke, pa mi je poslal svojega solicitatorja, naj se zglasim pri njem. Na ta poziv sem stopil k njemu. Izrekel mi je svoje obžalovanje nad strogo kaznijo in se ponudil, da bo posredoval zame brezplačno — ako pristopim v stranko «Lehrervereina». Za ta primer mi je obetal, da me prestavijo v kak

drug kraj na Kranjskem, če pa se izkažem, dobim še boljše mesto, nego je bilo v Postojni. Toplo mi je govoril na srce in me hvalil kot učitelja, sklicujoč se na nemškutarske družine, ki so imele pri meni učence in me niso mogle prehvaliti. Seveda sem mirno odklonil njegovo ponudbo.

Še isti dan sem odpotoval s prav težkim srcem iz Postojne, vendar poln poguma za bodočnost. Namenil sem se na Reko poiskat si privatnih lekcij in študirat za gimnazijsko maturo. V Ljubljani sem šel naravnost v očetovo delavnico na oglu hiše uršulink. Oče še ni vedel nič o moji nezgodi. Z mirnim glasom sem mu povedal, da sem odpuščen iz službe. Prebledel je; bal sem se, da omedli. Zato sem pristavil: «Nič zato! Sedaj se vam izpolni želja, da bom študiral na visoki šoli.» Oči so se mu zasvetile, a žalostno je pripomnil: «Če bo res.» Potem sva govorila o drugih stvareh.

Gospa Vičičeva je bila v krogu večerne vsakdanje družbe, ki se je zbirala pri njih, zbrala 60 gld. zame, da si poiščem odvetniško pomoč in vložim proti odloku deželnega šolskega sveta utok. Bolj da ustrežem tej želji, ne da bi sam imel kakega posebnega doverja, sem drugi dan šel k advokatu dr. Valentinu Zarniku, ki je bil med narodnjaki na glasu. Razložil sem mu svojo zadevo. Poslušal me je nekam nejevoljno, ko sem končal, pa je grobo bleknil: «Kaj ste bili pa tako neumen!» Nekoliko sem ostrmel nad takim sprejemom. Nisem dal mnogo na tako imenovano narodno mučeništvo, a takega sprejema nisem pričakoval od narodnega zastopnika. Naročil mi je nato, naj sestavim pismeno pro memoria. Skrbno sem sestavil svojo povest. Zarnik je sprejel besedilo skoraj netaknjeno v formalni utok, napravil je le rubriko in predlog. Za to mi je računal 5 gld. Bil sem še bolj razočaran. Upanja na uspeh nisem imel niti najmanjšega, vendar mi moja nemirna žila ni dala miru, da bi ne bil drezal. Oče je govoril s Praprotnikom, ki je tudi obljubil, da se pri seji deželnega šolskega sveta zavzame zame. Sam sem pa stopil naravnost pred deželnega predsednika, viteza Kalino. Oblekel sem se seveda v črno. Sluga me je peljal v sprejemnico predsednikovo, kjer sem obstal sredi sobe. Kalina mi je stopil nasproti in predstavil sem se mu: «Sem učitelj N. N. S tem in tem odlokom sem bil odpuščen iz službe in sem proti odloku vložil utok na ministrstvo.» Takrat je

Kalina stopil korak nazaj, me strogo pogledal, iztegnil roko in izgovoril: «Sie haben nicht zu rekurrieren, sondern untertänigst zu bitten. — Ne smete vlagati utokov, ampak morate ponižno prositi.» V meni je zavrelo. Obrnil sem se po vojaško, da se je slišalo sklepanje nog in sem z vojaškim korakom odkorakal iz sobe. Presednik je obstrmel nad to nesramnostjo in je obstal sredi sobe ter zelen od jeze gledal za menoj. Pri seji deželnega šolskega sveta je imel deželni nadzornik Pyrker poročati o moji zadevi v zvezi z mojim utokom. Predsednik mu je pa vzel referat iz rok in dejal: «Ni vredno o stvari govoriti. To je mlad, nesramen in izprijen človek, iz njega bo še kaj zlega! Utok se predloži ministrstvu s predlogom, da ga odbije.» Praprotnik si seveda ni upal ziniti v mojo obrambo. Hitel pa je povedat očetu, kako je predsednik nastopil in rekel: «Kaj pa je vaš fant naredil predsedniku? Bil je tako besen, da je imel prav peno na ustih, ko je govoril.» Kmalu za Praprotnikom sem prišel k očetu jaz in mu povedal dogodek s predsednikom. Tedaj se je tudi v očetu vzbudila nekdanja revolucionarna žilica, in je nekako zadovoljno smehljaje rekel: «Že vidim, da si moj sin.» Jaz pa sem mu še enkrat ponovil, da pojdem na Reko, in da bom študiral za profesorja zgodovine. Obvestil sem družino Vičičevo o izidu mojega utoka in pripravljal svoje stvari za odhod.

DOMAČI UČITELJ V POSTOJNI IN TRSTU

Drugi dan pa dobim pismo Alojza Proglerja, lastnika velikega hotela v Postojni «Adelsbergerhof», v katerem me vabi, naj pridem v njegovo družino kot domači učitelj njegovih treh otrok: Lavre, Blanche in Charlesa. Dajal bi mi poleg stanovanja in hrane 400 gld. letno. Živel bi z družino poleti v Postojni, pozimi pa v Trstu, kjer je Progler vodil največji hotel, «Hôtel de la ville». Po imenu sem že poznal Proglerjeve. Vedel sem, da so zelo imoviti in da v družini govore francosko, da pa je pri njih tudi prilika učiti se laško in angleško. Zame je bila ta prilika pravi dar božji. Progler je zahteval brzojavni odgovor. Brzojavil sem prvič v življenju in sem sestavil zelo dolg telegram ter ga sklenil «z odličnim spoštovanjem». Predstavil sem se mu naslednje dni v Postojni. Ogovoril me je francosko, ker je slišal, da znam ta

jezik. Nisem pa prav nič razumel, četudi sem se dolga tri leta učil prav pridno francoščine, seveda sam v tišini sobe, ne na bi kdaj slišal živo besedo. Znal sem na pamet prve strani Fenelonovega «Telemaha», a vse to mi ni pomagalo. Progler se je smejal moji zadregi in mi dejal po nemško: «Herr Lehrer, Sie haben französisch mit den Augen gelernt. Wenn man eine Sprache sprechen will, muss man sie mit den Augen, mit den Ohren und mit der Zunge lernen. — Gospod učitelj, učili ste se francosko z očmi. Ako hočete kak jezik govoriti, se ga morate učiti z očmi, ušesi in jezikom.» Seveda sem se od takrat vrgel s pravo besnostjo na francoske knjige, katerih je imel Progler obilo v knjižnici, in poslušal pravilno francosko govorico v Proglerjevi družini. Kmalu se mi je uho odprlo in počasi se mi je razvozljal tudi jezik, da sem kmalu govoril raje francosko nego nemško. Progler mi je ob prvi priliki povedal, da je on kot Švicar republikanskega prepričanja, in me pohvalil, da sem republikanec.

Položaj Proglerjevih otrok je bil tale: Lavra je bila v prvem razredu in zelo odlična učenka. Blanche, stara okoli enajst let, je bila izredno nadarjeno in za svojo starost silno razvito ter nekoliko nervozno dekle. Starejša hči Rozina pa je bila pravi divjak, bolj fant nego dekle, in jo je Progler moral poslati v Ženevo k teti, ki je bila ravnateljica višjega dekliškega liceja. Imela bi se vrniti jeseni, da bi z menoj nadaljevala pouk.

Progler me je opozoril, da sem odgovoren za uspeh in da naj se pri svojem vzgojnem in učnem delu ne dam vplivati od nikogar. Deklici sta se me hitro oklenili; posebno Lavra me je prav vzljubila in mi je skušala izpolniti vsako najmanjšo željo. Charles me je pa gledal zelo nezaupljivo; bil je silno, skoraj bolestno nervozen otrok, bled, jezljiv in trmast. Imel sem že takrat vtis, da ni popolnoma normalen. Res je pozneje, ko je postajal mladenič in se mu je ustvarjal spol, zblaznel in je bil nekoliko desetletij interniran v neki umobolnici v Švici. Takrat pa je Progler bil na edinega sina vendarle ponosen in je pričakoval od mene, da ga z resnim delom spravim na pravo pot. Kakor sta me deklici ubogali, tako je bil fant uporen in mi je prav kazal, da se z menoj ne mara učiti. Bil sem dva tedna pri Proglerjevih, ko mi je odrekel delati nalogo. Za kazen sem ga postavil v

kot. Učna soba je bila v visokem pritličju, okno je bilo na lahko zaprto. Nadaljeval sem pouk z Lavro in Blancho, ne da bi nehal paziti na Charlesa. Fant pa je mislil, da ga ne opazujem, in se je jel bližati oknu; počasi je odprl kljuko in je ravno hotel odpreti okno na stežaj in skočiti na vrt, ko sem planil nanj, ga prijel za pas in precej nemilo vrgel v kot sobe nazaj. Jel je tuliti na vse pretege, nakar je vsa preplašena prihitela gospa. Gospa Proglerjeva je bila rojena Grkinja, vzgojena pa je bila v pariški samostanski šoli. Govorila pa je poleg novogrščine «klasično» francoščino, angleščino, nemščino in laščino, seveda v okviru obzorja salonskih dam. Bila je precej nervozna in mislim, da je Charles bolezen podedoval od nje. Bila je visoka koščena žena z ne posebno prijetnim obrazom zaradi velikega nosu, pač pa je imela zelo lepe oči. Nosila se je izbrano, a ne pretirano. Gospa je takrat stopila v učno sobo vsa razjarjena in je skoraj zakričala nad menoj, kaj počenjam z njenim otrokom. Vedel sem, da gre za moj obstanek. Bil sem komaj dva tedna v Proglerjevi družini prav zadovoljen, sedaj pa se je bilo treba uveljaviti kot učitelj ali pa se podvreči materi, ki je dajala otroku potuho. Vedel sem, da izgubim službo, če se ji postavim po robu. V trenutku so mi šinile te misli, pa sem mirno in resno odgovoril: «Gospa, to je moja soba, tukaj ukazujem jaz kot učitelj. Jaz sem odgovoren za vzgojo vaših otrok. Prosim, da odidete.» Gospa je ostrmela. Rekla ni besede, a z jeznim korakom se je obrnila proti vratom, hoteč odvesti Charlesa s seboj. Prijel sem ga, ga izpulil gospe iz rok in ga posadil na stol. Gospa se je priklonila in odšla. Deklici sta bili nekoliko preplašeni zaradi dogodka, posebno zaradi mojega upora proti materi. Pred kosilom me je klical Progler v svojo pisarno. Vprašal me je, kaj sem imel z njegovo gospo. Mirno sem mu povedal, kako je bilo. Nekoliko je pomolčal, potem pa prav mirno rekel: «Prav ste imeli, gospod učitelj. Jaz sem vam otroke izročil na vašo odgovornost in vi ne morete vršiti svojega posla, ako nimate potrebnega ugleda. Nadaljujte, kakor ste pričeli. Z energijo in potrpežljivostjo dosežete svoj cilj.» S temi kratkimi besedami me je odslovil. Gospa me skoraj ves mesec nato ni pogledala. Deklici sta se me pa še bolj oklenili in tudi Charles je bil kakor izpremenjen. Nisem mu kazal niti najmanjše zle volje

in bil sem kolikor le mogoče ljubezniv z njim, potrudil sem se z njim bolj kakor s sestrama in skušal otroško prijateljsko najti dostop v njegovo dušo. Posrečilo se mi je. Tudi Charles me je jel imeti rad. Pozneje mi je gospa celo priznavala, da je bila ljubosumna name, ker so imeli otroci rajši mene nego njo. Ko smo delali jeseni leta 1879. izpit na protestantovski nemški meščanski šoli v Trstu, se prejšnji učitelji niso mogli načuditi napredku otrok. Progler pa mi je zagotovil, da lahko ostanem v družini, dokler Charles ne dokonča četrtega razreda realke, potem mi pa priskrbi gotovo in udobno službo za bodočnost.

Tudi jaz sem Proglerja visoko cenil. Bil je samotorčan — selfmademan. Otrok siromašne družine je bil pričel svojo kariero v domačem kraju Lausanne kot «piccolo». Kot tak je prišel v Trst v edini takratni hotel, kjer je s pridnostjo in inteligenco postal prvi natakar in potem tajnik hotelske uprave. Ko si je pridobil zaupanje gostov, je dal iniciativo in načrt za delniško družbo, ki je zgradila veliki moderni «Hôtel de la ville» po švicarskem vzorcu. To je bil eden prvih modernih hotelov v Avstriji. Do takrat si je bil Progler že privarčeval nekaj denarja, da je sam postal delničar. Nato se je bogato poročil in zgradil veliki «Adelsbergerhof» v Postojni. Ob Proglerju sem se učil, kaj pomeni delo in energija.

Dasi je bila postojnska špilja — seveda pod nemškim imenom «Adelsberger Grotte» — že poprej svetovno znana, je Progler njen sloves še mnogo bolj razširil s sistematično reklamo za svoj hotel. Iz vseh delov kulturnega sveta, posebno iz Anglije in Amerike, so prihajale večje potovalne družbe pod vodstvom tako imenovanih «kurirjev». Takrat so namreč pričele prve večje družbe sistematično potovati po vsem svetu. V ta namen so posebne pisarne izdelale potrebne načrte in pošiljale posamezne skupine pod vodstvom «courierjev». Progler je privabljal te skupine, da so si na svojih velikih potovanjih prišle ogledat tudi postojnsko jamo. Navadno so brzojavno naznanili dan prihoda, a že tudi poprej sporočili potovalni načrt, da se je hotel mogel pripraviti za sprejem skupin, ki so štele včasih do sto in več ljudi. Nemške, francoske in ruske potovalne skupine so bile navadno manjše in le zasebno organizirane. Zame je bilo vselej silno

zanimivo ogledati si prišlece. Poznalo se je večinoma že po nastopu, ali so Angleži, Francozi ali Rusi. Nemci so bili najmanj priljubljeni pri uslužbencih hotela; zahtevali so mnogo, se pogajali za plačilo in tudi na služinčad navadno ni mnogo odpadlo. Na dobrem glasu so bili Rusi in Angleži. Tu sem videl vseskozi nov svet, zapadni svet, ki sem ga lahko primerjal s slovenskim kmečkim svetom. Ves slovenski narod je bil takrat še kmečki; vsa njegova inteligenca je prišla naravnost s kmetov. Šola je sicer posameznike izobrazila v specialnih vedah, njihova splošna omika pa ni bila mnogo nad omiko kmečkega človeka.

Poslopje «Adelsbergerhofa» je ležalo sredi širnega, lepo urejenega parka. Hotel je imel pet in šestdeset sob. Poleg je bil hlev za hotelske konje in za mlečne krave ter vrt za zelenjavo. Glavni vrtnar za ves park in posebej za cvetlice je bil neki Krašovec, Jože. Bil je pri hiši od vsega početka, prava zvesta kmečka duša. Vrt za sočivje in zelenjavo je obdeloval neki François, Švicar iz lausannskega okraja; znal je samo francosko v domačem narečju s pojočim naglasom. Gojil je najfinejšo zelenjavo ne le za «Adelsbergerhof», ampak tudi za «Hôtel de la ville» v Trstu. Imel je najlepše artičoke, rabarbaro in drugo. Rabarbarova stebla so skuhali v vinu, kar je bila zelo draga in priljubljena jed. François je pa tudi pridelal posebne vrste korenja, iz katerega so fabricirali ananas; gostje, tudi izkušeni gourmandi, niso opazili, da jedo korenje. Nekak hišni prijatelj, ki je bil menda tudi udeležen pri podjetju, bogat trgovec, švicarski Nemec Schläpfer je prihajal skoraj vsako nedeljo s svojo soprogo na oddih v Postojno. Njegova gospa je bila znana kot izborna strelka. Streljala je podgane s puško iz drugega nadstropja svoje hiše v Trstu. Bilo jih je vse polno po skladiščih njenega moža. Pravili so, da ni zgrešila niti ene. Sama se je rada pobahala, koliko jih je postrelila ta ali oni dan.

Glavni natakar v hotelu je bil neki Nemec s Saškega. Znal je nemško, francosko, angleško, laško in rusko. Vprašal sem ga, kje se je mogel naučiti toliko jezikov. Pravil mi je, da se v šestih mesecih lahko nauči vsak jezik tako, da ga za svojo potrebo lepo govori in da imajo v Leipzigu šole za jezike, kjer se jih vsak količkaj nadarjen človek nauči v istem času. Tam so «proizvajali» hotelske natakarje za vso

Evropo. Gospodinja, guvernanta je bila neka švicarska Nemka, tudi zelo izobražena žena. Pri obeh sem se učil spoštovati inteligentno delo in olikane delavce.

Ko je Progler dobil zaupanje vame, me je često rabil kot sodelavca. Tako sem mu pomagal zlasti, kadar je pretakal fina vina. Razlagal mi je pridobivanje in kvalitete raznih francoskih pa tudi domačih vin. Nekoč je kupil izborno istrsko vino iz Corte d' Isola. Ni ga mogel prehvaliti in ga je primerjal z najboljšimi francoskimi vini. Postavil ga je kot namizno vino za table d'hôtes; vsak gost je imel navadno pri svojem namizju majhno buteljko vina. Če se ne motim, je bila steklenica po 30 krajcarjev, kar je bilo za tisti čas razmeroma drago, a bogatim gostom, večinoma inozemcem, se pač ni zdelo predrago. Drugi dan so nekatere gospe opomnile, da je vino premočno in da jih je po njem bolela glava. Progler me je nato peljal v klet, prelil iz soda pristnega istrijanca nekaj vina, ga pomešal z vodo in nekoliko osladil. Drugi dan ga je postavil na mizo in pripomnil: «Gospoda, jaz vedno želim ustreči željam svojih gostov in tako sem nastavil drugo vino; je sicer nekoliko dražje, bo pa gotovo po vašem okusu.» Gostje so nekoliko zacmokali po novem vinu — in nikogar več ni bolela glava. Progler mi je potem dejal, da se mora neumnost ljudi izkoristiti. Nisem mu prav nič zameril. Večkrat me je tudi povabil, naj mu pomagam pri hotelskih delih. Posebno za binkošti, ko je prišlo v hotel nekaj tisoč ljudi, sem vodil blagajno jedil. Takrat sem videl, koliko inteligence je treba za tako podjetje in kako težak je posel blagajnika in vodilnih natakarjev. Treba je prav železnih živcev in mirne razsodnosti, da obvladaš gnečo sitnih, lačnih in žejnih ljudi. Zvečer pa težki računi blagajnika z natakarji! Vsi se hočejo okoristiti. Bíl se je pravi boj za številke.

Progler je bil pri vladanju hotela zelo energičen in marsikdaj je moral biti s prislugo grob. V Postojni takrat ni bilo vodovoda, zato si ga je napravil Progler sam za svoj hotel. V velikem parku je imel tudi izboren lastni studenec. Napravil si je rezervoar in iz tega se je voda plala v podstrešje hotela, odkoder se je raztekala po vsem poslopju. Nekoč je Progler ozmerjal mašinista, ker se mu je pokvaril parni stroj. Mašinist je nato meni nič tebi nič službo opustil

in odpotoval. Progler je sicer takoj brzojavil v Trst po drugega, a hotel je bil poln gostov in bilo je treba nujno skrbeti za vodo. Prišel je k meni z vprašanjem, ali znam kaj mehanike. Odvrnil sem mu, da jo poznam po učni knjigi. Povabil me je, naj grem z njim študirat stroj in knjigo. Delala sva ves popoldan in vso noč. Za kovaška dela nama je pomagal kovač. In zjutraj okoli štirih je stroj začel teči. Tako gostje niso čutili nobenega presledka. Progler me je zadovoljno potrkal na rame in dejal: «Vidite, gospod učitelj, človek vse premaga, da le hoče.» S prvim vlakom je dospel novi mašinist, ki se je čudil, da sva midva neuka človeka spravila stroj v red. Tako sem se vedno bolj udomačil pri Proglerju in ko sta roditelja videla napredek otrok, posebno Lavrino ljubezen do mene, sta mi postala oba prava prijatelja. Ostali smo prijatelji tudi pozneje, ko sem si ustvaril v Gorici samostojno pozicijo kot odvetnik.

Večkrat mi je dal Progler tudi priliko, da sem šel z njegovimi gosti na izlet. Priporočil me je kot veščaka botanika in poznavalca domače dežele. Pri tem sem vedno zaslužil kako nagrado. Od neke angleške družine, ki je bivala z otroki nekaj tednov, sem dobil nekoliko zlatih šterlingov. Spominjam se neke kontese iz Florence, ki je bila znana poznavalka polžev in molusk. Imela je pristrižene lase, oblačila se je po moško in kadila cigarete kot Turek. Iskala sva polžke in se plazila cele dneve po rovih in zagatah Postojnske jame. Tudi od nje sem dobil lepo darilo. Nekoč je prišla neka stara angleška mis s štirimi majhnimi psički posebne rase. Zanje je imela posebno guvernanto, katere naloga je bila, da je spremljala gospo na izprehodih s psički ali jih tudi sama vodila. Ena psica je bila tako stara, da ni mogla več hoditi; nosili so jo na svileni blazini, skrbno oblečeno, kakor so sploh vsi psički bili v haljicah in imeli lepe svilene pentlje okoli vratu. Prav gnusila se mi je ta «družina» in odklanjal sem njeno družbo.

Z otroki sem pridno hodil na izlete. Opazil sem tudi, da se splošni nauki primejo otrok najbolj pri razgovoru na izletu, kjer pride učitelj v iskrenejši stik z otroki. Nekoč smo šli na izlet v Škocijan, kjer priteka otok Rak iz velike podzemeljske špilje. Globoko v korito zarit teče pod prirodnim mostom in se kmalu nato pod razvalinami nekdanje

cerkve izgubi pod zemljo. Okoli in okoli so gosti, temni gozdovi. Iz Postojne do tja sta pičli dve uri. Bilo je prve dni septembra. Ko smo šli takoj po kosilu od doma, je vreme kazalo sicer lepo, vendar se je nabiral nad Nanosom oblak. Vrtnar Jože, ki se je dobro spoznal na vreme, me je svaril, da utegne priti še dež. Bil sem drugega mnenja. Odšli smo zato lahko oblečeni in brez dežnikov. Nebo se je kmalu popolnoma sčistilo. Na povratku po poti skozi gozd nismo zapazili, da se zopet nabirajo deževni oblaki. Ravno smo stopili na cesto nad tako imenovano «Rauberkommando», kake pol ure nad Postojno, ko nas je napadla ploha. Bilo je že precej pozno popoldne, da se nam je mudilo domov. Lavra je zaradi vlažnega vremena in precej dolge hoje postala trudna. Najprej sem jo ogrnil s svojim suknjičem, nato pa jo vzel v naročje in nesel do prvih hiš v trgu. Naslonila je svojo glavico in zaspala. Bilo je težko, a vendar ljubo breme. Čutil sem vso slast nedolžne otroške ljubezni. Ko smo premočeni prišli domov, nas je Jože komaj čakal, češ da je imel prav. Zaman sem mu dokazoval, da nas je premočil drug oblak, a ne tisti, iz katerega je on prerokoval dež.

Drugič smo napravili izlet na Postojnski Javornik, 1268 m visoko. Razgled z Javornika po Gorenjem Krasu je zelo lep in obširen. Pot gre po odprtem vozniku skoraj ves čas med lepimi gorskimi senožetmi, polnimi najlepših cvetk, posebno v juniju; tu so zlati klobuk (Lilium Martagon), maselnica (Lilium bulbiferum), kačevnik (Lilium carnolicum), potonika ali sprž (Paeonia peregrina) z velikimi rdečimi cveti. Ker so senožeti samotne, je tudi vse živo metuljev in raznih žuželk. Mnogo je v visoki travi skritih velikih modrasov raznih vrst, ki kar odplujejo, ko slišijo korake. Dospeli smo brez pravega truda na vrh, tudi mala Lavra. S seboj smo imeli nekoliko brašna, sandwiche in steklenico piva. Na vrhu smo polegli v soncu, da se najprej odpočijemo. Kmalu so se otroci zdramili. Lavra je jela plaziti po meni. Postavil sem bil steklenico s pivom v grmovje nad glavo. Pri kobacanju je Lavra steklenico prevrnila, pri čemer se je razbila in je pivo izteklo. Morali smo se zaradi Lavrine nerodnosti odpovedati pričakovanemu požirku. Lavri je bilo le žal, da jaz ne dobim piva, in me je ljubeznivo prosila, naj ne bom hud. Oba opisana dogodka nista nič posebnega. Omenjam ju in

se nanju spominjam zaradi globokega čustvovanja, ki ga je ljubo nedolžno bitje vzbudilo v meni. Iskrenost je gotovo začutil tudi otrok sam in mu je podzavestno ostalo čustvo blagosti.

Z otroki sem bil zelo odkritosrčen. Smatral sem, da je resnica temelj vsakemu pouku. Nekoč na vrtu je pritekla k meni Lavra in prinesla dva metuljca, samca in samico, ki sta zlezla drug v drugega. Vprašala me je, kaj to pomeni in ju je hotela odtrgati narazen. Ustavil sem jo, češ da bi s tem umorila oba, in ji razložil, da je en metulj samec, drugi samica, samec vbrizgne v samico, ki ima v sebi jajčeca, nakar jih samica izleže. Pokazal sem ji tudi rastlinski cvet in razložil funkcijo prašnikov in brazdice, ki je ista kakor pri metuljčku. Otrok me je poslušal prav z iskrenim zanimanjem. Čez nekoliko dni me je prišla vprašat, ali tako delajo tudi samci pri drugih živalih. Odgovoril sem kratko: da. Čez nekoliko dni zopet me je prišla pa vprašat, ali dela tudi človek tako. Tudi na to sem kratko odgovoril: da. In otrok si je napravil sam svoje pristne misli, ne da bi se bil pohujšal. Bilo je čisto izgovorjeno in od otroka čisto mišljeno. Sprehajal sem se pozneje z gospo po vrtu in ji razlagal ravno življenje nekaterih ptičev, ki so gnezdili na vrtu. Kakor je bila salonsko učena, je poznala od vseh ptičev samo vrabca. Temu je rekla ‚le moineau', vsem drugim pa ‚l'oiseau' — ptiček. Ni se mogla načuditi, da ločim toliko ptičev in da jih poznam celo po petju. Še bolj se je čudila, da sem jaz vedel zanje francoska imena, ona pa ne. Kar prileti Lavra iz hleva: «Mama, mama, krava je porodila; vrgla je prav srčkanega telička in sedaj ga oblizuje.» Gospa je zardela in kriknila: «Kdo pa je to grdo reč povedal otroku? Gotovo je bil to zopet hlapec Jože!» Odgovoril sem: «Gospa, menda sem krivec jaz.» Povedal sem ji, kak pouk sem bil dal Lavri in da sem ji, ko me je prišla vprašat, zakaj je krava tako debela, odgovoril: «Ali se spominjaš, Lavra, na metuljčka? Metuljeva samica ima več jajček, katera izleže, v kravi pa jajček zraste tako, da krava odebeli, in potem pride teliček, kadar doraste, na dan.» Lavra je hodila od tistega dne vsak dan gledat kravo, ji prinesla vselej kako slaščico, češ da jo zasluži, ker postane kmalu mama, in končno je prišla tudi k porodu. Gospa Proglerjeva je na to umolknila. Čez nekaj dni pa me je zo-

pet nagovorila, kako je to, da si upam otrokom praviti take stvari in izrekla bojazen, da bi to moglo slabo vplivati na otroka. Odgovoril sem ji, da že Lavrino iskreno veselje nad teličkom in ljubečo kravjo mamo kaže, da je vse njeno mišljenje čisto in da otrok od tega le pridobi stvaren pogled na življenje in ljubezen. Pozneje, ko je bila Lavra že poročena s finančnim prokuratorjem Schusterjem v Pragi in je imela krepkega, takrat že štirinajstletnega dečka in mlajšo deklico, sva se nekoč sprehajala na istem mestu v parku, spomnila me je na dogodek s teličkom in pristavila: «Gospod učitelj, večkrat sem se hvaležno spominjala na vas, da sem dobila pouk še kot mlado dekle in sem stopila v zakon v zavesti svojih dolžnosti kot žena in mati.» In s ponosom je omenila, kako krepkega, zdravega otroka ima.

V oktobru smo se preselili v Trst. Imel sem sobo v četrtem nadstropju «Hôtela de la ville» s pogledom na morje. Na hotelu je bila velika ploščad, kjer smo ob lepem vremenu bivali med oleandri kakor na vrtu. Tista zima je bila izredno mila, celo meseca januarja smo se na ploščadi učili.

Progler je imel za izprehode domačih otrok in otrok gostov par ljubkih ponijev, ki jih je vse občudovalo. Enega, ki je bil posebno ognjevit, je bil kupil od ciganov za 15 gld. Na izprehod nas je vozil kočijaž hotela. Ker pa je bil ta večkrat zaposlen drugod in takrat niso mogli otroci na izlet s poniji, sem sklenil, da se sam naučim voziti z njimi. Šlo je še precej dobro. Nekoč pa sem vozil proti Miramaru in ko smo prišli na železniški podmost, kjer je cesta šla v ovinku od Rojana proti Barkovljam navzdol, je nasproti privozil tramvaj, ki so ga takrat vlekli še konji. Ker se nisem prav ognil, sem se z vozom zaletel nekoliko v tramvaj, da so se odtrgali blatniki. K sreči ni bilo nobenega stražnika, da bi me zapisal; le sprevodnik tramvaja me je oštel, pa smo se vrnili v koraku v mesto. Nikdar več potem nisem poskusil svoje vozniške spretnosti. Progler mi je le pripomnil, naj se človek ne loteva tistega, česar ne zna.

Ob nedeljah sem bil navadno prost in sem prehodil vso tržaško okolico v Istro in na Kras, kakor daleč me je nesla noga; prehodil sem po 40 do 60 km na dan. Morje in tržaška okolica sta me očarala in ljudstvo se mi je silno prikupilo. Na izletih sem tudi botaniziral, ker me je vabila nova flora.

Kak užitek sem imel, ko sem prelezel strme pečine Griže nad Miramarom s pogledom na Adrijo in Gornjo Istro, na severu pa na lesketajoče se snežnike in na Dolomite daleč na zahodu.

Seveda sem imel v hotelu izborno hrano po švicarski kuhinji kakor tudi že prej v «Adelsbergerhofu». V začetku nisem niti mnogo dal na to, saj me je ravno moja mama imela rada tudi zato, ker nisem bil izbirčen in samogolten pri jedi. Dolgo nisem mogel niti ločiti izbranih hotelskih jedi. Tako sta mi bila beefsteak in roastbeef popolnoma enaka. Jel sem opazovati Proglerja, ki je sestavljal jedilne liste in je navadno sam kupoval finejše ribe, meso, sadje in zelenjavo. Bil je pravi gourmand v dobrem smislu besede, imel je najfinejši okus. Kadar je imel izbrano družbo, je šel vselej sam na trg in me je večkrat vzel s seboj, ko je opazil, da se zanimam za vse. Posebno zanimiva je bila bogato obložena ribja tržnica, kjer mi je Progler razlagal vse vrline posameznih rib. Tako sem prišel do spoznavanja dobrote posameznih jedil, njih redilnega, higieničnega, a tudi estetičnega pomena, vse po Proglerjevem tolmačenju. Ako je za vsakega človeka potreba — lakota najboljša kuharica, pa mora izobražen človek iskati mero in ugodje v estetični izberi in etičnem vladanju poželjenja. Koliko je ljudi, ki znajo zares uživati bogastvo in izobilje? Dobil sem fin okus tudi za vina. Prav sistematično sem se vadil vsega po Proglerjevem zgledu.

V «Hôtel de la ville» je zahajala na hrano izbrana družba bogatih francoskih, angleških in švicarskih trgovcev. Plačevali so vsak za kosilo z namiznim vinom po 15 gld.; kajpak je bil res vedno izbran jedilni list in miza umetniško prirejena. Finejše vino so plačevali posebej in skoraj vsak dan je dal eden ali drugi za nekaj buteljk pristnega šampanjca. Buteljka je stala 15 gld. Povabili so večkrat na obed tudi Proglerjeve otroke in z njimi sem bil tudi jaz enkrat ali dvakrat na teden deležen te druščine. Ti trgovci so delali pridno od devetih do treh popoldne, potem so obedovali, po obedu pa igrali biljard ali karte v hotelski kavarni, okoli petih so se navadno peljali na izprehod v kočijah v Miramar ali Štandreški park (tam, kjer je sedaj državni kolodvor), potem so šli v gledališče in zvečer okoli desetih so prišli na

čaj s kako malo prikusko. Občudoval sem fineso te gospode in poslušal njih razgovore o trgovini, industriji, politiki in uživanju življenja. Učil sem se silno mnogo od njih, posebno pa spoštovanja do dela in spoznanja resnične blaginje. Dasi so bili skoraj sami milijonarji, so opravljali z največjo vnemo vsakdanje delo v svojih podjetjih.

Ob preselitvi v Trst sem že precej dobro govoril francosko. V Trstu sem se začel takoj učiti laško. Kupil sem Manzonijev roman «I promessi sposi» (Zaročenca), analiziral stavek za stavkom s pomočjo slovnice in slovarja, prve strani pa sem se naučil na pamet. Ker sem po mestu in v hotelu slišal mnogo laškega in zahajal, če le moči, vsak večer v gledališče, se mi je uho hitro odprlo. Tako sem se laško naučil tako rekoč igraje. V gledališču sem v tisti sezoni videl odlične igralce, kakor starega in mladega Salvinija, Rossija in druge. Vpisal sem se tudi v angleški tečaj pri nekem mr. Jonesu. Učne knjige so bile pisane laško in tako sem se učil dva jezika obenem. Glavno mi je bilo, da sem poslušal angleško govorečega učitelja. Ob nedeljah sem včasih šel poslušat pridigo v anglikansko cerkev. Gospo Proglerjevo sem prosil, naj me vsakokrat povabi v salon, kadar bi imela angleške goste. Navadno sem sedel v kotu v naslanjaču in navidezno kaj čital, pri tem pa posluške vtepaval. Ravno sem jel lomiti angleško, čital sem pa že precej dobro, ko smo se meseca maja zopet preselili nazaj v Postojno.

Za časa bivanja v Postojni sem marsikatero nedeljo ob slabšem vremenu, ko nisem bil na izletu, obiskal svojega prijatelja kaplana Razpeta. Nekoč mi je čital iz Vergila prizor, ko valovanje morja dviga pesek iz dna pa ga zopet poleže. Slika v blagoglasnem latinskem jeziku je bila tako lepa, da sem se pod njenim vtisom odločil za učenje latinščine. Opustil sem celo kake nedeljske izlete, da sva prečitala skoraj celo Eneido. Razpet mi je razlagal latinsko poezijo in jezik. Takrat sem sklenil, da zapustim Proglerjevo družino in pojdem v Trst študirat za maturo. Odpoved mi je bila pa prav težka. Proglerja sem spoštoval kakor do tedaj nobenega človeka. Tudi njegova nervozna gospa mi je prav vse zaupala in me včasih vprašala za svèt v prav intimnih zadevah. Rada se je poučila o vprašanjih iz raznih predmetov, za katere je vedela, da jih razlagam njenim otrokom.

Bližal se je oktober, ko sem hotel odpovedati službo. Prav težko sem se boril sam s seboj. Priložnost za odpoved mi je dal Progler sam. Klical me je v pisarno in mi povedal, da mu je ravnateljsko mesto v «Hôtelu de la ville» v Trstu odpovedano, zato gre za zimo v Lausanne ob Ženevskem jezeru, kjer je tudi imel srednje velik hotel. Jaz naj bi šel z njimi tja, poleti pa bi živeli zopet v Postojni. Ko bi Charles končal četrto realko, bi dobil službo učitelja na ženskem liceju v Ženevi, kjer je bila Proglerjeva sestra ravnateljica; seveda bi moral postati švicarski državljan in napraviti izpit za licej. Služba pri Proglerju je bila res udobna. Morda se nisem nikjer naučil več za življenje kakor pri njem. Prišel sem iz bornih razmer malega obrtnika provincialnega mesta, iz ozkega kroga tržanov in še bolj ozkega, skoraj samotnega, življenja slovenskega kmečkega ljudstva v inteligentno svetsko družbo širokega obzorja. Pot v bodočnost mi je bila odprta, a moral bi zapustiti svojo domovino in opustiti načrt, ki sem ga bil že sklenil, da namreč nadaljujem študije. Prosil sem za nekaj dni pomisleka. Po posvetovanju z Razpetom sem se odločil, da odklonim ponudbo, se ločim od Proglerjeve družine in s 1. oktobrom leta 1880. odrinem v Trst. Progler je bil nekoliko nejevoljen name, očital mi je, da sem «un petit egoïste», ni me pa hotel motiti v mojih namerah. Prosil sem ga za priporočila za Trst, kjer je Progler imel bogate zveze z raznimi družinami, pri katerih bi mogel dobiti lekcije.

Slovo od Proglerjeve družine, posebno od otrok, mi je bilo silno težko. Le zavest, da grem novi bodočnosti naproti in da šele zdaj nastopim pot do lastne svobode, me je krepila, da sem vesel in samozavesten nastopil svojo pot v Trst. Imel sem prihranjenih 100 gld. in računal sem, da bom s tem prebil tri mesece, med tem pa dobil lekcije, da se vzdržim do mature. Nekoliko drzen je bil tudi moj načrt, da zmagam gimnazijske študije z maturo v času od oktobra do julija, torej v desetih mesecih. Progler mi je res dal topla priporočila za razne družine, posebno za ravnatelja protestantovske meščanske šole, evangeličanskega župnika dr. E. Buschbecka.

V Trst sem prišel prve dni oktobra. A kamor sem se obrnil, povsod sem dobil odgovor, da so že preskrbljeni. Tudi evangeličanski župnik, ki je imel zveze z najboljšimi družinami, ni vedel za nikako mesto. Spremenil sem torej svoj proračun. Da bi prebil brez zaslužka pet mesecev, sem moral omejiti stroške na 20 gld. na mesec. Zato sem poiskal skromno družino, kjer sem stanoval z domačim sinom v isti sobi ob navadni hrani mornarjev. Gospodar, Dalmatinec, je bil lastnik trabakla, t. j. najmanjše ladje na jadra. Na kosilo je hodil tudi neki kapitan večje jadrnice, ki je prevažala žito iz Romunije. Zanimivo je bilo njegovo pripovedovanje o življenju na morju in pomorski trgovini. Obujalo mi je staro ljubezen do morja in ko sem napravil maturo, sem se komaj premagal, da nisem vstopil v trgovinsko mornarico. Hrana je bila precej revna, obilo vodene juhe, govejega mesa za oreh in nekoliko prikuhe opoldne, zvečer pečeni kostanji s salato in podobno.

Lotil sem se študija z vso vnemo. Pričel sem z grščino in vzel v roke takoj Sophoklejevo Antigono. Analiziral sem jo s pomočjo slovnice in slovarja. Kakor mi je v gimnaziji presedal študij klasičnih jezikov, tako sem sedaj spoznal lepoto in bogastvo grškega jezika in se naravnost strastno učil grščine. Ravnatelj tržaške gimnazije dr. Hofmann je bil izredno prijazen in olikan človek. Ko sem mu na kratko povedal svojo zgodbo in namero, mi je brez obotavljanja dovolil, da smem hospitirati pri predavanjih v višjih razredih gimnazije. Priporočil me je še posebno razredniku profesorju Pospihalu, Čehu, ki je poučeval logiko, psihologijo in matematiko. Zelo prijazno me je sprejel tudi profesor zgodovine, znani Ivan Jesenko; v njem sem imel pravo oporo. Zahajal sem izprva večkrat v šolo poslušat. Spoznal pa sem kmalu, da v šoli dobim le vpogled v način pouka in pregled znanja, ki ga profesorji zahtevajo. Da bi v tako kratkem času zmagal vse predmete, sem se moral učiti od jutra do večera. Med letom sem moral še posebej delati izpite iz verstva, logike in psihologije. Izmed sošolcev na gimnaziji se spominjam le na Slovenca Delesa, ki je bil pozneje ravnatelj pisarne pomorskega oddelka trgovinskega ministrstva na Dunaju. Slovel je kot edini referent za pomorske stvari

in sem tudi pozneje imel v neki pravdi iz Dalmacije opravka z njim. Umrl je v najlepši moški dobi.

Prevrat v življenju je bil precejšen. Prej sem užival higienično in izdatno hrano v modernih hotelih, sedaj pa precej prazno plažo; prej sem se mnogo gibal v prirodi, v vzduhu gornjekraških gozdov, zdaj sem bil priklenjen od jutra do večera na stol v zadušni sobi. Tako sem se zagrizel v knjige, da sem zjutraj iz postelje sédel za knjigo in sedèl pri njej do kosila in od kosila do večerje, pa še po večerji do polnoči. Sedem ur spanja, ostalo pa učenje, kolikor niso vzeli časa obedi. To življenje me je zmoglo. Krvni obtok mi je nekako zastal in nekega jutra sem se zgrudil s stola. Gospodinja je bila že tako opazila, da ne hodim več mimo kuhinje na stranišče. Poslala me je v lekarno, a tudi najizdatnejša sredstva dolgo niso pomagala. Gospodinja mi je svetovala k zdravniku, nekemu dr. Pretnarju, ki je revežem rad pomagal. Mož me je preiskal in zmajal z glavo nad menoj. Rekel je, da mi srce komaj še bije in da moram vsekakor opustiti sedenje in študije. Prosil sem ga, naj mi odkritosrčno pove resnico. Nekoliko jezno mi je odgovoril: «Wenn Sie zu Hause sterben wollen, packen Sie Ihre Bücher zusammen und kehren Sie in Ihre Heimat zurück. — Ako hočete doma umreti, poberite svoje knjige in vrnite se na svoj dom.» Mirno sem poslušal ta glas smrti, vendar sem odgovoril: «Gospod doktor, ne čutim se še izgubljenega. Sicer pa, ako ne morem doseči svojega cilja, bi mi tudi ne bilo žal, ako poginem. Povejte mi le najcenejše sredstvo, da se mi bo život odpiral; poizkusim se zdraviti sam.» Na to mi je smeje odvrnil, da dobim za 50 krajcarjev rabarbarove korenine za dva meseca. To naj strgam in pijem vsako jutro z vodo ter hodim vsaj za pol ure vsak dan na izprehod.

Preselil sem se iz dalmatinske družine visoko v Gornjo Škorkljo, t. j. predmestje na pobočju strmega brega nad Trstom. Imel sem v mesto skoraj pol ure hoda po precej strmi poti. Računal sem, da bom tako prisiljen vsaj enkrat na dan hoditi v dol in breg v svežem zraku. Naselil sem se pri neki laški družini. Gospa je imela ljubkega triletnega sinčka. Soprog je bil borzni senzal in ga cele dneve ni bilo doma. Oddajali so sobo v drugem nadstropju, ki je bila brez peči in obrnjena na sever. Decembra je bila še precej mila

zima, pa nisem mnogo izbiral. Vsak dan enkrat sem hodil v mesto na gimnazijo. Hrana je bila razmeroma dobra, redilna, četudi pičla. Gospa je prav ljubo skrbela zame, ker sem ji povedal, da sem prišel iskat zdravja. Posebno jo je veselilo, ker sem se po kosilu večkrat igral z dečkom in me je deček prav vzljubil. Pritisnila pa je kmalu zima in burja. V jedilnico so postavljali veliko žaro z žarečim ogljem, da so si ob njej greli roke. Tudi jaz sem se prihajal gret v jedilnico iz svoje mrzle sobe. Malček pa se je igral sam, kadar sem se jaz učil. Nekoč sem sedel poleg žare, zamišljen v knjigo in ogrnjen s plaščem zaradi mraza. Naenkrat se zasveti, iz žare udari kvišku plamen. Zagledal sem otroka v plamenu. Približal se je bil žari in vnela se mu je oblekca. Planil sem k njemu in ga zavil v suknjo ter s tem zadušil ogenj. Otrok je bil le malo ožgan; imel je rdečo progo ob licih in nekoliko zacvrknjene laske. Ko sem ga izmotal iz suknje, je seveda glasno zajokal in je gospa preplašena prihitela v sobo. Izgubila je skoraj zavest, ko je videla otroka še objetega v mojem naročju, na tleh pa njegovo oblekco pregorelo. Od takrat mi je gospa iz hvaležnosti hotela prav uslužiti.

Z menoj pa vendar ni šlo na bolje. Vedno sedenje in naporno učenje me je od dne do dne bolj slabilo. Postal sem brezkrven in sem marsikaterikrat pri učenju šklepetal od mraza in slabosti. Nekajkrat sem se zgrudil s stola in ležal cele ure v nezavesti. V januarju leta 1881. je jela briti mrzla burja s Krasa; vsako jutro je bil led v umivalniku. Nisem obupaval, obhajali pa so me trenutki, ko so se misli izgubljale v motno neznano daljavo. Tako sem nekoč ležé brez moči na postelji premišljeval o smislu življenja. «Pospravite knjige in vrnite se domov, ako hočete pri svojcih umreti», je bila nedavna zdravnikova obsodba. Ali nisem hotel sam tako? Zapustil sem ljubečo mater, domače kraje in zapustil sem tudi gostoljubno družino, ki mi je dajala varno in udobno streho, odbil sem ponudbo gospodarja, ki mi je obetal lepo prihodnost v novi domovini. Prišla je nemoč, pa ne morem več sesti za knjigo in nimam nobenega cilja več! Pod menoj v daljavi se je bleščalo morje, po vrtu se je razlival sončni svit pozne zime, mir je bil okoli mene, vse tiho v sobi. Kako in čemu sem živel, kam in čemu stremim? Ali ni

bilo vse in je to življenje prazno in brezciljno? Uhajal mi je spomin na prvo mladost v mestu v tesnem krogu družine, k materi, na brezplodno delo v šoli in uživanje v prirodi zdrave Kraške planote. Ali me ni priroda objemala z vso svojo lepoto, z vsemi svojimi močmi, ali me ni navdajala z njimi? In mislil sem na svojega prijatelja, preprostega človeka, čisto dušo, polno vere k svojemu neskončnemu bogu. Zadovoljen z vsakdanjim življenjem ni iskal cilja izven sebe. Mirno je vršil svojo dolžnost, živel veselo življenje. Ali ni imel prav, ko se je v ponižnosti klanjal volji višjega bitja, medtem ko sem jaz iskal svojo voljo in svojo moč? Začutil sem se gori visoko na Javorniku; pod seboj sem čul zvonjenje k sveti maši, a čudno se mi je zdelo, kako da ljudje ne prihajajo molit veličanstvo božje v prirodo. V kadilu in bučanju orgel, oblečen v zlató in svilo je moj mladi prijatelj pel čast in slavo bogu. Nisem mogel razumeti tega, ne njega, ne sebe. Ali je vse to moje, kar čutim in mislim, ali ni to vse že nekaj davnega, ali nista vse to trpela, mislila in doživljala moj oče in moja mati? Ali ni bilo vedno tako, ali more izginiti, kar je zgradila večnost? Ali ni tako povsod in vedno? Ali ne meče priroda milijonov in milijonov semen, da zaseje eno samo, da vzbudi eno samo kal, vse drugo pa naj pogine? Tako je vedno bilo in drugače ne more biti. Življenje je le skupno, je le večnost, a smrt je le pojav v vesoljnem življenju. Bolj ko sem mislil tako, bolj sem se zavedal pomena življenja. Kdor se smrti boji, ne more umeti življenja. In prikipela je iz mene molitev: «Oče naš, posvečeno bodi tvoje ime, daj nam naš vsakdanji kruh, odpusti nam naše dolge.» Ni bila molitev, kakor so nas učili v šoli, ne molitev, kakor jo molijo v cerkvi, bilo je zame neskončno veliko čustvo, neizmerna poezija, ki me je oblila z močjo in lučjo. Čutil sem, da ne morem in ne smem umreti in da je v tej volji smisel življenja. Ali ni tudi v bolesti, ki nas navdaja, kal nove moči, novega zdravja?

«Wer nie sein Brot mit Tränen aß,
wer nie die kummervollen Nächte
auf seinem Bette weinend saß,
der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte.»

(Kdor nikdar kruha jedel ni v solzah,
kdor nikdar na svoji postelji
ni jokal v tegobnih nočeh,
vas, nebeške sile, ne pozna.)

Vstal sem in sédel za knjigo.

Po novem letu sem se preselil v nekoliko udobnejše stanovanje v mesto, na Via Commercio za kavarno Fabris, v tretjem nadstropju s pogledom na morje; pod menoj na dvorišču je bila velika delavnica za ladje. Kadar sem bil truden od sedenja in učenja, sem zrl tja daleč na morje, ki se je svetlikalo proti zahodu in z zanimanjem gledal pod seboj vrvenje delavcev, ki so često spremljali svoje delo s petjem in šalami. Za stanovanje in postrežbo sem plačeval nekaj čez 10 gld. na mesec. Na hrano sem hodil v ljudsko kuhinjo v Via della Geppa, nasproti poznejšemu Narodnemu domu. Gospodinja je bila Slovenka in v kuhinjo so zahajali večinoma slovenski delavci iz pristanišča. Gospodinja je po obleki in po mojem obnašanju sodila, da moram biti dijak. Če je le mogla, mi je kaj priboljšala na hrani: ali mi je dala košček mesa več ali malo zabele več nego drugim. Tudi mi je odkazala poseben prostor poleg sebe pri ognjišču, da bi njene pomoči ne opazili drugi. Vendar so me bolj zanimali razgovori delavcev in navadno sem prisedel k njim; pravili so mi o svojem delu, o svojih bojih za vsakdanji kruh. Takrat sem dobil vpogled v delavske razmere v našem največjem pristanišču. Plačeval sem za zajtrk (kavo s kruhom) 4, za kosilo 12, za večerjo pa 6 do 8 krajcarjev, za hrano na dan torej 22 do 24 krajcarjev ali na mesec 7 gld. Tako bi bil lahko prebil s proračunjenimi 20 gld. na mesec. Vendar bi bil konec februarja z denarjem pri kraju. Težko sem se odločil, da sem pisal očetu, naj mi preskrbi posojila 100 gld. Dobil sem kmalu odgovor, da bo očetu mogoče dobiti posojilo in da mi denar nakaže prve dni marca.

Bilo je okoli 20. februarja, ko sem dobil ta odgovor. Nenadoma pa me je poklical ravnatelj nemške protestantovske meščanske šole, pastor Buschbeck in mi ponudil službo na zavodu. Eden učiteljev, Noack, je bil jetičen v zadnjem stadiju bolezni in je moral v bolnico, kjer je umrl 17. aprila 1881. leta. Plače bi imel 90 gld., poleg tega bi pa prevzel tudi dve lekciji po 15 gld., eno pri baronu Putonu, okrajnem glavarju v Kopru, ki je imel družino v Trstu, drugo pa pri

bogatem trgovcu Bois de Chesne. Seveda sem z največjim veseljem ponudbo sprejel in službo takoj drugi dan nastopil. Noack mi je potrt izročil svoj razred. Dobro je vedel, da gre za vedno odtod. Ko sem po njegovem odhodu pregledal razredno knjigo, sem prečital na zadnji strani tele besede, ki jih je bil Noack zapisal v slovo:

«Nackt ein, nackt aus der Welt hinaus.
Mein Bündel Sorgen mit hinab, ins dunkle Grab.
Nun scharret zu, nur immer zu,
ich schlafe fest und habe Ruh.»

(Prišel sem nag, odidem nag — skrbi povezek pa s seboj v temni grob. Le grebite, le grebite, jaz spim trdno in imam pokoj.)

S kakim občutkom sem oslabljen čital te besede, je težko dopovedati. Vsiljevalo se mi je vprašanje: Kdaj za njim izgineš tudi ti?

A novega poguma mi je dajala zavest, da zdaj lahko končam svoje študije, ko sem dobil sredstva, in si tudi lahko opomorem na življenju. Očetu sem takoj odpisal, da ne potrebujem denarja. Vedel sem, da prejmem 1. marca okoli 30 gld., kar bo dovolj za ves mesec. Na hrani sem ostal še v ljudski kuhinji, ker sem hotel najprej prihraniti vsaj 100 gld. za pot na Dunaj. Šele od maja dalje sem si privoščil tečnejšo hrano in sem namesto rabarbare vsako jutro na tešče pil Franc Jožefovo grenčico. Čudno je bilo, da sem se čutil tesnega v ljudski kuhinji, dokler nisem imel denarja; ko pa sem vedel, da si lahko pomagam, sem bil z malim zadovoljen.

Prevzel sem bil tretji razred, v katerem je bilo šestnajst učenk. Razen dveh, hčerke šolskega sluge in neke Dolores pl. Saverny, ki je bila nezakonska hči avstrijskega admirala, so bile vse učenke iz milijonarskih družin. Ljubka dekletca so se me prav kmalu oklenila in sem se počutil prav srečnega v njihovi družbi. Posebno ljuba mi je bila Dolores pl. Saverny, tedaj v devetem letu, lepo, zdravo, nad mero razvito dekle. Druge učenke v šoli so jo prav obožavale. Nosila se je deško. Svoje šolske potrebščine je imela v tornistri in je prav po vojaško ritmično prikorakala v šolo. Prepisal sem si iz njene šolske naloge «Opis zime» tale sestavek v verzih:

Der Winter.

Der Sommer ist vorüber.
Die Kinder springen nicht mehr feldüber.
Die Bäume sind kahl,
Knaben nicht unter ihnen spielen den Ball.
Der Wind weht über die Stoppeln der Felder
und über die kahlen Bäume der Wälder.
Das Häslein lauscht, ob es hört der Hunde Gekläff,
Des Jägers Schuß piff paff, piff päff.
Ihr lieben Kinder, der Winter ist gekommen,
Er hat uns den Sommer genommen.

Po veliki noči so mi v šoli naložili še nekoliko ur v združenem petem in šestem dekliškem razredu. Poučeval sem zgodovino in zemljepis. Tudi v tem razredu so bila dekleta najboljših tržaških družin, celo nekaterih italijanskih, ker je šola slovela kot najboljša. Izmed učenk mi je ostala živo v spominu Silvija Panfilijeva, krasno dekle, vnukinja našega pesnika Jovana Vesela Koseskega. Bila je pri sošolkah priljubljena in vse so se vedno gnetle okoli nje. Pri predavanju je skoraj zamaknjeno poslušala.

Pouk mi je bil lahek. Poučeval sem od devetih do dvanajstih in od treh do petih, poleg tega sem imel dve uri lekcije vsak dan. Prost sem bil zvečer ob pol osmih. Učil sem se pozno v noč pa zgodaj zjutraj in porabil vsako prosto uro med dnevom. Součitelji na šoli so bili z menoj zelo ljubeznivi in izredno simpatični; vsi so bili Nemci, protestantje s Pruskega, in so bili temeljitega znanja. Posebno prirodoslovec, neki Sucher, mi je ostal v spominu; dasi je imel le izpit za meščanske šole, je v znanju visoko prekašal naše profesorje srednjih šol. Ko sem s temi učitelji primerjal slovenske, sem šele spoznal, kako daleč pred nami je takrat bilo nemško ljudstvo. Pri njih sem se naučil prav mnogo v pogledu znanja in značaja.

Takoj po nastopu službe sem sklenil zopet pričeti ob nedeljah z izleti v okolico. Bil je lep februarski dan, pravi spomladanski dan tržaške okolice, ko sem se prvič po dolgem času zopet oprtal in odkorakal iz Trsta v Dolino, Boršt, Boljunc, Ricmanje, Bazovico, Trebče, Opčine in po stari cesti v mesto nazaj. Že zjutraj mi je zadišalo vino in pil sem skoraj v vsaki vasi domače črno vino. Zadišal mi je tudi domači kruh in privoščil sem si ga. Čudil sem se, da niti čutil

nisem vina, čeprav ga nisem bil vajen. Zdelo se mi je, da ga narava sama zahteva. Vedlo mi je! Pretruden sem se privlekel domov in obležal na podu. Jutranji hlad okoli treh me je šele prebudil. Bil sem potrt, da me je bil zmagal telesni napor. Ves ponedeljek v šoli je bil težak. V torek pa se je v meni nekako obudilo novo življenje. Bil sem odpočit, torej sem od nedeljskega izleta okreval. Odtlej me je vleklo z neodoljivo silo vsako nedeljo v lepo tržaško okolico. Izleti so me v kratkem okrepili toliko, da me je docela zapustila moreča misel slabosti in bolezni. Čudovito sem prenesel ogromni trud v šoli in pri študiju. Ko je slišal moj razrednik na gimnaziji, profesor Pospihal, da sem turist in botanik diletant, me je večkrat povabil na skupne nedeljske izlete. Dobro sva se skladala posebno zaradi enake vztrajnosti. Brez jedi in pijače sva kolovratila po vročem Krasu in sva se pozno zvečer vračala domov.

Dasi sem bil na hrani v ljudski kuhinji, sem se okrepil v kratkem času toliko, da sem za veliko noč leta 1881. šel peš prvi dan iz Trsta čez Tržič v Gorico, drugi dan iz Gorice v Postojno in tretji dan iz Postojne v Ljubljano. V Ljubljano sem prišel ves ogorel od spomladanskega sonca, prašen in umazan. Ko me je mati po tolikem času takega zagledala, je jela od žalosti jokati: «Kakšen si! Umreš!» Zasmejal sem se veselo: «Saj sem prišel vendar peš skoraj 180 km daleč iz Trsta preko Gorice v Ljubljano. Tako vendar ne more bolnik!» Vprašala me je, kaj jem, da sem tako suh. Odgovoril sem, da najraje kruh, a da ga prenesem le, kadar hodim. Tedaj se je mati zasmejala: «O, če pa kruh rad ješ, še ne umreš!» S seboj sem prinesel prihranjenih 100 gld. Založil sem jih pri materi s prošnjo, naj jih skrbno hrani, ker bom denar potreboval za pot na Dunaj.

Meseca julija sem napravil maturo z dobrim uspehom. Sam sebi nisem verjel, da sem zmagal ogromno delo v desetih mesecih. Ko sem se šel zahvalit ravnatelju Hofmannu, je tudi on izrazil svoje čudenje in mi napovedoval lepo bodočnost. Protestantovska šola se mi je bila tako priljubila in učiteljski stan mi je sploh bil tako ljub, da sem se po maturi predstavil predstojniku protestantovske občine z vprašanjem, ali bi mogel dobiti definitivno mesto na zavodu. Plača je bila razmeroma visoka in po šolskem statutu je

bila tudi pokojnina urejena; saj so bili učitelji večinoma oženjeni. Mislil sem seveda pri tem obenem nadaljevati univerzitetne študije. Predstojnik mi je pa odkritosrčno povedal, da zahtevajo prvič rojenega Nemca in drugič protestanta. Res so bili vsi definitivni učitelji s Pruskega in te ali one protestantovske konfesije. Obljubil pa mi je, da mi da priporočila za Dunaj, kjer je imel precej zvez.

Poleg 100 gld., ki sem jih dal shraniti materi za pot na Dunaj, sem si bil prihranil še drugih 100 gld. Nameraval sem iti za dva meseca na deželo na počitnice, da se okrepim. Sestri Tilka in Lici, vsaka s svojo družino, sta določili počitnice na Polici. Odločil sem se, da grem z njima. Dolenjska mi je bila sicer že znana iz časa, ko sem kot deček zahajal na počitnice na Polico in bil tam pastir, a želel sem prodreti nekoliko globlje, ko sem bil že dober turist. Sestri sta se naselili na županovem domu, jaz pa sem dobil ležišče v vezanem kozolcu (dvojniku) na senu poleg vaške poti, ki vodi s Police v Staro vas. Onkraj poti je bil vaški kal, pa sem imel vsak večer prav glasen žabji koncert. S Police sem delal najprej manjše izprehode po okolici, da sem obudil spomine iz deške dobe. Pozneje sem pa raztegnil svoje izprehode v ture in sem prehodil Dolenjsko do Ribnice in Novega mesta. Velikokrat sem bil na Kuclju, t. j. najvišjem vrhu nad Polico 743 m, odkoder se vidi Ljubljana, Barje, Savsko polje in planine. Često sem ostal na vrhu tudi čez noč. Posebno v jeseni so bile noči zelo žive. V gozdovih pod Kucljem je polno skovikov in sov in v lepih luninih večerih je bilo vse glasno. Spoznal sem slast nočne prirode. Opustiti pa sem moral nočne izprehode, ker so ljudje z Belečjega vrha, prve vasi pod Kucljem, zapazili, da ostajam čez noč na prostem in jeli raznašati govorice, da nisem prav pri pameti. Sestra Lici me je prosila, naj ji za božjo voljo ne delam sramote, in tudi vaški župan se je oglasil, da to ne gre. Ena najlepših tur je bila naslednja. Ob štirih zjutraj sem se odpravil s Police naravnost na Sv. Ahcá 741 m, kjer sem ob krasnem vremenu užival pogled na Barje, Savsko polje in triglavsko ozadje. Potem sem krenil čez Turjak na Rašico in Velike Lašče. Odtod sem obrnil na Krko. Ker sem bil precej dolgo ležal vrh Sv. Ahcá, sem se zamudil in nisem utegnil nikjer kosit. V svoji trmi sem pa hotel vsekakor priti

še isti dan na Krko. Tako sem ostal ves dan brez jedi, le mimogrede v obcestnih krčmah sem pil cvička. Okoli desetih zvečer sem prišel na Krko, kjer sem dobil k sreči gostilno še odprto. Izprva me mladi gospodar in gospodinja nista hotela sprejeti, ker sta mislila, da sem berač; saj oblečen res nisem bil bolje. Ko sem pa povedal, da sem študent, sta mi prijazno postregla in smo skupaj posedeli skoraj do polnoči. Pravil sem jima o svojih turah, a posebno rada sta poslušala o morju in ladjah. Zjutraj sem odrinil čez Muljavo, kjer sem obiskal Jurčičev rojstni dom, na Stično in na Polico nazaj. Na denar nisem posebno pazil, ker mi je bilo na tem, da se okrepim za novo delo na Dunaju. Bil sem miren, saj sem imel pri materi denar za pot in prve mesece.

S počitnic smo se vrnili sredi septembra. Po prihodu v Ljubljano mi je mati s kislim obrazom priznala, da je denar porabila. Morala je plačati najemnino — oče ni dovolj zaslužil —, upala pa je, da bo mogla denar vrniti. Name je to vplivalo porazno. Imel sem po očetu zelo stroge nazore o poštenosti in nisem mogel verjeti, da sta se oče in mati lotila tega denarja, ki je bil res od ust pritrgan. Ves mesec sem vztrajal v ljudski kuhinji le zato, da denem na stran ta denar za pot na Dunaj. Sedaj pa so mi lastni starši vzeli možnost poti na visoko šolo! Vedel pa sem, s kako globoko željo pričakujeta oba, oče in mati, da izvršim študije na Dunaju, videl sem tudi njun slabi materialni položaj in ju nisem grajal.

Skušal sem zamoriti svojo potrtost s turami v ljubljansko okolico. Brodil sem cele dneve po gozdovih in vrhovih daleč tja do Sv. Trojice, a nisem mogel dobiti miru in izhoda. Takoj, ko mi je mati povedala, da je denar porabila, sem bil vložil nekaj prošenj za službe. Eno sem vložil za zopetni sprejem v učiteljsko službo. Po sprejemu bi bil zaprosil za učiteljsko mesto na Dunaju, kjer je bil moj sošolec z učiteljišča Josip Ciperle in mi poročal, da se da dobiti mesto učitelja na dunajski meščanski šoli. Nameraval sem se potem vpisati v pedagogij in postati profesor na učiteljišču. Drugo prošnjo sem vložil za službo pri mornariškem komisariatu v Pulju; tako bi bil končno prišel na morje. Obe prošnji pa sta bili odbiti. K pošti in železnici me ni mikalo. Zdelo se mi je presuhoparno in opustiti bi moral

turistiko, kakršne so bile takratne razmere. Bližal se je že oktober, ko sem ležal nekega dne doma in premišljeval: kam? Kakor sem premišljeval, vse se mi je zdelo zaman. Odpoved službe v ljubi mi Proglerjevi družini in ves moj nečloveški dosedanji trud — vse zaman! Takega me je našla sestra Lici in me vprašala, kako da se ne pripravljam na Dunaj. Izprva ji niti nisem hotel pojasniti svoje tuge. Ni se mogla načuditi, da so mi starši porabili prihranjeni denar. Obljubila mi je, da dobi denar na posodo. Oče je že bi iskal posojilo; a ravno tisto leto je bilo najhuje pri hiši in ni mogel dobiti na upanje niti borih 50 gld. Sestra mi je še tisti dan prinesla izposojenih 50 gld. Takoj sem se odločil za pot, zbral svojih pet reči in zaprosil za polovično voznino tretjega razreda na Dunaj.

III. Po tujih službah - Študije na Dunaju (od 1881 do 1885)

UČITELJ FRANCOŠČINE PRI REGNOVIH - PRVI DRŽAVNI IZPIT

Po štiriindvajseturni vožnji s potniškim vlakom sem se na Dunaju napotil naravnost k Ciperletu, ki me je prijazno sprejel. Ko sem mu razložil svoj položaj, mi je ponudil brezplačno prenočišče pri sebi na zofi. Imel je svojo sobo pri neki stari, precej imoviti vdovi, ki je imela najemnika le, ker se je bala biti ponoči sama. Ves svoj denar je namreč hranila pri sebi. Zato se je Ciperletu pri njej precej dobro godilo, v marsičem mu je pomagala. Opoldne sem jedel v ljudski kuhinji, zvečer mi je pa Ciperletova dobra gospodinja na njegovo prošnjo dajala brezplačno večerjo. Vse prve dni sem iskal službe in lekcij. Vsa priporočilna pisma niso zalegla. Vsako jutro pred sedmo uro sem čital inserate v «Wiener Tagblattu», si izpisoval naslove, potem pa blodil po mestu in hodil po stopnicah gor in dol. Največkrat sem potrkal pri židovskih družinah, ki so pa ponujale tako sramotne pogoje, da jih kljub svoji stiski nisem sprejel.

Izprva sem se nameraval vpisati na filozofijo za zgodovino in jezike, a tega si nisem upal storiti, ker nisem vedel, če mi bo mogoče zahajati na univerzo. Čakal sem tako do zadnjega dne in 15. oktobra sem se s težkim srcem vpisal za jurista. Ko sem plačal učnino — mislim, da je bilo 27 gld. —, mi je ostalo še 5 gld. za hrano do konca oktobra. Kakor je bil prijatelj Ciperle dober, ni mogel zalagati zame, ker je bil razmeroma slabo plačan. Tudi mu nisem hotel biti v breme.

V tej sili sem dobil prav na odličnem kraju mesta, na Kolowratringu, nedaleč od Mestnega vrta, službo učitelja francoščine v družini Emila Regna, tedaj urednika gospo-

darskega dela «Neue Freie Presse» in generalnega inšpektorja Frankoogrske zavarovalnice. Nekaj dni po vpisu na univerzo sem precej onemogel potrkal na Regnovo stanovanje. Prišla mi je odpirat gospa, jako ljuba blondinka, stara kakih trideset let. Ko sem ji povedal, da iščem pri njih službo domačega učitelja francoščine, me je nekako nezaupljivo merila. Peljala me je v salon in me prijazno izprašala; vendar mi je nekam negotovo rekla, da bo govorila še z možem, in mi naročila, naj pridem ob kosilu čez nekaj dni. Mislil sem že, da me je s to pretvezo odklonila. Prišel sem se točno predstavit gospodu Regnu. Poklical je starejšo hčerko, o kateri je menil, da zna že nekoliko francosko, kar je mislil tudi o sebi, in začel je konverzacijo. Opazil sem hitro, da dekle ni znalo skoraj nič, gospod pa le malo. Rabil sem nalašč nekoliko bolj odležne izraze, kar je Regnu tako imponiralo, da me je takoj sprejel. Ponudil mi je brezplačno stanovanje in hrano, pa 10 gld. plače na mesec za francosko konverzacijo doma in na izprehodih, v času od kosila ob eni do večerje ob sedmih. Ves dopoldan in po večerji bi bil torej prost. Prav zavrelo je v meni od veselja, a hkrati se je vzbudila grenka misel, da bi bil lahko vpisal na univerzi svoje zaželjene predmete: zgodovino in jezike. Službo sem nastopil takoj. Ker mi je bilo treba nekatere stvari dokupiti, sem pisal sestri v Ljubljano, naj mi priskrbi posojila, kolikor more. Ni pa mi mogla nakazati več nego 20 gld. Plačo sem namreč imel dobiti šele konec meseca.

Imel sem še vedno iz tržaškega časa težave života. Zjutraj nisem smel užiti drugega nego vodo in črno kavo. Vstajal sem precej zgodaj in napravil vsako jutro izprehod okoli celega Ringa, ravno uro hoda. Jel sem zahajati na juridična predavanja, povrnila pa se mi je stara tržaška bolezen in nekajkrat sem se pri naporu ob poslušanju predavanja zgrudil na klop. Bilo mi je silno neljubo, da so me preplašeni kolegi vodili iz dvorane in plačili z vodo; zato sem s srdom sklenil, da opustim predavanja, dokler si popolnoma ne opomorem.

Dunajska juridična fakulteta je takrat imela profesorje svetovne slave, kakor dr. Hofmanna za civilno, dr. Exnerja za rimsko, dr. Demeliusa za nemško, dr. Grünhuta za trgovinsko pravo. Kanonsko pravo je predaval Slovenec

Zhisman. Pravili so, da je bil svoj čas učitelj na cesarskem dvoru in je dobil kot nagrado mesto rednega profesorja na dunajski univerzi. Bil je sicer zelo učen mož, po značaju pa silno preprost in kot profesor silno dolgočasen. Bil je na glasu, da leta in leta vedno enako čita svoja skripta, prav za prav govori na pamet, in da se ni skoraj nikdar zmotil niti za vejico. Tudi je vselej na istem mestu in na isti način vtaknil v snov svoje šale. Poslušalci, opozorjeni od starejših dijakov, so se že naprej začeli smejati, ko se je bližala šala, kar je gospodu Zhismanu silno ugajalo. Poslušal sem ga le nekajkrat in se mi je zdelo vse precej otročje. Pač ni bilo vredno poslušati človeka, ki je od leta do leta enako predaval in pri izpitih zahteval le znanje na pamet svojih stereotipnih predavanj. Mož je slovenske dijake pri izpitih izdatno podpiral. Bil je tudi v kuratoriju za Knafljeve štipendije, zaradi česar so ga slovenski dijaki prav mnogo obletavali.

Jaz sem na predavanja zahajal le toliko, da sem razumel metodo in duha tistega predmeta. Zjutraj sem čital navadno do enajstih ali dvanajstih sociologične, ekonomične in filozofične knjige iz bogate Regnove knjižnice, večinoma francoske in angleške. Potem sem šel zopet na izprehod za eno uro do kosila. Čital sem navadno stoje, kar mi je bil svoj čas nasvetoval zdravnik.

Regen je bil navdušen Nemec liberalnega kova. Uvedel me je precej v avstrijsko notranjo politiko, o kateri je bil kot žurnalist dobro poučen. Radovedno se je zanimal za politične in narodnostne razmere na Slovenskem. Slovencem je očital reakcionarstvo in je imel prav. Saj je v pismu od 19. maja 1883. leta prestolonaslednik Rudolf Habsburški vprašal barona Johanna pl. Chlumeckega: «Wie lange wird das noch dauern, daß die Slaven alle reaktionären Richtungen folgen? Gibt es denn keine liberalen Slaven? — Koliko časa bodo vsi Slovani sledili reakcionarnim smerem? Kaj ni nobenega liberalnega Slovana?» Saj je bila reakcionarna vloga Slovanov leta 1848. tudi Karlu Marxu razlog, da je v takratni borbi za evropsko revolucijo proglasil Slovane — izvzemši Poljake — za zaostale nasprotnike vsakega napredka.

V nekem razgovoru sem Regnu pripomnil, da slovenski dijaki znamo nemško. Zasmejal se je in dejal: ««Kaj mislite, da govorite dobro nemško? Jaz vam kar naravnost povem, četudi ne znam slovensko, da vi ne znate ne nemško in ne slovensko.» Ko sem ga nekoliko zadet pogledal, mi je razložil: «Iz vašega pripovedovanja vem, da hodite od mladega v nemške šole. Zaradi tega se ne naučite slovenskega, nemškega pa se ne morete naučiti, ker imate okoli sebe Slovence. Zato je vaša logika zmedena, kajti ne morete misliti dosledno ne nemško ne slovensko.» Jel sem o tem premišljevati, intenzivneje sem poslušal Dunajčane in ugotovil tudi na sebi, da ima Regen prav. Zato sem pozneje še na Dunaju sklenil, da se bom kolikor mogoče ogibal nemščine, proučil slovanske jezike in kolikor moči čital angleške, francoske in italijanske knjige, da se moj duh osvobodi nemškega duha. Tega sklepa sem se držal kolikor mogoče približno do leta 1905. Koliko energije sem porabil, da sem se vsaj kolikor toliko emancipiral od tako imenovanega «germanskega duha»!

Regen mi je pri sprejemu v službo priporočil, naj stremim za tem, da se njegovi otroci poleg francoščine pouče tudi kolikor mogoče splošno za življenje. Dal mi je ob neki priliki 100 gld. na roko z nalogom, da denar porabim za izlete, za obiske razstav in dnevnih predstav, kolikor so poučnega pomena. Imel je kot sourednik «Neue Freie Presse» brezplačen pristop na skoraj vse prireditve in razstave in je tudi za svoje otroke in zame izposloval ugodnosti. Tako sem tisti dve leti, ko sem bil v Regnovi družini, videl vse razstave umetnikov, ki so prihajali na Dunaj iz vsega kulturnega sveta, in bil na številnih predavanjih in prireditvah. Regen je bil tudi aboniran enkrat na teden na ložo v «Hofburgtheatru» in «Hofoperntheatru». Bil pa je mnogokrat zadržan po poslih pa sem spremljal navadno jaz gospo v gledališče. Tako sem slišal vse takratne večje opere in drame. V obeh gledališčih so bile izborne moči. Gospa Regnova je pela drugi sopran in je bila članica «Musikvereina», katerega koncertni mojster je bil takrat sloviti Hanslick. Spremljal sem jo k vajam in sam sem hospitiral v moškem zboru ter tako užil mnogo petja in glasbe.

Za telovadbo sem izprva iskal primerno sokolsko društvo. Čehi so imeli skoraj v vsakem okraju Sokola s telovadnico. A vse, kar sem si ogledal, je bilo tako malenkostno, da sem se končno odločil za «Akademischer Turnverein», kjer je bila res inteligentna družba in ugledna telovadna šola. Učitelj telovadbe je bil neki Poljak, eleganten telovadec, kakor sem jih malo videl. Kot dober telovadec sem se kmalu vživel in prav kolegialno občeval s svojimi nemškimi tovariši.

Študij knjig iz Regnove knjižnice, poučevanje otrok, prijazni večerni pogovori z gospo Regnovo, obiskovanje gledališč, koncertov, prireditev in razstav — to je bila glavna vsebina mojega življenja prvo leto pri Regnovih. Spoznati sem hotel socialno in kulturno življenje dunajskih srednjih stanov. Zato sem se ogibal slovenskih dijakov in slovenskih društev na Dunaju. Dóma nisem hotel videti, dokler ne napravim vseh državnih izpitov. Ker sem pisal očetu, naj me nikar ne motijo preveč s sentimentalnimi pismi, je bil oče nekoliko užaljen in sem zato prejemal prav pičle vesti od doma, večinoma od sester.

Regnovi otroci in moji učenci so bili sedemletni Oto, devetletni Rihard in dvanajstletna Gusti. Triletna Ada me je še posebej vzljubila in je skoraj vsak dan, ko sem čital, prisedla k meni na zofo in sedela včasih cele ure pa gledala kake podobe, ne da bi me motila. Zelo nadarjena sta bila Oto in Gusti. Otroci so se me oklenili in zlahka sem prišel do uspehov v francoščini. Regen in gospa sta bila prav brez skrbi za otroke; dopoldne so bili v šoli, popoldne pa izročeni meni. Ker so vedeli staršem prav mnogo povedati, kaj so videli in slišali, je bil Regen zame ves zavzet. Oto je imel neko čudno bolezen v črevih. Težko je hodil in so ga morali po nasvetu zdravnika prenašati po stopnicah. Spomladi je prevpil od bolečin cele noči. Regen je bil zelo bojazljiv človek in me je pri prvem napadu sredi noči poslal po hišnega zdravnika, univerzitetnega profesorja dr. Breuerja, ki je imel kot specialist evropski sloves. Ko sem ga zbudil ob eni ponoči, je bil nekako nejevoljen. Med vožnjo me je izprašal, kaj se je zgodilo, in ko je slišal, da gre za napad pri otroku, je opomnil, da bi niti ne šel, če bi bil vedel, da gre le za to. Bolezen je kronična in ima zdravnik malo vpogleda

vanjo. Z dr. Breuerjem sem prišel še nekajkrat v dotiko. Ker je videl moje zanimanje za otroke, se je tudi z menoj prijazno pogovarjal. Nekoč mi je rekel: «Poglejte, jaz sem specialist za otroške bolezni, pa vam rečem, da je najboljši otrokov zdravnik mati. Ako mati nima vpogleda v otrokovo zdravje, je tudi zdravnik brez moči.» Bil je mnenja, da se Oto ne sme telesno preutruditi, jaz sem pa trdil, da bi mu turistika dobro dela. Mislim, da je bilo moje mnenje potrjeno.

Regen je izposloval zaradi Otonove bolezni, da so bili otroci izpuščeni iz šole že v začetku maju, in šli smo na letovišče na Mondsee v Salzkammergutu. Kraj ima krasno sončno lego in izborne kopeli. Gospa Regnova mi je dala popolno prostost, Regen pa obilo denarja za izlete. Najeli smo tudi čoln in sem se prav hitro izvežbal za izbornega veslača. Vožnje po jezeru, kopanje, izleti v bližnji Salzburg, na Schafberg 1780 m in k drugim lepim jezerom v Salzkammergutu — vse to me je seveda oživilo tako, da sem se zopet po dolgem času čutil zdravega in krepkega. Kljub zdravnikovi prepovedi sem raztezal izlete v gore vedno bolj. V nekaj tednih je Oto prišel z mojo pomočjo že do 1000 m visoko. Pri tem se je njegovo zdravje stalno boljšalo. Izprva materi nisem povedal, kako visoko hodimo. Ko pa je opazila zagoreli otrokov obraz, sem priznal svoj greh, gospa pa mi je zaupala, saj sem Otona nesel dostikrat kalonce (štuporamo), kadar je bil preutrujen. Zame je to bila telovadba in vežbanje. Ob nedeljah sem sam delal izlete po gorah Salzkammerguta. Schafberg sem preplezal od vseh strani, tudi od takrat še nepristopne severne strani. Čez noč sem bivakiral pod zadnjo steno, drugi dan sem jo preplezal v okovankah. Turistske obleke nisem nosil; bil sem celo tak čudak, da bi se je sramoval. Posebno, ko sem videl po zadnji modi našemljene židovske turiste, se mi je skoraj smešno zdelo nositi kratke irhaste hlače, zelene obramnice in štajerski klobuk. Hodil sem raje v ponošeni stari obleki in s trdim klobukom. Oprtnika nisem imel, ampak neke vrste bisago z dvema predeloma, ki mi jo je bila sešila sestra Tilka. Na eno stran sem vtaknil obleko, na drugo brašno in razno orodje, sredi pa sem imel dve hrastovi deščici, med kateri sem vložil pivnike za rastline, ker sem še vedno rad

botaniziral. Bil sem videti kakor vandrovec. Zato so me kmetje povsod sprejeli brezplačno čez noč, včasih so mi dali še večerjo zastonj ali pa za majhen denar. Tako sem videl intimno življenje nemških Gorenjih Avstrijcev. Proti koncu poletja sem postal že skoraj drzen in pripeljal otroke (Otona, Riharda in Gusti) čez zloglasni Höllengraben na planoto visoko okoli 1000 m. Ko smo povedali tam kmetu, kod smo prišli, ni hotel verjeti. Rekel je, da še izvežbani lovci težko pridejo skoz in neverjetno se mu je zdelo, da bi bilo mogoče spraviti otroke gor. Spravil sem jih tako, da sem gvozdil v skalnatem žlebu in včasih držal vse tri, ko so stali drug na drugem in po mojem navodilu plezali. Pozneje sem se sam sebi čudil, da sem tvegal svoje življenje in življenje zaupanih mi otrok. Takrat pa sem imel trdno zavest, da bi zmagal vsako težavo. Jeseni smo se vrnili vsi čvrsti na Dunaj. Jaz sem bil zopet popolnoma zdrav, otroci vsi okrepčani in tudi mali Oto ni kazal nobene slabosti več. Previdno sem Regnu povedal, kake ture je delal Oto. V začetku se je nekoliko preplašil zaradi morebitnih slabih posledic; ko so pa te izostale in se je fant lepo razvijal, mi je bil iskreno hvaležen in je tudi sam postajal turist.

Drugo leto me je Regen uporabljal tudi kot stenografa. Imel je kot tajnik družbe prostozidarjev mnogo dopisovanja po vsej Avstriji in tudi preko njenih meja. Prostozidarstvo je bilo v Avstriji prepovedano. Zato so imeli avstrijski prostozidarji svoja zborovanja na Ogrskem v Požunu (sedanji Bratislavi). Pred avstrijskimi oblastmi se je skrivala prostozidarska družba, pri kateri je bil Regen, kot dobrodelno društvo «Humanitas», ki je tudi vzdrževalo šolo v Kahlenbergdörfl ob Donavi. Prav mnogo sem se naučil iz dopisov, ki mi jih je narekoval Regen. Videl sem, da je tu bilo prostozidarstvo bolj postranska stvar, v glavnem je šlo za podpiranje krščenih židov. Regen je bil rojen žid, a krščen protestant. Na Dunaju se je takrat vzpenjala kvišku ravno družba krščenih židov. Vrivali so se v razne službe, posebno v zavarovalnice, banke, velike trgovine in industrije. V spominu mi je ostala korespondenca glede neke trgovine v Trstu. Od tam je prišlo sporočilo, da je na najlepšem mestu Corsa postala insolventna neka tvrdka z galanterijskim blagom. Poročilo je navajalo kot vzrok po-

loma gospodarjevo neznanje trgovskega posla in zapravljívost. Nato je šlo pismo v Lvov po človeka, ki bi bil izvežban v galanterijskem poslu. Oglasil se je neki Weiss. Za poslovno glavnico za prevzem trgovine v Trstu je bilo treba 30.000 gld., Weiss pa je imel na razpolago menda le 5000 gld. Njegova družba ga je pa tako toplo priporočala kot veščaka in poštenjaka, da je bil Regen ves zavzet zanj. Pri neki dunajski banki so izposlovali Weissu potreben kredit s poroki, ki sicer tudi niso bili bogve kako trdni, vsi so pa imeli izborne reference. Weissa so tako spravili v Trst na čelo lepe trgovine in ko sem čez kakih dvajset let prišel v Trst, je dobro založena Weissova trgovina vzbudila mojo pozornost. To je zgled, kako je krščena židovska družba skrbela za svoje člane, da jih je spravila na dobra mesta v trgovini in industriji.

Regen sam je bil prej lastnik papirnice, ki je pa prišla v konkurz, nakar je dobil službo gospodarskega urednika «Neue Freie Presse». Narekoval mi je često tudi članke in tako izkoristil mojo ljubezen do dela. Naročil mi je, naj v njegovi knjižnici prečitam vire o tem ali onem vprašanju, na kar sva se o njem razgovarjala. Po razgovoru sem moral napisati članek, ki ga je potem s prav neznatnimi izpremembami objavil kot svoj članek.

Kakor so mi bili ljubi večerni razgovori z gospo Regnovo, sem se drugo leto oprostil večerje. Rad bi si bil ogledal večerno dunajsko življenje. Pogodili smo se, da sem namesto večerje dobival po 15 gld. na mesec. Poleg tega sem imel še lekcijo za italijanski jezik; učil sem nekega Poljaka, ki se je pripravljal za opernega pevca, in sem zaslužil 20 gld. na mesec. Tako sem imel 45 gld. mesečnih dohodkov, povrhu sem pa dobil še Knafljevo štipendijo 100 gld. Mogel sem si torej vsestransko ogledati dunajsko vrvenje. Spoznal sem ga temeljito in tem laglje, ker sem bil skromen pri jedi in pijači. Vse sem užival sistematično za samovzgojo. V dijaških kavarnah sem proučil psihologično marsikatero žensko in akademika. Dasi sem bil abstinent, sem dovolj krepko prenašal družbo dunajskih prostitutk. Kakor sem dobil med njimi izgubljene gnusne eksistence, tako sem se čudil, da sem med njimi našel tudi blage značaje in prav resne žene. Videl sem omožene, ki so vzdrževale z dohodkom družino,

neomožene, ki so skrbno varčevale prislužek z namenom, da si poiščejo potem svojega moža, mladenke, ki so iz nesrečne ljubezni zašle v prodajanje telesa, pa zopet lahkomišljenke, ki so hotele uživati drugega za drugim. Naletel sem na marsikatere prav tragične primere. Moje končno prepričanje je bilo, da sta dva glavna krivca prostitucije pomanjkanje hrane in še bolj pomanjkanje vzgoje, posebno spolne vzgoje. Videl sem mnogo primerov zlorabe žensk s strani moških, ki so sebi vse dovolili, ženo pa smatrali za sužnjo. Našel sem pa tudi mehke moške značaje, ki so imeli potrebo po ljubezni in so se zaljubili v vsako ženo, ki jim je prišla pod roke. Tako je bil silno sentimentalen značaj moj vrstnik filolog Š. Često se je zaljubil v prostitutko in je ves gorel zanjo, verjel je do pičice vse, kar mu je natvezla, in nekajkrat je bridko jokal nad žalostno usodo svojih izvoljenk. Učil sem se takrat prav mnogo spoznavanja človeka.

Spomladi leta 1883. se je bilo treba pripraviti za prvi državni izpit. Pričel sem se učiti že jeseni in bil do maja že razmeroma dobro pripravljen. Ni mi torej ugajalo, da sem moral z Regnovo družino v Salzkammergut. Regnovi so takrat najeli vilo v Rinnbachu na južnem koncu Gmundenskega ali Traunskega jezera. Tisto leto sem mnogo veslal in prehodil ves Höllengebirge in Todtes Gebirge ter druge obmejne štajerske gore. Večkrat sem bil na Traunsteinu 1691 m, ki mi je ostal v živem spominu, kakršnega sem videl v lunini pa v temni mlajski noči.

Pri izletih na jezeru nas je dvakrat zalotil vihar. Vožnja mimo Traunsteina postane v hudem vetru zelo nevarna. Traunstein odpada namreč v skoraj navpični pečini v jezero, veter pa žene valove in ladjo proti pečini. Ako človek ne zna dobro krmariti in veslati, je nevarnost, da veter zanese čoln v steno, pa ni več rešitve. Nisem še dobro poznal hudobnosti vetra in jezera, ko nas je prvič zalotilo na najhujšem mestu. Bili smo razmerno blizu pečine, ladja pa je bila prenapolnjena z otroki. Drugi veslač je bil neizvežban šestnajstleten mladenič. Ukazal sem vsem, da sedejo na dno čolna, soveslaču pa, da opusti veslanje. Vihar je bil tako močan, da sem z vso silo vodil veslo le na eni strani pa komaj obdržal čoln toliko od stene proč, da smo prevozili ne-

varno mesto. Le najmanjša napaka pri veslanju bi zahtevala življenje vse družbe. V drugo me je zasačil vihar, ko sem peljal gospo Regnovo z neko njeno prijateljico na popoldanski koncert v Gmunden. Priveslal sem do srede jezera, ko so se nenadoma začeli gromaditi oblaki in je jel pihati nevarni zahodnoseverni veter. Jele so padati tudi debele dežne kaplje in gospe, ki sta bili v svili in šumečem perilu, sta preplašeni zahtevali, naj veslam nazaj. Prigovarjal sem, da bi bilo laže uteči v Gmunden, a ju nisem mogel pregovoriti. Ladjica je bila silno lahka, tako imenovana «Nußschale» za enega veslača. Že sem srečno prevozil nevarno mesto pod Traunsteinom in se bližal obrežju in že je drsel čoln mimo kola, ki označuje globino jezera za parobrode, ko je Regnova nenadoma brez vzroka vstala in objela kol, potem pa ga v strahu izpustila in telebnila v vodo. Pognal sem čoln proti nabrežju, skočil v vodo, dosegel Regnovo in jo pred seboj suval toliko časa, da sem začutil dno pod seboj. O tej nezgodi so poročali dunajski časopisi in Regen se je ves preplašen pripeljal, ker je po začetnih črkah imena slutil, da je šlo za njegovo gospo. Gospa mu je potožila, kako slabo sem ravnal z njo, a posebno se je pritožila, da sem se nasmehnil takrat, ko je padla v vodo. Regnu sem raztolmačil, da sem moral pehati gospo v vodi ne glede na to, koliko vode je zaužila, ker bi sicer tvegal njeno in svoje življenje. Tudi sem prostodušno priznaval, da sem se nasmehnil, ko je na prav čuden način telebnila v vodo. Ta moj nasmeh pa kaže le prisotnost duha, kajti v trenutku smehljaja sem bil tudi že preudaril, kaj imam storiti. Regen se je hitro pomiril in mi je bil hvaležen, gospa pa se dolgo časa ni mogla potolažiti; šele ko sem ji razložil, da je le tako mogoče rešiti človeka, ki ne zna plavati, iz globoke vode, je priznavala moj čin.

S kolegom Frankom, poznejšim odvetnikom v Gorici, sva bila dogovorjena, da menjava svoji mesti za prvi juridični izpit. Prijavljenci so prihajali namreč na vrsto po abecednem redu. Pred odhodom v Salzkammergut sem se jaz čutil dovolj pripravljenega, medtem ko je Franko tarnal, da se še ni odločil, ali pristopi k izpitu ali ne. Med njegovo črko F in mojo T je bilo skoraj štirinajst dni presledka. Zamenjala sva svoji mesti. Proti koncu junija pa

dobim naenkrat od Franka pismo, da se izpiti pričnо nekoliko preje. Presenetilo me je, ker sem mislil vsaj še teden pred izprva določenim dnem ponoviti vse izpitno gradivo. Tako sem prišel le nekaj dni pred izpitom na Dunaj in sem se naporno učil vse dneve in vse noči, ker nisem hotel odstopiti. Pozabil sem na nekdanjo bolezen, ki je izvirala ravno iz pretiranega študija. Izpit je šel dobro iz rimskega in nemškega prava. Ko je prišlo na vrsto kanonsko pravo, me je obšla stara slabost in zgrudil sem se pred komisijo na mizo. Profesorji so preplašeni poskočili. Kolegi so me odpeljali iz dvorane in močili. Ko sem se zavedel, je bilo izpita že konec. Predsednik je nato izjavil, da smatra komisija moj izpit kot napravljen, ako se zadovoljim z oceno «dobro», ako pa reflektiram na «odlično», bi se moral še enkrat javiti k izpitu. Vesel sem bil, da sem se rešil muke; mar mi je bilo za odliko.

Tembolj sem izrabljal ostale mesece počitnic, ki jih imam v spominu kot enega najlepših časov svojega življenja. S prihranjenim denarjem sem napravil vse mogoče ture v Alpah Salzkammerguta, severne Štajerske in vzhodnoseverne Tirolske. Bil sem skoraj na vseh turistično znanih vrhovih. Najlepša in najhujša tura je bila po južni steni Dachsteina. Hodil sem vedno sam in brez orodja. Takrat se mi je zdelo skoraj sramotno rabiti vrv ali plezalnike.

Regen je stalno računal, da ostanem v njegovi družini štiri leta, dokler bo trajala moja študijska doba. Jeseni leta 1883. pa se mi je zdelo, da poznam meščanski Dunaj dovolj. Rad bi spoznal tudi dijaško življenje, posebno slovenskih in slovanskih dijakov, katerih družbi sem se bil prvi dve leti odtegoval. Prihranjenih sem imel kot ponavadi za rezervo 100 gld., računal sem na Knafljevo štipendijo in na kako lekcijo. Tako sem odpovedal Regnu, ki je bil skoraj ogorčen in mi je očital egoizem. Deloma je imel prav. V njegovi družini sem preživel res lepe ure in se mi je život utrdil, lahko rečem, za vse življenje; ko pa sem to dosegel, sem odpovedal družini, ki me je težko pogrešala. Gospa je bila kar užaljena, ko sem se poslavljal.

MED SLOVENSKIMI IN SLOVANSKIMI ŠTUDENTI

V oktobru leta 1883. sem vstopil kot član v «Slovenijo» pa v «Bukovino», kjer je imelo svoje pribežališče tedanje rusko revolucionarno mišljenje, in v «Češki akademski spolek», kot gost pa sem bil v srbski «Zori», v slovaškem «Tatranu» in poljskem «Ognjisku». Na juridično fakulteto sem le malo zahajal in posvetil vse svoje moči učenju slovanskih jezikov in študiju slovanske zgodovine. Najprej sem se lotil češčine, potem ruščine in kočno poljščine. Češčino sem zmagal do konca prvega polletja tako, da so me češki dijaki kandidirali za podstarosto. Tudi rusko sem kmalu precej gladko govoril.

Spominjam se pogovora s svojim drugom Babnikom, poznejšim predsednikom višjega deželnega sodišča v Ljubljani, ki je bil ugleden dijak. Očital mi je, da zanemarjam študij prava in da se bavim z vso mogočo alotrijo ter me je opozarjal, naj pomislim, da ne bom nikdar več imel priložnosti obiskovati univerzo. Babnik je tičal ves božji dan le na svoji fakulteti in v svojih pravnih knjigah. Odgovoril sem mu, da je nasprotno res, da ne bom nikdar imel priložnosti študirati slovanske tipe tako kakor na Dunaju pri akademični mladini in pa razne vede v veliki univerzni knjižnici. Pozneje sva se srečala z Babnikom, ko je služil enoletno vojaško službo, v Ljubljani in sva se vrnila na ta razgovor. V moje zadoščenje mi je Babnik takrat priznal, da sem imel prav. Dejal je o sebi, da je zamudil mlado življenje na Dunaju, ker se je tako zaril v sobo in knjige in obžaloval je to zamudo, ki se ne da več popraviti. Res nisem nikdar pozneje v praksi pogrešal, da nisem posedal v klopeh juridične fakultete, vedno pa sem bil zadovoljen, da sem izkoriščal univerzno knjižnico in užil, kolikor se je dalo užiti dijaškega življenja.

Precej sva občevala s Štrekljem, poznejšim profesorjem filologije. Marsikateri večer sva se pozno v noč prerekala o raznih jezikovnih vprašanjih. Omenjam, da sem se bil vpisal tudi za izrednega slušatelja pri Miklošiču. S Štrekljem sva si bila precej ostra nasprotnika. Zagovarjal je stališče, da Slovenci nismo mogli priti do književnega jezika drugače, nego da smo sprejeli Trubarjevo slovenščino. Skliceval se je pri tem na Nemce in Luthra. Jaz pa sem mu ugo-

varjal takole: Medtem ko je Luther svoj jezik črpal naravnost iz ljudstva in bil vzgojen v domačih nemških šolah, je Trubar bil Slovenec, ki pa je bil izučen in izoblikovan na nemških protestantovskih šolah ter prežet in nasičen z germanskim duhom. Trdil sem, da se je na Dolenjskem po valptih in nemških graščakih nemščina globoko zarinila v slovenščino in da je vsa Gorenjska pogermanjena. Škofje Bamberški in drugi fevdalci so od 11. stoletja dalje navlekli vse polno bavarskih naseljencev od Pontebe do Škofje Loke, da je v 16. stoletju bilo že vprašanje, ali prevlada nemški ali slovenski živelj. Vsi Gorenjci so mešano bavarsko slovensko pleme. Na tej osnovi so nam ustvarili naš književni jezik. Je pa na Slovenskem ohranjenih še precej oddelov pristne slovenske zemlje, kjer ni nemški vpliv nikdar prodrl in se tudi laški vpliv komaj pozna, tako n. pr. Tolminsko. Ne da bi iz tega še pristno slovenskega jezika ustrojili slovenski književni jezik, so se vsi pisatelji in inteligentje držali dolenjščine in gorenjščine in tako skoraj izločili iz našega jezika slovanske elemente. Drugi spor sva imela s Štrekljem o rabi dovršnikov in nedovršnikov. Tudi tu sem se skliceval na to, da rabijo na Tolminskem dosledno dovršnik in da bi ne bilo treba drugega nego tolminsko narečje prirediti in sprejeti za književni jezik. Štrekelj se mi je pa na to kratko malo odrezal, da velika večina Slovencev dovršnika več ne rabi in ga tudi on ne razume, zato ga je izločiti. Pripomnil sem, da je čuden razlog, da se zaradi lenobe učenih posameznikov izloča raba najbolj karakterističnega dela našega jezika.

Ko sem vstopil v «Slovenijo», je bil predsednik znani Pukl, večni študent, potem notarski kandidat in veleposestnik na Spodnjem Štajerskem, tajnik pa je bil Šušteršič, poznejši kranjski deželni glavar. Takrat je divjal v «Sloveniji» hud boj za in proti uvedbi trobarvnih dijaških trakov po zgledu nemških burševv. Nekateri so ugovarjali, da je to germanska šega in da prevzamemo s tem tudi aktivno odgovornost za obrambo narodnih znakov. Nasprotna struja, ki se je delala zelo bojevito, pa je ravno poudarjala, da mora vsak slovenski dijak tudi med tujim nemškim ljudstvom na Dunaju kazati svojo narodnost. Šušteršič je bil izboren agitator med dijaštvom in je končno dosegel, da je

«Slovenija» sprejela znake z neznatno večino glasov. Med agitatorji za narodne trakove je bil posebno hud medicinec Marolt, pozneje zdravnik na Vrhniki. Ostal mi je še posebej v spominu po svoji ljubljanski govorici; človeka je kar bolelo, ko ga je poslušal. Bil pa je tudi poln ljubljanskega humorja.

Pri občnem zboru za zimski semester je bil izvoljen drug odbor. Predsednik je postal Matija Murko, sedaj profesor slavistike na praški univerzi, tajnik pa jaz. Ena prvih nalog novega odbora je bila, da izvede sklep o trakovih. Nabava trakov nas je stala okoli 300 gld. Takrat pa je Šušteršič začel govoriti proti obveznim trakovom za člane. Ko sem mu očital nedoslednost, je nesramno odgovoril: «Sedaj sem v opoziciji, zato sem tudi proti trakovom.» To je značilno tudi za poznejšega Šušteršiča v politiki. Bilo je komaj mesec dni po vpeljavi trakov, ko so nemški burši v Pratru napadli dva Slovenijana, ki sta nosila trakove. Bilo je kakih dvajset napadalcev, ki so jima s surovo silo strgali s prsi trakova, ju razrezali in si posamezne kosce razdelili kot trofeje. To je prišlo pred zbor «Slovenije». Očitali so obema članoma, da nista znala varovati svojih barv; zagovarjala sta se, da je bila taka premoč proti njima, da je bila nevarnost za življenje, ako se ne bi bila vdala. Jaz sem predlagal, da ju izključimo iz društva, ker nista imela toliko poguma, da bi vzela nase vse posledice. Zbor je krenil srednjo pot in jima je dal ukor. Trakov potem Slovenijani niso mnogo rabili na javnih prostorih, ampak le pri internih prireditvah «Slovenije» in slovanskih društev.

Komaj smo odpravili ostre spore za društvene trakove, je nastopila afera Šuklje. Takrat je nastal v Ljubljani spor med politiki: na eni strani sta bila dr. Tavčar in Ivan Hribar, na drugi strani pa profesor Šuklje in Janko Kersnik. Bilo je to pod deželnim predsednikom Winklerjem. Šuklje je hotel Winklerja na vsej črti podpirati, začel je izdajati «Ljubljanski list» in prišel na sum oportunista, ki se vdinja vladi z namenom, da si pridobi priznanje in čin. Spor je postal oseben zaradi vehementnega osebnega značaja obeh glavnih nasprotnikov, Tavčarja in Šukljeta. Naravno je, da se je akademična mladina za ta spor zanimala, in prav tako naravno je, da je zavzemala radikalno stališče dr. Tavčarja in

Ivana Hribarja. Dr. Tavčar in Šuklje sta bila oba častna člana «Slovenije». Večina dijaštva je zahtevala izbris Šukljeta iz častnega članstva. Murko in jaz sva zavzemala stališče, da lahko dijaštvo posega v ta spor v radikalnem smislu, da pa ne gre iti tako daleč, da bi temu ali onemu podtikali nepoštene motive. Bil se je oster boj na nekoliko zborih, večino so dosegli radikalci in zbor «Slovenije» se je izrekel za izbris Šukljeta. Vendar se je nama, Murku in meni, posrečilo doseči, da je bil izbris odklonjen s pismenimi glasovi. Ko je Šuklje zvedel za to, je sam odstopil od častnega članstva.

«Slovenija» je imela takrat svoj lokal v mezzaninu kavarne Tischer za novim univerznim poslopjem. Bila je navada, da si je vsako društvo izbralo neko kavarno, kjer so se člani zbirali. To je bila velika rana na slovenskem dijaštvu. Ves dan pa pozno v noč so švigale krogle na biljardu ali pa padale karte po mizah. Pogosto je kavarna bila zbirališče za družbo, ki je potem krokala vso noč. Slovenski dijaki so imeli poleg tega še shajališče v krčmi nekega Krulca v nekem predmestju, kamor so hodili na kranjske klobase, kislo zelje in cviček. Dijaštvo pa je tudi uživalo priložnost razuzdanega spolnega dunajskega življenja. V splošnem sem imel vtis, da je bilo naše dijaštvo precej surovo. Bil sem kakih pet let starejši od vrstnikov in imel sem bogate izkušnje iz življenja, pa sem zato tudi mirno presojal ves položaj. Kolikokrat sem vabil dijake na predavanja ali razstave — vse zaman. Bili so dijaki, ki so štiri leta študirali na Dunaju, pa niso niti dobro poznali mesta, kaj še, da bi se udeleževali kulturnega življenja v svetsko razgibanem avstrijskem središču. Janez je šel na Dunaj in Janez se je vrnil domov ter prevzel funkcijo inteligenta med ljudstvom. Zato sem v «Sloveniji» delal predvsem na to, da pridemo do lokala, ki ne bi bil v kavarni. Treba je bilo pripraviti denarja. Ugotovil sem, da ima «Slovenija» razmerno bogato knjižnico, pridobljeno večinoma z darovi slovanskih založnikov. Posebno bogato je bila zastopana ruska literatura. Prav mnogo knjig, posebno ruskih, je bilo še nerazrezanih, znamenje, kako malo so slovenski dijaki čitali. Le izjemoma je kdo izmed njih znal čitati cirilico. Uredil sem najprej knjižnico in sčasoma dvignil zanimanje

zanjo; pričeli so zahajati tudi nečlani. Pridobil sem odbor za prodajo vseh dvojnikov. Razpisali smo dražbo knjig in izkupili precejšnjo vsoto. Precejšen dohodek je dala tudi prireditev Prešernovega večera. Na občnem zboru «Slovenije» za drugo polletje leta 1884. sem bil izvoljen za predsednika. Ob mojem izstopu iz odbora je bilo razpoložljive glavnice 300 gld., za tiste čase lepa vsota. Odtlej je imela «Slovenija» kolikor toliko urejene denarne razmere, ki so ji omogočile, da si je pod predsedstvom Karla Trillerja, pozneje odvetnika v Tolminu in Ljubljani, najela lokal.

Udeleževanje pri vseh zborih navedenih društev, h katerim sem bil pristopil, je včasih zahtevalo precej napora. Tako sem n. pr. pred božičem leta 1883. bil na zborih petih društev po vrsti in pri tem tri cele noči, dve pa do štirih zjutraj pokoncu. Po vsakem zboru so dijaki navadno krokali. Tudi to življenje sem hotel poizkusiti in sem vestno prekrokal tiste noči. Nisem se pa nikdar opil; navadno sem bil v krokarski družbi za blagajnika, ko je bilo že vse pijano.

Ko sem vstopil v «Slovenijo», je bila sprta s hrvatskim društvom «Zvonimir». Prepir je bil malenkosten, povod sem pozabil. «Slovenija» je bila prepovedala svojim članom zahajati v «Zvonimir». Ne oziraje se na to prepoved sem jel zahajati med hrvatske dijake in navezal z njimi dobre stike. Posrečilo se mi je, da smo nastopili združeni na Prešernovem večeru. Predvsem je bilo treba zanj sestaviti pevski zbor, saj bi brez petja večer ne mogel uspeti. Zbora pa takrat ni imela niti «Slovenija» niti «Zvonimir». Spravil sem skupaj pevce, kar sem jih poznal. Manjkal nam je pa pevovodja. Bil sem sicer izvežban pevec, nisem pa znal nobenega instrumenta. Kljub temu sem prevzel vodstvo. Na prvi vaji sem pričel s poukom tako, da sem na glasovirju dal glas, potem pa zapel melodijo. Kar se oglasi Brajša, Hrvat iz Istre, poznejši skladatelj in nabiratelj istrskih narodnih pesmi: «Če si upate vi brez glasovirja poučevati, bo vendarle bolje, da prepustite ta posel meni.» Sédel je za glasovir in zaigral pesem. Seveda smo vsi z veseljem sprejeli novega pevovodjo. Brajša je bil izboren učitelj in na koncertu smo prav dobro nastopili.

«Bukovina» je tisto leto priredila Turgenjeva večer. Tudi ta je sijajno uspel. Bil sem kot zastopnik «Slovenije» v odboru poleg predsednika Dudkjeviča, pozneje znanega politika. V «Bukovini» sem se prav mnogo naučil. V njej je bilo takrat precej begunov z Ruskega, ki so bežali kot sumljivi elementi pred preganjanjem po umoru carja Aleksandra II. Med njimi je bil posebno inteligenten študent židovskega pokolenja Landau iz Moskve. Bil je v Rusiji član tajne revolucionarne organizacije «Narodna volja — Ljudska svoboda», ki je pripravila umor Aleksandra II. Izborno je poznal rusko literaturo, poleg tega pa svetovno filozofijo. Z njim sem mnogo občeval. Nekoč sva filozofirala od štirih popoldne pa vso noč do drugega večera. Pila sva pri tem le čaj in pojedla kak kruh z maslom. Prerešetala sva vse mogoče reči od vprašanja eksistence boga pa do bližajoče se ruske revolucije. Spomladi leta 1884. sta se vračala s potovanja po Avstriji in Balkanu dva ruska profesorja, Vasiljev s petrograjske in Muromcev z moskovske univerze. Na Dunaju so ju dijaki iz «Bukovine» povabili na banket. Med udeleženci večera sem bil jaz edini Slovenec. Imel sem vtis, da ju je poslala ruska vlada kot veščaka filologa z nalogo, da proučita slovanska narečja in plemena ter ugotovita, koliko je ostalo pri njih sorodstva s slovanskim ruskim in koliko je na njih tujega vpliva. O Slovencih sta na moje vprašanje izrekla naslednje mnenje: «Slovenci nimate niti trohice slovanskega več. Inteligenca govori neko zmes, kateri je težko slediti; očitno je docela pretkana z germanščino.» Smatrala sta, da so Slovenci za slovanščino sploh izgubljeni. Pri Dalmatincih sta grajala ogromen vpliv laščine. Čisto hrvaščino in srbščino sta dobila v Hercegovini in Črni gori. Med Čehi sta štela le Moravane za kolikor toliko Slovane; očitala sta Čehom skrajno ponemčenje. Večkrat so mi Rusi priznali, da me kolikor toliko razumejo, ko govorim slovensko, da pa govorim drugače nego ostali kranjski akademiki.

Posebno ta čas svojih študij, od jeseni leta 1883. do spomladi leta 1884. sem iskal vsako priliko, da sem prišel do udejstvovanja, posebno do prostega govora. Pripravljal sem se za javno življenje. Tovariš Triller me je nekoč vprašal: «Kaj pa misliš, da bo še iz tebe?»

V tej dobi, ko nisem bil domači učitelj, sem zahajal na hrano v ljudsko kuhinjo. Ubožni dijaki so dobivali posebna nakazila na brezplačno hrano za več dni v mesecu; tako je reven dijak mogel izhajati za veliko silo tudi s kakimi 20 gld. na mesec, če se je omejil na preprosto hrano ljudske kuhinje in si ni privoščil niti najmanjšega posebnega izdatka. Za mladega človeka je ravno to enakomerno življenje silno duhamorno in za dijaka, ki ni turist in tiči ves božji dan za knjigami doma ali na univerzi in v knjižnici, tudi prav nezdravo, pri še tako zmernem življenju. Od doma nisem bil vajen na dobro hrano, pač pa sem bil razvajen kot domači učitelj. Prehod v slabši položaj mi je bil vedno težak in večkrat zvezan s precejšnjo obnemoglostjo. Le če sem gojil turistiko ob nedeljah in praznikih, sem prišel v red tudi ob borni hrani. Na Dunaju je bila dijakom namenjena ljudska kuhinja v prvem okraju za staro univerzo. Bili so precej temni kletni prostori, v katerih je skoraj ves dan gorela plinska luč. Imela je pa za dijake privlačno silo, ker so poleg nastavljenih plačanih kuharic in strežnic pomagale posebno kot strežnice tudi hčere prav uglednih družin. Ta ljudska kuhinja je bila namreč dobrodelna ustanova dunajskih gospá, ki so jo tudi opravljale. Marsikdaj se je razvilo ljubavno razmerje med lepo strežnico in dijakom, ki je včasih vedlo do uspeha. Druga ljudska kuhinja, ki je bila na dobrem glasu med dijaki, je bila v tretjem okraju. Tudi tam so stregle meščanske hčere. Prostori so tu bili sončni in svetli in vladala je prav vzorna čednost pri postrežbi in posodju.

Dijaško življenje me je stalo prav obilo denarja. Porabil sem že svoje prihranke. Obrnil sem se domov, da mi nabavijo večje posojilo. Oče mi je mogel poslati celih 300 gld. Ko je šel ta denar h koncu, si nisem več upal prositi očeta. Treba je bilo prekiniti to življenje in poiskati kako službo s plačo, da vrnem očetu denar. Meseca maja 1884. leta sem se jel ozirati po službi.

DOMAČI UČITELJ PRI GROFU WELSERSHEIMBU - NA OGRSKEM

Hubad, pozneje ravnatelj gimnazije v Kranju, ki je bil domači učitelj v neki aristokratski družini, je zvedel, da

išče domobranski minister grof Welsersheimb domačega učitelja za svoja dva sinova, ki bosta zaradi slabega napredovanja izstopila iz Terezijanišča in odšla z družino na Ogrsko na graščino ministrove soproge. Prednost bi imel učitelj, ki zna francosko. Takrat jih je bilo prav malo med dunajskimi dijaki, ki bi znali francosko konverzacijo, zato sem bil naprej prepričan, da me sprejmejo. Imel sem le en pomislek. Hubad mi je bil povedal, da moram gospe poljubiti roko, ko se ji predstavim. To se mi je zdelo tako poniževalno, da sem se že mislil odreči tej službi. Končno sem pa le premagal ta pomislek, ker me je mikalo priti v dotiko z najvišjo avstrijsko aristokracijo. Sestra Welsersheimbova je bila grofica Goess, dvorjanica cesarice Elizabete. V Welsersheimbovo družino so zahajali takratni ministrski predsednik grof Taaffe, deželni glavar gornjeavstrijski grof Brandis in drugi visoki avstrijski dostojanstveniki. Tako bi videl življenje in dejanje vodilnih mož Avstrije. Zato sem ponižno poljubil roko Welsersheimbovi grofici. Morda bi šlo celo brez tega, ker me je gospa sprejela zelo prijazno. Težko sem se odtrgal od dunajskega dijaškega življenja, vendar sem poln ukaželjnosti in radovednosti šel na Ogrsko.

Welsersheimbovi so imeli graščino v komitatu Somogy v kraju Tab, dve uri južno od Blatnega jezera. Okoli nje je bil velik park, okoli tega pa žitna polja in vinogradi na narahlo valovitem svetu. Vsa zemlja daleč okoli je rodovitna «črnozem». V lepem vremenu je po cestah in potih segal prah, v grdem pa blato čez gleženj; bilo je treba nositi visoke galoše. Črni prah je tako droben, da le prav kompakten plašč brani, da se ne zajé v kožo. Jaz sem hodil brez plašča in sem imel vedno za prst debelo blata okoli pasu. Žitne njive so včasih kilometre dolge. Po žetvi in košnji so pasli kar po travnikih in njivah. Ker so žito kosili navadno precej pozno, ko je bilo že močno zrelo, se je vedno toliko žita otreslo, da se je zemlja zarastla z žitno travo in je imelo govedo dovolj paše tudi po njivah. Na manj rodovitni zemlji so hrastovi gozdovi, posebno lepi v Bakonjskih gorah severno od Blatnega jezera. Skozi en sam gozd grofa Festetiča sem korakal štiri ure; dreves pod poldrugim metrom premera skoraj ni bilo, visoka so bila pa tako, da so se skoraj videle zvezde po dnevi.

Welsersheimbova grofica je imela razmeroma manjše veleposestvo. Za gospodarstvo je imel grof Welsersheimb, kakor vsi ogrski magnatje, upravnika. Ti so bili navadno Švabi ali Slovaki. Imeli so svojo posebno hišo z gospodarskimi poslopji, precej lastne živine in polja za lastno potrebo, poleg tega še plačo. Pri Welsersheimbu je služil neki Slovak. Ko je videl, da se zanimam za gospodarske razmere, mi je priznal, da lahko pameten upravnik pridobi v desetih letih toliko, da si kupi lastno precej veliko posestvo, in mi je tudi navedel primere. Tudi on je komaj čakal — imel je šele okrog petintrideset let —, da pride na svoje.

Grofica Welsersheimb, rojena baronica Roden, je često tožila, da od svojega posestva ne dobi skoraj ničesar; ima sicer na njem od maja do konec septembra letovišče in dobiva na Dunaj gosi, purane, nekaj boljše zelenjave in vino, kolikor ga družina potrebuje, vse ostalo gre pa za upravnika, davke in sama ne ve kam. No, poleti je bilo na graščini zelo živahno in bogato življenje. Sosedni graščaki so se med seboj povabljali, da ni bilo obiskovanja ne konca ne kraja. Prirejali so bogate pojedine in pri njih uživali ne samo doma pridelano blago, ampak tudi blago, ki je prihajalo preko Trsta in Hamburga. To je seveda stalo precej denarja.

Brez židov je bilo gospodarstvo sploh nemogoče. Žito in živina je šla na prodaj le po spretnih židovskih posredovalcih. Oba, upravnik in lastnik, sta bila vezana nanje. Grof Welsersheimb se je nekoč raztogoten izrazil proti soprogi: «Wenn ich diesem verfluchten Juden nicht Komplimente mache, kann ich keinen Kreuzer Ware anbringen. — Ako se ne klanjam temu prekletemu židu, ne oddam niti za krajcar blaga.» Navadno je moral gospod grof in minister vsako leto napraviti poklon siofoškemu židu, da je pravočasno prišel do denarja.

Zanimalo me je življenje židov. Središče žitne trgovine za somogyski okraj je bil Siófok na Blatnem jezeru. Tja so židovski trgovci navalili v svoja skladišča na tisoče kvintalov žita. Ti trgovci so imele cele jate posredovalcev in prekupčevalcev v svojih službah. Prav mnogo teh je še nosilo kaftane, visoke črne klobuke in lase v kodrih. Bili so vsi zelo živahni, med seboj so govorili navadno svojo judovsko

nemščino «jidiš». Večkrat sem se vozil v četrtem razredu, ker sem bil prepričan, da najdem tam židovske prekupce. Četrti razred ni imel sedežev; židje so sedeli vsak na svojem svežnju. Vožnja z njimi sicer ni bila prijetna zaradi neprijetnega paha po česnu in čebuli. Navadno so bili tudi zamazani tako, da so se kaftani kar svetili. Prestajal sem vse to, ker sem hotel poslušati njihove razgovore o prekupčevanju. Spoznal sem takrat, kako načrtno, premeteno in brezobzirno zlorabi žid trgovsko nebogljenost pridnega in poštenega madžarskega in slovaškega kmeta. Na vse mogoče načine mu izvabijo blago pod ceno, obenem pa izrinejo vsakega nežidovskega prekupca in tako končno sami določajo ceno. Židje na Ogrskem so bili večinoma prekupci ali pa krčmarji, ki so se pa pri tem vedno bavili s posredovanjem. Tako je na Ogrskem prevladoval žid trgovec, medtem ko so na Poljskem židje imeli v svojih rokah zlasti vso obrt, posebno krojaštvo in čevljarstvo. Najbolj so se židje širili med Slovaki in Hrvati, manj med Švabi in najmanj med Madžari.

Po sebi se razume, da sem se začel takoj učiti madžarščine. O jeziku in prebivalstvu sem imel dotlej čudne nazore. Nekaj časa so bili v Ljubljani madžarski vojaki; ker so nosili ozke hlače, zataknjene v čevlje, so jih Ljubljančani imenovali «špičkarje». Obnašali so se precej odurno, zato mi jih je mati slikala kot same tolovaje. Ko sem pa prišel na Ogrsko, sem v kratkem času dobil nekoliko vpogleda v življenje ljudstva in spoznal, da je bil moj pojem o njem nepravilen. Ugotovil sem, da v pokrajini med Blatnim jezerom in Dravo madžarsko prebivalstvo ni nikjer kompaktno, ampak je mešano tako, da je bila ena vas madžarska, druga slovaška, tretja švabska, niže doli proti Dravi pa so bile vmes tudi hrvatske in srbske vasi. Najbolj zanemarjeni so bili Slovaki in Srbi; vse je bilo ušivo in steničavo. Švabi so bili bolj čedni in tudi bolj vljudni, najboljši pa so bili Madžari, kjer je bilo pristno madžarsko pleme. Madžari so srednjega stasa, finega nosa, črnih oči in las. V njihovih hišah je bilo skrajno čisto, na oknih polno živobarvnih cvetlic. Hiše so nanizane druga na drugo in postavljene s svisli proti cesti, tako da je vhod vanje z dvorišča. Ceste so zelo široke, navadno za štiri vprege. Na levo

in desno ob hišah je širok hodnik, med hodnikom in cesto pa drevored akacij. Švabske in slovaške hiše pa so na kupu, švabske precej visoko zidane in obširne, slovaške pa često ilnate koče, krite s slamo. A le malo vasi je imelo pristno madžarsko prebivalstvo, po rasi. Večina Madžarov med Blatnim jezerom in Donavo so bili ljudje, ki so sicer madžarsko govorili, v vnanjosti so pa imeli vsa znamenja slovanske rase. Bili so pomadžarjeni Panonci. Tudi v jeziku so imeli nešteto slovanskih besed. Niže doli proti jugu si mogel tudi po oblačenju in obnašanju soditi, da so to še nedavno pomadžarjeni Slovenci. Tako imenovani madžarski tip, ki se podaja posebno v karikaturah v šaljivih listih, visoki, trebušasti ljudje, so očitno prišli s slovanskega dna. Krepko kmečko ljudstvo takega tipa živi severno od Blatnega jezera. Tam je bogata živinoreja, raste mnogo sadnega drevja, ki se je kar šibilo, pa mnogo trte. Izbrano grozdje je dajalo izborna buteljska vina.

Na Madžarih se je takoj videlo, da se čutijo gospode v deželi, pri Slovanih pa, da se čutijo kakor ponižane. Madžari so me na turah vedno gostoljubno sprejeli pod streho, mi navadno dali tudi skromno večerjo in prenočišče brez plačila. Pri Slovanih sploh ni bilo mogoče prenočevati v poslopju in sem pri njih vedno izprosil ležišče na slami. Ko sem srečaval na cesti ljudi, so Madžari vedno lepo pozdravljali s svojim «Jo napot kivanok — želim dober dan», Slovaki in Švabi so pa le včasih pozdravili, a tudi po madžarsko; ko pa sem jel z njimi lomiti madžarsko, me niso niti razumeli, ampak so začeli govoriti svoj jezik, švabski, slovaški ali hrvatski. Ko sem jih vprašal, kako to, da pozdravljajo madžarsko, ko ne znajo jezika, so mi odgovorili, da so tako vajeni že iz šole in da se sploh ne sliši rado, da govore nemadžarsko.

Premalo sem znal madžaršćine, da bi mogel dobro opazovati vaško življenje. Ogledal sem si žetev na velikem gospodarstvu. V nekaj dneh je zmlatil velik mlatilni stroj na paro žito v vsej občini. Bilo je vse živo na polju in okoli strojev. Mladeniči in mladenke so pri delu tudi popevali in uganjali svoje šale. Dobrovoljno in veselo ljudstvo. Po delu so navadno prišli cigani s svojo godbo in pričel se je zvečer živahen ples ob kresovih. Tam sem občudoval domači ples

čardaš, seveda vse drugače plesan kakor v salonu. Kmečki fant je ognjevito vodil svojega dekleta in prav dobro se je videlo, da je treba izredne gibčnosti in sem in tja tudi izredne moči, ko plesalec med plesom visoko dvigne dekleta in ga zavrti naprej. Pri tem so pekli na ražnjih slanino; poleg so bile velike posode paprike, ki so jo kar z roko potresali na pečeno slanino, katero so grizli, kakor da je kruh, da jim je tekla mast po čeljustih.

Zahajal sem tudi v madžarsko družbo, kolikor je bilo priložnosti. V Tabu je bilo okrajno sodišče in seveda notar. Inteligentje so imeli svojo čitalnico. Hodil sem vanjo, da sem poslušal madžarsko govorico. Poleti so mnogo kegljali. Precej prve dneve me je notar vprašal, kake narodnosti sem. Govorila sva seveda nemško. Odgovoril sem mu prostodušno, da sem Slovenec. Ni takoj vedel za nas Slovence. Mislil je, da sem Slovak. Ker so Slovaki radi skrivali svojo narodnost, je bil notar nekako presenečen po moji izpovedi in je pristavil, da sem prvi Slovan, ki mu je priznal svoj rod. Madžari imenujejo Slovane sploh Tot (= Slovak), ker so imeli med seboj povsod Slovake, katerih vasi so bile takrat še raztresene po vsej Ogrski, razen na ozemlju med Donavo in Tiso, kjer so zdržema prebivali Huni in Jasi. To ozemlje je tako rekoč zakladišče, odkoder se pristna madžarščina širi in čisti. V XVIII. stoletju je bila madžarščina že tako pretkana s slovanskimi besedami, da je teh bilo več nego pristno turanskih. Takrat so začeli madžarski literati izbirati pristno turanske besede, da so izpopolnjevali madžarščino. Zato se še danes često nahaja v madžarščini za en predmet dvojna beseda: ena pokvarjena iz slovanščine, druga pa vzeta iz čiste turanščine.

V madžarski druščini sem živel prav izborno, posebno ko so videli, s kako vnemo se učim madžarščine. Tudi Welsersheimbova gospa je bila zelo zadovoljna z menoj, ker sem kazal tako zanimanje za Madžare. V Welsersheimbovi družini so le malo govorili madžarsko, ker je grof ta jezik komaj dobro lomil, kakor sploh ni posebno dobro govoril tujih jezikov. Bil je trd koroški Nemec in ni kazal posebnih talentov. Bil je sicer avstrijski «Feldmarschalleutnant» in menda celih dvajset let domobranski minister. Ta položaj pa je bil

bolj sinekura, ker je bila rodbina Welsersheimbova že skoraj celo stoletje na cesarskem dvoru.

Imel sem dva učenca: Oto je bil v tretji gimnaziji, Leopold pa v prvi. Poleg njiju pa sta bili še dve deklici, ki sta imeli guvernanto, neko Dunajčanko, s katero sva se prav dobro skladala, dasi je bila zagrizena nemška nacionalka, pobožna in vdana habsburški dinastiji in aristokraciji. Oba dečka sta bila, kakor vsi otroci višjega plemstva v Avstriji, na gimnaziji Theresianum. To je bila najodličnejša gimnazija v Avstriji in njeni gojenci so bili namenjeni že naprej za diplomatsko kariero. Ravnatelj Terezijanišča je bil takrat baron Gautsch, poznejši minister za uk in bogočastje. Oto je bil silno razposajen, Leopold pa bolj počasen; obema je pretila slaba kvalifikacija. Baron Gautsch je zaradi tega poklical grofico in ji svetoval, naj poišče domačega učitelja, ki bi mlada grofa privatno pripravljal na izpit. Tako bi se laže kaj spregledalo in pozneje, ko bi si opomogla, bi zopet vstopila v gimnazijo. V ta namen so poiskali učitelja vsaj za poldrugo leto. To mi je kazalo ravno prav, ker bi bil v tej dobi dovršil svoje juridične študije. Poleti bi bili na Ogrskem, od 1. oktobra do konec aprila pa na Dunaju.

Svoja dva učenca sem takoj pri nastopu službe pridobil s tem, da sem jima obljubil kolikor mogoče prostosti. S poukom smo pričeli že ob šestih zjutraj; ob devetih ali desetih je bilo moje opravilo že končano. Potem sta fanta delala, kar sta hotela, tekala po parku, se kopala, jahala vsak na svojem poniju, se vozila v kočiji na izprehode in podobno. Jaz pa sem bil zase prost. Izprva sem se vsak dan učil madžarščine. V nedeljo sem moral z otroki k maši in sem poslušal madžarsko pridigo. Še danes mi zveni po ušesih kaplanov madžarski govor, zlasti beseda, ki jo je tolikokrat ponavljal «szereteteljeseneb — preljubljeni». Sicer je pa madžarščina z vsemi svojimi širokimi samoglasniki in pogostimi «k» zelo prikupljiv jezik. Posebno iz ust olikanih Madžark lepo zveni, ker se znajo izogibati nelepih skupin besed. Moja polsestra Marička, ki jo je bil na materino željo oče sprejel za svojo in je tudi nosila naš priimek, je bila zgodaj zašla v službo na Madžarsko in je trdila, da je to najlepši jezik na svetu. Vrnila se je na Madžarsko, kjer je dobila precej dobro službo kot družica pri neki stari gospe

v Budimpešti, postala zelo pobožna, da, religiozno blazna in umrla v tamošnji umobolnici.

Kopat smo se hodili v umetno napravljen jarek, kamor je bila napeljana voda iz potoka. Bila je precej blatna, a gorka skorja 30° in zelo zdravilna; prava blatna kopel. Imel sem precej prostega časa za izlete, ker mi je gospa na prošnjo kratko odgovorila: «Vaša naloga je, da fanta napravita izpit. Kako to dosežete, je vaša stvar. Z ostalim časom razpolagajte.» Fanta sta se tako dobro vedla, da je gospa priznavala, da nista še nikdar bila tako v redu. Na daljših nedeljskih izletih sem si ogledal ves komitat.

Daljši dopust sem pa izkoristil, da sem napravil zanimivo turo od Blatnega jezera skozi Szekesfehérvár, t. j. Belo stolno mesto v Budimpešto in nazaj. Bil sem precej čudno opravljen. Nosil sem svetlo sive platnene hlače, čevlje okovanke, koteninasto srajco, odpeto na rokavih in prsih ter star trd klobuk. Za prtljago sem imel svojo bisago, ki sem jo že opisal. Palice nisem imel, čeravno me je gospa svarila, naj ne hodim brez orožja zaradi številnih psov. Ni se mi nič hudega zgodilo, le okovani čevlji so mi prizadejali precej muke. Železo se je v črnem prahu tako razgrelo, da mi je prežgalo vso kožo na podplatu. Ko sem se na povratku kopal v Blatnem jezeru, ki ima peščeno dno, je pesek zašel globoko pod kožo, da sem se ga znebil šele po dolgem času, ko se mi je odluščila koža.

Ko sem se na povratku bližal graščini, sem srečal kočijo z gospo Welsersheimbovo v družbi druge gospe na izprehodu. Hitel sem obleči svojo suknjico iz temnega lahkega listra, a pozabil, da imam na hrbtu bisago. Ko sem potegnil suknjič čez stan, sem bil seveda grbast. Gospa je mislila, da sem berač in je vrgla, ko je šla kočija mimo, nekaj krajcarjev, ki sem jih stežka poiskal v prahu. Na graščini sem se okopal in preoblekel. Povedal sem ta dogodek guvernanti. Ko se je gospa vrnila z izprehoda, smo ji pravili, da je na graščini beračila neka sumljiva oseba. Takoj je pristavila: «Oh, to je bil pa gotovo tisti berač, ki sem ga srečala.» Nato sem potegnil iz žepa denar in rekel: «To so pa vaši krajcarji.» Bilo je smeha. Gospa kar ni mogla verjeti, da sem bil jaz tisti razcapani berač.

Lep izlet je bil tudi v družbi gospe z ladjo čez Blatno jezero v takrat najodličnejše ogrsko kopališče Balaton-Füred in od tam v Tyhanski samostan, kjer smo prenočili. Nepozabljiv je bil pogled na krasen zaton lune nad Blatnim jezerom. Menihi so nas izborno postregli.

Na razpolago mi je bila tudi precej bogata knjižnica. Grofičin oče je bil znan ogrski rodoljub iz leta 1848. Gostov smo imeli navadno vse polno. Jaz sem seveda poslušal z napetimi ušesi, kaj je visoka gospoda govorila in sem dobival vpogled v našo diplomacijo in visoko upravo. Vedel sem se zelo sigurno, a hkratu preprosto, tako da so me večkrat «počastili» v salonu s kakim ogovorom. Silno težko si je bilo zapomniti imena grofov in baronov in njihova dostojanstva. Gorje pa, če človek gospode ni prav ogovoril.

Vsak dan pri popoldanski kavi smo imeli gospa, guvernanta in jaz prav zanimive razgovore. Nekoč me je gospa vprašala, kaj postanem po končanih študijah. Ko sem odgovoril, da advokat, se je skoraj preplašila. Advokate so v teh aristokratskih krogih smatrali za neke vrste sleparje. Navihanost je bila zanje neobhoden atribut. «Was, Advokat wollen Sie werden? — Kaj, advokat hočete postati?» je vprašala s porogljivim naglasom. Mirno sem ji jel razlagati: «Gospa, hotel sem postati duhovnik, a sem dolgo premišljal in prišel do sklepa, da je duhovnik lahko največji dobrotnik ljudstva, ako zna voditi njegovo dušo, če je pa ne zna, jo pogubi.» Nato gospa: «Pa bi postali profesor!» «Ekscelenca, ako profesor ne zna voditi otroka, mu zmede vse življenje!» — «Pa bi postali zdravnik!» — «Ako kirurg ne zareže prav, uniči življenje! Tudi ta posel je pretežak zame. Advokat pa ne more storiti drugega, kakor da pripravi človeka ob premoženje. To mi je najmanjše zlo.» — «Pa postanite vendar uradnik!» — «Ekscelenca, to je pa najhujše zlo. Ako bi ne bilo uradnika, bi duhovnik ne mogel pogubljati duše, zdravnik ne življenja, profesor ne uma in advokat ne premoženja.» Na to je vzkliknila gospa: «Ja, kaj bo iz vas, če tako mislite?!» Razumela je seveda, da končno nisem mislil tako hudo. Večkrat sem ji razlagal prizore iz prirode, iz rastlinskega in živalskega življenja, tudi spolnega, in me je verno poslušala. Ko sem se ločil od družine, mi je prostodušno rekla, da ne pozabi name.

Menda po njenem vplivu me je tudi grof spoštoval. Kakor so se drugi tresli pred njim, sem se jaz obnašal proti njemu zelo preprosto. Povabil me je večkrat po soprogi na izlet ali izprehod, posebno ako je šlo za ogled kake znamenitosti. Seveda smo se vedno peljali s kočijo. Učenec je navadno sedel na kozla h kočijažu, jaz pa nasproti gospodi. Nekoč smo se peljali v kraje, ki jih še nisem bil videl, pa sem poprosil grofa, da bi smel na kozla. Takrat so bili v modi trdi klobuki. Specialko vojaškega geografskega instituta sem razrezal tako, da je šla v dno klobukove štule. Vzel sem jo v klobuku na pot in jo iz njega od časa do časa jemal. Grof je opazil moje snemanje klobuka, ne pa karte, in me je po povratku radovedno vprašal, kaj sem vedno gledal v klobuku. Ko se mu povedal, je vzkliknil: «Oh, verflucht, das ist ja äusserst praktisch, ich werde das im österreichischen Heere einführen. — To je prekleto praktično, to uvedem v avstrijski vojski.»

Eden najzanimivejših dogodkov so bile volitve v somogyskem komitatu v državni zbor. Bili sta dve stranki, vladna in pa tako imenovana stranka leta 1848., t. j. opozicijska stranka, ki je nekako nadaljevala tradicijo bivše Košutove revolucionarne madžarske stranke. Za Košutovo stranko so glasovali pristni Madžari, za vladno stranko pa podložniki, Švabi in Slovaki. V okraje, kjer je bila močna Košutova stranka, so poslali na predvečer volitev močne vojaške posadke. V Tab so prišli ulanci Hrvatje. Velik del teh so namestili v graščinskih hlevih. Ko sem na večer šel gledat, so ulanci brusili sablje. Vprašal sem jih, kaj potrebujejo brušene sablje, pa so nekako vzburjeni odgovorili, da bo drugi dan treba sekati. To so naglašali z nekim zadovoljstvom; videlo se je, da iz teh Hrvatov prav gori narodno ali plemensko sovraštvo proti Madžarom. Komandant je bil neki Poljak, nadporočnik, ki so ga povabili tudi v graščino. Volitve so se vršile javno v županovi hiši, ki je stala sredi trga. Široko ulico je na obe strani zapiral vojaški kordon. Vmesne presledke pa so varovali orožniki. Za enim kordonom so se zbirali košutovci, za drugim pa pristaši vladnega kandidata, večinoma Slovaki in Švabi. Med temi je pladal precejšen mir; bili so malo vneti za «svojo» stvar in videlo se jim je, da imajo plačan guljaž in žganje. Med košutovci pa je vla-

dal naravnost peklenski šum. Peli so revolucionarne madžarske pesmi, streljali z revolverji v zrak in cigani so jim godli divje čardaše. Volilce so spuščali po abecednem redu v skupinah skozi vojaški kordon. Ko se je ena skupina vrnila skozi kordon, so poklicali drugo. Jaz sem stal nedaleč od volišča v senci akacije. Nakrat nastane za kordonom med košutovci urnebesni krik. Volilci so jeli pritiskati na kordon in ker so poznali konjsko naravo, so gnetli konje od zadaj. Konji se morajo opirati na zadnje noge in se torej ne morejo braniti. Pritisk ljudstva je bil tako močan, da so korakoma gnali konje in z njimi kordon naprej. Poveljnik ulancev je dal znamenje za boj in orožniki so namerili puške. Slišal sem levo in desno, spredaj in zadaj peketanje puškinih petelinov in kamorkoli sem pogledal, sem videl luknjice puškinih cevi. Zdelo se mi je, kakor da vsi merijo name. Od kordona vladne stranke so se pognali ulanci in jeli s ploskimi sabljami bíti po košutovcih, ki so se bili že prerinili skozi svoj kordon. Nato se je burja nekoliko polegla, pa so se volitve izvršile do konca. Zmagali so košutovci, švabski in slovaški plačanci pa so potuhnjeni odšli. Zvedel sem potem od nadporočnika, da je nastal tak nemir med košutovci zato, ker je zašel mednje neki židovski korteš, t. j. agitator. Košutovci so ga zajezdili čez rame in dva sta ga zapeljala za ušesa v gnojnico; seveda je mož kričal kot besen, ker so mu ušesa napol potrgali. Večina pa ni vedela, za kaj gre; mislila je, da se volitve vrše nepravilno, nakar je začela riti proti volilnemu prostoru. Hrvatje so mi pa potem rekli, da prav obžalujejo, da niso mogli zajezditi in sekati v množico. Ves dogodek kaže zlasti tudi čudne razmere, ki so vladale med posameznimi avstroogrskimi narodi. Neodkritosrčnost zgoraj, sovraštvo spodaj.

Življenje v Tabu je bilo prav ugodno, a žal je bilo tega lepega življenja prekmalu konec. Septembra sta se moja dva učenca peljala z očetom in z menoj na izpit na Dunaj. Oba sta napravila izpite skoraj odlično. Baron Gautsch se ni mogel načuditi, da sta v petih mesecih popravila vse zamujeno. Po izpitu mi je grof Welsersheimb izjavil, da vstopita zopet v Terezijanišče kot redna učenca in da mora žal meni odpovedati službo. Pri Welsersheimbu sem imel poleg hrane in stanovanja 40 gld. na mesec. Očetu še nisem po-

vrnil večjega dela posojila in tudi še nisem imel nikakega prihranka za bivanje na Dunaju in za izpite. Ako bi moral iz te službe na cesto, bi bil v precejšnjih škripcih. A grof me je potolažil s predlogom, da lahko nastopim takoj drugo službo pri baronu Lagu.

Slovo od Welsersheimbovih je bilo zelo srčno. Gospa me je vabila, naj jih večkrat obiščem, zlasti ob sobotah in nedeljah, ko prihajata oba moja učenca iz Terezijanišča domov na oddih, da ostanem z njima v dotiki. Res sem pogosto obiskoval Welsersheimbovo družino, ko sem se vrnil z Lagovimi iz Galicije na Dunaj; s fantoma sem bil večkrat skupaj ob nedeljah dopoldne. Pozimi leta 1885. je grof Welsersheimb dopolnil šestdeseto leto in smo priredili slavnost. Z guvernanto sva za to slavnost sestavila žive slike z deklamacijo. Welsersheimbovih četvero otrok in še moj učenec Lago so predstavljali Welsersheimbovo življenje. Najmlajša deklica ga je predstavljala, ko je imel pet let, druga kot kadeta petnajstih let, Leopold ga je predstavljal kot poročnika, Lago kot majorja in starejši sin kot generala ministra. Vsak je deklamiral zgodovino desetletja. Na slavnosti so bili intimni prijatelji Welsersheimba iz visoke aristokracije in sva z guvernanto žela iskreno priznavanje.

Ko sem odhajal z Dunaja, mi je minister Welsersheimb svetoval, naj se posvetim diplomatski karieri, ker govorim več jezikov in mi je zagotavljal pri tem svojo pomoč. Izjavil sem mu pa odločno voljo, da hočem postati odvetnik v domovini. Ponudil mi je svojo pomoč, kadar bi jo v bodočnosti potreboval. Zahvalil sem se mu za priznavanje, nisem pa Welsersheimbove naklonjenosti potreboval nikdar ne zase ne za druge.

Tudi oba fanta sta se prav prijateljsko poslovila od mene. Oto dolgo časa ni mogel pozabiti klofute, ki sem mu jo dal za časa bivanja v Tabu. V parku sta se nekoč na visoki gugalnici gugali obe deklici in še nekatere prijateljice. Jaz sem kakor po navadi nadzoroval otroke, pri tem se pa učil madžarskih besed. Ko so deklice veselo rajale, sta mi preveč utihnila dečka. Ozrem se za njima in opazim, da je zlezel Oto vrh gugalnice in da ravno skuša z žepnim nožem prerezati vrv, na kateri je visela gugalnica. Odrevenel sem, kajti v trenutku bi se lahko zgodila nesreča, če bi vrv pre-

rezal: gugalnica z dvema deklicama bi odletela. Kaj lahko bi se bila zgodila smrtna nesreča. Zakričal sem nad Otonom, da se je preplašil in skril nožič. Ko je stal pred menoj, sem mu očital zavratno dejanje in mu priložil gorko zaušnico. Bila je menda edina za časa mojega učiteljevanja pri raznih družinah. Značilno pa je, da so vse deklice, same grofice, jele jokati, ne morda iz usmiljenja nad kaznovanim bratom, ampak iz čuta sramote, da je grofič dobil od meščanskega človeka klofuto. Tudi gospa me je poklicala, da ji stvar pojasnim. Dobil sem jo v solzah, jokala je iz ponižanja, da je njen sin grof dobil od učitelja klofuto. Prosila me je, naj nikar ne uporabljam takih za njih stan sramotilnih kazni in naj pri vsej strogosti varujem ugled družine, naj se zavedam, da vzgajam mladeniče, ki so po svojem stanu namenjeni, da postanejo voditelji države na visokih mestih in naj ne pozabim, da so moji učenci plemiči visokega rodu. S tem me je takrat odslovila.

DOMAČI UČITELJ PRI BARONU LAGU - V GALICIJI - IZPITI

V začetku oktobra sem odrinil z Dunaja v Galicijo na graščino Tuczępy, ki je bila last staršev baronice Lagove, rojene Poljakinje Miczewski. Baron Lago je bil kljub svojemu romanskemu imenu nemško izobražen in je bil vpokojen cesarski poslanik na madridskem dvoru. Gospa baronica Lago pa je bila šovinistična Poljakinja, kakor tudi njun edini sin Aleksander, moj učenec. Študiral je privatno tretji razred gimnazije in delal izpite na Terezijanišču. Namenili so ga vojaški karieri. Po stari materi gospe Miczewski so bili v sorodu s poljskim kardinalom Čadskim, znanim iz poljske vstaje leta 1863. Stara gospa Miczewska je bila zelo inteligentna žena, s katero sem se prav sprijaznil. Ko so nekoč govorili o poljski vstaji leta 1863. in so se nekateri gospodje bahali, kako pogumno so nastopali, se je oglasila gospa Miczewska pa jim očitala v obraz: «Kdo vam je konje osedlal in vplival na vas, da ste šli v boj? Ali nismo bile to me, Poljakinje?» Lastnemu možu je klicala v spomin, da se je branil iti v boj za svobodo svojega naroda proti ruskemu tlačitelju in je ona apelirala na njegovo možatost.

Graščina Tuczępmpy je bila urejena kakor vse graščine poljskih velikih plemičev. Sredi velikega parka stoji glavno poslopje, navadno enonadstropno; spredaj je velika veranda, iz katere pridemo v veliko dvorano, ki služi za sprejem gostov in plese. Ob strani sta dve jedilnici, mala in velika. V spodnjem krilu je stanovala takrat gospa Miczewska z možem, prvo nadstropje pa je imel oženjeni sin s soprogo. Ob strani glavnega poslopja so dependence, ki služijo za prenočišče gostom. Tudi kuhinja je bila posebna stavba. Okoli graščine je bil velik, nekoliko zanemarjen park, vse naokoli pa so se razprostirale krompirjeve njive. Glavni pridobitveni panogi sta bili živinoreja in pridelovanje krompirja. Nedaleč od graščine je stala tvornica za alkohol, ki so ga izdelovali iz krompirja. Kmalu po prihodu sem naprosil gospoda Miczewskega, naj mi razloži nekoliko gospodarski sistem, po katerem vlada svoje posestvo, ki je obsegalo v dveh krajih skupaj preko 7000 ha. Gospod Miczewski se me je kar na kratko otresel s priznanjem, da ne razume mnogo o gospodarstvu in mi je priporočil, naj glede tega vprašam njegovega žida. Nad tem odgovorom sem kar ostrmel. Žid mi je potem natančno razložil gospodarski sistem. Ves pridelek krompirja je šel v tvornico. Ostanke prekvašenega krompirja, tako imenovano žlempo, so porabili za krmo volov, ki so bili v hlevih poleg fabrike — kakih štirideset parov težkih volov. Gospod je kot lastnik tovarne dobival zakupnine 25.000 gld. na leto. Izdelek na alkoholu in voli so bili židova last. Z gnojem iz hleva pa je moral gnojiti gospodarjeva krompirjeva polja. Delavce v fabriki in na krompirjevem polju je plačeval žid.

Delovne moči je prav poceni dobival iz vasi Tuczępmpy, ki je štela približno tisoč številk — široko raztresenih bornih umazanih koč. Le redko katera hiša je bila količkaj vredna tega imena. Kmetje so bili revni, imeli so po 5 do 6 ha zemlje, najboljši kmet v vasi je imel okoli 25 ha zemlje. Povpraševal sem pri njih, zakaj si ne opomorejo. Odgovor je izzvenel v refrenu, da ni vredno delati, kajti ako si človek kaj pridobi, se žid in graščak potrudita, da mu na ta ali oni način vse zopet odjesta. Kmet je bil pri židu in graščaku zadolžen in jima je znosil vse, kar je pridelal. Obrtniki v kraju so bili židje, prav tako tudi krčmarji. Kmetje

so bili večinoma vdani žganju, doma pa so jim družine stradale. Bili so silno borno oblečeni; v najhujšem mrazu niso imeli na sebi drugega nego prtnene hlače, visoke škornje, v njih slamo, prtneno srajco, volnen rdeč ali drugače barvan pas in pa zimsko suknjo iz grobe tkanine, ki je segala čez kolena, na glavi pa ovčjo čapko. Ker sem bil kakor po navadi sam lahko oblečen, se mi ni niti posebno čudno zdelo, da so domačini tako slabo zavarovani proti mrazu. Gospoda je bila seveda pozimi v dragem krznu. Tudi v Galiciji je zemlja globoka prst, poleti črn prah, pozimi blato, tako da brez galoš ni mogoče hoditi.

Moj učenec Aleksander je bil zelo priden in nadarjen; ubogal me je vseskozi, ni pa mnogo maral zame. Bil je preveč razvajen, da so se mu od vseh strani laskali, česar pa jaz nisem delal pri nobenem otroku. Kmalu po prihodu pa sem dobil še drugega učenca, namreč mlajšega sina Miczewskega, ki je bil moj vrstnik, jurist. Stanovala sva v dependenci, jaz v neki sobi prvega nadstropja, on pa v dveh lepih prostornih sobah v pritličju. Ena mu je služila za salon, druga pa za spalnico. V salonu je imel celo garnituro najdragocenejših lovskih pušk; bilo jih je kakih deset, najcenejša je stala kakih 700 gld., najdražja 1500 gld. V sobah je imel vse pregrnjeno z volčjimi, medvedjimi in merjaščevimi kožami od živali, ki jih je sam postrelil, večinoma v Litvi. Vsako leto februarja je šel v Litvo k znani družini na lov ali pa na volčji lov na Belorusko. Učil se je pa tako, da sem ob sedmih zjutraj prišel v njegovo sobo, ga zbudil in mu čital skripta. Poslušal je do devetih ali desetih. Večkrat je pri tem zaspal. Zatem sem nadaljeval šolo s svojim učencem, navadno do poldne.

Sploh je gospoda na graščini prišla na izpregled šele okoli enajste ure. Do takrat je trajala jutranja toaleta, kopanje in drugo pripravljanje. V mali jedilnici je bil že od sedmih zjutraj pripravljen prvi zajtrk: kava, čaj, kakao, razni likerji, mezge, več vrst medu ter suhorci in slaščice. Čaj si je lahko vsak sam natočil iz vedno brbljajočih samovarov. Ob eni je bil izdaten drugi zajtrk: izbrano pečeno meso z nekaj prikuhami. Vino je bilo na razpolago v buteljkah. Glavna jed je bila ob šestih zvečer. Eno uro pred tem obedom je zvonilo, da smo se preoblekli v salonske

obleke, umili in počesali. Dame so prišle v najmodernejših pariških oblekah. Zbirali so se v velikem salonu, kjer so igrali na glasovir in peli, dokler ni bilo dano znamenje, da je obed pripravljen.

Govorilo se je največ francosko; poljsko in nemško pa je bilo zanemarjeno. Kadar je bil za gosta major grof Wurmbrandt, komandant dragoncev v Jaroslavu, ki je govoril francosko slabo, so prav nejevoljno konverzirali nemško. Bilo je tudi več poljskih dam, ki so znale le poljsko in francosko. Družba je pri obedu vedno in mnogo politizirala. Poljaki so bili vsi avtonomisti. Na Dunaju v parlamentu so bili sicer v vladni stranki, doma v Galiciji pa so bili radikalni Poljaki, ki so stremeli za svobodnim poljskim kraljestvom.

Vsi so zatirali doma podložno mehko malorusko pleme. Tuczępy so bili ravno na jezikovni meji Poljakov in Malorusov. Na eni strani je bilo mesto Přemysl še v poljski okolici, drugo bližnje mesto Jaroslav pa je bilo na maloruskih tleh, dasi je bilo mestno prebivalstvo večinoma židovsko in poljsko. V Přemyslu, ki je bila velika trdnjava, je bilo mnogo vojaštva vseh vrst in življenje v njem je bilo pod vtisom vojaške družbe.

V času, ko sem bil v Galiciji, so se vršile tudi volitve v deželni zbor. Pri pomenku o volitvah sem naivno pripomnil, da se po sebi razume, da v čisto ruskem okraju prodre ruski kandidat. Gospod Miczewski pa mi je očital, da ne poznam razmer; on je docela prepričan, da prodre poljski kandidat. Ogledal sem si volitve sam. Na predvečer se je zbralo v židovski krčmi kakih 40 do 50 volilnih mož, sami mirni, preprosti kmečki ljudje. V krčmah se je pilo le žganje, navadno žitno. Proti večeru je prišlo nekaj židovskih agitatorjev s prikritim namenom pridobiti na ta ali oni način volilne može za poljsko stranko. Pridno so plačevali za žganje in načeli političen razgovor s kmeti. Prej je vsak zase pil, zdaj so pa jeli prihajati na mizo bokali. Razpoloženje je postajalo vedno bolj živahno in okoli desetih je iz neznanih vzrokov nastal prepir, ki se je stopnjeval v pretep. Orožniki so bili že obveščeni in so, ne da bi veliko povpraševali, kaj in kako, vse volilce odgnali v zapor, nekatere so celo vklenili. Ti seveda drugi dan niso volili. Sedaj sem razumel Miczew-

skega. Bržkone se je tudi drugod po Galiciji godilo podobno, da so večino volilcev zaprli ali podkupili ali pa opili tako, da še drugi dan niso bili za volišče in poljski kandidat je sijajno zmagal. Kaka razlika med mehkim ruskim značajem in madžarskim! Tam Košutovci, ki so bili pripravljeni z orožjem v roki priboriti veljavo svoji narodni volji, tu ljudje prav ženske mehkobe, ki se dajo zavesti od vsakogar in pridobiti z žganjem. Razumel sem sedaj, da ruski kmet ne more priti do lastnega premoženja. Še ko sem bil v društvu «Bukovina» na Dunaju, sem čutil razliko med Malorusi na eni pa Moskvičani in ruskimi židi na drugi strani. Malorus je kakor rojen za uboganje, Velikorus in žid pa za vladanje.

Okolica Tuczęmp ni nudila veliko izletov. Na vse strani daleč se je raztezalo krompirjevo polje. Proti jugu od Přemysla so se dvigale gore v odvejku Karpatov. Tja sem večkrat izletel. Dobil sem lahko dopust za dva ali tri dni. Hribovje je pa večinoma skoraj dolgočasno: dolgo potegnjeni hrbti in dolge kope z gozdnatimi in travnatimi pobočji.

Glavne zabave poljskih plemičev so lov, jahanje in pa drsanje, ko pritisne mraz. Vsaka graščina ima velik ribnik, ki poleti zalaga kuhinjo z ribami, pozimi pa služi kot drsališče. Ob zmrznjenem ribniku je gorel velik ogenj, na katerega so venomer pokladali drva, okoli pa položili slamnjake in nanje stole za gledalce, ki so bili seveda od nog do glave zaviti v gorko krzno. Zame gledanje ni bilo, ker nisem imel kožuha; drsanje pa mi je bilo zelo priljubljen sport. Ko so bile vse poljane pokrite s snegom, posebno ko je nastopil sren, so v lahke sani vpregli dva ali tri pare konj in šlo je križem čez poljane kakor blisk. Med sosednjimi graščinami so se venomer menjavali gostje. Vsaka graščina je napravila vsaj enkrat na teden veselico s plesom in petjem. Umetnike so naročali iz Lvova in precej drago plačevali.

Družina Miczewski ni bila posebno denarna, kajti ves pridelek in dohodek je šel na zabave tako imenovane gališke lepe szone od oktobra do konec januarja. Višek so bili božični prazniki. Potem sta pa stara Miczewska ostala sama doma in varčevala vso pomlad in poletje za prihodno sezono.

Bogati plemiči gredo navadno že januarja iz Galicije v glavna mesta Lvov, Krakov, Varšavo ali v Pariz, poleti pa v svetovno znana kopališča kakor Biaritz, Ostende in druga. Poljsko plemstvo je pri tej svoji zapravljivosti moralo dobro izžemati preprosto ljudstvo, da je zmagalo ogromne stroške. Velika razlika je med poljskimi plemiči in preprostim poljskim ljudstvom. Ko sem čital teorijo, da so poljski plemiči potomci nekdanjih gotskih gospodarjev, se mi je zdelo, da to ni le hipoteza.

Šlarafsko življenje mi je jelo presedati. Vsak dan sem z obedom izgubil časa od pol šestih pa najmanj do sedmih zvečer in potem sem navadno moral biti s fantom v salonu do devetih. Kadar je manjkal kak igralec, sem moral pomagati do polnoči in dalj. Često so me klicali tudi k lawntennisu, ker sem dobro igral. Odvzeli so mi tako mnogo časa in moči za študij, ne da bi imel od tega po drugi strani kako korist. Ko sem spoznal ljudi in šege, sem si želel pridobiti več časa zase, to tembolj, ker so mi z izleti odpadle nedelje. Zato sem zaprosil gospo Miczewsko, ki je imela pri vsem glavno besedo, naj me oprosti od obeda. Vsa začudena je vzkliknila: «Ja, kaj boste brez jedi?» Prosil sem jo, naj mi da le polič dobrega mleka z domačim kruhom in maslom. To bi mi zadoščalo za zvečer, saj je opoldanski zajtrk bil tako obilen in izdaten, da je bilo dovolj za ves dan. Gospe pa ni šlo v glavo, kako more živeti človek brez obeda. Vendar mi je storila uslugo, me oprostila pri družbi in prevzela nalogo, da pri mizi pazi na mojega učenca. Tako sem lahko razpolagal s časom od petih pa do polnoči. Gospa pa me je hodila vedno obiskovat in povpraševat, ali nisem lačen, in me je vsakokrat povabila, naj pridem k obedu. Celo laskala mi je, da me druščina pogreša. Ni mi dala miru toliko časa, da me je spravila zopet nazaj. Zlasti je zaleglo očitanje, da je vendarle moja dolžnost biti ob strani mojega gojenca. Tako sem se čez nekaj dni vrnil na obed, a komaj sem čakal, da se preselimo na Dunaj.

Družina barona Laga je bila namreč v tako zvani gališki sezoni v Tuczępah, od januarja do maja na Dunaju, od maja do konec septembra pa na graščini Windern v Salzkammergutu na desnem bregu Traune, dve uri severno od Gmundenskega jezera. Na Dunaju smo stanovali v Schen-

kengasse nasproti Avstroogrske banke. Lagovi so imeli celo prvo nadstropje in bilo je prav izbrano bogato meblirano. Imel sem svojo popolnoma ločeno sobo, kjer sva se z Aleksandrom učila. Z njim nisem imel veliko posla; razumel je takoj vse skoraj brez moje pomoči in je vse svoje naloge napravil vzorno. Gospa je bila bolehna in šibka, baron pa je bil precej krepak, silno pobožen in neodkritosrčen. Vsak teden je šel k obhajilu in gorje, če se je kdo taknil svete katoliške cerkve. Celo svoji ženi se je zdel pretiran. Sin je pa razumel praznoto pobožnosti svojega očeta.

Ob nedeljah in za počitnice sta prihajala Welsersheimbova fanta k Aleksandru na obisk. Takrat je bilo v moji sobi silno živo. Pri svojih igrah so fantje delali neznosen hrup. Jaz sem se mu privadil, pustil fantom prostost in delal zase. Nekoč je prišla gospa Welsersheimbova iskat svoja dečka. Ko me je zagledala ob skakanju in kričanju otrok sedečega pri knjigi, je kar plosknila z rokama, češ kako se je mogoče učiti pri takem hrupu in kako je mogoče dovoliti fantom tako obnašanje. Mirno sem odgovoril, da se fantje morajo nekako izdelati, da so zato tembolj pridni, kadar je treba. Aleksander mi je bil ves hvaležen za te ure zabave.

Pri baronu Lagu smo imeli isti red kakor v Tuczępah. Zjutraj ob sedmih je bil pripravljen prvi zajtrk, ki ga je serviral lakaj, drugi zajtrk je bil ob eni, obed ob šestih. Kadar smo bili sami, ni bilo treba preobleke; navadno pa so bili v hiši gostje in tedaj je prej zvonilo, da smo se pripravili. V goste sta hodila zlasti grof Welsersheimb in grof Brandis, deželni glavar gornjeavstrijski; včasih pa je prišel tudi grof Taaffe. Njegov obisk me je seveda silno zanimal, ker so navadno pri mizi tudi politizirali. Iz teh političnih pomenkov sem dobil skrajno neugoden vtis. Ministrski predsednik Taaffe se je večkrat, kadar je bila kaka rabuka v parlamentu, prav frivolno norčeval iz državnih poslancev. Sploh je bila vsa družba silno prazna. Baron Lago se je kazal za navadnega omejenega klerikalca. Grof Brandis pa se ni brigal mnogo za politiko, pač pa je bil gourmand prve vrste. Trpel je za razširjenim želodcem in je imel strogo dieto; posebno ni smel jesti močnatih jedi in kruha. Bil je pa nor na sveže pečene okusne dunajske žemljice. Kakor mi je lakaj pravil, je svoj čas, ko je bil še zdrav, pojedel

do deset žemljic pri obedu. Pri Lagovih so mu ravno s tem večkrat nagajali. Sluga je prinesel po naročilu naravnost od peka iz peči polno pleteničko dobro dišečih žemljic in jo postavil ravno Brandisu pod nos.

Baron Lago je bil tudi zelo sladkosneden, pri izberi siten pa skop. Zaradi skoposti mu je aristokratska druščina priredila marsikatero šalo. Nekoč so naročili v najdražjem dunajskem hotelu Sacher najdražji zajtrk: sama eksotična jedila in prav take likerje. Bilo je okrog trideset gostov, ki so drug za drugim izginili, da je končno ostal baron sam in moral plačati ves račun, ki je znašal okoli 300 gld. Dolgo se ni mogel potolažiti. Še grši pa je bil drug primer. Nekoč pri obedu, v ožjem krogu, je baron Lago silno zabavljal, češ da je meso pretrdo in slabo. Tudi vsa druščina se je delala nekam nezadovoljno. Gospa je zatrjevala, da je naročila kuharici kot po navadi, da skuha samo fino jed in da je po njenem okusu pripravljena kakor vedno; ne more si raztolmačiti, da gospodje niso zadovoljni. Ti pa niso ostali niti do konca obeda. Po njihovem odhodu je gospa jokala od užaljenosti. Lakaj mi je pa na samem zaničljivo pojasnil: «Veste, kam so šli in zakaj so zabavljali čez jed? Rendezvous imajo v Hernalsu, kjer se bodo zabavali z ženskami, pa bodo pri tem magari guljaž žrli.»

Za časa bivanja pri družini Lagovi sem zahajal v takrat najmodernejšo kavarno Landmann nasproti parlamenta. Kavarna je imela vse velike svetovne liste. Hodil sem jih čitat zaradi politične izobrazbe, da sem dobil pregled o strankah in politiki vseh kulturnih držav in pa zato, da sem ponavljal znane mi jezike. Zahajal sem v kavarno ob enajstih dopoldne, ko je bila najbolj prazna in sem liste najlaže dobil. Natakar mi jih je prinesel cel sveženj in večkrat tudi načel razgovor z menoj; menda mu je imponiralo, da sem čital liste v kakih desetih jezikih. Opazil sem, da ob tem času prihajajo v kavarno drug za drugim postavni možje, ki vsi izginejo v stranski sobi, kjer so bile mize za igre. Po fiziognomijah gospodov sem sodil, da ne morejo biti Nemci. Vprašal sem natakarja zanje. Povedal mi je, da so to slovenski državni poslanci, ki prihajajo vsak dan tarokirat. Menda so prihajali k taroku naravnost iz postelj. Igrali so do ene, potem šli kosit, po kosilu so se vrnili v ka-

varno in igrali ves popoldan, včasih pozno v noč. Vprašal sem natakarja, kdaj hodijo v parlament, nakar me je poučil: «Oh, če je kaj važnega v parlamentu ali če gre za glasovanje, takrat jih pride klicat sluga iz parlamenta.» Prosil sem ga, naj mi drugi dan od daleč predstavi te narodne poslance. Povedal mi je imena: dr. Tonkli, dr. Klun, Nabergoj in druga, katerih se več ne spominjam. Kako porazen vtis je natakarjevo poročilo napravilo name mladega, idealnega akademika! Izgubil sem vse spoštovanje do slovenske delegacije, razumel sem zaničevalne opazke ministrskega predsednika Taaffeja in vse neuspehe slovenske politike.

Spomladi, sredi maja, ko se je vreme ustalilo, smo odrinili na graščino Windern, ki ima krasno lego s pogledom na Traunstein in Alpe sredi valovitih njiv in travnikov, ki se na severu polagoma dvigajo proti hribovju Hausrucka, v katerem je najvišji vrh visok 744 m. Maja in junija je bilo na graščini prav mirno učenje in sva se z gojencem prav temeljito učila. V juliju je napravil izpit z odliko. Nato je prišlo na Windern veselo življenje. Prišli so Welsersheimbovi otroci z guvernanto in hodili smo z njimi na izlete. Skoraj vsak dan smo se kopali v bistri, zeleni Trauni, ki teče blizu graščine. Navadno smo se kopali v tolmunu, ki ga je voda izkopala v bregu. Nekega dne, ko je bila voda po deževju narastla, so zagnali otroci silen krik: Werlsersheimbov Leopold se je potapljal. Zašel je iz tolmuna predaleč v strugo reke in močna struja ga je potegnila za seboj. Jaz sem bil že napol oblečen; odvrgel sem srajco, skočil za njim in posrečilo se mi je doseči, da naju ni struja zanesla predaleč ali za vedno s seboj. Otrokom sem naročil, naj tega nikar ne pravijo doma, a so le izklepetali. V popoldanskih urah sem se takrat naučil biljardiranja, da sem delal družbo gostom. Proučil sem tudi teorijo igre po knjigi in sem se igre precej dobro naučil.

Seveda se nisem mogel vzdržati alpinistike, a imel sem zanjo le malo časa. Ob nedeljah sem bil prost ves dan, druge dni pa ob sedmih po obedu. Vsako soboto, če je bilo le količkaj vremena, sem odšel po obedu zvečer peš v Gmunden in tam navadno posedel kako uro v restavraciji, kjer so se zbirali domači inteligenti; deloma me je zanimala dru-

ščina, da sem dobil vpogled v življenje uradništva in inteligence v mestecu, deloma pa zato, da sem se okrepčal za nočno pot. Shajali so se sodnik, notar, advokat, uradniki in boljši meščani ter navadno politizirali. Okoli desetih sem odkorakal in obhodil Gmundensko jezero — hoda je bilo tri ure — in v mirni, bodisi lunini ali mlajski, noči užival lepoto nočne prirode. Traunstein nad jezerom je bil vedno krasen. Še pred prvim jutranjim razsvitom sem bil navadno že na vznožju Höllengebirge. Zopet sem prehodil vse vrhove, ki nudijo krasen pogled na gorske velikane Visokih Tur. Nekajkrat sem bil tudi s te strani na Schafbergu. Ako sem turo zgodaj končal, sem bil v nedeljo pri obedu že nazaj; nekolikokrat pa sem moral žrtvovati tudi noč od nedelje na ponedeljek, da sem bil točno ob sedmih zjutraj pri pouku. Kljub telesnemu naporu so me ture le krepile. Med tednom sem šel večkrat po obedu na Hausruck skozi mestece Schwanenstadt. Skoraj pod vrhom leži vas Wolfsegg v krasni legi z divnim pogledom na Alpe. Tja sem dospel že po enajstih zvečer in vzel sobo, a malokdaj sem legel; večinoma sem noč prebil na balkonu, odkoder sem užival nočno lepoto prirode in zvezdja. Seveda sem često v naslanjaču zadremal. Zgodaj sem se vrnil in bil po dveh urah hoda ob sedmih pri pouku. Jeseni nekoč me je poklicala gospa in mi rekla, da je dobila iz Schwanenstadta poročilo, kako čudno ponočuje učitelj z graščine Windern in da ljudje mislijo, da mu malo manjka. Moral sem ji obljubiti, da ne bom več hodil študirat ozvezdja.

Spomladi se je bil nekoč pri obedu baron Lago pobahal, da je dobil izborno črno vino iz budimpeštanskih vinogradov. Gostje so ga pokusili, a izrekli uničevalno sodbo, da je vino pregosto in prealkoholično. Baron je nato ukazal slugi, naj vino odstavi. Ko smo bili sami, sem barona prosil, če smem zavrženo vino piti po svoji potrebi, posebno kadar se vračam s tur. Malomarno mi je odgovoril, da lahko popijem vse, saj tako ni za rabo. Držal sem se tega pooblastila in sem vino popil. Proti jeseni je pa govor v večji druščini med gosti nanesel, da je budimpeštansko vino dobro in baron je ukazal slugi, naj prineso buteljko. Sluga se je nekoliko obotavljal, potem pa izpovedal, da vina ni več. Moral

sem pojasniti, da sem vino popil sam. Gospoda se je malce začudila — pa ni bilo nič storiti.

Pri nastopu službe v Lagovi družini sem se bil zavezal le za tekoče leto, ker bi s poletnim semestrom leta 1885. absolviral svoje juridične študije. Baron mi je bil sicer izrazil željo, naj ostanem, dokler Aleksander ne konča gimnazije, torej še pet let. Ko so se konec septembra odpravljali zopet v Tuczępe, sem odpovedal službo. Baron mi je naravnost očital nelojalnost, da ne držim besede, gospa pa je skoraj z jokom prosila, naj še ostanem. Obljubljali so mi, da po končani službi dobim enako mesto v drugi aristokratski družini s pravico odpravnine, ki mi jo je obečal tudi baron Lago. Ker sem bil precej trden v svojem življenjskem načrtu, sem odklonil ugodno ponudbo in se ločil od dobre gospe in fanta.

Gospa Lagova mi je prepustila brezplačno mojo prejšnjo sobo za ves čas, ko bi bila družina odsotna z Dunaja. Tako sem bil preskrbljen s stanovanjem in sem se lahko intenzivno pripravljal na drugi državni izpit in prvi rigoroz. Upal sem, da se pripravim v kakih dveh mesecih. Ker sem poleti porabil precej časa za turistiko, sem se uštel. Preostalo mi je še obilo dela in sem moral naporno sedeti nad knjigami. Zjutraj sem vsak dan napravil izprehod po vsem Ringu, potem sem se učil do kosila in šel kosit v Hernals, ker je bilo ceneje in pa, da sem se silil na dobre pol ure izprehoda tja in prav toliko nazaj. Popoldne sem se učil doma ali pa v univerzni knjižnici do večerje okoli sedmih, po njej sem šel zopet na izprehod za kako uro, nakar sem se učil do polnoči ali do ene. Prešel sem kar naenkrat iz življenja ob izborni redilni hrani z zadostnim gibanjem in izpremembami zraka v drug način življenja, v katerem sem presedel ves dan za knjigami ob razmeroma precej netečni gostilniški hrani. Nastopile so posledice kakor svoj čas v Trstu, a ne tako hude. Zopet sem se prenapel in sem prvi rigoroz komaj komaj napravil. Nameraval sem najprej po drugem državnem izpitu in prvem rigorozu stopiti v prakso pri dunajskem deželnem sodišču. Po rigorozu pa sem bil tako izdelan, da sem skoraj izgubil življenjsko energijo in zatekel sem se domov v Ljubljano. Nad štiri leta nisem bil doma. Prav tožilo se mi je že po materi in očetu, po domu.

IV. Zopet v Ljubljani

(1885 do 1887)

Vožnja v Ljubljano ni bila vesela; saj ni bilo v meni ne pričakovanja ne zadoščenja po storjenem delu. Nisem bil zadovoljen s seboj, ker sem odstopil od prvotnega načrta, končati prakso na Dunaju, in bil sem tako izmučen, da nisem imel pravega veselja misliti, kam in kako naprej. Le toliko mi je bilo jasno, da ne ostanem v Ljubljani. Nekaj mesecev pri materi, potem pa naprej v Trst! Vozil sem se s potniškim vlakom v precej mrzli zimski noči; vedno so odpirali okna, in bil sem ves premrt. Mati se je zopet prestrašila, ko me je zagledala. Prva skrb ji je bila, da mi je kupila volneno srajco, ki sem jo moral njej na ljubo obleči; trpel pa sem jo na sebi le teden dni. Ob materini skrbi sem se hitro popravil. Prve dneve mi je čas hitro mineval, ko sta mi sestri pravili, kaj se je vse godilo tista štiri leta, ko sem bil z doma.

DOMAČI

Največja senzacija v družini je bilo pač, kar se je pripetilo polbratu Ferdinandu. Tega so leta 1884. zaprli zaradi udeležbe pri takratnem radikalnem socialističnem gibanju v Avstriji, ki je imelo precej anarhističen značaj.

Ferdinand, prvi otrok iz zakona mojega očeta s prvo ženo, je bil rojen leta 1843. Imel je že nad dvajset let, ko sem ga v svojem šestem ali sedmem letu prvič videl. Prišel je neko nedeljo leta 1864. ali 1865. domov v sokolskem kroju. Bil je član «Južnega Sokola», prve sokolske organizacije med Slovenci, ki je bila leta 1867. razpuščena. Njegova rdeča srajca mi je ostala v spominu kot prvi spomin nanj. Učil je mene in brata telovadbo.

Ferdinand in njegova mlajša sestra Ana sta zgodaj izgubila mater. Ko se je oče drugič oženil, so nastali zaradi otrok iz prvega zakona običajni konflikti. Komaj enajst let starega

Ferdinanda je vzel oče k sebi v delavnico, da se izuči čevljarstva. Ko se je izučil, je ostal pri očetu kot pomočnik in spal z drugimi pomočniki vred v delavnici. Udeležil se je nočnega spopada na ljubljanskem Mestnem trgu med družbo Slovencev in nemškutarskih turnarjev, pri katerem so Slovenci skušali porezati turnarjem želode s klobukov. Ferdinand se je zbal posledic, ker ga je eden izmed Nemcev spoznal, pa je odšel na tihem, po navadi takratnih vandrovcev, peš čez Koroško in Štajersko najprej v Prago, kjer je imel teto, pozneje pa na Dunaj. V Pragi se je naučil dobro češko, na Dunaju pa je zašel v socialistično gibanje.

Vrnil se je v Ljubljano po desetih letih leta 1876. Videl sem ga, ko sem tega leta prišel iz Postojne v Ljubljano na počitnice. Delal je zopet pri očetu kot pomočnik. Bil je priznan dober delavec, ki je prinesel v delavnico novejše načine izdelovanja čevljev z Dunaja. Za božič leta 1876. mi je izdelal par visokih škornjev iz ruskega juhtna, za katere sem plačal očetu 15 gld.; imam jih še danes in usnje, pravo rusko, delano na roko, je še popolnoma ohranjeno. Ferdinand se je bil vrnil precej ponemčen; ni čuda, saj je celo desetletje preživel med Nemci. Celo z očetom je raje govoril nemško. Tudi pri propagandi med delavstvom je nastopal le nemško, ker je vso frazeologijo prinesel z Dunaja in je slovensko tedaj niti izraziti ne bi mogel.

Na Dunaju je bil prišel v radikalno delavsko gibanje in se navzel socialističnih ali bolje anarhističnih nazorov. V Ljubljano je dobival list «Freiheit», ki ga je jel okoli leta 1880. izdajati znani anarhist Johann Most v Londonu (po nekaj letih se je preselil z listom vred v New York). List je bil tiskan na tankem velin papirju, da so ga laže tajno razpošiljali. V Ljubljano ni prihajal naravnost iz inozemstva, temveč preko Dunaja. Most je bil do proglasitve protisocialističnega zakona (Sozialistengesetz) v Nemčiji leta 1878. socialno demokratični poslanec v nemškem parlamentu. Nato je emigriral iz Nemčije na Angleško, kjer se pa ni dal vzgojiti od Karla Marxa in je postal anarhist. Propovedoval je kot glavno načelo nasilje proti nositeljem kapitalističnega sistema. Po njegovem naj bi delavci pri vsaki priložnosti uničevali bogastvo, zažigali palače, rušili tvornice, metali bombe, ubijali bogataše in podobno. V tem smislu so bili

pisani uvodniki v «Freiheit», ki mi jo je dal brat nekolikokrat čitati. Oče se je vedno pričkal s Ferdinandom, da to ni socializem, ki ga je učil Karl Marx, in da le konfuzne glave širijo tako propagando. Toda brat, čigar nazori niso bili jasni in izčiščeni, je vedno bolj navdušeno širil «Freiheit» in podobno literaturo. O marksizmu tako in tako nobeden takratnih vodilnih socialistov v Ljubljani ni bil toliko poučen, da bi lahko s pridom delavce vzgajal, a tudi v bolj razvitih delih Avstrije, tudi na Dunaju, je delavstvo le malo vedelo o marksizmu, in kolikor je vedelo, ga ni razumelo.

Ferdinand je kmalu postal znan med delavstvom kot socialist in je bil leta 1879. tudi izvoljen za predsednika ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva ali kratko «Fortbildungsvereina». Politične organizacije so bile takrat delavstvu prepovedane. V svojih izobraževalnih društvih so delavci razpravljali o kulturnih vprašanjih, kadar je bil navzoč policijski komisar; ko pa ga ni bilo, so politizirali.

Tudi v meni je bil Ferdinand vzbudil zanimanje za socialistično gibanje, in ko sem prišel na Dunaj, sem ga želel spoznati. Priglasil sem pristop k češkemu delavskemu društvu «Pokrok» v delavskem predmestju Fünfhaus. Naslov mi je bil dal Ferdinand. Prav začuden sem bil v svoji naivnosti, da mi je odbor sprejem v društvo odklonil. Bil sem tudi nekolikokrat pri nedeljskih prireditvah društva «Divadelni pohodnički spolek». Pozneje sem zvedel, da so te prireditve bile uprizorjene kot slepilo policiji, ki je takrat z vso vnemo preganjala vsako najmanjše socialistično gibanje. Ko so predstavljali na odru kako burko ali žaloigro, so pa za odrom imeli zaupniki delavstva tajne sestanke za svojo revolucionarno organizacijo.

V svojem političnem delu je bil Ferdinand ves srečen. Po značaju je bil prav dobrega srca; prav nič nasilnega ni imel v sebi. Moja mati je ponovno rekla o njem, da ne bi mogel napraviti kaj zlega niti kaki kokoši, kaj šele, da bi ravnal po Mostovih naukih.

Ferdinand je postal samostojen mojster in se je oženil. Ko je bil drugo leto oženjen, so ga priprli in je bil devet mesecev v preiskovalnem zaporu. V znanem procesu pred celovško poroto proti ljubljanskim «krvavcem», kakor so jih nazvali slovenski časopisi, je bil glavni soobtoženec

krojaškega mojstra Franceta Železnikarja, takrat vodilnega socialista v Ljubljani. Na razpravi se je prav dobro zagovarjal in je bil oproščen.

Pozneje se je udejstvoval v obrtniških organizacijah. Ustanovil je med drugim tudi čevljarsko bolniško blagajno, ki ga je ob priliki petdesetletnice izvolila za častnega člana. Politično je postal narodno napreden in je bil živahen agitator med obrtniki za župana Hribarja. V druščini je bil zelo priljubljen, ker je imel mnogo naravnega humorja. Umrl je v Ljubljani leta 1926. v starosti 83 let, oskrbovan od svojih dveh otrok. Kmalu mu je sledila žena Helena, ki je bila človek redke cene in vzorna mati.

Zelo pestra je usoda polsestre Marije Ane, rojene leta 1845. Moja mati je pravila, da jo je hotela dati izučiti šivilstva, pa ni hotela ubogati. Ko je doraščala, so postajali prepiri z mačeho vedno hujši. Pri neki taki priliki jo je mati, ki je bila precej hude jeze, nabila z metliščem. Takrat ji je Nana utekla in izginila iz Ljubljane. Ker je imela mati na vesti pretepanje, niso javili njenega bega policiji. Nani je bilo takrat okoli sedemnajst let. Čez tri mesece je dobil oče laško pismo iz Trsta, v katerem mu je Nana naznanila, da je dobila službo v Trstu in da ne mara sploh nič več slišati o domu, od katerega je utekla, ker se ne pusti pretepati. Pozneje mi je pravila, da je tisti dan, ko jo je bila mati pretepla, šla brez vsake prtljage in priprave naravnost po Tržaški cesti naprej in naprej brez cilja. Šele ko se je bila od Ljubljane že precej oddaljila, je zahrepenela po velikem mestu Trstu. Prvi dan je prišla peš do Postojne. Imela je slabo obutev, ki jo je ožulila do krvi. V žepu ni imela krajcarja. Vso pot je bila brez jedi. V Postojni pa je zagledala nekdanjo svojo součenko, ki je stala na pragu trafike. Zdela se ji je kakor angel rešitelj. Povedala ji je, kako je z njo, in jo prosila za prenočišče in kruha. Žal mi je, da si nisem zapisal imena te dobrotnice. Sestra je ostala menda tri dni v Postojni, da so se ji noge nekoliko zacelile. Sošolka ji je tudi dala drugo staro obutev in s to je prišla v Trst. Tu je kmalu dobila službo dekle, v kratkem času je jela brbljati laško in postala pomočnica neke kuharice. Takrat je dobila že razmerno dobro plačo in ko se je čutila varno, je pisala očetu omenjeno prešerno pismo, češ da nobenega

več ne potrebuje. Nana je imela izreden talent za jezike. Prebrodila je mnogo po svetu in kamor je prišla, je že tretji ali četrti mesec obvladala jezik toliko, da je lahko zapisala svoje misli. Tega talenta se je menda tudi zavedala, ker je vsakokrat, ko je prišla med novo, tuje ljudstvo, čim se je jeziku priučila, pisala očetu v tistem jeziku. Značilno pa je, da je vselej pozabila prejšnji jezik, kadar se je naučila novega. Tudi slovenski jezik je pozneje lomila tako, da jo je bilo komaj razumeti.

Prvič v življenju sem jo videl jeseni leta 1880., ko sem se prišel v Trst učit za maturo. Takrat je prišla tja z Moravskega in je iskala dobro službo. Bila je že izborna kuharica in imela je nekaj prihranjenega denarja, da si je vzela majhno stanovanje. Oče mi je poslal njen naslov, da jo obiščem. Nana me je hitro vzljubila in ko je dognala, da sem precej realnega mišljenja in da jo razumem, mi je pravila svoje življenjske pustolovščine. Bila je v raznih krajih Avstrije. Imela je različne ljubavne zveze in nekoliko nezakonskih otrok. Pri tem si ni očitala najmanjše pregrehe. Posebnega spoštovanja do moških ni imela in je vse svoje ljubavne dogodivščine jemala s šaljive strani. Z moškim, v katerega se je zaljubila, je živela prav po fantovsko in kadar se ga je naveličala, je izginila iz tistega kraja. Naštela mi je celo vrsto žrtev svoje ljubezni. Tako je bila med drugim tudi pri nekem mlinarju vdovcu na Moravskem za gospodinjo. Imel je resne namene, da jo poroči. Bil pa je zelo ljubosumen nanjo in jo je iz ljubosumnosti čez noč zapiral v prvem nadstropju. To se je sestri končno zdelo preneumno in je neko noč skočila iz prvega nadstropja na vrt, preskočila vrtni zid in izginila ljubosumnemu ženinu za vedno. Jaz sem vse njene zgodbe vzel z realne strani. Nana je bila silno izkušena in videl sem iz njenih pripovesti, da ima neizprijeno dno. Ni mogla razumeti našega socialnega življenja, polnega vezi, a pomagati trpečemu je bila vedno pripravljena. Tudi meni je takrat ponujala pomoč, kar sem pa odklonil. Večkrat pa mi je skuhala kako jed, o kateri je vedela, da jo imam rad. Pri tem pa se je veselila, da je kar plesala okoli mene, ko je ugotovila, da sem se zopet enkrat pošteno najedel. Dobila je službo kot kuharica pri družini barona Reinalta, takrat predsednika Trgovske zbornice v

Trstu. Reinaltovi so prirejali pojedine, ki so v Trstu slovele po dobroti. Nana se je bila kot kuharica teoretično izobrazila; imela je lepo strokovno knjižnico in cel atlant receptov za prirejanje pojedin, pisan v francoskem jeziku. Tudi sicer je bila precej načitana. Gospa Reinaltova jo je imela rada zaradi znanja, pridnosti in dovtipnosti. Večkrat sem Nano obiskal. Nekega dne sem jo dobil vso objokano. Ko pa je zaklenila za menoj kuhinjska vrata, se je jela smejati kakor nora. Bil sem presenečen nad to zaporednostjo objokanosti in veselosti. Pojasnila mi je, da se ji je ponudila prilika, da pride za kuharico v Pulj k admiralu in da jo vleče v to službo, ker se je naveličala dosedanje v Trstu, kakor je bila dobro plačana. Da bi mogla takoj zapustiti službo, si je namazala oči s čebulo, da se je jokala in je gospo baronico nalagala, da ji je umrla mati, zaradi česar mora takoj odpotovati domov, kjer tudi ostane. Gospa je morala v to privoliti. Očital sem ji tako obnašanje, pa ni nič zaleglo. Smejala se je, da se ji je tako dobro posrečilo izvesti načrt; drugi dan je izginila iz Trsta.

Leta 1896. je prišla iz Amerike obiskat brata Ferdinanda v Ljubljano. Jaz sem takrat iz Gorice sem in tja obiskoval brata in sestro v Ljubljani in sem nepričakovano našel pri bratu Nano. Bila je silno izdelana. Imela je že 53 let in divje življenje se ji je močno poznalo. Nobene redne hrane ni več užila; prehranjevala se je največ s surovimi jajci, ki jih je prebavljala le z rumom. Imela je večkrat krče v želodcu. Ne vem, kako da je imela do mene največ zaupanja. Izročila mi je v shrambo vse svoje listine. Iz teh sem razvidel, kar mi je tudi sama pravila, da se je leta 1886. poročila v Neaplju z nekim kavarnarjem Pacetom. Njegova kavarna je precej dobro obratovala, a mož je bil silno ljubosumen; zato je Nana sklenila, da mu pobegne. Izselila se je v Združene države severne Amerike. Ubogi vdovec Pace je nekega dne pisal očetu, naj mu za božjo voljo sporoči, kje je Nana. Nana pa se tudi očetu več let ni javila in nismo nič vedeli o njej. V Ameriki se je naselila v Colorado Springs, kjer je vzela v zakup kuhinjo v nekem velikem hotelu. Kot podjetnica si je napravila lepo premoženje in ga naložila v delnicah. Špekulirala je tudi srečno s papirji in prišla menda do nekih 100.000 dolarjev. Potem jo je pa jelo zapuščati

zdravje in prišla je tudi nesreča pri špekulacijah, da ji je ostalo le še okoli 30.000 dolarjev. Ta denar je zaupala neki prijateljici in se vrnila v Evropo z namenom, da se odpočije. Nameravala se je vrniti po okrevanju v Ameriko in tam špekulirati dalje, dokler bi zbrala toliko premoženje, da bi lahko živela doma od obresti. Bila je kakšne tri mesece v Ljubljani, ko je dobila od prijateljice iz Amerike vest, da so njeni papirji izgubili skoraj vso vrednost. Takoj se je vrnila v Ameriko, kjer je pa še tisto leto umrla.

V Ljubljani sem stanoval z materjo in očetom v Rožni ulici. Navadno sem čez dan zahajal k sestrama. Obe, Lici in Tilka, sta bili omoženi z učiteljema.

Tilka mi je bila najljubša sestra in sem bil že kot učiteljiščnik njen zaupni prijatelj. Pri materi ni našla za svoje misli razumevanja, sestra Lici pa je bila preveč sentimentalna. Imel sem komaj sedemnajst let, pa mi je Tilka zaupala vse svoje skrivnosti.

Njen soprog je bil zelo prikupljive vnanjosti in mi je bil v svojem preprostem in odkritem obnašanju zelo simpatičen. Bil je na glasu kot izredno dober tenorist. Po moji sodbi je imel najlepši glas med vsemi tenoristi, kolikor smo jih imeli. Pred poroko mu je bil kapelnik Nedved ponudil, da ga pošlje ljubljansko Filharmonično društvo na svoje stroške na dunajski konservatorij, da bi se izvežbal za koncertnega ali opernega pevca. Za počitnice leta 1875. me je vzel s seboj v svojo rodno vas Sv. Križ nad Jesenicami. Takrat sem prelezel z njim gore od Kepe do Stola. Zelo se mi je priljubil. Komaj sem verjel sestri, ko mi je kmalu po poroki potožila nad njegovo neprijaznostjo. Bila je morda preobčutljiva. Najbolj neprijetno jo je zadelo, da moža skoraj nič ni bilo doma in jo je puščal vse dneve in večere samo. Soprog je živel bolj v svoji druščini kakor v svoji družini. Lepše življenje se je začelo zanjo, ko je porodila prvega otroka, hčerko, ker je bila vsa zavzeta za vzrejo in vzgojo otroka. Ko je porodila drugo deklico, sem videl, kako priroda mater tako rekoč žrtvuje za otroka. Zdi se mi, da je takrat izčrpala svoje moči. Vsa srečna je bila, ko je dobila še dečka. Kljub vsemu Tilka vendarle ni nehala ljubiti moža. Bil je to zame vpogled v globokost njene ljubezni, vezane na moža po spolu in otroku.

Tilka mi je po srcu ostala vedno ideal žene. Njena zgodba mi je bila prav izdaten pouk za življenje. Že takrat sem jel premišljati o zvezi žene in moža v zakonu; spoznal sem, kakšne dolžnosti nalaga zakon možu, ki šele v njem pokaže svoj značaj.

Pozneje je svak dobil prijatelja v učitelju Mayerju. Ta je izborno igral klavir, pa sta se zmenila, da bosta skupaj doma koncertirala. Sestra je bila vsa v ognju, ko jo je soprog prosil, naj bi kupila klavir. Bil sem takrat učitelj v Postojni in sem ji iz prihrankov posodil 150 gld., nadaljnje obroke je plačevala iz lastnega zaslužka. Bila je modna šivilja. Odtlej je mož res začel ostajati v prostem času doma in sta z Mayerjem mnogo koncertirala. Ko sem prihajal iz Postojne na počitnice, sem prav užival njuno sviranje in petje. Še danes so mi ljube pesmi, ki sem jih slišal od njiju, tako Schubertov «Wanderer», «Heidenrösslein», «Guten Morgen, schöne Müllerin» itd.

Neko popoldne sem bil pri sestri in gledal, kako je vezla. Naenkrat so zagnali v hiši grozen krik. Sestrin ljubljenček, petletni deček je bil padel s pokvarjenega hodnika drugega nadstropja na dvorišče. Ko so ji ga prinesli, je sestra izgubila zavest. Otrok je le nekoliko krvavel na čelu. Takoj je prišel zdravnik in nam povedal, da ne more najti nobene druge poškodbe razen prebite kože na čelu do lobanje, ki je bila samo malo okrušena. Otrok je seveda grozno kričal, a bolj od strahu kakor od bolečin. Sestra se je takrat zavedela in nam hotela otroka iztrgati, ko je rekel zdravnik, da mu mora takoj rano zašiti in je mene povabil, naj ga držim. Morali smo jo s silo zapreti v drugo sobo, dokler ni zdravnik opravil svojega posla. In zgodil se je nekak čudež. Otrok je do takrat bolehal, ker je imel vodenico v glavi. Zdravnik je večkrat dejal, da ga bo težko ozdraviti. Po tistem padcu in živčnem pretresu se je pa vodenica izgubila in deček je okreval. Sestra mi je zelo zamerila, da sem otroka držal kakor v kleščah, ko mu je zdravnik šival kožo, in se dolgo ni mogla pomiriti nad mojo «brezsrčnostjo». Šele ko je videla ugodne nasledke nezgode, je na to pozabila. Tilka je umrla še mlada.

Očetu se je bilo delo za časa mojega bivanja na Dunaju pomnožilo, pa sta z materjo dovolj dobro prebila ta čas. Ko

sem bil tretje leto na Dunaju, mi je lahko dobil na posodo 300 gld. Posodil mu jih je bil čevljar Golč, ki je bil nekoč pomočnik pri očetu, nekaj časa pa njegov najhujši konkurent. Ta denar sem očetu vrnil iz zaslužka pri Welsersheimbu in Lagu. Oče si je bil v tem času pri neki nezgodi zlomil obe nogi. Peljal se je na Jesenice, da uredi stvari zaradi nekih nepravilnosti, ki jih je bil tam zagrešil brat Viljem. Zagovoril se je s sopotniki, preslišal postajo in skočil malo prepozno iz voza, a tako nesrečno, da mu je spodletelo in si je kost v enem stegnu zlomil, v drugem pa je napočila. Bil je dolgo v bolnici, a je okreval tako, da je prosto hodil ob izprehodni palici.

Resne skrbi nam je vsem povzročal brat Viljem. Dokler sem bil doma, posebno zadnje leto pred odhodom v Postojno, sem jaz pazil nanj, da ni zanemarjal šole in se je moral z menoj učiti. Takrat je prvo realko dobro izdelal. Potem pa je ostal sam pri nepismeni materi; učil se je, kolikor se je sam hotel, in jel je pešati v šoli. V tretjem razredu pa ni več šlo in ga je oče vzel iz šole. Dobil mu je službo uradnika pri zavarovalnici, ki ji je načeloval Drenik iz znane družine na Rožniku. Viljem je imel dobrih štirinajst let, ko se je zaljubil v neko tridesetletno nemško koristko, ki je bila za sezone leta 1879./80. v Ljubljani. Spričo njegove mladosti je gotovo, da ga je ženska izkoriščala in zapeljala, da sta napravila večdnevni izlet na Bled. Ker mu je nedostajalo denarja — saj je imel le 15 gld. na mesec —, je potrošil na tridnevnem «ženitovanjskem» potovanju denar zavarovalnice, menda 50 gld. Drenik je ugotovil poneverbo, še preden se je Viljem vrnil, in zahteval od očeta odškodnino. Oče, ki je imel silno stroge pojme o poštenosti, je bil tako prepaden zaradi sinove nepoštenosti, da sploh ni hotel več slišati o takem sinu. Ni se dal pregovoriti, četudi mu je mati z jokom prigovarjala, naj reši otroka, in je Drenik opozarjal, da Viljema ovadi sodišču. Tako je Viljem prišel takrat pred kazensko sodišče in je bil obsojen na pet mesecev težke ječe kljub mladosti in kljub očitni okolnosti, da ga je zapeljala starejša ženska. Oče mi je pozneje priznaval, da ni prav ravnal; opravičeval se je, da je bil tako zadet, ko je videl, da ima nepoštenega otroka, da se ni mogel vladati.

Viljem je bil zelo nadarjen in kot dober risar je prišel v stavbno stroko, kjer je razmeroma dobro služil. Gotovo bi si bil ustvaril trdno eksistenco, ako ne bi bil zapravljal preveč denarja za svoje zabave. Bil je zelo veselega temperamenta in rad je imel druščino. Tudi zaljubljal se je rad in kljub svoji šepavosti je vedno dobil ženske, ki so ga imele rade. Prišel je tako ponovno v konflikt s kazenskim zakonom. Popolnoma je izgubil zavest poštenosti, da si iz kazni sploh ni delal preglavic. Ko sem se vrnil z Dunaja, sem ga prvič srečal poleti leta 1887. na zgodnjem jutranjem izprehodu na Rožnik. Takrat so bili na Frtici na obeh straneh železniške proge obširni travniki. Na njih so ravno stali lonci sena. Iz enega teh loncev se je izmotala zmršena postava. V njej sem spoznal, ko je prišla bliže, svojega brata Viljema. Kadar se je izgubil v alkoholu in bil brez posla, se je potepal. Vendar je zaradi svoje sposobnosti vedno zopet dobil novo službo. Moji poizkusi, da bi ga pridobil za pošteno življenje, so bili brez uspeha. Bil je pa čudovite življenjske moči. Dasi ves izpit od alkohola in pomanjkanja, je zmagal različne bolezni. Nekoč je padel z drugega nadstropja, ko je služil za polirja. Zlomil si je nogo, kar se mu je pozneje še enkrat zgodilo, a vselej je okreval. Ko so ga delovne moči zapuščale, je bil sprejet v mestno hiralnico kot sin ljubljanskega meščana. Umrl je v bolnici za pljučnico v starosti 67 let.

PRVA LJUBEZEN

V Ljubljani sem bil po porazu na Dunaju brez prave energije. Nekaj sem se učil za tretji izpit, a študij mi ni prav dišal. Pridno pa sem delal izlete in mnogo zahajal na drsališče, dokler je bila zima. Drsališče je bilo takrat na tako imenovanem ‚Kernu' za trnovsko cerkvijo. Tam so sekali led za ljubljanske mesarije in gostilne, a je vedno ostajalo dovolj gladine za drsanje. Priprave ni bilo nobene, le Krakovčani so zaslužili nekaj z oddajanjem stolov, da si je človek lahko privezal drsala. Na izletih sem obletel vso ljubljansko okolico daleč na Notranjsko, okolico Krima, dolenjsko, posavsko in kamniško hribovje. Zaslužka sem dobil v družini trgovca S., čigar oba sina — prvošolca in tretješolca — sem poučeval. Razmerno udobno življenje me je zadrže-

valo v Ljubljani od meseca do meseca. Vezala me je najbolj družina S., ker sem čutil dolžnost, da vztrajam vsaj do konca šolskega leta pri obeh učencih, še bolj pa zaradi tega, ker sem tam prišel v dotiko s takrat devetnajstletno domačo hčerko M., lepim in živim dekletom. Če je le mogla, si je dala kaj opraviti v sobi, kjer sem poučeval. Kmalu sem opazil, da sem ji simpatičen in med nama se je razvila tajna vez. Tudi ko so prišle počitnice, se še vedno nisem mogel odtrgati od Ljubljane; nekaj me je vezalo nanjo z neodoljivo silo.

Poleti me je družina S. povabila na letovišče ob Vrbskem jezeru. Pri tej priložnosti sem napravil eno svojih najlepših tur. Šla sva s Ciperletom iz Ljubljane v kolikor mogoče premi črti na Črno Prst. Smer naju je vodila na Polhov Gradec, odtod čez Vrtačo v Gorenjo vas pa čez hribe v Cerkno, nato preko Jesenic v dolino Bače in iz Hude Južine na Stržišče pod Črno Prstjo, kjer naju je zalotil dež. Stržišče je bilo takrat, ko turistov še ni bilo, zapuščena kmečka vas. Glavni vir dohodkov so bile ovce in koze, ki so se pasle po širnih travnatih pobočjih in vrhovih. Krčme v vasi ni bilo. Zato sva se obrnila na duhovnika, kurata, kakor jih imenujejo navadno na Primorskem. Ne spominjam se več imena prijaznega gospoda, ki naju je z veseljem sprejel, čim sva povedala, da sva dijaka turista. Ker ni imel postelj, nama je morala kuharica vsak večer pripraviti zasilno ležišče na široki klopi okoli peči v izbi. Tudi za hrano in pijačo je dobro skrbel. Ciperle je bil veseljak, poln šale in smeha. V družbi gospoda kurata nama je večer kaj kmalu minil. Dež pa je neprenehoma lil dve noči in dva dni po vrsti. Nekoliko preveč sva uživala dobroto gospoda. Tega pa on sam ni opazil, ali se vsaj ni hotel izdati, da je; pač pa se je jela oglašati njegova kuharica, da gre preveč vina. Sama sva čutila, da sva izkoriščala gostoljubnost do skrajne meje in postala sva nepotrpežljiva. Bilo je tretjo noč. Spal sem na trdi klopi pod oknom in okoli dveh ponoči zagledam zvezdnato nebo. Takoj sem sklical Ciperleta z veselo novico, da bova lahko nadaljevala turo. Odrinila sva zgodaj. Ciperle je bil precej težak človek, jaz pa lahek in uren; zato nisva dolgo hodila kóred. Jaz sem jo udaril kar naravnost po travnati strmini proti vrhu, Ciperle je pa počasi lezel za menoj. Ako se še dobro

spominjam, sem prišel iz Stržišča na vrh v dobri uri. Črna Prst je bila takrat tudi po temenu zelena in polna očnic in murk. Kadar stopim sedaj na Črno Prst, se mi zdi v primeri s tedanjo kakor gola. Nato sva krenila čez Šibje, po sedaj zaznamovani poti čez Poljance na planino Za Liscem. Napila sva se mleka in krenila v Bohinjsko Bistrico in po cesti ob Bohinjskem jezeru k izviru Savice. Na povratku sva prenočila v Bohinjski Bistrici. Drugi dan sva šla ob Savi na Bled, okoli jezera čez Rečico na Jesenice in po cesti v Mojstrano, kjer sva si ogledala Peričnik. Pri izhodu doline sva se na povratku ločila; Ciperle se je vrnil z železnico v Ljubljano, jaz pa sem krenil v Kranjsko goro. Pregledal sem še tisti dan lepo dolino Pišence z Razorjem in Prisojnikom in prenočil «Pri pošti», ki je bila menda edina večja gostilna v kraju. Kranjski gori takrat turistika še ni dala svojega pečata, prihajali so le redki nemški turisti. Drugo jutro sem ob prvem svitu odrinil proti Ratečam; ne da bi krenil v vas, sem šel levo naravnost v Planico do Tamarja. Tam sem se napil mleka in izpraševal, kako bi prišel po najkrajši poti v Trento. Takrat še ni bilo zaznamovanih alpinističnih potov in svet je bil bolj razhojen po ovčjih in kozjih čredah nego danes. Že takrat je siraril v Tamarju tako imenovani «kirasir», ki so ga spoznali tudi še poznejši turisti. Dasi mi je na dolgo in široko razlagal pravo smer, sem zašel predaleč pod Šito, t. j. severno plat Mojstrovke, na lepo dolgo gredo, ki gre izpod srede Mojstrovke pa skoraj do konca proti vzhodu. Prišel sem do mesta, kjer je greda nekoliko pretrgana. Tu se mi je zdelo, da ne pridem dalje; nisem se dobro orientiral. A bil sem skoraj razposajen od svežosti in lepote jutra in kraja, pa sem sklenil, da poiščem pot kar naravnost čez pečine na vrh. Ne vem več, kod sem hodil in kako sem plezal; šlo je izprva precej hitro in dobro, dokler nisem prišel do mesta, ki se mi je zdelo težko. Šele tedaj sem jel pregledovati zgornji del stene. Skoraj prepričal sem se, da ni mogoče naprej. Čuli so se še dobro živalski zvonci s pašnikov in kriki pastirjev iz doline. Zaukal sem, da bi opozoril pastirje, a odgovarjali so mi le z veselimi pastirskimi kriki. Uvidel sem, da tako ne dobim nikake pomoči. Poskušal sem nazaj. Bilo je pa tako strmo, da sem laže zmagaval steno kvišku. Plezal sem torej naprej. Prišel sem v položaj, ko so se mi

kolena na lahko ošibila. Spomnil sem se grškega reka: «Moževa moč je v kolenih», in skoraj sem se nekoliko ustrašil, da bi mi ne zmanjkovale moči. A to je bilo le za trenutek. Pogledal sem dol, premotril zopet steno pred seboj in sklenil ritmično plezati in ne misliti na drugo kakor na postavljanje stopov in rok. Zamislil sem se v to mehanično delo in minila sta me vsaka skrb in strah; plezal sem brez prestanka. Zvonilo je ravno poldne, ko sem stopil na rob stene. Tedaj sem šele začutil, da sem izmučen. Kar vrgel sem se na tla in zadnji zvoki poldanskega zvonjenja so me zazibali v trden sen. Začutil sem za trenutek vso lepoto povzdigovanja duha, ki mora navdajati našega preprostega človeka, ko ga kliče zvon na molitev. Čez kako uro me je zbudil iz spanja mrzel veter. Osvežen sem planil kvišku in hodil nekoliko časa po razu grebena, potem pa se pognal naravnost dol ob robu Grebenca mimo Zagate pod Gumencami na planinsko pot, ki vede z Vršiča v Trento. V Lomu sem se napojil pri studencu in veselo ukaje dospel kmalu do izvira Soče in k cerkvici Sv. Marije v Trenti. V kraju ni bilo krčme. Okoli tretje ure sem stopil v župnišče. Ko sem kuratu povedal, da sem preplezal steno Mojstrovke, je ukazal kuharici, naj mi dobro postreže. Še tisti dan sem prispel v Bovec, kjer sem prenočil. Naslednji dan sem prispel čez Predel po dolini Belega potoka k Mangartskim jezerom in zvečer v Rateče. Tu pa sem bil tako nepreviden, da sem še pred večerjo pil mrzlo pivo iz ledenice, ki ga je krčmar ravno nastavil. Takoj sem začutil neugoden vpliv in ko sem se zjutraj zbudil, me je tresla huda mrzlica. Nisem bil vajen bolezni, še manj pa vdajati se prvi slabosti. Nekoliko sem še poležal pa odrinil čez Korenski prelaz na Koroško. Ko sem bil vrh prelaza, sem že zmagaval bolezen, ko sem pa prišel opoldne v Beljak, je bila že premagana. Ogledal sem si Beljak in okolico, pa odrinil na Gozdanje. To je zadnja slovenska vas na severozahodu; nemško se imenuje Köstenberg, slovensko so jo napačno pisali Kostanje. Obiskal sem župnika, da bi mi kaj povedal o življenju na jezikovni meji. Takrat nemški pritisk na Koroškem vsaj po deželi še ni bil tako občuten; vasi so še lahko živele po svoje. Gozdanje so bile še čisto slovenska vas. Odtod sem šel ves čas ob jezikovni meji preko Blatograda na Gosposvetsko polje, kjer sem si ogledal knežji

stol. Od tam sem krenil na jug v Celovec, ki je že takrat imel popolnoma nemški značaj, pa ob Vrbskem jezeru do Vrbe, kjer je letovala S. družina. Tu sem ostal nekaj nepozabnih dni. Posebno v lepem spominu mi je ostal izlet z gospodično M. in njenima bratoma na Blaško jezero. Bil je krasen poletni večer ob sončnem zatonu s pogledom na Kepo in stene Karavank. Vrnil sem se po južni strani Vrbskega jezera mimo Plašičkega jezera na Vetrinje, po cesti čez Ljubelj na Podnart in z železnico v Ljubljano. Spomin na to prelepo, čeprav dolgo turo, je izmed najbolj živih in prijetnih. Bil sem mlad in neugnan, odpirala se mi je zlata bodočnost.

V začetku oktobra leta 1886. sem šel na Dunaj delat tretji državni izpit. Vrnil sem se v Ljubljano, ker sem se odločil, da še ostanem v njej. Iskal sem pri odvetnikih mesto koncipienta. Predstavil sem se pri dr. Moschetu, ki pa je bil omejil svojo pisarno, in pri dr. Tavčarju. Ta je napravil name oduren vtis več ko samozavestnega človeka. Že način govorjenja ni kazal kdove kake vnanje olike. Meril me je nezaupljivo in pripomnil, da me ne pozna. Na moje skromne navedbe in vzroke, zakaj prosim pri njem za vstop, mi je prav malomarno odgovarjal in končno pristavil, da sploh nima prostora. Zaman sem iskal mesta tudi pri drugih slovenskih advokatih. Končno sem zvedel, da bi lahko vstopil v prakso k nemškemu odvetniku Maksimilijanu pl. Wurzbachu, ki je bil na glasu kot izboren jurist. Šlo mi je največ za dobro odvetniško prakso in zato sem se brez pomisleka javil pri njem. Drage volje me je sprejel. Takrat je veljal še stari pravdni red; vse postopanje je bilo pismeno. Wurzbach je imel res dela le za enega pridnega človeka; videl sem, da mi odstopa spise v reševanje bolj zaradi prakse nego iz potrebe. Mnogo zastopanja pred sodiščem itak ni bilo. Le dvakrat na teden so se vršili naroki, kjer so odvetniki menjavali svoje spise. Dobro se še spominjam kot voditelja narokov poznejšega sodnega svetnika in državnega poslanca Vencajza. Nekoč sem imel menjati spis z dr. Tavčarjem. Prišel sem po njegov podpis, pa mi je malomarno vrgel spis nazaj z besedami: «Tu 'mate, prijatelj!» Ko sem mu nato prinesel spis nazaj s svojim podpisom, sem ga položil pred njega z istimi besedami: «Tu 'mate, prijatelj!»

Izgovoril sem jih docela mirno. Srdito me je pogledal in ko sem ga drugi dan srečal, mi ni niti odzdravil. Tako sva prišla z dr. Tavčarjem navzkriž pri prvem srečanju. Kmalu nato je vstopil pri dr. Tavčarju kot koncipient dr. Triller.

Prav takrat, ko sem bil jaz vstopil pri dr. Wurzbachu, je vstopil v pisarno dr. Papeža moj sošolec z Dunaja dr. Šušteršič. Že iz «Slovenije», kjer sva bila nasprotnika zaradi narodnih trakov, mi ni bil simpatičen. Takrat se je delal skrajno liberalnega, brezbožnega. Dasi jaz nisem imel, kakor pravim, nobene vere, sem se pa ogibal razgovorov, v katerih so se institucije te ali one konfesije devale v nič, kakor sem rad resno diskutiral o verskih vprašanjih in tudi ostro napadal razne nevzdržljive konfesionalne teze. Norčeval se pa nisem nikdar niti iz cerkve niti iz duhovščine. Prestal sem bil že docela dobo mladeničev, ki se skušajo odkrižati verskih vezi, pa ne najdejo druge poti nego odurno zabavljanje. Šušteršič je bil tudi eden največjih kvantežev. Vedel je nešteto povesti iz spolnega življenja dijakov na Dunaju. Preveč je bil zanemarjal študije, pa je zato nekoč sklenil, da gre prebivat v samostan, kjer bo preskrbljen s hrano in streho, hkrati pa se bo lahko mirno učil. Tam je moral zgodaj vstajati in moliti na koru cele ure; a tudi ta čas je uporabljal za študij skript. Ko pa se je pripravil za izpit, je dal slovo minoritom in se norčeval iz njihovih institucij.

Pozneje sem bil le sem in tja v njegovi družbi. Nekoč sva se sešla na neki komisiji; on je zastopal dr. Papeža kot njegov koncipient, jaz pa dr. Wurzbacha, ki ni rad hodil na komisije zaradi velike kratkovidnosti. Bila je neka velika pravda za kos gozda visoko gori v Krimu. Sodnik je bil Petrič, veseljak, ki je rad jedel in pil in se šalil. Na komisije je navadno jemal poln jerbas jedače in pijače s sabo. Bili smo skoraj ves dan po gozdovih in proti večeru smo končali spor s poravnavo. Po končanem delu pa je prišel na vrsto Petričev jerbas. Vino je brž razvozljalo jezike in Šušteršič je na veliko zabavo Petričevo kvantal, da je bilo kaj. Jaz sem večinoma molčal in mi je Petrič nekako nezadovoljno očital, kaj se tako kislo držim. Odgovoril sem, da mi ni všeč v Ljubljani in da prej ali slej odrinem nazaj v Trst, da se kot odvetnik naselim v Istri, kjer v narodnem boju potrebu-

jejo svobodnega človeka advokata. Petrič vpraša Šušteršiča, kaj pravi k temu. Šušteršič se je nasmehnil pa odkritosrčno razkril svoje misli. Ko je prišel v Ljubljano, je takoj videl, da je Tavčar absolutni mali kralj. Vse se mu je klanjalo, njegova beseda je bila povelje. Klerikalna stranka je bila po smrti dr. Bleiweisa brez glave in je skoraj razpadla. Manjka ji voditelja. Dr. Papež, ki je pristaš te stranke, ni za voditelja. Prav zato je vstopil v njegovo pisarno, da se približa klerikalni stranki, ki rabi energičnega, delavnega, mladega človeka. Trdno je prepričan, da pride z energijo in delavnostjo kmalu na odločilno mesto. Sodnik Petrič ga je potrepal po rami pa oziraje se name pripomnil: «Vidite, taki ljudje so po mojem okusu!» Na to nisem rekel ničesar, spomnil sem se le, da je malo poprej Šušteršič kvantal precej prazne reči in da prejšnje njegovo življenje ni prav nič kazalo, da hoče postati voditelj stranke, v kateri vladajo duhovniki in sveta katoliška cerkev. Tega razgovora pod Krimom sem se često spominjal.

Šušteršič je res pokazal, da je praktičen človek, ki si je postavil svoj cilj, šel dosledno proti njemu in ga tudi dosegel. Kmalu po vstopu v pisarno dr. Papeža je sestavil pravila za katoliško politično društvo in razvil od leta 1890. prav živahno delovanje. Iz nekdanjega razuzdanega akademika je postal brumen katoličan. Dr. Triller mi je pravil, kako se je nekoč srečal s Šušteršičem. Imel je kot koncipient opravka v Kočevju. Na povratku je na postaji Grosuplje prosil sprevodnika, naj mu odkaže poseben oddelek drugega razreda, ker je truden in bi bil rad sam. Sprevodnik mu je odgovoril, da nima praznega oddelka, pač pa ga lahko popelje v oddelek, kjer sedi neki gospod sam vso pot iz Novega mesta in čita brevir. Ko je dr. Triller vstopil v tisti oddelek, je strmeč zagledal nekdanjega brezverskega součenca Šušteršiča z brevirjem v rokah. Vprašal ga je: «Ti, ali si tak švindler, ali si se res spokoril?» Šušteršič mu je resno odgovoril, da si prepoveduje taka vprašanja in da je našel pravo pot. Svojo spreobrnitev je tudi javno kazal; padal je na kolena v frančiškanski cerkvi pred oltarjem in se pobožno trkal na prsi. Postal je energični voditelj klerikalne stranke na Kranjskem in je v dobrem desetletju docela porazil svojega političnega nasprotnika Tavčarja. Delal se je

prepričanega klerikalca in bil je menda prepričano vdan habsburški cesarski hiši. Saj je pri žalni svečanosti za umorjenim Francem Ferdinandom izgovoril besede: «Težka pest slovenskega vojaka bo razbila črepinjo Srba, v katerem živi požrešna blaznost veličja.»

Moj oče, ki je bil v svojih poznih letih še veseljak, me je takrat večkrat zavlekel v vinsko druščino ljubljanskih učiteljev, ki so tudi njega vabili medse. Meni je ta druščina presedala, kakor je bila vesela, kajti preko navadnih gostilniških pomenkov in kvantanja ni prišla. Čudil sem se, da učitelji kot inteligenten sloj ne najdejo druge zabave. Bila sta tu stara učitelja Praprotnik in Raktel, moj svak, Licin mož, ki brez gostilniške družbe ni mogel živeti, neki Kumar, dober pevec, ki je svoj čas služil na Koroškem, odkoder je prinesel s seboj vse polno nemških koroških narodnih pesmi, in učitelj na vadnici ter mladinski pisatelj Tomšič. Spominjam se izjave Tomšičeve, da ne more drugače lepo pisati nego ponoči in kadar je nekoliko vinjen. Shajali so se skoraj vsak večer v krčmi, ki se zdaj imenuje «Pri Sokolu», v posebni sobi, kjer so peli in pili pozno v noč. V to šumno druščino je zahajal takrat tudi France Levstik. Zdi se, da mu je dobro dela. Levstik navadno ni govoril; če je pa izpregovoril, je vse utihnilo in ga poslušalo. Do posebnih literarnih pogovorov ni nikdar prišlo. Levstik je bil večkrat nekoliko vinjen. Včasih je bil popolnoma tih in zaprt vase ter je zgodaj odšel. Učitelji so mi pravili, da zahaja v stolno cerkev, kjer kleči pred stranskim oltarjem in pobožno moli. Ker sem Levstika visoko spoštoval, se mi je storilo prav inako, ko sem videl, da je naše malenkostno slovensko življenje ubilo tako visoko nadarjenega človeka.

Sicer v kavarne in gostilne nisem zahajal. Takoj po prihodu v Ljubljano sem se vpisal v ljubljansko Čitalnico in sem zahajal vanjo čitat politične liste. Z inozemskimi listi je bila prav revno založena. V dotiko s čitalniško gospodo sem prišel prav malo, bila mi je nekako tuja. Prišel sem iz velikega dunajskega sveta in se mi je zdelo vse omejeno in malenkostno. Opazil sem, da imajo nekateri gospodje odločilno besedo in da bi človek skoraj potreboval njihove protekcije, ako bi se hotel približati prvaškim krogom. To me je odbijalo in zato sem ostal precej osamel v čitalniški družbi.

V drugi zimi (leta 1886./87.) sem se bolj živo udeleževal zabav v Čitalnici, t. j. plesnih vaj in tudi večjih plesov. Med plesalkami sta bili dve «Špickramarjevi»; to ime sta imeli po svoji teti, ki je bila prodajalka čipk in podobnega blaga. Opazili smo, da je za starejšo gledal dr. Ivan Tavčar, za mlajšo pa trgovec Knez. Na čelu narodnega ženstva je takrat bila gospa Murnikova, soproga tajnika Trgovske in obrtne zbornice. Ta krepka, odločna in olikana žena, je bila zaradi svojega prostega obnašanja splošno spoštovana. Navduševala je mladino za narodno družbo in je «spravila skupaj» marsikateri srečen par. Zato so ji rekli «deželna mati». Ko je zapazila, da imam že svojo zvezo, je vzela to z zadovoljstvom v vednost. V Čitalnico so zahajali večinoma dijaki, trgovski pomočniki in nižji uradniki. Boljša ljubljanska družba se je takrat še zbirala pod okriljem Kazine. Tudi dekleta iz boljših slovenskih družin so raje zahajala tja na plese, posebno zaradi častnikov, ki so bili v teh družinah zelo cenjeni in iskani kot ženini. Zaradi gospodične M. sem tudi jaz nekajkrat plesal v kazinski dvorani.

Zabave v Čitalnici so bile brez gizdavosti pa v znamenju konkurence s kazinskimi plesi. Tisto zimo so priredili neki «Bauernball», kostimiran ples, na katerega naj bi prišle slovenske in nemške družine. V Čitalnici smo zagnali glas, da je «Bauernball» nemškutarska prireditev, in čitalniški plesalci smo sklenili, da ga bojkotiramo. Medtem ko sem jaz tisti večer z vnemo plesal v Čitalnici, pa je moja izvoljenka šla na «Bauernball», kostimirana kot hrvatsko kmečko dekle. Bil je prvi korak nezaupanja. Za božič leta 1886. je prišel na počitnice njen strnič, ki je bil kadet v Sarajevu. Takoj sem opazil, da se z M. nekako bližata preko vezi sorodstva.

Večer pred sv. Tremi kralji leta 1887. sem preplesal vso noč, večinoma z drugimi plesalkami. Zjutraj sem krenil v zimsko meglo in mraz pomirit svoje živce. Bila je huda pot iz Ljubljane skozi Dobrovo na Sv. Katarino v tisti neznanski boli, katera menda ni prihranjena nobenemu mlademu človeku, ki globoko čuti, kadar vidi, da se trga vez življenja. Više gori se je megla razpršila, ob cerkvi sv. Katarine je sijal krasen zimski dan. Okoli mene se je lesketal sneg, na sončnih obronkih pa sta kujavica in digavček že

klicala pomlad. Še nedavno sem bil s slastjo natrgal šopek vreske in ga prinesel M.; tokrat ga nisem natrgal za nikogar, vendar me je mali šopek osvežil in tolažil. Dolga pot od Sv. Katarine skozi gozd je bila globoko zasnežena, da sem komaj gazil sneg. Telesni trud in sveži zrak sta storila svoje, da sem se začel zavedati svoje telesne energije. Ob petih popoldne sem bil pri svoji lekciji. Gospodične M. takrat seveda ni bilo v našo sobo in ni je bilo nekoliko dni, dokler ni strnič v vojaški suknji izginil.

Zatiral sem svoja čustva in jel misliti, kako se znebim Ljubljane. V pisarni sem imel precej duhamorno delo. Razmišljal sem o svojem življenju. Kakor sem se zavedal, da mi je bil duh bolj nagnjen k filozofičnim in filologičnim študijam, mi ni bilo več žal, da sem dovršil juridične študije. To pot mi je kazalo življenje mojega ljudstva. Hotel sem se posvetiti javnemu političnemu delu. Najbolj me je vleklo v Trst. Pred odločitvijo sem dolgo okleval. Med tem sem marsikaj prebolel in sva se z M. zopet zbližala.

V počitnicah leta 1887. sem bil vabljen v S. vilo na Bledu. Vedela sva oba, da so njeni starši najino zopetno zbližanje ne le opazili, ampak tudi odobravali. Mnogo sva se skupaj sprehajala in vozila po jezeru. A čutil sem vedno nekaj neskladnega med nama. Zdelo se mi je, da išče M. le svetsko življenje. Bila je sicer vzgojena v samostanu in vsa njena družina je bila bigotna. M. pa je stremela za tem, da se znebi teh vezi in pije veselo življenje, kolikor bi se dalo. Jaz sem pa videl in iskal prihodnost v mirnem družinskem življenju. Sešla sva se bila zopet z M., a sva se zopet od dneva do dneva polagoma razhajala. Hkrati me je često kljuval spomin na minulo zimo. Tako je dozorel v meni sklep: Grem v Trst snovat bodočnost. Če me ima dekle rada, me počaka in pojde za menoj, če pa ne — potem ni zame. Nastopim pot težkega dela za samostojno bodočnost. Vedel sem, da bi me družina S. sprejela v svojo sredo, kjer bi imel udobno življenje. A bil sem vajen od mladega boriti se korak za korakom za svobodo in samostojno življenje. Nikdar nisem prosil pomoči, sram me je bilo celo iskati posojila pri rodnem očetu. Ko pa sem ga vzel, me je gnetlo, dokler ga nisem odplačal do zadnjega krajcarja. Zato se nisem mogel sprijazniti z mislijo, da bi se vezal na bitje,

o katerem ne vem, ali je dovolj krepko zame, in se podvrgel zaradi udobnosti tuji pomoči, četudi njenih staršev. Nekoč sem M. jasno povedal: «Meni Ljubljana preseda. Žene me v boj za svobodo in pravico našega naroda. Temu boju se tudi ob tvoji strani nočem odreči; nasprotno, pri tebi bom iskal moči za to delo. Hočem te pa imeti vso in ne morem sprejeti dobrot tvojih staršev. V Trst pojdem, priborim si samostojno mesto in potem pridem po tebe. Ako me imaš rada, me počakaš, ako ne, ne izgubim ničesar.» S solznimi očmi se je M. naslonila name in se rotila, da me nikdar ne zapusti. Tako sem odšel 1. oktobra leta 1887. iz Ljubljane v Trst. Nič niso pomagale materine prošnje in prošnje sestre Lici, ki sta težko pričakovali, da pride do zveze z M. in da ostanem v Ljubljani. S seboj sem imel 100 gld., kakor vselej, kadar sem šel s trebuhom za kruhom.

V. Pri sodišču v Trstu

(1887—1890)

V Trstu sem prvi čas prebil zopet ob hrani v ljudski kuhinji in stanujoč v skromni nekurjeni izbi z oknom na dvorišče, pri neki grški družini na Via Squerro nuovo blizu morskega nabrežja. Vstopil sem za pripravnika pri deželnem sodišču kot odvetniški kandidat. Dali so mi takoj zaupno mesto v oddelku sodnega svetnika conte Dandinija, zaupne osebe avstrijske vlade. Takrat je bilo vse polno procesov proti italijanskim irredentistom. Na Dunaju je jel veti nekoliko ugodnejši veter za Slovane v Primorju. Minister pravosodja je bil Čeh Pražak, predsednik višjega sodišča v Trstu je bil tajni svetnik baron Defacis, Slovenec iz Kanala, predsednik deželnega sodišča je bil Mozetig, tudi Slovenec z Goriškega, predstojnik okrajnega sodišča, tako imenovane preture, pa je bil znani narodnjak Matej Trnovec. Conte Dandini mi je takoj prvi dan napravil primerno pridigo o tem, kako važno mesto zavzemam, in izrazil upanje, da bom vreden tega zaupanja. Naročil mi je strogo, naj nikomur ne dam vpogleda v spise, posebno ne v spise o političnih prestopkih. Nekaj dni nato pride k meni, ko sem bil sam v sobi, neki visok gospod v črnem in cilindru. Ne da bi se mi predstavil, je zahteval spise o zadevi Rossija, bivšega urednika irredentskega lista «Indipendente». Ne da bi ga vprašal po imenu, sem gospodu na kratko odgovoril, da vpogleda v spise ne dovolim drugače nego s šefovim dovoljenjem. Gospod se je nekoliko nasmehnil in odšel. Kmalu nato prilomasti ves preplašen conte Dandini in mi očita, kaj sem storil: pri meni je bil višji državni pravdnik Urbančič, pa sem mu odrekel vpogled v spise. Mirno sem mu pojasnil, da sem se držal njegove zapovedi; gospoda nisem poznal, predstavil se mi ni. Pozneje mi je conte Dandini priznaval, da je od tistega dneva name zidal kakor na skalo. Dandiniju se imam tudi zahvaliti, da me je odvadil

vsaj začasno kajenja viržink. Imel sem navado, da sem zjutraj pil črno kavo, ko pa sem prišel v urad, sem si takoj prižgal viržinko. Da so bile bolj izdatne, sem viržinke najprej nakadil pa odložil; vedno sem imel zalogo nakajenih viržink, ki so močneje vplivale. Dandiniju pa to ni bilo všeč, dasi je sam kadil viržinke. Jel mi je nagajati. Čim sem prižgal viržinko, mi je jel narekovati, da nisem mogel kaditi. Ko sem videl, da ni konca nagajanju, sem kajenje opustil. Dandini je trdil, da je za mladega človeka vsaka viržinka «žebelj na mrtvaško krsto».

Kaj kmalu sem videl, kako žalostne razmere so bile pri tržaškem sodišču. Značilno sliko teh razmer je nudil proces proti podžupanu Martelancu iz Barkovelj, ki je bil obtožen hujskanja proti avstrijski državi. Preiskovalni sodnik v tej zadevi je bil Dandini, preden sem prišel jaz v Trst. Bilo mu je mnogo na tem, da bi bil Martelanc obsojen in je nepotrpežljivo čakal izida glavne razprave. Bil je iz tiste šole sodnikov, ki vidijo uspeh, ako je obtoženec, čigar zadevo so oni preiskovali, obsojen. Bil je tudi zvest Avstrijec, dasi trd Italijan, in poniglav klerikalec. Po končani razpravi proti Martelancu je prišel svetnik Leitner, ki je bil predsednik senata, v naš oddelek, kjer sem sedel ob strani in pisal. Leitner je bil Nemec in hud pristaš italijanske vladne stranke. Bil je zadolžen čez grlo in hazardist ter so ga pozneje pokopali dolgovi, da je izginil. Stopila sta v kot k oknu in se polglasno razgovarjala. Leitner je povedal Dandiniju, da je Martelanc obsojen na osem mesecev težke ječe in mu razložil potek glasovanja: Prvi svetovalec, stari svetnik Werk, je glasoval za oprostitev in grozilo je, da pojde tudi tretji sodnik za Werkom. Pa je Leitner posegel vmes in vplival nanj, da je glasoval za obsodbo kakor Leitner. Stvar me je zanimala, pa sem šel pregledat spise. Ugotovil sem, da je bil Martelanc, že 67 let star mož, družinski oče, splošno spoštovan, nekaznovan, obsojen zato, ker je baje pri obisku ruskega brodovja v Trstu, ko je oddajalo pozdravne strele iz topov, rekel Barkovljancem, ki so gledali prizor: «Sedaj pa streljajo našo Grižo.» Griža se imenujejo skalnati vrhovi nad Barkovljami. S temi besedami naj bi bil Martelanc izrazil svoje sovraštvo do Avstrije in željo, da bi se Rusi polastili naše zemlje. Možu ni pritožba na ka-

sacijsko sodišče nič pomagala, moral je prestati kazen in je kmalu po prestanem zaporu umrl. Pač očiten justični umor!

Kmalu po začetku svoje prakse pri tržaškem sodišču sem doživel značilen konflikt s sodnim tajnikom Wolffom, ki sem mu pomagal nekoč kot zapisnikar. Wolff je bil že precej starikav človek in ni bil za drugo rabo nego za preiskovalnega sodnika. A tudi o kazenskem pravu ni bogve kaj vedel in je zapisnike sestavljal jako površno. Nekoč so priprli slovenskega fanta, ki je v veseli družbi vso noč prepil in je okoli štirih zjutraj prišel v konflikt s stražnikom. Ta ga je hotel aretirati, ker je pel slovenske pesmi in ni hotel utihniti. Fant je bil orjak, policist pa precej bedne postave. Ko je policist hotel potegniti sabljo, mu jo je fant izvil, vrgel v blato, nato pa je še policista vzdignil v zrak in ga posadil v blato. Wolff je bil ves iz sebe nad tem zločinom. Zaletaval se je v fanta in ga jel zmerjati z lumpom, falotom in vsemi psovkami, ki jih je vedel iz kranjščine. Jaz sem molčal. Ko je bilo fantu dovolj psovk, je zavihal rokave, kakor bi hotel sodnika zgrabiti. Pogumni sodnik je bežal v drugi kot sobe, fant pa za njim. Takrat mirno vstanem in mu rečem slovensko, naj bo pameten in naj da mir. Čim je čul mirno slovensko besedo, je odnehal in docela pametno pristavil: «Kako pridem do tega, da me zaprtega sodnik psuje brez vsake potrebe? Če sem kaj zakrivil, bom kaznovan, nihče pa me ne sme zato obkladati s psovkami.» Priznal sem mu vpričo Wolffa, da ima docela prav. Ko je Wolff nato zahteval, naj bi zabeležil, da ga je fant hotel napasti s silo, sem mirno pristavil, da hočem tudi zapisati, da ga je on brez potrebe psoval. Wolff je ostrmel; ni bil pripravljen na to, da mu pripravnik daje nauke. A uvidel je, da je bolje zanj, ako ves dogodek zamolči. Menda je bilo tako postopanje v raznih kazenskih oddelkih pri deželnem sodišču v Trstu v navadi.

Kako čudne razmere so bile pri sodišču, kažejo tudi primeri, da so preiskovalni sodniki hodili v zapore včasih ponoči, posebno kadar so bile priprte kake bolj zanimive zločinke. Ko je bila preiskava proti Mozetiču in šivilji Ribos zaradi roparskega umora, je bil sodnik često vso noč v zaporih, kamor so mu prinašali jedi in pijače. Ta proces je vzbudil sploh veliko hrupa v Trstu. Mozetič, menda uradnik

nekega denarnega zavoda v Trstu, se je bil dogovoril s svojo ljubico Ribosovo, da oropa blagajno, nakar odpotujeta v Ameriko. Vedel je, da ostaja blagajnik po končanem dnevnem delu sam v uradu, da uredi denarno knjigo in denar. Ta čas je hotel izkoristiti, da ga napade in se polasti denarja. Zamisel je bila Ribosove, Mozetič pa jo je izvršil. Policija je takoj prišla na sled in oba prijela. Porota je obsodila Mozetiča na smrt na vešalih, Ribosovo, ki je imela le 19 let in je vso krivdo valila na svojega ljubimca, pa na 15 let ječe. Preiskovalni sodnik je bil že omenjeni Leitner, ki je užival seveda zasluženo slavo, ko je bil morilec obsojen in tudi obešen. Pri obešanju bi moral biti jaz za protokolista. Takrat so smatrali to mesto kot nekako zaupno mesto in predsednik deželnega sodišča me je hotel s tem odlikovati. Bil je ves začuden, ko sem mu povedal, da se čutim bolnega in da sem ravno prosil vodjo okrajnega sodišča, kateremu sem takrat bil prideljen, za dopust. Dejansko sem pa imel na dan obešanja določen termin na Dunaju za drugi rigoroz. Bilo je 2. ali 3. maja leta 1888.

Ko sem prišel v Trst, sem imel vse tri državne izpite, a šele en rigoroz. V Ljubljani v zgoraj opisanih razmerah nisem imel prave volje za učenje in se mi tudi ni posebno mudilo, ker mi je praksa pri dr. Wurzbachu tako in tako štela in me je vsak rigoroz stal najmanj 120 gld. Ko sem bil za veliko noč leta 1888. v Ljubljani, me je oče vprašal, kako je z rigorozi. Povedal sem mu, da zdaj nimam denarja in da bo treba še dobrega pol leta, preden nahranim 120 gld. Oče je na to pripomnil, da že vidi, da ne bo nič iz mojega doktorata. Ta očetova pripomba me je silno pogrela, pa sem naprosil svojega nekdanjega sošolca Kotnika, sedaj notarja v Komnu, da mi je posodil denar, potreben za potovanje na Dunaj in nazaj ter za takso za rigoroze. Moral sem se pa zavarovati za primer smrti. Takoj nato sem pisal prijatelju Rybařu na Dunaj, naj mi preskrbi termin če mogoče za junij in jel sem se na vse kriplje pripravljati za rigoroz. Rybař pa me je presenetil z odgovorom, da ni mogoče dobiti termina za pozneje ko za maj. Tako mi je ostalo za učenje le kakih pet tednov. Vendar se nisem vdal. Nekaj sem predmete poznal še od državnega izpita. Študiral sem vse noči, a nisem bil prepričan o uspehu. Ko je bilo treba

potovati na Dunaj, sem prosil svojega predstojnika Trnovca za dopust s pretvezo, da se čutim bolnega. Odpotoval sem tako, da sem zjutraj prišel na Dunaj, se preoblekel v črno in sedel ob devetih dopoldne pred komisijo. Šlo mi je imenitno. Okoli pol enajstih sem bil prost, pospravil sem svoje stvari v hotelu in se zvečer že odpeljal z Dunaja čez Gornjo Štajersko na Koroško. V Celovcu sem bil en dan. Drugi dan sem potoval čez Pontebo v Videm. Takrat sem bil prvič v Italiji. Ko sem se lepega pomladanskega dne peljal od Pontebe dol v furlansko nižino, mi je lepota italijanskega neba segla v dušo. Mislil sem na upravičeni ponosni italijanski vzklik: Il cielo d'Italia — italijansko nebo! Tretji dan zvečer sem bil zopet v Trstu. Spomladansko sonce me je bilo precej ožgalo. Ko sem se zglasil pri Trnovcu, me je začudeno vprašal, kako to, da sem zagorel. V naglici sem se hitro izmislil, da sem se sončil na strehi. Nisem mu hotel takoj povedati, da sem se mu nalagal. Pozneje sem mu pa, ko sva nekoč šla skupaj iz urada, povedal, da sem bil pri rigorozu na Dunaju. Kar obstal je sredi ceste in rekel: «No, to je pa prav vam podobno!»

V kazenskem oddelku deželnega sodišča nisem bil dolgo. Po štirih mesecih kazenske prakse so me pridelili k okrajnemu sodišču. Spočetka sem se branil, češ, da moram kot odvetniški pripravnik končati svoje leto prakse pri deželnem sodišču. Predsednik deželnega sodišča Mozetig in predstojnik okrajnega Trnovec pa sta mi oba zagotovila, da bom dvakrat na teden zapisnikar pri kazenskih razpravah pred deželnim sodiščem in da mi bodo ves čas pri okrajnem sodišču šteli v odvetniško prakso. Že čez nekaj tednov mi je Trnovec naznanil, da dobim tudi adjutum 40 gld. na mesec, ker sem imenovan za avskultanta, torej za uradnika. Čeravno je bil adjutum zame prava blagodat, sem se ga branil. Res sem dobil že z novim letom dobro lekcijo; poučeval sem slovenščino sina predsednika višjega deželnega sodišča, Karla Defacisa, namestnika državnega pravdnika. Dobival sem za poldrugo uro dnevnega pouka 30 gld. na mesec. Pouk sva imela zjutraj od sedmih do pol devetih. Seveda ga nisem učil iz slovnice, marveč sva čitala «Edinost», nekaj časa analizirala stavek za stavkom, potem pa sva politizirala. Jaz sem govoril slovensko, Defacis pa nemško, le sem in tja je

tvegal kak slovenski stavek. Poučevanje je trajalo skoraj dve leti in Defacis se je precej naučil slovenščine in je pozneje kot predsednik okrožnega sodišča v Gorici govoril za silo slovensko. S tem zaslužkom bi bil za silo prebil. Moj cilj pa je bila advokatura. Predstavil sem se zato predsedniku višjega deželnega sodišča, ki mi je prigovarjal, naj ostanem pri sodišču. Za primer pa, da na vsak način hočem k advokaturi, mi je zagotavljal, da mi bodo šteli v prakso tudi tiste mesece, ko bom vršil posle avskultanta. Rekel je, da pri vseh šestih oddelkih okrajnega sodišča v Trstu ni nobene sposobne slovenske moči in da neobhodno potrebujejo človeka, ki je sposoben slovenščine.

Prvi moj starešina pri okrajnem sodišču je bil adjunkt Diminić, Hrvat, ki se ni zavedal svoje narodnosti, a tudi ni bil zagrizen Italijan. Bil je molčeč človek, a izboren uradnik jurist, ki je znal z nekaj besedami označiti jedro zadeve in kateremu se imam mnogo zahvaliti za svojo juristično izobrazbo. Za njim je prišel neki Rismondo iz Rovinja, trd Italijan, ki je imel že 15 let prakse, a le kazenske, in je bil do takrat civilne zakone popolnoma pozabil. Trnovec me je na to opozoril in priporočil, naj kolikor mogoče pazim nanj. Tako sem bil prav za prav jaz šef oddelka, gospod adjunkt pa moj praktikant. Spisov, ki smo jih sprejeli v oddelek v reševanje, moj nazovišef ni znal porazdeliti, ampak sem jih razdelil jaz. Težje sem pridržal za sebe, lahke pa dal šefu. Dal sem mu v rešitev vse nove tožbe. Bile so pripravljene tiskanice in ni bilo treba drugega kakor ugotoviti pristojnost in podpisati predtiskan odlok. Ko je moj «šef» prvič reševal novo tožbo, sem opazil, da je dolgo čital tožbo, potem razmišljal in končno začel pisati. Z začudenjem sem ugotovil, da je že napisal razsodbo. Opozoril sem ga, da ni mogoče delati razsodbe kar na tožbo. Odgovoril pa mi je, da je vendar tožba pravilno sestavljena in da ima očitno tožitelj prav. Povedal sem mu, da toženec še ni bil zaslišan in da ni mogoče nikogar obsoditi, dokler ne pove svojih ugovorov. Potem sem mu pokazal, kako se tožba rešuje. Zdelo se mi je skoraj neverjetno, pa vendar je bilo res. Skladala sva se seveda dobro. Kakor je bil on len, tako sem bil jaz delaven, kakor on o civilnem pravu ni imel pojma, tako sem se jaz na vse kriplje učil. Zaman sem si

prizadeval, da bi me zaradi prakse prevzeli k trgovskemu in pomorskemu sodišču, izprosil sem si pa od predsednika tega sodišča, da mi je dajal spise v študij in reševanje. V zimskih večerih sem sedel do devete ali desete ure zvečer v uradu in študiral. Nekoč me pokliče predsednik deželnega sodišča pa mi pravi: «Kaj pa počenjate vi v svojem oddelku? Tožijo vas, da vse sveče požgete in da ostajate v pisarni pozno v noč. Prvič stane svečava preveč, drugič je neprimerno, da ostajate ponoči v uradu.» (Takrat smo si pri okrajnem sodišču, kjer ni bila napeljana plinska razsvetljava, svetili s svečami; električne razsvetljave še ni bilo.) Nato je predsednik še dostavil in to je bil menda pravi vzrok, da me je bil klical: «S svojim pretiranim delom vzbujate le zavist med vrstniki, da vam očitajo stremuštvo.» Seveda od tedaj nisem več hodil po večerji v pisarno. Za Rismondom, ki so ga zaradi nesposobnosti vendarle morali prestaviti v kazenski oddelek, je prišel neki Žid Fraus, izredno nadarjen človek, ki se je bil izprosil od dunajskega sodišča pod tržaško, ker je dobro vedel, da mu je odprta tu hitrejša kariera. Bil je najprej leto dni adjunkt v Komnu na Krasu in se je v tem letu naučil popolnoma slovensko. Pisal je bolje nego takratni slovenski juristi, kolikor jih je bilo. Razumela sva se izborno in sva si delo delila.

Imel sem komaj leto prakse, ko sem bil imenovan za bagatelarnega sodnika in kmalu nato tudi za samostojnega zapuščinskega sodnika. Ko sem dobil zapuščinski oddelek, sem se vrgel z vso vnemo na pouk ljudstva. Učil sem ljudi pri zapuščinskih razpravah unificiranja dolgov in sklepanja poravnav, da so premoženje kolikor moč ščitili in osredotočili.

Tržaška zemljiška knjiga je bila takrat izključno laška in kot ena najstarejših prava svetinja laškega sodstva. Seveda pa ni bila v redu, posebno ne za zadnjih petdeset let. Ker sem prisojilne listine izstavljal v slovenskem jeziku, sem jih v tem jeziku tudi uradoma knjižil. Tako sem naravnost fabriciral celo vrsto slovenskih vpisov. Kmalu je nastal hrup v irredentskem časopisju, da zanašam slovenske vpise v častitljivo laško zemljiško knjigo. Ker pa zemljiška mapa ni bila skladna z dejanskim stanom, sem večkrat zahajal na mesto sámo in urejal posestno in lastninsko stanje. Tako sem prihajal v dotiko s slovenskimi okoličani. Spominjam

se cenitve zapuščine nekega ribiča pri Sv. Križu. Do takrat sem mislil, da so vsi ribiči le manjši posestniki, ki žive iz rok v usta. Videl sem pa, da so bili nekateri Brežani, t. j. prebivalci morskega brega v Nabrežini, ki so skoraj vsi bili ribiči, prav dobro situirani. Imeli so svoje preproste hišice z vinogradi na morskem bregu in svojo ribiško ladjo z velikimi in malimi mrežami. Nepremičnine razmeroma niso pomenile veliko, pravo bogastvo ribiča je bilo v mrežah, ki so spletene iz posebno trajnih konopljenih vlaken zamejskih rastlin. Vrednost takih mrež se je cenila do tisoč goldinarjev in več. Pri neki ribiški ženi smo dobili staro svatovno obleko iz čiste svile; samo krilo so cenili na nekaj sto goldinarjev, bilo je iz prave japonske svile in pravili so, da je staro skoraj 200 let, a zdelo se je novo.

Leta 1888. je prišel z Dunaja v Trst na moje vabilo dr. Rybař. Poznala sva se še iz časa dijaškega življenja na Dunaju. Bil je simpatičen mlad fant, prav sentimentalno narodno navdušen. V mene se je izprva prav zaljubil. Že na Dunaju sem mu pravil, da je moj cilj politično delovanje in boj za slovenstvo v Primorju. Tudi Rybař je izrazil željo, da se naseli na našem jugu. Njegov oče je bil Čeh in je bil kot geometer svoj čas v službi v Sežani, kjer se je bil oženil s sestro poznejšega sežanskega župana Mohorčiča. Rybař ni kazal češkega skoraj nič; vzgojen je bil od matere Slovenke kot Slovenec. Večji del mladosti je preživel na Dunaju. Po končanih študijah se mi je takoj javil z Dunaja in je po prejetih informacijah prišel v Trst, kjer je nastopil pripravniško službo. Začel je tudi pri preiskovalnem sodniku in sicer pri sekretarju pl. Piccoliju, ki ni znal niti besede slovensko, zato pa je tudi bridko črtil vse Slovence. Zasliševal pa je meni nič tebi nič tudi trde Slovence, ki niso razumeli prav nič laško. Kmalu po vstopu pride Rybař z nekim laškim zapisnikom k meni na posvet. Bila je takrat navada, da so preiskovalni sodniki zasliševali nekatere stranke, druge pa prepustili pripravniku, da jih je samostojno zasliševal; potem pa sta drug drugemu sopodpisala zapisnike. Rybař mi je pravil, da je mimogrede slišal, ko je Piccoli zasliševal neko Slovenko in da je v laškem zapisniku, ki mu ga je dal v podpis, zapisal ravno nasprotno od tistega, kar je žena govorila. Po tem zapisniku bi bila

žena gotovo obsojena, medtem ko bi na osnovi tistega, kar je on slišal iz njenih ust, morala biti oproščena. Vprašal me je, kaj ima storiti. Seveda je bil moj odgovor, naj gospodu sekretarju pove, da zapisnik ne ustreza resnici in da ga ne podpiše. Pozneje mi je povedal, da je Piccoli izprva rohnel zaradi upornosti svojega zapisnikarja, uvidel pa je, da v stvari nima prav in je dovolil Rybařu, da je ženo še enkrat klical in sta potem skupaj sestavila pravilen zapisnik. Žena je bila naposled oproščena. Ta dogodek kaže, v kakih rokah je bilo sodstvo v Trstu, ki je protežiralo Italijane vladne stranke pred slovenskim prebivalstvom. Ker je tudi Rybař jel na mojo pobudo pisati slovenske zapisnike, je nastal med italijanskimi odvetniki velik odpor. Takrat še ni bilo nobenega Slovenca ali Hrvata odvetnika v Trstu. Italijanski časopisi so venomer očitali, da se uganja na sodišču politika, in so imenovali svetnika Trnovca, adjunkta Frausa, praktikanta Rybařa in mene «il quartetto sciavo». Moj oddelek pri okrajnem sodišču so pa celó sodni uradniki med seboj nazivali «consesso sciavo».

Kako zdivjane so bile razmere v Trstu zaradi šovinizma, kaže naslednji primer s pošte. Iz Ljubljane sem dobil nakazanih 40 gld. Uradnik, ki je izplačeval denar, je poklical ime nakazanca, ki je moral povedati nakazani mu znesek. Ko je poštni uradnik poklical moje ime, sem odgovoril slovensko: «Štirideset goldinarjev». Na to mi je poštni uradnik vpričo cele množice ljudi, ki so čakali na denar, odbrusil: «Non capisco sciavo.» Obrnil sem se in odkorakal naravnost k poštnemu ravnatelju. Predstavil sem se mu kot c. kr. avskultant in mu povedal dogodek. Premeril me je od nog do glave, potem je pa rezko odgovoril: «Ne verjamem, da bi moji uradniki tako nekorektno postopali.» Zahteval sem, da se dogodek takoj na mestu ugotovi, dokler so priče navzoče. Ravnatelj pa me je odslovil, naj grem domov, da bo zadevo preiskal, jaz pa dobim denar na dom. Nekoliko dni nato me pokliče predsednik deželnega sodišča Mozetig, pa me nemško pokara: «Was haben Sie für Anstände bei der Post gehabt? — Kaj pa ste imeli pri pošti?» Povedal sem mu, da me je poštni uradnik pri poslovanju žalil iz narodnostnih motivov in da sem zato zahteval zadoščenja pri poštnem ravnateljstvu. Mozetig je sicer vzel mojo izjavo v vednost,

vendar me je odpustil s karajočim vprašanjem, zakaj si dajem opraviti s toliko nepotrebnimi rečmi in ali ne morem nič boljšega.

Za dr. Rybařem je prišel za nekaj časa k sodišču v Trst z Goriškega Matej Primožič, tudi moj sošolec z Dunaja. Po goriški praksi si ni upal pisati slovensko. Okoličani so se takrat že navadili na to, da smo njihove odgovore na tožbe, pa tudi duplike in končne odgovore sprejemali na zapisnik. To je bilo za takratno prakso nezaslišano, še bolj nezaslišano pa je bilo, da smo vse zapisovali slovensko. Naroke je vodil načelnik preture Trnovec. Tu sem ugotovil, da je Primožič slovenskim kmetom zapisal laški zapisnik, pa sem stopil z njim k Trnovcu. Ta je vpričo vseh v dvorani raztrgal zapisnik in velel Primožiču, da mora slovenski govor kmeta tudi slovensko zapisati. To so videli tudi nekateri italijanski odvetniki, in od takrat je hujskanje proti meni postalo vedno bolj intenzivno. Na višje sodišče so jele prihajati ovadbe proti Trnovcu in meni.

Trnovec je bil veselega značaja in finega obnašanja, da je bil povsod priljubljen, tudi med laškimi odvetniki, ki so ga kot sodnika in človeka visoko spoštovali, kakor so ga sicer z narodnega stališča črtili. Mene je Trnovec imel zelo rad in me je po končanem delu po dveh vsak dan prišel iskat, da sva šla skupaj iz urada. Imeli smo neprekinjeno uradovanje za urade od osmih do treh, za sodnike od devetih do dveh. Včasih me je Trnovec prav odtrgal od dela. Med potom sva politizirala, filozofirala in filologizirala. Imel me je kot bivšega Miklošičevega slušatelja za strokovnjaka, pa se je zato rad z menoj posvetoval, kadar je koval svoje izraze za pravniško prakso ali za poetične vaje.

Trnovcu so očitali ne le slovensko uradovanje, ampak tudi, da hoče preturo rusificirati. Res je Trnovec izrekal med slovenskimi strankami take razsodbe: «V pravdi Ivana Nikolajeviča Markoviča s Proseka, tožitelja proti Ani Ivanovni Žagar, trgovki v Trstu na Lesni ploščadi» itd. To je zvenelo zares nekako rusko. Predsednik višjega sodišča ga je klical zaradi tega na odgovor. Trnovec je pripravil nekaj knjig, kakor Miklošičevo slovnico staroslovenskega jezika, njegov slovar, Vukov slovar, in je šel k predsedniku oblečen v črno suknjo s svežnjem knjig pod pazduho kakor

kak učenec v šolo. Po daljšem času se je vrnil smeje takoj k meni. Pravil mi je, kako je predsednika ugnal. Jel mu je razlagati Miklošičevo slovnico in slovar ter dokazovati, da so vse besede, ki jih je rabil, slovenske. Defacis seveda ni imel pojma o staroslovenščini, zato mu je Trnovec lahko natvezel, kar je hotel.

Ko je za menoj prišel k tržaškemu sodišču v prakso dr. Kotnik, se ni mogel načuditi, kako je en sam človek mogel proizvesti toliko slovenskih spisov. Tržaški odvetniki so bili kar obupani, ker niso mogli študirati aktov; slovenščine niso znali pa tudi moja pisava je bila težko čitljiva. Deloma zaradi prakse, deloma pa tudi, da sem po vseh oddelkih raztrosil slovenske zapisnike, sem rad prevzel vsako delo in proizvel ogromno množino spisov. Trnovec me je rad porabil, da sem za počasnimi sodniki kaj počistil. Tako me je nekoč pozval, naj prevzamem oddelek sodnega sekretarja Unterkirchnerja, trdega Tirolca, ki je bil več let preiskovalni sodnik, a prav malo za rabo. Kot civilni sodnik je bil pa samo v napotje. Nobenega spisa ni bilo spraviti izpod njegovih rok. Imel je zastanke za tri ali štiri leta nazaj. Obenem pa je vse stare akte vlačil za seboj kakor mačka mlade. Iz kazenskega oddelka je bil privlekel s seboj še nekaj spisov in celo corpora delicti, ki jih tudi ni bil numeriral in se ni vedelo več, kam spadajo: stare revolverje, bodala, konce vrvi, sekire, puške, vse polno stekleničic, domnevno s strupom, in podobno. Pri tem je bil pa tako zagrizen pri svojem delu, da niti ni hotel na dopust. Bil je že precej prileten samec. Trnovec ga ni znal drugače spraviti za nekaj tednov iz oddelka, kakor tako, da mu je začel govoriti, da ni videti zdrav in da je skrajni čas, da gre za nekaj tednov domov na Tirolsko. Ker je bil poln skrbi za svoje spise, ga je potolažil, da dene mene v oddelek, ki mu gotovo ohranim njegov red. Tako je odšel. Ko sem preiskal njegovo omaro, sem pokazal Trnovcu in Frausu vse nabrane svetinje. Bilo je precej smeha med nami. Orožje smo poslali policiji, drugo — stekleničice, vrvi in razne cunje — pa smo, kakor je bilo v navadi, peljali daleč ven na morje in potopili. O tem svojem početju z Unterkirchnerjevo ropotijo smo seveda sestavili resen zapisnik. Civilne spise sem uredil po časovnem redu; bilo

jih je tesno zloženih kake tri metre v dolžino; vse nerešeno, staro do tri in štiri leta in vse vprek: bagatelne in sumarne zadeve, zapuščinske, tožbe, izvršilni predlogi itd. Večino teh spisov smo poslali kar v arhiv. Stranke so pač nekajkrat urgirale, a se končno naveličale in nehale brigati. Kar je bilo takega, da se je dalo rešiti, sem rešil. Ko se je čez šest tednov vrnil z dopusta in ni našel ne spisov ne corpora delicti, je Unterkirchner začel skakati od jeze in se pritoževati, da so mu napravili tak nered. Trnovec je prevzel odgovornost nase in ga je polagoma potolažil, da je vse v redu in pravilno rešeno. Mož pa je bil tako užaljen, da je kmalu nato prosil za upokojitev. Podoben, skoraj še neverjetnejši primer je bil z nekim Tirolcem Italijanom, baronom Manghinom, ki kljub svojemu baronstvu ni prišel dalj od adjunkta. Ta je bil na glasu, da spisi pri njem kar zagonetno izginjajo. Trnovec ga je nagnal na dopust in je poslal mene v njegov oddelek, da počistim. Nekega dne sem sedel za Manghinovo mizo in nemirno preložil eno nogo na drugo ter pri tem sunil s kolenom v nekaj mehkega pod mizno ploščo. Miza je bila precej velika in široka. Ko pogledam podnjo, vidim, da je Manghin zabil v rob žebljičke in ob njih križem napeljal vrvico; med ploščo mize in prekrižano vrvico pa je odlagal tiste spise, ki jih ni mislil rešiti. Tam so ležal spisi o približno sto zadevah, ki so bili v zadnjih letih brez sledu izginili. Pospravil sem seveda vse te spise tako kakor Unterkirchnerjeve.

Ko sem dobil adjutum, sem se preselil iz ljudske kuhinje na hrano k slugi Čitalnice. V Čitalnici smo se redno zbirali samci, zlasti veletrgovec z lesom Ivan Mankoč, profesor Macher, trgovski uradnik Musić in finančni uradnik Ljudevit Furlani, poznejši časnikar. Pozneje je pristopil še dr. Rybař. Leto dni je bil med nami tudi dr. Laginja, ki je bil tajnik velike kastavske občine in je prišel v Trst na enoletno sodno prakso. V našo družbo je zahajal leta 1889. tudi Spinčić, ki je bil takrat profesor na učiteljišču v Kopru in okrajni šolski nadzornik. Ni manjkal tudi znani hrvatski agitator duhovnik Mandić, tudi Kastavec. Od časa do časa so prihajali še drugi tržaški narodnjaki in je bilo posebno zvečer zelo živahno. Po večerji so prihajali tudi nekateri oženjeni možje, kakor trgovski uradnik Bartol in

učitelj Bunc. Macher, Musić, Bartol in Bunc so sestavljali lep kvartet in so vsak večer peli do desetih. Včasih smo imeli celo sitnosti zaradi prekoračenja ure. V Čitalnici sem tudi na biljardu uveljavil svojo spretnost, pridobljeno na graščini Windern. Seveda smo prav mnogo politizirali. Trikrat na teden smo nekateri telovadili v sokolski telovadnici, ki je bila v neki kleti na Via Coroneo. Redno nas je zahajalo k telovadbi kakih dvanajst, v predpustu tudi manj; včasih se je nabralo telovadcev do dvajset. Bil sem pač najboljši telovadec; zelo pridno sta telovadila Macher in Furlani, manj pa poznejši starosta Sokolov dr. Rybař, ki se nam je raje izgubil. Včasih smo za šalo ob osmih zvečer tekli iz telovadnice precej dolgo pot do Čitalnice, ki je bila takrat za srbsko cerkvijo. Italijani so začudeni gledali gosji pohod. Največkrat sem pritekel sam do Čitalnice, ker je drugim primanjkovalo sape. Pozneje je v našo družbo prišel še dr. Janežič, ki je bil tudi praktikant pri sodišču. Privabil ga je menda dr. Rybař. Zadnji pa je pristopil vanjo Miha Truden iz znane tržaške rodbine — prvi Tržačan v naši družbi.

Vsako nedeljo sem hodil na izlete v tržaško okolico. Hodil sem peš na kosilo v Vipavo, Divačo, Senožeče in se vračal peš v Trst, ali pa sem se peljal z ladjo v Koper, Piran in jo potem mahnil čez istrske gore nazaj v Trst. Nekoč mi je dr. Rybař pravil o težkih vojaških vajah, ki jih je prestal — bil je namreč rezervni častnik, na kar je bil silno ponosen — in se mi je pobahal, da je zelo vztrajen. Smeje sem ga povabil, naj napravi kako turo z menoj. Šla sva iz Trsta čez Osap k Vročkom, t. j. izviru Risane, in od tam na Tinjan in nazaj v Trst. Bil je vroč dan v avgustu. Po istrskih vaseh v hribih se ne dobi prav nič poštenega pod zobe. Brašna nisva imela s seboj nič; jaz nisem imel navade, da bi ga jemal na ture, hodil sem brez vsake prtljage in palice. Okoli dveh popoldne sva prispela v Tinjan že precej lačna. Zaman sva povpraševala po jedi; domačega vina bi dobila, kolikor bi hotela, ne pa jedi. Končno sva doprašala, da so nama ocvrli jajca. Ocvrli pa so jih na zelenem, nekoliko žaltavem domačem olju. Rybařu se je zaradi neprijetnega vonja upiralo, kakor je bil lačen. Mene pa ni nič motilo. Ko sva se vrnila v Trst, je bil Rybař prav izmučen. Obljubil mi je, da

ne pojde nikoli več z menoj, in priznal, da še pri nobeni vojaški vaji ni toliko pretrpel. Večkrat smo šli v večji družbi (Rybař, Janežič, Furlani, Truden in jaz) čez Opčine v Sežano, dve uri daleč. Rybař je zahajal k svoji strnički, lepi mladi edinici sežanskega župana Mohorčiča, ki se je pozneje omožila z odvetnikom dr. Treom. V Mohorčičevi gostilni so nam nalivali dobrega terana, Rybař je pa navadno zginil vasovat. Izvoljenka ga je čakala na oglu domačega vrta.

Na ture sem hodil navadno sam. Bil sem na Planiku, na Slavniku, na Vremšici in drugod. Na teh izletih sem se prepričal, da je ljudstvo okoli Trsta vseskozi pristno slovensko in hrvatsko. Posebno lepi so mi bili izleti v Risansko dolino zvečer in ponoči v luninem svitu. Kadar v Gorenji Istri zore fige, takrat marsikateri zaljubljeni parček po vrtovih fige trga. Na dnu fige se nabere sladka kapljica soka, ki se v noči sveti kakor modrikast biser. Nekajkrat sem bil tudi na plesih v Gorenji Istri. Narodna noša Istrijank, enostavna, a elegantna, mi je bolj ugajala, kakor kjersibodi na svetu, tudi bolj kakor žive maloruske in poljske narodne noše. Nosile so kite ovite okoli glave in prepletene z rdečim ali živobarvnim trakom. Krilo so imele dvojno, nekako podobno dolgi zimski moški suknji, seveda iz lahke tkanine, spodaj svetlo z dolgimi ozkimi rokavi, večkrat okrašenimi s tvestjem, t. j. všitimi vrvicami, čezenj črno enake oblike, le s krajšimi in širokimi rokavi do komolca, in tudi v stanu za ped krajše kakor notranje krilo; gornje se je ložilo čez spodnje in čez pas prepasalo. Nogavice so bile navadno doma pletene volnene, čevlji pa nizki z zobčasto krpico, kakor je sedaj navada pri nizkih turistskih čevljih. Belo krilo se je kazalo ob robu pod vratom, na spodnjih laktih in nad mečmi. Izpod spodnjega krila pa se je kazala čista bela srajca z uvezenimi zobci ali čipkami. Moška noša je bila: kratek suknjič, poleti navadno iz temnomodrega platna, pozimi pa iz doma tkane rjave raševine, široke hlače do kolen enake barve kakor suknjič, ob strani nekoliko prestrižene, visoke nogavice in nizki odprti čevlji s krpico. Ples so vodili trije fantje v posebnih nošah. Imeli so svilene ali žametaste hlače dokolenke in enak jopič, največ rjave ali modre barve, klobuk s širokimi krajevci in s tremi nojevimi peresi v narodnih barvah.

Bližnja tržaška okolica je imela največ dohodkov od Trsta, kamor so kmetje prodajali mleko in tudi doma pečeni kruh, tako imenovane bige. Blago so navadno tovorili na oslih. Ženske so zajahale osliča, na katerem so bili spredaj in zadaj obešeni tovori; kadar pa je bil tovor pretežak, so osliče spremljale.

Jeseni leta 1888. sem napravil zadnji rigoroz. Ves čas, odkar sem odšel iz Ljubljane, nisem dobil nobene novice od M. Takoj po prihodu v Trst sem ji pisal, nisem pa dobil odgovora. Pisal sem pozneje še dvakrat ali trikrat priporočeno, pa vselej brez odgovora. Čakal sem, da napravim zadnji rigoroz in da se potem zglasim osebno v Ljubljani. O božiču leta 1888. sem obiskal S. družino v Ljubljani. M. se ni pokazala. Njen oče me je sprejel zelo hladno in me odslovil s frazami, ki so ob taki priliki v navadi. To sem tudi pričakoval. Tako je bilo konec moje prve ljubezni, ki je pri meni prišla šele v zreli mladosti; prav zato sem jo tem globlje čutil in jo tem teže preboleval. Kakor sem poprej delal z energijo in mi ni bil noben trud prehud, ker sem vedno mislil, da kujem svojo bodočnost, tako sem po odklonitvi duhovno pešal. Zaril sem se v delo v pisarni brez veselja do življenja; edino, kar me je dramilo, so bili nedeljski izleti v prirodo.

V tržaški Čitalnici smo tudi pridno plesali. Plesal sem z drugimi kóred, ker nisem hotel nikomur kazati notranjega boja. Kadar smo plesali srbsko kolo, sem bil kolovodja.

Jeseni leta 1888. se je Proglerjeva Rozina poročila z Danovom na Opčine, sinom tistega Daneva, ki me je bil leta 1877. na veliko noč na poti iz Pulja v Postojno pogostil. Danev je imel eno največjih posestev v tržaški okolici, a bilo je zadolženo. Mladi gospodar je bil precej razuzdan. Ne vem, kako se je bistroumni Progler dal zapeljati, da mu je dal svojo hčer za ženo. Tolmačil sem si to le tako, da je hotela Rozina, zelo razposajeno dekle, postati neodvisna od doma. Kot dobra gospodinja je že očetu pri vodstvu hotela prav izdatno pomagala. Ker so imeli Danevovi veliko krčmo in so pridelovali obilo domačega vina, je Progler pač tudi računal, da se premoženje zeta še dá urediti. Za božič je prišla vsa Proglerjeva družina na Opčine. Povabili so me, naj jih obiščem. Ko sem jih drugič obiskal, me je gospa nagovorila,

naj bi poučeval Lavro in Bianco. Prva je imela takrat 15, druga pa 19 let; obe sta postali elegantni gospodični. Sprejel sem ponudbo in zahajal vsak drugi dan peš čez Scalo santo na Opčine, t. j. dobro uro hoda. Navadno sem se že precej pozno zvečer vračal domov. Kmalu sem opazil, da ne gre toliko za pouk kakor za družbo. Za to pa nisem bil razpoložen, še neozdravljen od zadeve z M., kakor mi je bila Lavra ne le simpatična, ampak ljuba še iz časa, ko se me je še otrok srčno oklepala kot učitelja. Spomladi se je družina vrnila v Postojno in idile je bilo konec.

V Trstu sem naletel tudi na Silvijo Panfilijevo, svojo nekdanjo učenko na protestantovski šoli. Postala je lepo, vzrastlo dekle. Srečala sva se prvič blizu mojega stanovanja v ulici Squerro nuovo, na koncu katere je stala palača družine Panfilijeve. Takoj pri prvem srečanju sva se spoznala. Iskala sva se potem vsak dan na istem mestu ob isti uri. Razvijati se je začelo v meni čustvo nove ljubezni. Ni pa prišlo do izraza. Nekoč sem stal ob vratih hiše, kjer sem stanoval, po ulici pa so prišle štiri nekdanje učenke s protestantovske šole, med njimi Silvija in neka Ganzoni. Ko so šle mimo mene, je Ganzonijeva precej glasno in z očitnim namenom, da bi slišal jaz, rekla: «Da ist auch einer, der sich ein warmes Nest machen möchte. — To je tudi eden, ki bi se rad gorko ugnezdil.» Okrepenel sem, ker sem sklepal, da so bile te besede naslovljene name in izgovorjene v soglasju s Silvijo. Nisem bil še docela okreval od prve bolesti in komaj se je zarajala nova ljubezen, že je bilo s tem vse končano. Odtlej sem hodil po drugih potih v pisarno. Silvije nisem nikdar več videl. Umrla je dobro leto za tem. Menda sem se motil v njej. Mladi Defacis me je nekoč vprašal, ali poznam Panfilijevo družino. Odgovoril sem, da jo poznam po videzu in da je bila Silvija moja učenka. Nato me je vprašal, ali bi želel, da me uvede v družino. Nikdar pozneje nisem mogel razumeti, da sem s tako čudno trmo rekel: «Ne!» Ob vprašanju sem se pač preživo spomnil tistih žaljivih besed. Kakor se nisem hotel vrivati v bogato S. družino, tako tudi ne v še bogatejšo Panfilijevo. Pozneje sem mislil večkrat na Silvijo, vedno s tajnim očitkom, da nisem prav ravnal, ne proti njej, ne proti sebi.

Prvo leto v Trstu sem bil silno zaposlen: učil sem se za dva rigoroza, praksa pri sodišču mi je bila nova in hotel sem se vsestransko pripraviti za advokaturo. Zgodaj zjutraj sem imel lekcijo. Menda je bilo pozimi leta 1889., ko sem imel prvi hud nevralgični napad; trgalo me je od kolka desne noge dol. Napad je prišel nagloma in zginil brez sledu. Čez kakega pol leta se je ponovil. Ker sem bil precej trd, sem napade prestal, ne da bi vprašal zdravnika. A prav mi je prišlo, ko me je moj bivši sošolec Ignac Kotnik povabil, naj grem z njim v Woerrishofen na Švabsko, kjer je zdravil sloviti župnik Kneipp. Kotnik je imel krč v želodcu. Zaradi te bolezni je bil opustil študije in je privatiziral. Bil je oženjen in je imel lepega zdravega otroka. Vse dneve je barval po višinskih črtah špecialke dunajskega vojno-geografičnega zavoda. Bilo mi je težko videti, da nadarjen človek tako izgublja čas. Polagoma sem ga pridobil, da se je jel učiti z menoj rimsko pravo in da se je z menoj vred pripravljal na rigoroz. To je nanj dobro vplivalo, in v nekaj letih je napravil vse izpite in rigoroze ter stopil v prakso k notarju. Pozneje je prišel k sodišču v Trst in se končno nastanil kot notar na Primorskem. Njegova gospa ga ni hotela pustiti samega na potovanje v Kneippovo zdravilišče, ker so bili napadi, ki jih je imel od časa do časa, silno hudi in je po njih vsakokrat za nekaj dni skoraj popolnoma opešal. Ob najhujšem napadu je bil od same bolečine kar modrikast v obraz. Mene je nekoliko skrbela nevralgija, sicer sem se čutil zdravega. Kneippova slava je šla po vsej Evropi. Pristal sem na Kotnikovo povabilo in seveda računal, da bo on kril vse stroške. Dejansko pa mi je ponudil denar le na posodo. Peljala sva se skozi Arlberg. Naključje je hotelo, da sva na postaji pri Sv. Antonu srečala brzovlak, ki je prihajal s Francoskega in sem v vozu videl svojo nekdanjo zaročenko M., ki se je vračala z ženitovanjskega potovanja s svojim stotnikom.

V Woerrishofnu je bilo zame precej zanimivo. Zbirali so se vanj bolniki z vsega sveta; staro in mlado, moški in ženske, od plemiča pa do preprostega kmetiča, vse se je v polnem zaupanju v Kneippovo metodo polivalo z mrzlo studenčno vodo. Vsakdo se je pred pričetkom zdravljenja moral javiti na zdravniški pregled, ki ga je vodil kraljevi ba-

varski zdravnik. Za njim je povedal svoje mnenje Kneipp sam. Najprej sta preiskala Kotnika in oba rekla, da je bolezen trdovratna, a da s potrpežljivostjo pojde. Ko sem prišel na vrsto jaz, je pa jel zdravnik majati z glavo, češ da ne bo nič. Kneipp je kar naravnost rekel, ko me je preiskal: «Sie stecken in einer sehr schlimmen Haut. — Tičite v zelo slabi koži!» Jel sem misliti, kaj mi prav za prav manjka. Drugi dan sem šel zopet h kraljevemu zdravniku, a mi ni znal povedati, kako bolezen naj bi imel, le dvomil je, da mi bo zdravljenje kaj pomagalo. Končno je malomarno rekel: «Poizkusite! Če pojde, pojde!» Nekaj časa sem se polival po predpisu. Ko sem pa videl, da nima name nobenega vpliva, sem nehal in sem se raje potepal vse dneve po okolici Woerrishofna ter si ogledoval gospodarstvo in način življenja Švabov. Zelo zanimive so bile pa Kneippove pridige, polne humorja in dovtipov. Odšel sem nekaj dni pred Kotnikom in si ogledal lepo nemško mesto Monakovo. Čudil sem se Bavarcem, koliko piva popijejo. V pivnici je bila najmanjša mera en liter — manj ko toliko sploh nisi mogel naročiti. Bavarski trebušniki pa so že dopoldne popili po tri mere in več. Ustavil sem se na povratku tudi v Inomostu. Ekskurzija na Bavarsko ni imela menda na moje zdravje nobenega vpliva, ne dobrega ne slabega.

Kljub temu, da sem se še vedno smatral za odvetniškega kandidata, sem vztrajal pri okrajnem sodišču, prvič zato, ker sem imel adjutum, in drugič, ker so mi zatrjevali, da mi štiri leta vsekakor štejejo v odvetniško prakso. Napravil sem leta 1889. tudi sodniški izpit. Ko se je bližal konec četrtega leta, odkar sem vstopil pri dr. Wurzbachu, sem se obrnil na razne tržaške odvetnike, da bi me sprejeli kot koncipienta. Napravil bi bil tudi odvetniški izpit, da bi lahko zastopal odvetnika pri višjih instancah. Bil sem pa tako razvpit kot Slovenec, da so me vsi tržaški odvetniki — sami Italijani — odklanjali, četudi bi me marsikateri sicer rad sprejel zaradi znanja jezikov. Zadnje leto sem vsako popoldne delal za odvetnika dr. Bolaffia ali v njegovi pisarni, ali pa mi je dajal spise v reševanje na dom. Zastopal je trgovce, posebno na Dunaju in v Galiciji, in je moral reševati precej nemških in poljskih spisov. Tudi ino-

zemske zadeve mi je izročal. Delo mi je zelo dobro plačeval in sem zadnje leto v Trstu dobro služil. Zvedel sem, da odvetnik v Pazinu dr. Dukić išče koncipienta, ki bi bil izprašan in bi ga lahko vsestransko nadomeščal. Dukić je bil namreč težko bolan na jetiki in je mnogo hodil po raznih zdraviliščih. Ponudil sem se mu in zahteval 100 gld. mesečne plače; on pa je ponujal le 80 gld. Ta skopost se mi je zamerila in nisem sprejel službe pri njem, čeravno nisem imel drugih izgledov in sem bil v zadregi.

Prav takrat so razpisali tri mesta za sodnike, med njimi eno za Tolmin. Svetnik Trnovec mi je takoj jel prigovarjati, naj zaprosim za to mesto, češ da je za narodno stvar važnejše, da zasedejo Slovenci važna sodniška mesta, kakor pa da se lotevajo odvetniških poslov. Nisem se sicer skladal s tem mnenjem, a manjkala mi je tista živa energija, ki bi bila potrebna za odvetnika, ki bi se naselil v Trstu in se spoprijel s številnimi nasprotniki. Nisem bil še prebolel svoje prve ljubezni in želel sem si skoraj miru in zatišja gorske prirode ter duševnega okrepila v alpinizmu. Mikalo me je nekoliko v Tolmin; poznal sem po zemljevidu zanimivost ondotnih Alp. Nisem pa hotel vložiti prošnje za podelitev mesta, ker nas je bilo trideset avskultantov in med njimi sem bil jaz šestnajsti po vrsti. Zadnje dneve roka za vložitev prošnje me je poklical predsednik višjega sodišča Defacis k sebi. Vprašal me je, ali sem prosil za mesto v Tolmin, in ko sem zanikal, me je nekoliko pokaral. Na mojo pripombo, da tako in tako ne morem dobiti mesta, ker sem na šestnajstem mestu, mi je odgovoril: «Ako vas vabim jaz, da zaprosite za to mesto, lahko razumete, da vem zakaj!» S tem sem bil seveda prepričan, da mesto dobim. Boril sem se še s seboj skoraj tako, kakor takrat na Dunaju, preden sem se vpisal na pravno fakulteto, končno pa je ljubezen do gor odločila, vložil sem prošnjo in bil tudi imenovan v septembru leta 1890. Trnovec mi je zaupno povedal, da so prav zaradi mene imenovali, ne glede na vrstni red, tudi Slovenca Primožiča in nekega Furlana, da ne bi mogel kdo reči, da so le mene protežirali.

Bil sem vesel, da se rešim mestnega življenja in da se vrnem v prirodo. Slovo od Trsta ni bilo težko. Kakor mi je bila čitalniška družba ljuba, pa mi je bila tudi pretesna.

Nikdo ni imel širšega znanstvenega in političnega obzorja; vse misli so bile usmerjene le k podrobnemu delu narodnih društev in propagandi za narodnostno obuditev. O socializmu in sociologiji ni imel nihče pojma. Italijansko delavstvo v Trstu se je že jelo gibati, ni pa imelo ne pravega programa ne sposobnega vodje. Slovenski delavci so bili sveži prišleci s kmetov. O socializmu in slovenskem proletariatu bi sploh ne smel ziniti.

VI. V Tolminu

(1890—1894)

Iz Gorice sem šel peš ob zeleni Soči do Kanala. Bil je lep mrzel decembrski dan. Takrat je bila med Gorico in Tolminom le slaba poštna zveza. Poštni voz je iz Gorice odhajal opolnoči in privozil v Tolmin proti sedmi uri zjutraj. Jaz nisem hotel v Gorici čakati nanj, pač pa sem hotel videti lepo soško dolino. Iz Kanala sem se peljal dalje na odprtem vozu in že v poltemi prispel na cilj. V Tolminu je bil takrat za župana Anton Devetak, eden tistih magnatov, ki so v prejšnjem stoletju po uvedbi ustave v Avstriji prišli do slovesa in navadno tudi do premoženja. Bil je župan, načelnik okrajnega šolskega sveta in cestnega odbora — skratka, osredotočil je v svoji roki sploh vse takrat dostopne javne funkcije. Imel je največjo gostilno v kraju, vozno pošto in tudi zalogo tobaka, ki je mnogo nesla zaradi tihotapstva čez italijansko mejo. Mladi Defacis ga je bil že naprej opozoril na moj prihod. Devetak je bil namreč vrstnik in stari znanec barona Defacisa, ki je bil v mladih letih pri nekdanjem zbornem sodišču v Tolminu državni pravdnik. Devetak je živel precej bahavo; kamor se je peljal, se je peljal dvovprežno. Ko sem se jaz pripeljal na odprtih malih lojtrnicah z eno vprego in sedé na nekem zaboju, skoraj ni hotel verjeti, da je to novi sodnik, ki mu ga je bil naznanil Defacis. Vendar me je prijazno sprejel.

Pri Devetaku so se shajali zvečer vsi višji tolminski uradniki: glavar grof Marenzi, jako pobožen in skrajno nervozen mož, njegova dva koncipista grof Fredregotti in grof Attems, gozdni komisar Bratina, finančni inspektor Schuller, okrajni sodnik Korsig in adjunkt Kramar. Občevalni jezik je bil v tej druščini večinoma italijanski oziroma furlanski ali mešano nemški. Dasi so bili silno prijazni z menoj, nisem bil posebno zadovoljen, ker sem slutil, da bo treba marsikatero uro žrtvovati tej druščini. Že prvi

večer sem sklepal iz pripovedovanja, da mnogo kvartajo, ponočujejo in pijejo. Prišel sem vendar na deželo z namenom, da se v samoti duševno odpočijem in preletam vse gore. In res sem tista tri leta v Tolminu izgubil skoraj polovico prostega časa v prazni uradniški družbi. Vsako soboto smo imeli zabavni večer s pojedino. Zbrali smo se vsi uradniki, včasih je prišel celo gospod dekan, skoraj vedno pa drugi kaplan, že priletni Pencin, pristen Tolminec, šaljivec, dober jedec in pivec. Vabljene so bile tudi soproge. Plačevali smo seveda le gospodje; bile so sobote, ki so stale vsakega do 5 gld., kar se mi je zdelo preveč za šale, ki so jih uganjali. Najboljše so bile še Pencinove šale. Svoje najboljše šale pa je Pencin delal pri pridigah v cerkvi. Včasih je vso cerkev zabaval s svojimi dovtipi, včasih pa je tudi kvasil nesmislice, da so se kmetice kar spoglédovale.

Okrajni sodnik Korsig, moj šef, je bil imeniten kvartopirec, a manj imeniten jurist. Dasi rojen Vipavec, je bil pristaš vladne italijanske stranke. Moj kolega, Tržačan Kramar, je bil tudi strasten kvartopirec, pa slab jurist in sodnik. O obeh je krožil glas, da se kosata, kdo bo imel več komisij. Večino dela na sodišču so opravljali kanclisti. Uradovanje je bilo nemško. Po Tolminu se je bil še pred mojim prihodom raztresel glas, da sem dober Slovenec in da uradujem slovensko. Prvi dan, ko sem vodil razpravo, je bil moj zapisnikar Čargo, oče slikarja Ivana Čarga. Vprašal me je nekam bojazljivo, kako naj piše zapisnik. Na moj odgovor: «Kadar vidite mene, pišite slovensko!», od veselja ni mogel zadržati smeha. Še isti večer je ves Tolmin vedel, da ima slovenskega sodnika in fantje od sodišča in glavarstva so od veselja prekrokali vso noč. Moj predstojnik Korsig pa me je klical k sebi in opozoril, da je uradni jezik v Tolminu nemški. To sem mu mirno priznaval pa dostavil, da je jezik prebivalstva slovenski in da zaradi tega tudi pišem tako, kakor se govori. Posvaril me je, da bi mogli kje smatrati to za politiko. Odgovoril sem mu na kratko, da odgovarjam za svoja dejanja sam. Ta razgovor mi ga je odtujil. Videl sem pa, da ima nekoliko respekta pred menoj. Čez kaka dva meseca je bil premeščen k okrožnemu sodišču v Gorico. Na njegovo mesto je prišel Josip Milovčić, Hrvat z otoka Krka, resen in molčeč človek ter izboren sodnik in jurist. Dobro

sva se razumela. Uvedla sva vseskozi slovensko uradovanje. To pa ni bilo všeč predsedstvu okrožnega sodišča v Gorici in, po odhodu Defacisa, tudi višjemu sodišču v Trstu. Na vse mogoče načine so pritiskali, da bi naju spokorili, pa ni nič pomagalo. Ko sem spomladi leta 1894. odšel iz Tolmina, je bilo sodišče docela slovensko in je táko ostalo do italijanske okupacije.

Ob mojem prihodu sta bila v Tolminu dva odvetnika: dr. Stanič, ki je slovensko uradoval, in že skoraj devetdesetletni Pittamitz, mož stare šole in brez politične barve, ki ni znal pisati drugače nego laško in nemško. Iz Gorice so po dvakrat na teden prihajali v Tolmin odvetniki: oba Tonklija, Josip, državni poslanec, in Nikolaj, deželni poslanec in odbornik, ter dr. cavaliere Egger, trd Nemec, politično pa zagrizen pristaš italijanske liberalne stranke, silno ponosen na svojo soprogo, ki je bila nemška pisateljica pod psevdonimom Maria Lacroma. Ko so kmetje videli, da sprejemam tožbe in predloge na zapisnik in da tudi pri razpravah odgovarjam zanje odvetnikom, je postalo pri sodišču vse živo. Odvetniki iz Gorice pa so morali svoje prihode skrčiti že konec drugega leta na vsakih štirinajst dni. Ko sem bil zadnje leto v Tolminu, pa so prihajali le še sem in tja. Skoraj vse pravde sva z Milovčićem sama odpravila.

Tolminski okraj je bil jako razsežen; šteli so iz Tolmina do laške meje 54 km in do kranjske tudi toliko. Iz oddaljenih vasi Log, Robedišče in Breginj so se pripeljali kmetje na lojtrnicah že na predvečer razpravnih dni. Takrat je bilo v Tolminu po krčmah zelo živahno. Opazil sem, da kmetje iz kobariškega kota ne prihajajo toliko zaradi pravd, kakor zaradi druščine in pitja.

Kolikor sem mogel, sem se ob nedeljah rešil uradniške druščine in delal lepe ture po Tolminskih in Bovških gorah. Prehodil sem vse vrhove od Črne Prsti čez Rodico do Vogla, Krn, Matajur, Kobariški Stol, Kaninsko skupino, Mangrt. Posebno se mi je priljubil Krn. Takrat sem bil pri hoji in plezanju neutrudljiv. Krn ima nad Sočo 2000 m višine, pa sem šel nanj iz Tolmina ob štirih zjutraj in bil za kosilo ob dveh popoldne že nazaj. Navadno sem hodil brez pota in sem se često plazil po pečinah do poznega večera. Takrat alpinizem pri nas še ni bil nič znan. Te moje zabave niso

mogli razumeti ne souradniki ne tržani; zdela se jim je skoraj abnormalna. Ni jim šlo v glavo, ko so slišali, da sem šel v soboto popoldne čez Škrbino v Bohinj in drugi dan na Triglav, v pondeljek zjutraj pa bil na svojem mestu v Tolminu. Vodnika takrat ni bilo dobiti, sicer ga pa tudi nisem potreboval. Nekoč je šel z menoj neki Tolminec, ki so ga imenovali Pumprle. Šla sva čez Razor v Bohinj, jaz dalje na Triglav, on pa se je vrnil čez Ravni. Doma je pravil, da je z mano nemogoče hoditi. Na svojih turah sem prenočeval v pastirskih kočah in planinskih stanovih. Kadar je bilo več praznikov, sem odhajal na večdnevne ture. Milovčić mi je bil zelo dobrohoten v tem pogledu. Nekoč mi je dal kar štirinajst dni dopusta, da sem spremljal dvornega svetnika pri najvišjem sodišču na Dunaju Sedlačka, Čeha, ki je potoval po naših krajih in želel imeti vodnika alpinista. Hodila sva po Bohinjskem in više gori po Gorenjskem. Z Dunaja mi je poslal kot darilo dve lepi statueti, cigana in ciganko. Med potjo sva politizirala in se seveda kot jurista živahno prepirala. Med drugim sem jaz očital najvišjemu sodišču, da je često pristransko, in navajal primer s tolminskega sodišča. V neki pravdi sem bil razsodil v prilog nekega tolminskega malega posestnika na škodo občine, ki jo je zastopal vsemogočni župan Devetak. Višje sodišče v Trstu je mojo sodbo potrdilo. Pri reviziji na Dunaju je bil potreben senat 15 dvornih svetnikov, ker sta bili izpodbijani dve enaki razsodbi. Najvišje sodišče je izreklo krivično razsodbo in dalo Devetaku prav. Sedlaček je seveda na splošno zagovarjal najvišje sodišče, katerega član je bil. Zdelo se mu je, da je bil tudi on član tistega senata, ki je razsodil to zadevo, a dajal je mojemu pravnemu mnenju o njej prav. Z Dunaja mi je potem pisal, da je pregledal spise o tem procesu in ugotovil, da je tam referent poročal vse kaj drugega, nego sem trdil jaz, torej poročal očitno napačno, in je temu poročilu nasedel ves senat petnajstih dvornih svetnikov.

Leta 1891. ali 1892. sem napravil prvo zimsko turo. Neko soboto sem imel komisijo v Nemškem Rutu, ki sem jo zgodaj končal. Bilo je v januarju. Sončna južna stran je bila že brez snega do vrha in sem se vzpel na Rodico v treh urah. Imel sem krasen razgled. Na bohinjski strani pa je ležal še sneg. Bil sem v okovankah in brez palice. Sneg je bil sren

najboljše vrste in se je le na redkih mestih nekoliko vdiral. Izprva nisem nameraval v Bohinj. Ko pa sem poizkusil iti po snegu, je šlo izborno, in v dobrih dveh urah sem prišel k Sv. Janezu. Tamošnji hotel je bil takrat v nemških rokah in v njem niso radi videli, če je prišel Slovenec v goste. Jaz sem se v njem večkrat ustavil in so me jeli prijazno sprejemati, ko so me spoznali za sodnika iz Tolmina. Ker se je moja prva zimska tura izborno obnesla in nisem še poznal snežnih razmer, sem poizkusil še isto zimo iz Tolmina preko Ravni na Škrbino. Zašel sem pa v pršič, gazil sneg skoraj do kolka in bi gotovo opešal in ostal v snegu, ako se ne bi bil pravočasno vrnil. Uvidel sem, da je treba poznati zimsko prirodo; odtlej sem se previdno pripravljal tudi na ture v snegu.

Komisije, ki sem jih imel precej pogosto v Baški dolini, sem nastavljal poleti že ob štirih zjutraj. Poprej sem pisal cenilcem in strankam, da je zanje bolj ugodno, ako odpravimo delo že zgodaj zjutraj. Kmetje so radi pristali na to in sem včasih že ob šestih ali sedmih delo končal, okoli desetih sem bil že na vrhu Črne Prsti ali Rodice ali Vogla in kmalu po kosilu v Bohinju. Pogostoma sem hodil tudi čez Kolovrat na italijansko stran. Večkrat sem bil na Matajurju, ki je eno najkrasnejših razgledišč na Primorskem in sploh v Alpah.

A tudi mnogo nedelj mi je vzela uradniška družba. Uganjali smo včasih neumnosti kakor mladi dijaki na univerzah in pri teh smo bili solidarni mnogo bolj nego pri delu. Ko je prišel v Tolmin cirkus «Fumagalli», je njegov lastnik šel osebno prosit glavarja in okrajnega sodnika, naj bi bila udeležba uradništva pri predstavi polnoštevilna. Obljubili so vsi in tudi prišli. Že pred predstavo smo spremljali cirkuško godbo, ki je z velikim bobnom vabila občinstvo. Pri predstavi je vsa tolminska inteligenca prav otročje ploskala zakotnemu cirkusu. Šolski upravitelj v Tolminu, Širca, je bil sestavil orkester na godala, ki je često po pitju proti jutru godel po vsem Tolminu in vznemirjal ljudi v spanju. Tudi sicer tako resni Milovčić je hodil z drugimi v takem nočnem sprevodu. Pri tem je bilo treba nositi veliki bas in so se gospodje vrstili, da so pripognjeni držali basovo konico, da je bilo mogoče gosti. Seveda pri takih priložnostih

nočnega čuvaja ni bilo nikdar blizu. Podobno so živeli uradniki že leta 1848., ko je bilo tam zborno sodišče. Nekoč so pri takem nočnem kravalu priprli orožniki samega tedanjega državnega pravdnika Defacisa in so šele drugi dan vsi preplašeni ugotovili, kdo je bil tisti nočni nemirnež. Stari Devetak je rad pravil ta spomin iz mladih dni. Nekoč smo nočevali do ene ponoči. Ker pa mlajšim gospodom ni bilo dovolj, smo nato šli peš v Kobarid, 16 km daleč in tam ob štirih zjutraj spravili pokonci ljudi v Mašerovi gostilni. Po zajtrku smo se do osmih vrnili zopet v Tolmin. Te norosti so mi bolj ali manj presedale. Moral sem pa iz kolegialnosti večkrat pomagati; tako sem tudi mnogokrat tarokiral in večkrat biljardiral. Škoda časa in denarja! Dobro je bilo, da so se gospodje že drugo leto po mojem prihodu med seboj sprli. Advokat dr. Stanič se je sprl s sodnikom in glavarjem, sodnik pa z glavarjem. Nastale so tako tri stranke: sodni uradniki so zahajali v Kranjčevo krčmo, glavarjevi uradniki so ostali pri Devetaku, tretja stranka pa je zahajala k «Modrijanu», Oskarju Gabrščku.

Februarja leta 1892. sem dobil brzojav iz Ljubljane z vestjo, da oče umira. Imel sem ravno hudo hripo in sem ležal s precejšnjo vročico. Poklical sem takratnega okrožnega zdravnika v Tolminu, žida dr. Brauna, in ga vprašal, ali smem iz postelje in v Ljubljano. Prijel se je za glavo in mi napovedoval smrt, če ga ne ubogam. A komaj je dobro odšel, sem zlezel iz postelje. Bil sem kakor iztreznjen. Imel sem samo lahek lodnov plašč in ker v vsem Tolminu ni bilo niti ene zaprte kočije, sem se v navadnem koleslju peljal v Gorico in od tam po železnici v Ljubljano. Prišel sem le na pogreb. Oče je že umrl za pljučnico. Delal je do zadnjega; ravno je šival par čevljev zame, a jih ni dokončal. Zvlekel se je iz delavnice težko bolan na dom in se zgrudil na pragu stanovanja. Spravili so ga v posteljo in tretji dan je nastopila kriza. Na nagrobni spomenik sem dal vklesati besede: «Delal si od ranega jutra do poznega večera, počivaj v večnem miru.» Dobesedno je od dela po vseh štirih zlezel v grob. Težko sem si očital, da nisem mogel očetu ustvariti brezskrbne starosti. Nameraval sem poklicati starše k sebi, čim izboljšam svoj gospodarski položaj.

Tolminsko Čitalnico — eno prvih na Slovenskem — je bil ustanovil dr. Karel Lavrič, ki je bil leta 1861. odvetnik v Tolminu. Značilno za tisti čas je, da je Lavrič, ki je na glasu tako radikalnega narodnega prvoboritelja, sestavil oklic na tolminske inteligente v nemškem jeziku in tudi prošnjo za priznanje društva spisal nemško. Takrat je bil v Tolminu glavar neki Grossmann, seveda nemško avstrijskega mišljenja. Pravili so o njem, da je bil vsako leto sedemstokrat na komisiji. Za njim je prišel za glavarja Winkler, poznejši baron in deželni predsednik na Kranjskem.

Winkler je bil sin kmečkih staršev iz prvotno nemške naselbine na Trnovski planoti nad Gorico. Leta 1848. je bil Winkler pač prvi uradnik pri sodišču na Primorskem, ki je pisal slovensko, sicer le skromna vabila. Ne vem, koliko takih relikvij iz leta 1848. je ohranjenih. V ustavni dobi je Winkler postal okrajni glavar v Tolminu. Ni se mnogo razpostavljal, a njegovo delo je bilo smiselno, smotrno in vztrajno. Največja Winklerjeva zasluga za narodno prebujenje na Goriškem je njegovo vzgojno delo. Bil je pravi učitelj županov; učil jih je ne le občinske uprave, ampak tudi slovenskega dopisovanja. Lahko rečemo, da so na Slovenskem najprej čisto in lepo slovensko uradovale tiste občine, ki so bile pod okrajnim glavarjem Winklerjem. Ko sem pozneje kot deželni odbornik od leta 1895. dalje občeval z občinskimi zastopniki na Goriškem in prišel tudi v dotiko s kranjskimi občinami, sem ugotovil, da je bilo na Primorskem vse poslovanje čisto slovensko, na Kranjskem pa še prav mnogo nemškega, kolikor pa je bilo slovenskega, je bila spakedrana kranjščina. Napaka kranjskih in pozneje tudi tržaških voditeljev narodnega gibanja je bila posebno ta, da so preveč gledali na javno politično propagando pa premalo na narodnostno vzgojo ljudstva. Winklerjevo delovanje v deželnem odboru goriškem je bilo prav tako tiho, pa izdatno; bil je vešč jurist in njegovi nasveti se dado jasno podlagati delovanju takratnega slovenskega zastopstva.

Mislim, da bi bil Winkler, ko je bil imenovan za barona in deželnega predsednika na Kranjskem, lahko pravi blagor za kranjsko deželo, ako bi ga bila narodna inteligenca prav umela. Ob njegovem prihodu na Kranjsko je komaj pre-

nehala liberalno nemškutarska doba, v kateri je uradništvo bilo nemško in nemškutarsko, ali pa vsaj ni imelo poguma pokazati svoje slovenstvo. In uradništvo je bilo takrat v javnem življenju odločilni činitelj, ne le zato, ker je po deželi pri sodiščih in okrajnih glavarstvih predstavljalo omikani del ljudstva in služilo za zgled, marveč je odločalo tudi pri volitvah v drugi kuriji. Winkler si je kot razsoden politik in uradnik postavil nalogo osamosvojiti uradnike. Njegov tajnik je bil Rihar, moj bivši sošolec, ki sem ga večkrat obiskal. Pravil mi je, kako morilno vpliva na Winklerja nastopanje slovenskih narodnih voditeljev. Res je Winklerja razumel profesor Šuklje, ki je ustanovil «Ljubljanski list» v isti namen, kakor si ga je stavil Winkler. Zato pa sta ljuto planila nanj dr. Tavčar in Ivan Hribar. Ti nasprotniki so se prav zagrizli drug v drugega, deževale so psovke sem in tja, dokler niso izpridili Winklerjeve akcije. Hribar in Šuklje sta še od tistih časov ostala sovražnika, kar oba v svojih spominih čudno naglašata. To ruvanje med Slovenci so seveda izkoristili nemškutarski krogi, da so izpodkopali Winklerju stališče. Ta epizoda kaže, kako ni bilo pri slovenski narodni stranki nikdar premišljene akcije. Šlo je večinoma za osebne stvari, ali pa je bilo v prvakih toliko šovinizma, da niso videli niti koraka naprej v bodočnost. Ako se je kljub temu razvijala slovenska narodnost in politična svoboda, je to dokaz, da so temeljne sile človeške družbe v masah in ne v prvaških glavah. Naj je bila taktika prvakov še tako slaba, slovenski narod se je obujal in zbudil, ko se je obujala narodnostna ideja in želja po svobodni upravi. Prav takó oživotvarja ta samotvorna sila vsako veliko idejo.

Prav velike zasluge za narodno prebujenje in slovensko uradovanje na Tolminskem je imel tudi dr. Josip Stanič. Doma je bil z Banjške planote, govoril in pisal je najčistejšo slovenščino in uvedel v našo pravno terminologijo marsikateri lep izraz. Uradoval je izključno slovensko. Hotel se je naseliti v Trstu, pa ga je odvetniška zbornica odklonila. Nato se je naselil okoli leta 1888. v Tolminu. Živel je pa kot samec in čudak. Za kuharico je imel neko Dunajčanko. Vzel je v zakup lov skoraj vsega tolminskega okraja. Bil je izboren lovec in strelec in je imel celo jato psov odlične

pasme. Bil je tudi gourmand in si je rad pripravil obilne pojedine. Divjačine je imel vedno v izobilju. Kot lovec je prihajal mnogo v dotiko s preprostim ljudstvom. Ker se je veselo obnašal, je postal splošno priljubljen, posebno še pri mlajši duhovščini, ki jo je rad obiskoval. Imel bi kot odvetnik in v družbi sijajno pozicijo, ako ne bi bil docela nepristopen uradnikom in županom. Proti tem je dosledno nastopal. Deloma je imel prav. Uradništvo je bilo ponemčeno in poitalijančeno ter ni bilo v nobeni dotiki z ljudstvom. Nadarjenejši župani so pa svojo pozicijo silno izkoriščali. Nekateri so bili pravi turške paše, kakor že opisani tolminski župan Devetak, drežinjski Kranjec, breginjski Kadenaro, bovški Jonko in cerkljanski, čigar imena se ne spominjam več. Ti župani so vladali v vseh lokalnih zastopstvih in imeli tudi vpliv na politično oblast s svojimi poročili. Čeprav se je splošno govorilo, da si napravljajo premoženje na račun občin, jim je bilo silno težko priti do živega. Dr. Stanič pa je, kjer je le mogel, brezobzirno nastopal proti njim. Pri tem je prišel v konflikt najprej z glavarjem, potem pa z vsemi uradniki. Pri svojem nastopanju je bil nekoliko premalenkosten. Tako je n. pr. nekoč — še pred mojim prihodom v Tolmin — iz svojega stanovanja opazoval sodne uradnike, ki so tarokirali po cele popoldneve, ko bi morali iti na delo v urad; in to svoje opažanje je sporočil tudi višjemu sodišču. Pozneje je očital glavarju in sodniku pristranost. Zaradi takih očitkov je imel vedno disciplinarne preiskave in sitnosti. Milovčiću je očital pristranost, ker se je baje vozil iz Gorice v Tolmin na račun odvetnikov in v njihovi družbi.

Nekoč je Stanič vložil utok proti odločbi okrajnega glavarja v zadevi neke prikazni matere božje. Tisti čas se je baje prikazala neki pastirici iz Ravni nad Tolminom, ko je pasla na Kobilniku, mati božja. To se je razneslo po vsem okraju in celo po Beneški Sloveniji. Neko soboto je prihrumelo od vseh strani kakih 3000 pobožnih kristjanov. Čez noč so ležali okoli Tolmina na prostem. Domačini pa so se zbrali, da postavijo na mesto, kjer se je mati božja prikazala, velik težak križ iz litega železa. Potrebni denar je bil v hipu zložen, križ naročen in kmetje so vlekli posamezne dele križa na strmi Kobilnik. Temu početju sta se postavila po robu

dekan Kragelj, zelo zmeren mož, in okrajni glavar, ki je bil včasih tako religiozen, da je mejilo že na umobolnost; ta je ukazal, da morajo križ takoj odstraniti. Dr. Stanič je proti tej odločbi napravil šaljiv utok, ki je bil zaključen z besedami: «Mundus vult decipi, ergo decipiatur. — Svet hoče biti varan, torej naj bo varan.» Za ta utok je dobil 100 gld. globe.

Z menoj je bil dr. Stanič v začetku zelo prijazen, ker mu je očitno manjkala druščina. Ko se je bil pa sprl s sodnikom, me je kar na cesti ogovoril z vprašanjem, ali držim z njim ali s sodnikom. Ko sem mu odkritosrčno povedal, da sva s sodnikom solidarna, mi je naznanil, da odslej tudi z menoj ne mara imeti več opravka. In odklonil mi je odtlej tudi pozdrav.

Okrajni glavar me je v začetku grabil pod pazduho in prijateljsko vlekel v svojo družbo. Ko pa mu nečesa nisem storil po godu, me je začel kar očitno preganjati. Prišel sem pri njem v nemilost kot kazenski sodnik. Glavar se je bil nekoč sprl z županom pri Sv. Luciji, Kovačičem, kateremu je bil prej prav prijateljsko naklonjen. Naložil je orožnikom, naj strogo pazijo nanj, in res so ga kmalu ovadili, da je pri nekem praznovanju dal streljati z dinamitnimi patronami, ki so bile iz skladišča cestnega odbora. In Kovačič je prišel pred sodišče zaradi zlorabe. Pred glavno razpravo mi je glavar poslal v urad svojega koncipista, nekega mladega Tirolca Nemca, ki mi je sporočil, da pričakuje glavar od mene, da bom Kovačiča obsodil. Vljudno sem mu odgovoril, da sem sodnik in da bom sodil po svoji vesti; pripomnil sem še, da se mi stvar ne zdi tako huda, ker je glavar sam nekaj mesecev prej v družbi s Kovačičem sodeloval pri neki slavnosti, kjer so uporabljali dinamitne patrone in je torej Kovačič v dobri veri ponavljal to, kar je že storil nekoč skupaj z glavarjem. Na to pa mi je glavarjev odposlanec opomnil: «Pazite, kaj delate! Imeli ste že enkrat težave s politično oblastjo (namigaval je na moj odpust iz učiteljske službe v Postojni) in utegnete jih imeti tudi sedaj.» Na to pretnjo sem vstal, poklical zapisnikarja in rekel: «Gospod doktor, ponovite svoje besede, da jih zapišemo.» Mož je nekoliko pobledel in se jel izgovarjati, pa me je prosil, naj nikar ne delam zadeve iz njegovega nastopanja. Ker sem videl, da je gospod glavar le naiven in da je zlo-

rabil svojega podrejenega uradnika, sem opustil uradno postopanje. Kovačiča sem pri razpravi oprostil krivde in kazni. Od takrat me glavar ni več pogledal.

Kako malenkostne, često nizkotne so bile razmere med uradništvom na deželi! Po eni strani nečimrno zabavanje po krčmah, kvartanje in kvantanje, po drugi pa izpodrivanje iz zavisti. Vsa ta podeželska inteligenca ne zna uporabljati prostega časa za samovzgojo, za bivanje v prirodi, najmanj pa za vzgojo ljudstva, med katerim prebiva. Sama praznota in neodkritosrčnost! Ni čuda, da se je moralo ljudstvo polagoma priditi pod vplivom lastne inteligence. Ako bi bili samo privandrani Italijani in Nemci taki, bi morda ne bilo še posebne škode, a ker tudi domačini niso bili mnogo boljši, se je pogubni vpliv inteligence na preprosto ljudstvo tem bolj širil. Meni so bile razprtije med uradništvom v prid. Mogel sem se posvetiti turistiki in delu med ljudstvom. V tem pogledu sem v tolminskem času dobil toliko nove izpodbude za delo med ljudstvom in vpogleda v njegovo življenje, da lahko rečem, da me je bivanje v Tolminu umstveno prerodilo.

Ko sem prišel na Tolminsko, me je čista slovenska govorica Tolmincev prav v uho bila. Izgovor in način govorjenja sta me spominjala na ruščino. Mislim, da so Tolminci še takrat govorili najčistejšo slovenščino med vsemi Slovenci. Zahajal sem prav mnogo v vasi in iskal razgovora s kmeti. Značaj ljudstva mi je prav ugajal, ker je očitno kazal pristnost in netaknjenost po tujih plemenskih in jezikovnih življih. Posebno vpliv germanščine je bil komaj občuten. Vpliv laščine na jezik je bil tudi neznaten, če izvzamem več laških udomačenih izrazov in tudi nekatera imena kmetov, kakor n. pr. Cazafura, Gaspari i. dr. Tolminci so vsi trdi gorjani; šol niso imeli in tako so ostali precej čisti Slovenci. Zdelo se mi je in tako mislim še danes, da sem šele na Tolminskem našel pravo dno slovenskega jezika in najbolj ohranjen slovanski značaj. Žal si nisem nikdar prisvajal reprezentativne dolžnosti in sem vse, kar sem proučil in zapisal, storil le za lastno vzgojo. Iz tolminskega narečja sem nabral vse polno novih pristno slovanskih izrazov in dobil sem tudi prav mnogo opore za naš pravniški jezik. Prenovil sem tudi svoje nazore o slovenskem plemenu, ki

sem jih moral imeti iz šolske dobe in nemških učbenikov. Ostanki pravnega življenja v kobariškem kotu in v Beneški Sloveniji so me prvič navdahnili z idejo, da je slovensko ljudstvo v teh krajih pradavno, prvotno prebivalstvo in nosilec prve pastirske kulture vsaj v zapadnih Julijskih Alpah.

Člani tolminske Čitalnice so bili predvsem uradniki. Zato ni imela skoraj nič narodnega značaja. Slovenci so med seboj govorili slovensko, v občevanju z uradniki pa je prevladovala nemščina ali laščina. Slovenskih listov tako ni bilo veliko, čitali so večinoma nemške. Ostalo druščinsko življenje je bilo v zbiranju uradnikov vsak dan po kosilu pri črni kavi in taroku. Nekateri gospodje sploh niso mogli živeti brez te igre. Kadar notar Ivančič in pristav Kramar nista spravila skupaj trojke, sta bila vsa obupana, kakor bi jima manjkal vsakdanji kruh. Malo bolj široki so bili plesi v Čitalnici, na katere so vabili tudi tolminska dekleta; med temi je bilo nekaj jako inteligentnih, simpatičnih, ki so tvorile jedro plesnih zabav. Na plese so prihajale tudi uradniške gospe, seveda načičkane. Ples je navadno končal proti jutru s krokom. Jaz sem se držal bolj tolminskih deklet, kar so gospe neljubo opazile; le z zdravnikovo gospo, židinjo Braunovo, sem večkrat plesal prav v zabavo gledalcev, ker je tako slabo plesala, da so se je splošno ogibali, le jaz sem bil iznašel neki posebni način, da sem jo krotil. Tolminska dekleta pa so bila lahka kot peresca in muzikalna, da so znala vsak gibljaj prilagoditi godbi. Nekoč sem eno plesalk vprašal, kako je to, da Tolminke govore med seboj lepo slovenščino, ko pravijo: pridem, pojdem, porečem itd., ko pa govore z nami uradniki, pravijo: bom prišla, bom šla itd. Odgovorila mi je: «Kadar smo same, govorimo tolminsko, kadar smo z gospodo, pa slovensko.» Seveda sem jo prosil, naj z menoj govori raje tolminsko, ne pa spakedrane slovenščine, in odtlej smo govorili po domače.

Že od vsega početka sem nameraval ustanoviti pevski zbor pri Čitalnici. Takoj sem pridobil Tolminke pevke, teže je pa bilo pridobiti pevce. Med višjimi uradniki ni bilo nobenega količkaj muzikaličnega človeka, pač pa jih je bilo nekaj med poduradniki domačini in med tolminskimi fanti. Pevski zbor je imelo Bralno društvo, v katerem so bili zdru-

ženi obrtniki in delavci. Temu društvu je načeloval sodni kanclist Berlot, ki je videl v nameravanem čitalniškem zboru tekmeca in je zato odganjal pevce od njega. Pevovodja Bralnega društva je bil mladi organist tolminske cerkve, Hrabroslav Vogrič, poznejši pevovodja v Mariboru. Bil je zelo nadarjen fant, a brez prave šole. Že takrat je poskušal skladati. Bil je tudi slikar diletant. Večkrat sem ga obiskal v Bralnem društvu, h kateremu sem bil tudi sam pristopil, in mu sledil pri igranju na klavir. Kritiziral sem posebno njegov ritem in mu razložil pomen marsikatere pesmi. Poslušal me je z zanimanjem, in pridobil sem ga, da je prevzel tudi vodstvo čitalniškega pevskega zbora.

Še pred menoj se je bila naselila v Tolminu vdova Avgusta Gianola, sestra tolminskega posestnika in gostilničarja Ivana Gabrščka, po domače pri Podšolarju. Stanovala je s svojima dvema hčerkama Ido in Marijo pri svoji sestri Josipini, poročeni Vogrič. Ida je bila bolehna in je bila na glasu pobožnosti, celo svetosti. Ko sem pozneje zahajal v družino, sem naletel na kmetice, ki so se prekrižale, preden so stopile v hišo. Ida je bila resnično pobožna in sem jo zelo spoštoval, ko sem jo spoznal po duši. Njena sestra Marija pa je bila precej živa, zaradi pobožnosti mame, sestre in tete pa silno osamljena. Opravljala je vsa hišna dela, ker družina ni imela služinčadi, dasi je bila precej imovita.

Ko smo priredili v Čitalnici prvo veselico, je bil na sporedu nastop novega pevskega zbora in pa neka igra. Za igro smo zbirali igralce in igralke. Učiteljica Jugova, zelo inteligentna in dobra Slovenka, me je opozorila na Marijo Gianolovo, ki se je z njo učila književne slovenščine. Govorila je prej le tolminsko narečje, vzgojena je bila pa doma italijansko, v francoski šoli Notre dame v Aleksandriji v Egiptu pa francosko in nemško. Njen oče je bil Švicar Italijan iz Chiassa v Tessinu in lastnik velike delikatesne trgovine v Aleksandriji. Oče ji je zgodaj umrl, na kar se je vdova preselila v svoj rodni kraj Tolmin. Jugova me je seznanila z Marijo in spoznal sem takoj, da je izredno nadarjeno dekle ter lepega in obenem preprostega obnašanja. Predstavil sem se gospe in zaprosil za sodelovanje Marije na veselici. Gospa je brez obotavljanja privolila in Marija je nastopila imenitno, da nam je igra izborno uspela.

Tako sem našel svojo bodočo družico. Od takrat sem večkrat zahajal k Gianolovim in spoznal lepi Marijin značaj. Jugova me je po uspešni poživitvi Čitalnice naprosila, naj bi pomagal ustanoviti v Tolminu podružnico Družbe sv. Cirila in Metoda. Prvemu odboru je bila načelnica žena notarja Ivančiča, tajnica pa Marija Gianolova; mene so vabile k sejam kot svetovalca. Dotika z Marijo je pač vplivala name, da sem se z vso vnemo lotil agitacije za Ciril Metodovo družbo. V kratkem času smo pridobili po vseh tolminskih vaseh nad 150 članic in je tolminska podružnica postala poleg ljubljanske najmočnejša podružnica Ciril Metodove družbe na Slovenskem. Pri tem delu je dotika z Marijo postala tesnejša in dobil sem odziv. Ker je Marija imela takrat šele šestnajst let in pol, sem moral čakati. Marija je bila končala v Aleksandriji osem razredov osnovne šole in je bila zelo ukaželjna. Nadaljevala sva pouk za licej, proučila zgodovino, zemljepisje, prirodopisje, čitala in govorila francosko, seveda vse ali vsaj večinoma pod nadzorstvom pobožne Ide, ki je sedela nama nasproti in vezla prav umetniško razne tkanine.

Delo, ki sem ga vršil kot sodnik in pa pri obuditvi društvenega življenja v tolminskem trgu mi je pridobilo splošno spoštovanje v vsem okraju. Takrat se ni nikdo brigal ne za gospodarsko ne za umstveno organizacijo kmečkega ljudstva. Pri svojem delu sem ugotovil, da je ljudstvo zelo pristopno kulturnemu delu. Zveza z Marijo mi je dajala nove življenjske sile. Ker sem hotel preskrbeti Mariji udobnejše mesto, sem zaprosil za premestitev v Gorico. Spomladi leta 1894. sem bil imenovan za sodnika v Ajdovščini s službovanjem v Gorici. Tja sem bil premeščen za veliko noč, poroka pa bi se imela izvršiti v jeseni. Vsak teden sem obiskoval iz Gorice svojo nevesto. Marsikatera vožnja je bila neznosno dolga, zato sem jo večkrat mahnil peš, saj sem v istem času prišel kakor poštni voz. Ker so se pri Gianolovih bali, da bi hodil ponoči poleg Soče in dolgo pot po samoti od Ročinja dalje, sem šel peš le do Volč, t. j. zadnje poštne postaje pred Tolminom, kjer sem prisedel. Postiljonu sem pa plačal celo vožnjo iz Gorice. Zato pa je od soškega mostu do Tolmina glasno in veselo trobil na poštni rog neko arijo, ki jo je poznala samo Marija.

VII. Pri sodišču v Gorici

(1894—1895)

V Gorici sem stanoval v prijetni sobi na Corsu skoraj med samimi parki pri družini deželnega knjigovodje Jegliča, očeta še živečega državnega pravdnika v pokoju. Predsednik okrožnega sodišča je bil pl. Sbisà, ki je bil na glasu, da je zelo prizanesljiv predsednik, t. j. da se ne trudi bogve kako in pušča vsakemu svoje. Bil je tudi imovit in ni bil navezan na službo. V politiko se ni vtikal. Zato tudi nisem imel nikdar nobenega spora z njim. Dodelili so me k preturi, t. j. okrajnemu sodišču, ki mu je nečeloval Devetak, Slovenec s Krasa, a poitalijančen in brez vsake samostojnosti. Sprejel me je zelo prijazno, da ne rečem priliznjeno. Dobil sem oddelek za goriško okolico na levem bregu Soče. Takoj sem uvedel slovensko uradovanje. Že v prvih tednih se je zglasila pri Devetaku deputacija goriške odvetniške zbornice z Luigijem Payerjem na čelu in ga opozorila na moje pogubonosno delo. Poudarjali so dejstvo, da je italijanščina starodavna na sodišču, in dosedanjo solidarnost med odvetniki in sodniki, ki se je sedaj jela kršiti. Devetak je bil ves iz sebe in me je takoj po odhodu deputacije klical na opravičenje. Mirno sem mu odvrnil, da odvetniki sploh niso kompetentni, da bi se mešali v upravne sodne zadeve, marveč da je to stvar predstojnikov sodišč. Ako ne postopam prav, naj se uvede disciplinsko postopanje, znal bom dajati odgovor. Za svoje poslovanje tako in tako odgovarjam osebno. Na to mi je Devetak pomirjen rekel: «Če je tako, da vzamete vso odgovornost nase, delajte, kar hočete.»

Pri razpravah iz občin levega brega Soče, posebno pri bagatelnih razpravah, skoraj ni bilo več slišati laške besede. Informacije sem sprejemal sam na zapisnik in zapisoval tožbe; zato so se vedno bolj množile slovenske razsodbe. Pri razpravah, posebno pri zapuščinskih, sem poučeval ljudi ne le o pravicah, marveč tudi o gospodarstvu. Sestavil sem

mnogo pogodb, s katerimi smo uredili premoženje, kolikor mogoče unificirali dolgove in jih preložili iz rok oderuhov na denarne zavode.

Goriška okolica, posebno Brda in Vipavska dolina, je bila prav močno v rokah oderuhov iz Gorice. V tisti dobi so se podirala velika laška posestva zaradi zapravljivosti plemičev lastnikov in je ljudstvo pokupovalo zemljo. Ker zadružništva med kmeti še ni bilo, so se kmetje zadolževali pri privatnikih za nakup zemlje. Brici in Vipavci so prekopavali prejšnje pašnike v vinograde in so tudi zato potrebovali kapitala. Pričel sem prav sistematičen boj z oderuhi. Nekoč sem imel kot bagatelarni sodnik soditi tako zadevo: Kmet si je bil pri nekem goriškem zasebniku izposodil 50 gld. in mu je leta nosil sadja, poljskih pridelkov, masla in kuretine, da bi bil plačal vso glavnico v kakih treh letih. Upnik pa je vse to sprejemal le kot tako imenovane «dobrote», t. j. kot darila. Tako so oderuhi zlorabljali preproste ljudi, da so jim posodili denar na menico, obenem si pa poleg obresti izgovorili dobrote, kar je pomenilo, da je moral dolžnik ob vsakokratni novini prinesti brezplačno del pridelka upniku. Ker si kmetje niso zapisovali in tudi niso prav ocenjevali dobrot, se je večinoma godilo tako, da je pri vseh teh dajatvah kapital ostal neplačan, včasih tudi obresti, pa so vsaka tri leta napravili novo menico na vedno višjo vsoto. Pri razpravi sem napravil pravilen račun in ugotovil, da upnik nima dobiti od dolžnika 50 gld., marveč dolžnik od upnika čez 100 gld. Ko sem to slovesno proglasil vpričo strank, je vplivalo kot strela. Ljudje so se začeli upirati odiranju in jeli iskati pomoči pri denarnih zavodih. Italijanski politiki pa so me odtlej vedno napadali po časopisju in rovarili pri mojih predstojnikih proti meni. Dosegli so končno, da so mi bile odvzete pravde in so mi ostale le zapuščinske razprave. Pa tudi to jim je bilo preveč in končno so mi odkazali le skrbstvo. A tudi tu nisem ostal dolgo.

Pregledal sem spise, ki so se tikali umobolnikov in ugotovil, da ni bil niti en spis v redu. Našel sem le mehanično izpolnjene tiskovine z nekaj vrsticami izvedenca psihiatra brez prejšnjega popisa bolnikovega duševnega stanja. Jel sem zahajati sam v javno umobolnico in ugotovil, da tam sploh ne pišejo tako imenovanega historiata in da izvedenci

često podajajo svoje mnenje na osnovi poročil strežnic in strežnikov, ne da bi bolnika pregledali. Nekoč je šlo za mlado ženo iz Dornberga, ki je bila nedavno porodila. Šel sem jo obiskat. Ko pridem v prvo nadstropje, zagledam čudno grd prizor. Kraj hodnika sta dve sestri usmiljenki s pestmi obdelovali neko bolnico. Ena od njiju je skakala kvišku, ko je zamahnila z roko, da bi dala večji učinek svojemu udarcu, pa so kar krila frlela okoli nje. Obe sestri sta bili tako zamaknjeni v svoje «zdravstveno» delo, da me precej časa nista opazili na drugem koncu hodnika. Ko me je prednica zagledala, je dala znamenje drugi in obe sta se pomirili. Ko sem pristopil bliže, sta se jeli izgovarjati, da imata v tej hiši grozno življenje, da so umobolne silno hude in se ne dajo drugače ukrotiti nego s tepežem. Na to nisem rekel nič, le ukazal sem, naj mi pripeljejo bolnico iz Dornberga. Vprašal sem za historiat. Sestri sta mi priznali, da ga ni. Čim sem se predstavil bolnici kot sodnik, je takoj pokleknila predme in me s povzdignjenimi rokami prosila, naj jo izpustim, ker je zdrava in hoče k svojemu otroku. Po porodu ji je bilo zavrelo mleko, kakor pravijo med ljudstvom, in je nekaj dni besnela. Otroka so bili odstavili in rešili, njo pa vtaknili v umobolnico. Že prve dni se je pomirila in je prosila usmiljenke in zdravnike, naj jo izpuste domov, a je nikdo ni hotel poslušati. Vprašal sem predstojnico, kako je to. Izgovarjala se je na mnenje zdravnikov, da je bolnica umobolna, da periodično besni in bi bila nevarna za življenje okolice. Ugotovil sem kot nezdravnik, da je žena popolnoma normalna in pozval oba zdravnika za drugi dan. Oba sta soglasno priznavala nepravilno postopanje in pristala na to, da se žena takoj izpusti iz umobolnice. Prišla je pozneje večkrat k meni vsa hvaležna. Od takrat so morali bolnike redno preiskavati. In to je bil vzrok, da so mi po nekaj mesecih vzeli tudi skrbstvo.

Poslej nisem imel pri sodišču drugega dela, kakor da sem bil dvakrat ali trikrat na teden član kazenskega senata pri okrožnem sodišču. Takrat sem bil že zašel v politiko in mi je bilo zelo ustreženo, da nisem imel pri sodišču preveč posla. Oba moja predstojnika, Devetak in Sbisà, sta imela pred menoj kot politikom precej respekta in sem se mogel pri sodišču docela prosto gibati.

Septembra leta 1894. sem se poročil z Marijo. Šla sva na ženitovanjsko potovanje skozi Videm pa čez Pontebo v kraje v nemških Alpah, kjer sem prebil svoja akademična leta, potem v slovansko Prago in Brno, na povratku pa sem ji razkazal Dunaj. Seveda sem se prepričal, kako skrajno nespametno je voditi mlado poročenko po svetu, namesto poiskati si zavetje za prve dneve ljubezni. Prvo leto po poroki, dokler me niso spravili v politiko, sem živel mirno in zadovoljno življenje ob strani Marije. Marija za druščino ni imela veselja, bila je najbolj srečna doma, saj je bila mlada gospodinja in ji je bilo vse novo. Glavna zabava v prvem letu nama je bila glasba. Marija je izborno igrala na klavir, jaz pa sem precej dobro poznal glasbeno literaturo. Naročil sem veliko Kubovo delo «Slovanstvo ve svých zpěvech» in sva vso zbirko po vrsti predelala: Marija je igrala, jaz pel. Ker je bila izprva vzgojena italijansko, francosko in nemško, Marija ni mogla razumeti slovanskih pesmi, zlasti ne narodnih. Ko pa sem ji raztolmačil besedilo in sklad pesmi, je polagoma začela spoznavati njihovo lepoto. In ko sem pozneje poizkusil zopet z nemškimi in francoskimi pesmimi, mi je Marija priznavala, da se ji sedaj v primeri s slovanskimi zde nekako prazne. Najbolj so se ji priljubile češke, poljske in ruske pesmi. Tudi z razposajenostjo in naivnostjo naše slovenske pesmi se je sprijaznila. Večkrat sva zaigrala in zapela pesem o majolčici, «Pa kaj se ti fantič v nevarnost podajaš» in druge. Poleti leta 1895. se je priselila k nama tašča s svastjo. Marija, ki je obe imela rada, me je jela nekako zanemarjati. Čutil sem, da je v družbi mame in sestre skoraj bolj zadovoljna nego v moji. Nisem je tudi mogel pridobiti za izlete v prirodo. Skoraj hvaležna mi je bila, ako sem šel v nedeljo sam na turo; ostala je rada sama in čitala.

Sestri Feliciti sem po svoji poroki obljubil, da ji pripeljem svojo ženko na obisk za veliko noč leta 1895. Prišla sva ob lepem vremenu in bila prav srčno sprejeta. Marija si je podnevi ogledala Ljubljano in okolico; zvečer pa smo bili precej dolgo v druščini. Legli smo že skoraj proti polnoči. Nisva še bila dolgo v postelji, ko se je potreslo s tako silo, da so podobe s sten naenkrat popadale na tla. Po stropu so se pokazale velike razpoke. Žena je začudeno pogledala,

medtem ko sem se jaz takoj zavedel, da je potres; saj je bilo za moje mladosti v Ljubljani več občutnih potresov. Planila sva kvišku in se oblekla. Ko se je ponovno potreslo, sva stopila med podboje vrat, ki so vedle v sosednjo sobo. Tudi tam je bila družina že pokoncu in je sestra vsa zbegana iskala oblačil za otroke. Ta soba je bila mnogo bolj poškodovana, ker je bila večja. Iz zidu je bil padel velik kos kamna skoraj na glavico speče mlajše deklice. Marija je bila po značaju silno mirna in ni kazala preplašenosti, četudi bi bila preplašena. Po kratkem posvetovanju smo sklenili, da bežimo na Turjaški trg, ker so se potresni sunki vedno ponavljali in je bila nevarnost, da se hiša poruši. Hiša, v kateri je sestra stanovala, je bila med vsemi hišami v Gosposki ulici najbolj poškodovana in so jo morali potem porušiti. Na njenem mestu stoji sedaj hiša Glasbene Matice. Po Gosposki ulici je bilo raztresenega polno odkrušenega zidu in strešne opeke. Srečno smo prišli na Turjaški trg, kjer smo se nastanili sredi trga. Ljudi je bilo že nekaj sto. Sunki so še ponovno nastopali in je s streh letela opeka. Oskalki so odleteli včasih tudi do srede trga in se nismo čutili več varne. Za otroke so manjkale še odeje, ker je bilo občutno hladno. Dekla se je ponudila, da se vrne v hišo ponje in jih je res čez kratek čas prinesla. Mati v strahu ni mogla najti vrhnje obleke in je bila zavita v rdečo posteljno odejo. Ko smo mislili, da se je gibanje zemlje nekoliko pomirilo, smo šli hitro drug za drugim tik zidovja po Gosposki ulici v Zvezdo. Tam je bilo že na tisoče ljudi. Videl si najrazličnejše obleke in odevala. Neki gospod se je izprehajal v sviticah, visokih škornjih, cilindru in zimski suknji. Tako so bili označeni strašljivci, ker v svojem strahu niso našli niti pravega oblačila. V Zvezdi smo bili izven nevarnosti, a potresne sunke smo čutili, ker so hiše okoli in okoli Kongresnega trga ropotale, ko so spuščale počeno opeko, veje na drevju so se močno tresle in pripogibale in od daleč je zvenel zamolkel šum padajočega kamna in opeke. Večina dimnikov se je sesula. Sestrina družina z nama vred je dobila drugo jutro prenočišče v telovadnici realke. Ostal sem v Ljubljani, dokler se ni zemlja pomirila in izginila vsa nevarnost.

VII. Vstop v politiko - Deželni poslanec in odbornik - Slovenska narodna stranka na Goriškem do razkola

(1895—1899)

Leta 1895. me je Andrej Gabršček povabil, naj kandidiram v deželni zbor. Izprva sem v mislih na družinsko življenje to ponudbo odklonil, češ da me politika ne veseli in da sem zadovoljen s svojim sodniškim stanom. Ko se je Gabršček skliceval, da imata dr. Anton Gregorčič in grof Alfred Coronini, voditelja slovenske narodne stranke, veliko vpliva in mi lahko izposlujeta enoletni dopust kot deželnemu odborniku, sem mu predlagal, naj s svojim vplivom dosežeta od sodne uprave, da ustvari okrajno sodišče na Kojskem v Brdih in tako združi vse briske Slovence v en okraj, mene pa naj pošlje tja za sodnika. Rekel sem, da bo to bolj ustrezalo mojemu značaju in narodnim koristim. S tem, da bom naše ljudstvo izobrazil umstveno in gospodarsko, bom narodni stvari več koristil nego s politiko. Čez nekaj dni se je Gabršček zopet vrnil k meni in dejal, da se je posvetoval z dr. Gregorčičem in grofom Coroninijem, ki oba apelirata name, naj sprejmem deželnozborski mandat za slovenska mesta in trge, da po volitvah pridem v deželni odbor namesto lenega, nesposobnega dr. Nikolaja Tonklija. Gabršček je posebno poudarjal, da ne reflektirajo name kot politika, ampak kot jurista, ki spravi delo v deželnem odboru v red in pripravi za deželni in državni zbor potrebne predloge narodnega, socialnega in gospodarskega pomena. Da se bom lahko temu delu posvetil, mi bosta Gregorčič in Coronini izposlovala takoj pri nastopu mesta deželnega poslanca in odbornika pri pravosodnem ministrstvu enoleten dopust.

Na Goriškem je takrat razsajal spor med narodnimi in klerikalnimi elementi. Zadnjim je bil priznan voditelj odvetnik dr. Josip vitez Tonkli; imel je zaslombo pri tistem delu duhovščine, ki se je zbiral okoli dr. Mahniča. Voditelj narodne stranke pa je bil dr. Anton Gregorčič, ki je bil prav tako kakor Mahnič profesor v bogoslovju. Z dr. Mahničem nisem prišel nikdar v stike. Gregorčiča in Tonklija sem pa poznal. Gregorčič je bil jako delaven in je gladko ter veliko govoril, dasi ni bil tak govornik, ki bi znal na mase vplivati. Tonkli je bil na videz precej ošaben, silno ponosen na pridobljeno plemstvo in se je čutil popolnoma varnega pod okriljem duhovščine. Posebne nadarjenosti pri njem nisem mogel ugotoviti. Bil je tudi redkobeseden in kot govornik nič posebnega. Njegov brat, tudi odvetnik, dr. Nikolaj Tonkli je bil deželni odbornik. Mesto deželnega odbornika so takrat smatrali za nekakšno sinekuro. V deželnem odboru je bil poleg njega dr. Josip Abram, doma s Krasa, izboren jurist, pa le počasen delavec brez energije in tudi brez političnega poklica. Kot deželni poslanec se sploh ni udejstvoval, svojo dolžnost kot deželni odbornik je pa vestno izpolnjeval, a kot uradnik, silno birokratično.

Jel sem se nagibati k sprejemu Gabrščkove ponudbe. Že po svojem značaju sem zahteval vedno mnogo intenzivnega dela; delo v uradu mi ni nikdar zadoščalo. Posvetoval sem se z Marijo, ki pa ni imela dovolj pojma o politiki in o pomenu ponudenega mi mesta; zdelo se ji je, da gre bolj za častno mesto. Pričakoval sem od nje, da mi bo sledila tudi pri mojem javnem delu. To pa ni ustrezalo njenim nagnjenjem. Stavil sem Gabrščku še pogoj, da pride namesto dr. Abrama v deželni zbor poleg mene dr. Otokar Rybař, ki bi se imel naseliti v Gorici. Hotel sem imeti poleg sebe človeka, v katerega imam polno zaupanje in s katerim bi enotno delala. Omenil sem že, da sva z Rybařem bila prav tesna prijatelja še iz dunajskih let. Gregorčič in Coronini sta pristala na to, da bo dr. Rybař protikandidat dr. Abrama v kuriji kmečkih občin na Krasu. Nato sem ponudbo sprejel v prepričanju, da dobim v deželnem odboru za sodelavca simpatičnega mi dr. Rybařa.

Volitve v kmečkih občinah so se vršile najprej (16. sept.). Po njihovem izidu sem bil silno razočaran: dr. Rybař je

propadel proti dr. Abramu. Takrat so bile volitve še indirektne, z volilnimi možmi. Ko so bili ti zbrani na volilnem prostoru v Sežani, jih je okrajni glavar, ki je volitev vodil, opozoril, da Rybař še nima trideset let in da torej njegova izvolitev ne bo mogla biti od deželnega zbora sprejeta in bi bili vsi njemu oddani glasovi neveljavni. Seveda je nastala med volilnimi možmi zmešnjava, razburjali so se nad tem, da jim je goriški odbor priporočil nesposobnega kandidata in tako sta prodrla dr. Abram in njegov sokandidat Muha, župan v Lokvah, z večino. Stal sem tik pred svojo volitvijo (19. sept.). Ako bi zaradi poraza dr. Rybařa odstopil, bi to zaneslo med volilce zmedo, a ne bi bil rad kriv, ako bi se volitve v trgih in mestih ne končale po namenih Gregorčiča in Gabrščka. Upal sem, da bom z zmernim dr. Abramom lahko delal; celo laskalo mi je, da bo delo v deželnem odboru na slovenski strani moje delo. Moja izvolitev je bila skoraj soglasna. Tolminski, kobariški, bovški in kanalski volilci so me dobro poznali, Ajdovci pa po glasu.

Pri volitvah je v slovenskem delu dežele vseskozi zmagala narodna stranka dr. Gregorčiča, na italijanski strani pa narodna liberalna stranka dr. Payerja. Slovenskih poslancev je bilo deset, italijanskih pa enajst, in deželni zbor ni mogel ničesar skleniti brez sporazuma, ako se je deželni glavar vzdržal glasovanja. Deželni glavar je bil grof Franc Coronini, ki je kot zaupnik dunajske vlade na Goriškem stal nekako nad strankama in zato ni glasoval. Kakor je bil ta položaj neugoden, vendarle Slovencev Italijani niso mogli terorizirati. Poleg izvoljenih poslancev je bil član deželnega zbora kot virilist goriški nadškof, takrat dr. Alojzij Zorn, ki se ni mešal v politiko in tudi ni izvrševal svoje virilne pravice v deželnem zboru. Bil je mehke narave, šibkega zdravja in silno občutljiv.

V politiki sem bil vedno realen. Zato sem računal na uspeh ali neuspeh po možeh, ki so predstavljali stranko, in ocenjeval osebe po njihovih sposobnostih in močeh. Dr. Anton Gregorčič je takrat slovel kot izredno nadarjen politik. Pozneje sem se prepričal, da je bila to le neka vrsta — rekel bi — malikovanja. Goriški Slovenci so potrebovali obožavanega voditelja. Prav mnogo je k temu pripomogel Gabrščck, ki je v «Soči» venomer pel Gregorčiču slavospeve

in omalovaževal vse, kar ni bilo njegove stranke. Gregorčič je bil izredno marljiv, prijazen in postrežljiv. Vsakomur, kdor se je obrnil nanj, je obljubil svojo pomoč in ga z obljubami odslovil. Kot državni poslanec se je tudi na Dunaju trudil in pritiskal kljuke v sprejemnicah ministrov, da bi podprl razne predloge. Nikdar pa ni zadel praktične poti, da bi se približal referentom za tiste zadeve in poskrbel za potrebno informacijo. Tako so tudi njega po ministrstvih odslavljali s praznimi obljubami. Ko sem vstopil v goriško politiko, sem seveda vzel Gregorčiča takega, kakršnega mi je entuziastično naslikal Gabršček, ki je takrat videl v Gregorčiču ideal politika, skoraj bi rekel, svojega očeta.

Poleg Gregorčiča je bil važna oseba v slovenski narodni stranki grof Alfred Coronini, strnič deželnega glavarja Franca Coroninija. Alfred Coronini se je zapletel z goriško mestno občino v neko težko pravdo, v kateri so ga bili celo priprli zaradi upora proti oblasti. Od takrat je italijansko stranko črtil iz vse duše. Slovensko je slabo govoril in mnogokrat smo morali slovenski goriški deželni poslanci v njegovi prisotnosti govoriti nemško. Bil je zelo energičen in imel je mnogo zdravega razuma, dasi za praktično delo ni imel dovolj znanja. Že kot grof je imel veliko ugleda med Slovenci. Ker je bil zelo radikalen in dosleden, je imel tudi silen vpliv na poslance. Mene je cenil zaradi mirne in trdne volje.

Še nekaj besed o drugih slovenskih deželnih poslancih. Profesor Ivan Berbuč, velik mož impozantne zunanjosti, je navadno malo govoril. Meni se je zdelo, da nekoliko bolj zamotanih položajev ni posebno hitro razumel in je zato raje molčal. Vedel se je pa jako majestetično, s čimer je marsikomu imponiral. Dr. Rojic je bil med goriškimi Slovenci čislan zdravnik, radikalno narodnega prepričanja pa iskren pristaš Gregorčičev in posebno grofa Coroninija. Muha, župan v Lokvah, in Klančič, župan v Podgori, sta bila spoštovana občinska načelnika brez posebnih svojstev. Blaž Grča, župnik v Šempasu, je bil iskren ožji pristaš Gregorčičev in jako delaven agitator za stranko. Ivan Lápanja, zemljemerec v Kobaridu, je bil poštena, a silno preprosta duša. Ko je prvič čital v deželnem zboru interpelacijo, ki sem jo sestavil jaz, se je tresel od razburjenosti.

V začetku je kazalo, da med slovenskimi deželnimi poslanci ne bo edinosti, ker sta bila dr. Abram in župan Muha izvoljena proti volji političnega društva «Sloge», ki je bilo središče slovenske narodne stranke. A takoj pri prvem sestanku deželnih poslancev 28. decembra 1895 je bil ustanovljen enoten klub, v katerega so stopili vsi razen dr. Abrama. Ta pa je izjavil, da bo v narodnostnih vprašanjih nastopal solidarno s klubom. Za predsednika kluba je bil izvoljen dr. Gregorčič, za njegovega namestnika Alfred Coronini, za tajnika pa jaz. Ko je «Soča» objavila to vest, je goriško ljudstvo skoraj enodušno priznavalo novo politično zastopstvo in je klerikalna struja dr. Mahniča in dr. Tonklija precej utihnila.

Ves program slovenske stranke, dr. Gregorčiča in Gabrščka, je bil boj za osvoboditev slovenskega življa na Goriškem od italijanske premoči, v prvi vrsti boj za slovenske šole v Gorici. Vlada je še vedno protežirala v Trstu in Gorici italijansko liberalno stranko. Uprava je bila nemška ali laška. Gospodarstvo je bilo docela v rokah Italijanov. Goriški trgovci in obrtniki so bili po večini zagrizeni Italijani in italijanaši, četudi so živeli skoraj izključno od Gorjanov in Ipavcev. Po poroki sem nameraval zahajati z ženo večkrat v italijansko gledališče. A že drugi ali tretji večer se je zgodilo, da so italijanski mladeniči, ki so me spoznali, jeli zvižgati in sem moral prenehati z obiskovanjem gledališča že zaradi žene. Razmere med Italijani in Slovenci so bile jako malenkostne na obeh straneh. Boj je bil bolj ali manj oseben, najhujši takrat, kadar je šlo za plačana mesta.

Ker je bilo težišče dela deželne samouprave že od nekdaj v deželnem odboru, so stranke skrbele, da izvolijo v deželni zbor nekaj juristov, ki bi bili potem voljeni v deželni odbor. Za slovensko stran sva prišla v deželni odbor oba jurista, dr. Abram in jaz; dr. Abram za kraške in vipavske občine, jaz pa za gorske. Imela sva tudi posebne stvarne referate. Med poslanci so me nekateri prav zavidali, da sem postal deželni odbornik. Posebno je to kazal Berbuč, ki je reklamiral mesto deželnega odbornika za rojenega Goričana in mi pri vsaki priliki očital, da sem Kranjec. Deželni odborniki so imeli plače 100 gld. na mesec, pa so tudi

sami reševali vse zadeve, ker ni bil pri deželnem odboru nastavljen noben jurist. Do mojega vstopa v odbor so res deželni uradniki pripravljali vse gradivo in često tudi sami napravili koncept rešitve. Plača razmerno ni bila velika, mojemu delu pač ni odgovarjala.

Na italijanski strani sta bila odbornika advokata dr. Luigi commendatore Payer in dr. Mario Verzegnassi. Zadnji je bil fanatičen, a pošten Italijan, ne posebno širokega znanja in obzorja. Dr. Payer pa je bil na glasu enega najboljših juristov v Avstriji in je imel precej vpliva na takratno upravno sodišče na Dunaju. Znan je bil po svojih juridičnih delih. Bil je železne delavnosti in energije in odločilna oseba v goriškem deželnem zboru, kjer je deloval že od leta 1861. Tudi kot advokat je imel obsežno upravno prakso.

Odličen človek je bil deželni glavar in predsednik deželnega odbora grof Franc Coronini. Imel je oporo v najvišjih krogih, saj je bil njegov oče učitelj cesarja Franca Jožefa. Bil je pravi kavalir, strogo avstrijskega mišljenja in liberalne smeri. Bolj je bil zaupna oseba osrednje vlade kot pristaš italijanske liberalne stranke, h kateri so ga nekako šteli. Šel je namreč s to stranko le, kolikor jo je avstrijska vlada priznavala in podpirala, in toliko je bil tudi angažiran proti slovenski narodni stranki. Niti v deželnem zboru niti v odboru ni hotel nikdar odločiti v svojim glasom, ako se nismo sporazumeli.

Tako smo si v deželnem odboru stali nasproti na eni strani Payer in Verzegnassi, na drugi pa Abram in jaz. Pri sporih političnega in narodnostnega značaja sva šla z dr. Abramom vedno skupaj, pa če je bilo še tako kočljivo vprašanje. Pri juridičnih sporih Verzegnassi ni štel, Payer, Abram in jaz pa smo jih vodili vsak samostojno in tudi glasovali samostojno. Pri strogo civilnih vprašanjih se je Abram vedno izkazal kot odličen veščak. Ker sem stal novinec v javni upravi nasproti dvema takima možema, kakršna sta bila Payer in Abram, sem moral pregledati vso zgodovino deželnega zbora in odbora od leta 1861. dalje in proučiti gospodarske probleme dežele ter finančne, občinske, cerkvene in sploh vse upravne zakone in odredbe. Nisem hotel zaostajati v znanju za njima. Lahko rečem, da nisem nikdar poprej kot jurist toliko proučeval zakonov in komentarjev

kakor od jeseni 1895. leta pa do 1897. leta. Navadno sem bil že ob štirih zjutraj, tudi pozimi v nekurjeni sobi, za spisi in knjigami. V razmerno kratki dobi sem postal kos Payerju in Abramu. V deželnem odboru so se zaradi tega spori med menoj in Payerjem vedno bolj poostrevali in raztegovali. Abram mi je nekoč prav nezadovoljno očital, da je svoj čas deželni odbor navadno v eni uri končal seje, odkar pa sem jaz v odboru, so se raztegnile na dve uri, tako da često ne pride pravočasno niti do večerje. Končno je postal tako nervozen, da je nekoliko minut pred sedmo uro vstajal in odhajal na večerjo.

Payer je spočetka proti meni navil osorno, skoraj surovo struno. Bil sem takrat c. kr. adjunkt, torej uradnik 9. razreda, razmerno mlad. Payer je nekoč to precej ostro poudaril in izrekel neko zaničljivo opazko. Takrat sem mu zalučal v obraz: «Gospod doktor, res sem še podrejen sodni uradnik, a sem tudi deželni poslanec. Pripravljen sem na vsak pošten spor z vami in znam tudi varovati obliko proti vam kot starejšemu politiku. Ako pa mislite žaliti, potem sem tudi jaz pripravljen.» Pri tem sem dvignil roko. Vsi trije poleg naju prisotni, oba odbornika in deželni glavar, ki je bil prav aristokratsko finega vedenja, so nad mojo drznostjo ostrmeli in onemeli. Glavar je bil zaradi mojega nastopa tako razburjen, da je pri podpisovanju spisa namesto sipe zlil na papir črnilo. Onemel je pa tudi Payer in me od takrat ni nikdar več niti poizkusil žaliti. Ko je Payer pozneje praznoval osemdesetletnico, mi je na mojo pismeno gratulacijo odgovoril in mi izrekel tole priznanje: «Vi ste bili edini deželni poslanec, ki mi je bil kos in ki sem ga kot nasprotnika spoštoval. Nikdar niste bili zavratni, naravnost ste šli proti nasprotniku.»

Tudi v deželnem zboru se je vršil ves stvarni boj med Payerjem in menoj. Vse drugo je bilo stranskega pomena. V bistvu sva politične in juridične boje reševala midva. Ko je Franc Coronini odstopil kot deželni glavar, je bil na njegovo mesto imenovan Payer. Na njegovo mesto v deželni odbor je prišel dr. Marani, ki še sedaj izvršuje advokaturo v Gorici in je menda še predsednik tamošnje odvetniške zbornice. Ta se ni nikdar zapletel v kake spore z menoj, izprva zato, ker je bil pač novinec, pozneje pa zaradi svoje

diskretnosti. Moje mnenje je vedno spoštoval in še po vojni v odvetniški zbornici ni odločil o nobeni važni stvari, ne da bi se prej z menoj posvetoval. Ostala sva si v deželnem odboru nasprotnika še vedno Payer in jaz.

Jezikovno vprašanje je bilo v deželnem zboru že davno rešeno tako, da so Slovenci govorili slovensko, Italijani pa italijansko; ako je bilo potrebno, so tej ali oni strani na kratko tolmačili govore. V deželnem odboru pa je bil do mojega vstopa uradni jezik italijanski. Moj prednik dr. Nikolaj Tonkli in dr. Abram (tudi še nekaj časa po mojem vstopu) sta poročala italijansko. Svoj čas se je bil dr. Lavrič temu uprl, a ker so ga preglasovali, se je odpovedal odborništvu, nakar je ostalo vse pri starem. Jaz sem prècej prvi dan v deželnem odboru poročal slovensko. Italijanska odbornika sta protestirala in deželni glavar je vljudno poudarjal, da je od ustanovitve deželnega zbora in odbora, torej skoraj nad trideset let, bil oficielni jezik odborov vedno italijanski in da me zato prosi, naj poročam italijansko. Odgovoril sem, da sem zastopnik slovenskih trgov in da bom zato govoril slovensko. Ako si gospodje vedó proti temu pomagati drugače, naj to store. To sem povedal tako odločno in mirno, da sem jim zaprl sapo. Od takrat sem brez ugovora pisal in govoril izključno slovensko.

Takoj po izvolitvi v deželni odbor sem po kratkem pregledu dela zadnjega leta ugotovil, da niti na italijanski, niti na slovenski strani ni bilo pripravljenega mnogo gradiva za deželni zbor. Po spisih sem videl, da deželni odborniki niso hoteli izdelovati predlogov, za katere so že naprej vedeli, da obudé v deželnem zboru spor. Glavni boj v deželnem zboru se je bíl za denarne podpore posebno gospodarskim podjetjem in zlasti za napravo javnih del, kakor cest in šol. Naprava in vzdrževanje šol in cest je bila po deželnem zakonu dolžnost okrajev. Vsak okraj je imel svoj šolski in cestni odbor, ki je imel pravico nalagati doklade na direktne davke. Ker pa v slovenskem delu dežele ni bilo industrije in trgovine, so davki težili skoraj izključno slovenskega kmeta. Vsi dohodki od goriškega mesta in tvornic v Furlaniji so šli na korist italijanske strani. Italijani so izračunali, da prihajata dve dvetjini deželnih dohodkov s strani Italijanov in le ena tretjina s strani Slovencev, in po

tem ključu so delili tudi deželne podpore. Slovenci smo pa zavzemali stališče, da živi Gorica od slovenske okolice in da bi se morale deželne podpore deliti vsaj na polovico, ako ne že večji del slovenskemu prebivalstvu, ki je v večini. V tem smislu se je bil boj za vsako podporo. V začetku nisem imel še zadostnega pregleda in nisem mogel zato pripraviti mnogo predlogov. Zanašal sem se tudi preveč na Gregorčiča, pa nisem dobil nobenih navodil. Pripravil sem vendar nekaj predlogov; najvažnejši je bil predlog za podporo za zgraditev ceste iz Soče v Trento. Italijani so pa odklanjali vse predloge, ki so merili na korist slovenskega dela dežele. Tako zaradi zavisti Italijanov v deželnem zboru nismo prišli nikamor.

Da spravimo vsaj cestne podpore pod streho, smo v slovenskem klubu sklenili, da skušamo pridobiti škofa za to, da pride k seji, na kateri bi spravili na dnevni red vse svoje predloge, ki bi z njegovim glasom prodrli. Predlogi so bili tako in tako zgolj gospodarski. Klub je poslal k škofu Coroninija, Lapanja in mene; mene po prizadevanju Coroninija, ki me je imel za dovolj energičnega in nepopustljivega. Sploh se je Coronini pri vsakem važnem delu obračal in zanašal name na veliko nezadovoljstvo Berbuča in Gregorčiča, ki pa je ostalo še pritajeno. Nadškof Zorn je bil sploh nervozen in se je politike ogibal, ker je vedel, da ga bodo Italijani napadali, ako pride na korist slovenske delegacije v deželni zbor. Bil je že obveščen o naši nameri in zato skrajno vznemirjen, ko smo prišli k njemu. Ko smo se mu predstavili, sta mu grof in geometer ponižno priklonjena poljubila roko, jaz pa sem mu roko krepko potresel. (To malenkost omenjam le zaradi tega, ker so mi pozneje po razkolu med poslanci očitali to vedenje kot veliko brezobzirnost.) Zorn se nam dolgo ni vdal, nervozno je mencal na svojem sedežu, sezuval svoj pantofel zdaj na eni, zdaj na drugi nogi, pa zopet potiskal nogo vanj in ga obuval. Nisem ga spustil iz rok. Ko sem končno vse njegove pomisleke pobil, nam je obljubil, da pride. Pristop škofa v deželni zbor je bila prava senzacija za goriške politične razmere, a seveda tudi precedenca za pozneje. Na tisti seji deželnega zbora so bili sprejeti vsi predlogi slovenske strani z enim — škofovim — glasom večine. Po vsem slovenskem delu

dežele je od veselja završalo. Trentarji so dobili svojo cestno zvezo z Bovcem in svetom. Od vseh strani sem dobil priznavanja občinskih zastopstev. Posebno občine iz soške doline so pozdravljale mojo interpelacijo zaradi predelske železnice. Interpelacije so bile sploh taktičnega pomena, nekaka napoved boja vladi in italijanski strani. Prèvcej prvo leto sem jih fabriciral precejšnje število, enega samega dne devet, ki smo jih porazdelili med poslance, da so jih na seji čitali.

Stremel sem za tem, da ostanemo poslanci v ozkem stiku z ljudstom, in delal na to, da je politično društvo «Sloga» prirejalo javne shode. Zelo lep shod je bil prvi pri Šempasu. Najprej je govoril Gregorčič, precej monotono in dolgovezno. Za njim sem nastopil jaz precej temperamentno in sem naravnost revolucionarno vplival na številno občinstvo, ko sem kazal na razvaline gradov nekdanjih nemških in laških graščakov nad Vipavsko dolino in vzkliknil: «Kakor se je naš rod otresel verig tujih graščakov, tako se mora otresti italijanske nadvlade in postati svoboden na svoji zemlji.» Žel sem viharno odobravanje, a hkrati tudi zavist dr. Gregorčiča, ki je bila eden glavnih vzrokov poznejšega razkola.

Dr. Stanič, pri katerem sem pozimi leta 1898. vstopil kot koncipient, je bil v gimnaziji sošolec Gregorčiča in Mahniča. Medtem ko je visoko čislal Mahničev značaj, pa Gregorčičevega ni. Za prvo mesto v razredu sta se potezala Gregorčič in Mahnič. Kadar ni uspel, Gregorčič ni mogel skrivati zavisti proti Mahniču. Gregorčič in Stanič sta skupaj stanovala; Stanič je bil jako živ, Gregorčič pa silno marljiv. Svoje naloge je skrbno skrival pred sošolcem Staničem, da bi jih ne prepisoval. Nekoč se je vendar Staniču posrečilo, da mu je iz nezaklenjenega predala izmaknil latinsko nalogo in jo prepisal. Pri tem je celo popravil majhno napako, ki jo je bil Gregorčič prezrl. Ko je profesor vračal naloge, sta bili edini brez napake Mahničeva in Staničeva. Gregorčiču se je že v šoli pobesil nos, ko pa sta s Staničem stopila čez prag doma, je dal Staniču krepek sunek pod rebra rekoč: «Ti si prepisal mojo nalogo!» Značilna poteza iz mladih let!

Zavist je bila tista lastnost, ki je Gregorčiča napravila krivičnega. Od shoda v Šempasu sem opazil, da Gregorčič ne mara shodov in posebno, da ne mara nastopati skupaj z menoj. Coronini in Gabršček pa sta bila silno zadovoljna z uspehi shodov, ki so se vrstili po vsej deželi. Na njih sem poudarjal posebno gospodarsko stran, pa tudi grajal razmere pri politični in sodni upravi in povsod oživljal ljudstvo za avtonomno delo. Navadno sem o shodih obširno poročal v «Soči» in tako utrdil vsebino govorov. Italijani so nezadovoljno gledali, kako se politično delo med goriškimi Slovenci oživlja.

V začetku leta 1896. me je poslal deželni odbor poleg Payerja v deželni šolski svet. Temu je predsedoval navadno namestnik za Primorsko, ki je bil do leta 1898. baron Rinaldini, za njim pa je prišel grof Goess. Mesto v deželnem šolskem svetu so posebno goriški profesorji smatrali za silno važno, češ da gre za pridobitev slovenske srednje šole in osnovne šole v Gorici. Seveda so imeli pri tem tudi tihe želje, naj bi slovenski zastopnik izposloval kolikor mogoče več imenovanj in napredovanj slovenskih profesorjev. V vsej dobi šestih let, ko sem bil v šolskem svetu, ni prišlo do posebno važnih sklepov. Kmalu sem opazil, da ima vlada jako premišljeno taktiko, da spravi v Trst in Gorico kolikor mogoče nemških profesorjev in preskoči domače moči. Godilo se je to tako, da je vlada stavljala predloge za take skupine posameznih strok, za katere ni bilo izprašanih slovenskih kandidatov. Poleg tega so bili vsi nemški kandidatje odličnjaki in so njihova izpričevala prav zatemnjevala izpričevala naših kandidatov. Včasih se res pri najboljši volji ni bilo mogoče zavzemati za slovenskega kandidata. Seveda je bilo potem očitanja.

Spominjam se iz šolskega sveta neke disciplinske zadeve, ki je takrat precej vzburila učitelje, učence in občinstvo. Šlo je za to, ali naj se dijaki, ki so zašli v bordel, strogo kaznujejo. Profesorski zbor je namreč ogorčeno predlagal izključitev več dijakov, fantov od 16. do 18. leta; a ovadil jih je profesor, ki je sam zahajal v bordel. Gospodje v šolskem svetu so bili vsi moralno užaljeni nad izprijeno mladino. Povzel sem besedo in postavil tezo: «Ako profesor daje sam slab vzgled, je bolj kazniv kakor mladina, ki se morda

niti še ne zaveda posebnega greha. Ko se je razvil v njej spol, ga mladina teže obvladuje, ako ni nobene zavore, nego odrastel mož. Dokler se torej ne izkaže, da ima mladina potreben pouk, in dokler ji ni mogoče očitati, da vrši spolno občevanje iz nizke strasti, toliko časa je ni kaznovati, na noben način pa ne tako, da se ji zaradi nepremišljenega ali nerazumljenega prestopka vzame mogočost nadaljevanja študij in prepreči pot v življenje.» Pričakoval sem od brumnih gospodov ostrega odpora. Na moje začudenje pa mi je dal predsednik grof Goess popolnoma prav, da je zahtevati najprej od profesorjev, da dajejo vzgled, in pa, da naj se mladina primerno pouči. Gospodje kolegi so bili seveda še mnogo bolj presenečeni, da je cesarski namestnik šel z menoj pri tako kočljivem vprašanju in izpregovoril odkrito besedo o problemu, ki ga v naši družbi obravnavamo vedno bolj ali manj hinavsko.

Omenil sem že, da sta mi Gregorčič in Coronini obljubila, da mi bosta takoj pri nastopu mesta deželnega poslanca in odbornika izposlovala enoleten dopust pri sodišču. Nista pa mogla držati besede. Morda sta se tudi premalo potrudila za to pri justičnem ministrstvu. V začetku, dokler me pri sodišču niso razbremenili, kakor sem v prejšnjem poglavju razložil, sem bil silno zaposlen. Vedno pa je še bila mogočost, da me zopet preobložе z delom ali pa mi naložijo kake nevšečne posle pri sodišču. Po končanem prvem zasedanju deželnega zbora pozimi leta 1896. sem se ponovno obrnil na Coroninija in Gregorčiča, da izpolnita svojo obljubo. Takrat sta končno izjavila, da ne moreta ničesar opraviti. Šel sem sam na Dunaj k justičnemu ministru grofu Gleispachu. Minister je sprejemal le ob določenih dnevih in sluga me ni hotel pustiti k njemu, češ da ni sprejemni dan. Skoraj vsilil sem mu svojo vizitko, da jo je vendarle nesel ministru. Predstavil sem se mu v njegovem kabinetu, pa je takoj nezadovoljno zmigal z glavo. Ko sem mu razložil svoj položaj, mi je precej osorno odgovoril, da mi kot sodnemu uradniku ni treba politike. Ko sem poudaril, da bi bilo tudi na korist sodne uprave, ako ima pri zbornem sodišču vsaj enega sodnika, ki pozna ne le civilne zakone, ampak tudi upravne, mi je zopet osorno odgovoril, da sodna uprava ne potrebuje sodnikov, ki poznajo vse mogoče za-

kone, ampak je zadovoljna s sodniki, ki poznajo dobro obči državljanski zakonik, kazenski zakon in oba procesa, civilni in kazenski. Sodni upravi ni treba genialnih ljudi, marveč udanih uradnikov povprečnih sposobnosti. Opozoril me je, da izide v kratkem nov civilni proces in da je moja dolžnost, študirati ga, ne pa izgubljati svoje moči pri političnem delu. Navajal sem mu še razlogov za svoj dopust. Na to je pripomnil, da je tudi on bil deželni poslanec, pa mu ni bil potreben dopust. Tu sem ga prijel za besedo: «Gospod grof, ravno ste mi očitali, da ni bilo treba, da sem se podal v politiko, a tudi vi ste kot mlad sodni uradnik čutili potrebo dati svojo moč državi pri javnem delu. Upravičen sem torej tudi jaz, da vršim posel deželnega poslanca v javnem interesu. Ne prosim dopusta za svojo osebno korist, marveč zato, da lahko dobro opravim posel, ki sem ga sprejel po zaupanju volilcev.» Te besede so gospoda ministra precej razjezile. Vrgel mi je: «Mit Ihnen ist nichts zu machen — Z vami se ne da nič opraviti», in mi obrnil hrbet.

Četudi se je prav vse delo v deželnem odboru na slovenski strani osredotočilo polagoma v mojih rokah, ker se ga je dr. Abram bolj ali manj ogibal, sem ga vendarle zmagal, in ko je bilo treba leta 1897. napeti vse sile v deželnem zboru in odboru, sem bil na svojem mestu kljub temu, da sem moral obenem vršiti svoje sodniške dolžnosti.

Po prvem zasedanju deželnega zbora leta 1896. in po enoletnem delu v deželnem odboru sem dobil pregled potreb slovenske dežele. Ena najnujnejših zadev je bila ureditev deželnega šolskega zaklada. Šolsko breme je bilo za slovenske občine pretežko. Medtem ko so na italijanski strani imeli precej šolskih poslopij zgrajenih že od prej, je bilo na slovenski strani treba prav mnogo novih. Odkar je bil izdan deželni šolski zakon, so slovenske občine prav tekmovale, da dobi vsaka svoje šolsko poslopje. Prav značilno je za slovenski del Goriške, da stoje vsa šolska poslopja na izredno lepem, vidnem kraju, kakor male trdnjavice, ki se dvigajo nad vasjo, trdnjave slovenske kulture. Saj je pred vojno slovenski del Goriške prekosil furlanskega in je med Italijani bilo več nepismenih kakor med Slovenci (16% proti 6%). Z ustanovitvijo deželnega šolskega zaklada bi se stroški za zgradbo novih šolskih poslopij preložili na vso

deželo, torej tudi na mesto Gorico in industrijske kraje Furlanije. Zato sem pripravljal poleg raznih predlogov za napravo novih cest in gospodarskih amelioracij tudi načrt zakona o deželnem šolskem zakladu. Dalje je slovenski del dežele zanimalo dvoje železniških vprašanj: predelska železnica, ki bi vezala Trst s Trbižem po Soški dolini, in vipavska železnica, ki je bila že koncesionirana in trasirana od Gorice do Ajdovščine. S predelsko železnico je bilo težavno, ker glede nje odločilni tržaški krogi niso bili istega mnenja, in zlasti, ker je avstrijska vojaška uprava smatrala tako železnico za strategično preveč izpostavljeno. Pač pa je bilo uspešno moje delo za vipavsko železnico. Dosegli smo varianto, ki je bila ugodna za glavni trg vipavske doline, Ajdovščino. Zanimivo je, kako malenkostna je bila vojaška uprava pri tako važnih vprašanjih. Pri prvem obhodu trase je zastopnik vojnega ministrstva izjavil, da mora biti vipavska železnica tako zgrajena, da je v primeru vojne krita proti sovražnemu ognju. Zaradi tega je trasa tekla skrita ob strugi Vipave do izliva Hubla in je potem ob Hublu krenila proti severu na Ajdovščino. Nova trasa pa bi bila izpeljana nad vipavsko strugo naravnost na Ajdovščino brez ovinka. Pri drugem obhodu pa je zastopnik vojnega ministrstva izjavil, da je za vojaštvo skoraj vseeno, kako se trasira železnica, ker zna moderna vojaška tehnika razrušiti železnice kjersibodi. In zaradi tiste variante se je bila zgradba zavlekla najmanj za tri leta! Velike spore pri vipavski železnici so povzročila vprašanja razdelitve delnic, sestave upravnega odbora železnice in oddaje gradbe. Ker se prejšnje slovensko zastopstvo ni brigalo za ta vprašanja, občine niso kupile nobene delnice. Podjetje je bilo že izročeno neki italijanski gradbeni firmi. V kratkem času se nam je posrečilo, da so občine podpisale za 100.000 gld. delnic, da smo pridobili lastnega podjetnika v kapitalistu Gorupu iz Trsta, oziroma z Reke, in tudi, da je uprava prišla v naše roke. V ta namen je bilo treba pridobiti vipavsko ljudstvo in ga poučiti o važnosti teh vprašanj. To je bila ena mojih najuspešnejših akcij. Sklical sem velik shod v Dornbergu. Ko je bil shod že razglašen, me je napadla močna hripa in imel sem hudo mrzlico. A kljub njej sem se odpeljal na shod in v nekaj urnem govoru pridobil dolenjo Vipavsko

GORIŠKA KNJIŽNICA Nova Gorica

dolino za svoje načrte. Drugi velik shod je bil v Ajdovščini. Na njem smo bili skoraj vsi deželni poslanci. Glavni govor sem imel jaz. Tako je bila vzburjena vsa Vipavska dolina. Bilo je prvo veliko gospodarsko podjetje v slovenskem delu dežele, ki smo ga spravili v svojo oblast. Gradba železnice je prinesla precej gospodarskega življenja v Vipavsko dolino in uspeh naše akcije je dal ljudstvu dokaj samozavesti.

Delo poslancev je živahno in uspešno spremljala «Soča» pod veščim uredništvom Gabrščka. Andrej Gabršček je rojen žurnalist, menda najboljši med Slovenci. «Soča» se je zlasti odlikovala po lepem slovenskem jeziku iz domačega kobariškega kraja. Gabršček je bil ves v ognju za narodne slovenske pravice in je takrat prav nesebično zastopal interese vodstva dr. Gregorčiča. Za tiskovno propagando med ljudstvom nismo mogli imeti boljšega glasila od «Soče» in sposobnejšega človeka od Gabrščka. Lastnih političnih idej Gabršček ni zastopal in jih tudi ni imel. Kakor društvo «Sloga» in zastopstvo v deželnem zboru, tako tudi «Soča» ni imela nobenega političnega programa — šlo je le za osvoboditev slovenskega plemena od laške nadvlade, kulturne in gospodarske. Gabršček je videl v trojici Gregorčič, Coronini in Tuma najprikladnejše zastopstvo in je bil takrat tudi prepričan, da smo med seboj docela skladni; sam pa je zavestno čutil, da je neobhodno potreben kot žurnalist v četvorici.

Res se je ves slovenski del dežele narodno zbudil in oživel. Narodnostni boj se je jel koncentrirati proti mestu Gorici in v njem. Gorica je odločala v gospodarstvu in politiki in treba je bilo najprej zlomiti italijansko premoč v njej. V deželnem zboru se je boj med italijansko in slovensko delegacijo vedno bolj poostreval in niti ena niti druga stranka ni mogla spraviti pod streho predlogov, ki bi bili na korist le enega dela dežele. Ker ni bilo več računati na sodelovanje škofa, smo zašli v pravo zagato. V deželnem zboru ni bilo mogoče doseči ničesar. Med slovenskimi poslanci je sicer navidezno vladala popolna sloga, a jel sem opažati korak za korakom, da je Berbuč vztrajno rovaril proti meni; z Gregorčičem se je že bolj ali manj zvezal in skušal je pridobiti grofa Coroninija na svojo stran. Gregorčič je vodil neko cincavo politiko brez vsakega pravega cilja. Kadar sem se zavzel za kak predlog, nisem nikdar zatrdno vedel, da dobim

pri soposlancih tisto podporo, ki je bila potrebna. Premišljal sem, kako iz te zagate. Ocenil sem, da je dan moment, ko je treba ljudstvo fanatizirati in pridobiti za skrajne žrtve. Da bi poostrili politični položaj, naj bi slovenska delegacija pred ljudstvom izrekla, da v deželnem zboru zaradi nastopanja italijanskih poslancev sploh ni mogoče nobeno delo več in da stopajo zaradi tega slovenski poslanci v abstinenco, t. j. bojkotirajo deželni zbor. Z abstinenco bi se ves politični boj preložil med ljudstvo. Hkratu pa bi se lotili važnejšega posla, nego je bilo jalovo delo v deželnem zboru: organiziranja gospodarske moči goriških Slovencev. S tem svojim predlogom sem v vodstvu takoj prodrl.

Ko je bila abstinenca proglašena, je po vsej goriški deželi zašumelo od nevolje proti italijanskemu terorizmu in vse se je organiziralo za bojkot italijanske trgovine in obrti. Ta bojkot smo proglasili z gesli «Pomagaj si sam in bog ti pomore!» in «Svoji k svojim!». To zadnje geslo je naravnost čudovito vplivalo med našim ljudstvom. Ustanovili smo vrsto prodajalnic in obrti. Potoval sem po vsem Slovenskem, da bi pridobil sposobne obrtnike, trgovce in bančne uradnike. Italijani so kmalu prav do kosti občutili slovensko gospodarsko konkurenco. Obrnili so se za pomoč na vlado, poslali so deputacijo na namestništvo. Vlada je res šla Italijanom na roke in je, kolikor je mogla, pobijala geslo «Svoji k svojim!» Po vsej deželi so nastajale rabuke proti Italijanom in tudi tu je državno pravdništvo stalo na strani Italijanov. Žal so tudi nekateri sodniki slovenskega rodu, pač pod vplivom vlade, silno strogo nastopali proti slovenskim izgrednikom.

Na shodih smo namreč pridno pojasnjevali, zakaj je prišlo do abstinence in navajali smo vse krivice, ki se gode slovenskemu ljudstvu s strani Italijanov pod okriljem vlade. V kratkem času je prikipela navdušenost slovenskega ljudstva do upornosti. Mladina v Brdih se je pripravljala, da dejansko napade Gorico in razruši trgovine znanih zagrizenih goriških Italijanov. Precejšnje krdelo briskih mladeničev, oboroženih s koli in kamni, je res prikorakalo do soškega mostu, tu pa so jih orožniki zavrnili. Drugo krdelo se je zbralo v Vrtojbi in prišlo v mesto. Poklicali so na pomoč celo stotnijo vojakov, ki so z nasajenimi bajoneti pri-

hiteli iz vojašnic. Vrtojbski fantje, ki jih je bilo samo okrog 50, so pred vojaštvom pobegnili. Pot je šla mimo justične palače in po Šempetrski cesti, ki je bila obrobljena na obeh straneh z grmovjem. Izza grmovja so fantje lučali kamne na vojaštvo. Sicer so ubežali, vendar se je orožništvu drugi dan po ovaduhih posrečilo izslediti vse fante. Predsednik kazenskega senata je bil sodni svetnik Okretič (poznejši predsednik stola sedmorice odd. B. v Zagrebu), ki takrat ni poznal milosti.

Največji shod v tej kampanji je bil v Šempetru. Zbralo se je nekaj tisoč ljudi. Orožništvo je bilo ojačeno in pripravljeno. Komisar je bil Prinčič, rojen Slovenec, a poitalijančen. Gregorčič je govoril kakor po navadi precej dolgovezno, a razburjeno ljudstvo je vsako najmanjšo zabavljico na račun Italijanov sprejelo z odobravanjem. Ko sem povzel besedo jaz in jel ostro prijemati vlado in italijansko ošabnost, je ljudstvo prekinilo vsak stavek z urnebesnimi kriki in padali so gorki medklici na račun vlade. Tako so jeli orožniki posegati vmes in je menda končno komisar shod razpustil. Gregorčič in Berbuč, ki sta sedela za menoj, sta mi za hrbtom šušljala, naj mirujem, kajti sicer pride do rabuke. Vedel sem, da je na meni, ali se ljudstvo postavi orožnikom v bran. Komisar je že dajal orožnikom povelje, naj napravijo siloma prostor. Uvidel sem, da bo tekla kri. Res je sila že marsikaterikrat rodila svobodo, osredotočila moči in voljo mase, vendar nisem hotel v tem položaju tirati stvari do skrajnosti. Zadoščalo je nekaj pomirjevalnih besed, da si poiščemo pravice drugod in če treba tudi s silo, pa se je ljudstvo na poziv začelo mirno razhajati. Ta shod mi je bil v veliko zadoščenje in hkrati pouk. Svest sem si bil tega, kako govornik ob pravem času in s pravo besedo zavlada maso, da mu slepo sledi. Spoznal sem, kako se pri intimnem stiku govornika z množico čustvovanje in volja medsebojno prelivata. Zavedal sem se tudi razlike med golo demagogijo in vodstvom. Nisem izkoriščal nebrzdanega navdušenja ljudstva in ni me potegnilo za seboj. Čeprav so vrele čustvene besede iz mene, sta me vendar vladala hladni razum in odločna volja. Ostal mi je pred očmi cilj in končni uspeh.

Ti dogodki so bili odločilni, da je italijanska stranka uvidela, da je slovensko ljudstvo pripravljeno iti za svoje pravice tudi v boj, a tudi vlada je spoznala, da po dosedanji poti v deželnem zboru in v deželi ne pojde več.

GORIŠKA LJUDSKA POSOJILNICA IN ŠOLSKI DOM

Goriška ljudska posojilnica je bila ustanovljena leta 1884. Med ustanovitelji so bili Gregorčič in oba Tonklija. Avstrijska liberalna vlada je bila leta 1873. izdala zadružni zakon z namenom, da pospešuje gospodarstvo kmetov in obrtnikov, a je izprva računala, da se posluži te dobrote le nemški kmet in obrtnik. Smatrala je, da je slovenski kmet le malo goden za gospodarsko organizacijo. Zato so takrat politične in sodne oblasti delale vse mogoče zapreke pri ustanavljanju zadrug in društev. Tudi sodišča takrat še niso imela ustanovljene prakse glede zadružnega zakona in so po svoje — večinoma na škodo slovenskega prebivalstva — tolmačila zakonska določila. Prošnje za ustanovitev Goriške ljudske posojilnice so se odlagale in prelagale, če se ne motim, skoraj poldrugo leto, preden je bilo mogoče začeti s poslovanjem. Prvi predsednik je bil dr. Gregorčič. Blagajnik je bil v času, ko sem jaz vstopil v politiko, profesor dr. Fran Kos, znani zgodovinar. Bil mi je zelo prijazen, ker je videl mojo delavnost, in jel je vzbujati v meni zanimanje za posojilnico. Pravil mi je, da se nihče razen njega ne briga za zavod, ki je jako varen, in da je on prav za prav ves odbor. Kot deželni poslanec in odbornik sem se seveda zanimal za ta edini važnejši slovenski denarni zavod na Goriškem in jel proučevati njegove knjige in denarno gospodarstvo. Nabavil sem si tudi potrebno knjižnico, proučil oba sistema zadrug Raiffeisena in Schulze-Delitscha, ter knjigovodstvo. Leta 1896. sem bil izvoljen v odbor. Poslovanje je bilo dotlej silno enostavno. Reklame za nabiranje hranil ni bilo prav nobene in ljudje so se skoraj bali vlagati denar. Posojilnica je poslovala v hiši dr. Tonklija v precej skriti ulici sv. Ivana. Delal sem na to, da se posojilnica preseli in da dobi stalnega uradnika. Po shodih in v «Soči» smo jeli opozarjati nanjo. Jele so prihajati vloge in ljudje so začeli podpisovati deleže. Posojilnica se je

vedno bolj živahno razvijala in ko smo pričeli z bojkotom italijanskih trgovcev z geslom «Svoji k svojim!», so jeli kmetje dvigati denar pri «Monte di Pietá» (zastavljalnica in z njo združena hranilnica, ki jo je vodil kuratorij, v katerem sta bila poleg škofa dva goriška župnika) in ga nalagati v posojilnico. Posojilnica je posojala na pogodbo, sem in tja na vknjižbo ali pa na menice s poroštvom. Kaki nazori so vladali o menici, kaže dejstvo, da so menice skrbno zaklepali v blagajno in odklanjali njihovo eskomptiranje kot jako nevaren posel. Dr. Kos mi je to razlagal s tako primero: Eskomptiranje menice je prav táko ravnanje, kakor če hoče človek, ki ima preveč gotovine, pomnožiti svoje premoženje tako, da sezida hišo, nanjo vzame hipoteko, z izposojenim denarjem zida zopet hišo in si nanjo zopet izposodi denarja in tako dalje; končno pride do tega, da je ves njegov denar vezan, in mož je ruiniran, ako dohodek hiš le nekoliko pade. Jaz se takrat nisem mogel načuditi takim primitivnim nazorom, žal pa se je ravno na Goriškem pozneje pri Trgovsko obrtni zadrugi zgodil tak primer. Trgovsko obrtna zadruga je z eskomptiranim denarjem kupovala hiše in ko je prišla denarna kriza, je zato zares prišla do insolvence.

Posojilnica je imela takrat že kakih 36.000 gld. rezervnega fonda, ki so bili naloženi v avstrijskih državnih obligacijah. Kredita ni imela nikjer, saj tudi ni bilo niti ene banke na Goriškem, razen privatne banke žida Jona, ki je sicer bil zelo dober denarni gospodar in tudi ne preveč oderuški, a je mogel poslovati le omejeno, ker ni imel velike zaloge denarja. Jaz sem hotel posojilnici, ki je do takrat razmerno skromno in seveda zelo varno poslovala, ustvariti zaslombo z odprtim kreditom, da bi se lotila lahko kake večje denarne transakcije. Hranilnica Monte di Pietá se je sploh bala vsakega tekočega računa s posojilnico, tako patriarhalično je poslovala. Pridobil sem pa Jona, da nam je dal kredit na lombard z obligacijami in menicami. Tako sem zagotovil za primer potrebe denarno zaslombo kakih 100.000 gld. Jeseni leta 1897., ko je bil bojkot razširjen po vsej deželi, smo imeli 1,200.000 K hranilnih vlog, kar je bil za goriške razmere ogromen narast. Tako je bilo mogoče, da smo na tihem kupili Šolski dom in kmalu nato tudi lastno

hišo v najprometnejšem delu mesta, v Gosposki ulici, z velikim kompleksom zemljišča med Gosposko ulico in Ulico sv. Ivana. Posojilnica je do političnega razkola naglo rastla.

Že leta so se starši slovenskih otrok v Gorici potezali, da bi prišli do slovenske šole. Vse številne prošnje in resolucije pa so bile zaman. Ko je dr. Gregorčič prevzel vodstvo slovenske stranke na Goriškem, je bila prva njegova skrb, da je ustanovil najprej otroški vrtec in za tem osnovno šolo. Vzdrževanje in gojitev te šole je bilo pravo Gregorčičevo življenjsko delo. Vse svoje prihranke je naklonil slovenski šoli, vso svojo ljubezen je osredotočil nanjo. Vsa njegova zavist ter vsi politični grehi naj mu bodo odpuščeni za to, kar je storil za ustanovitev in razvoj slovenskih šol v Gorici. Voditelj šole je bil učitelj Hrovatin, Ipavec, že precej prileten, preprost in zelo pošten človek, obenem pa zagrizen narodnjak. Šolo so vzdrževali Slovenci s prostovoljnimi doneski. Goriško ljudstvo se je od vsega začetka z občudovanja vredno požrtvovalnostjo oklenilo svoje šole in je zlagalo toliko prispevkov, da se je šola od leta do leta razširjala. Leta 1895. je bila šola že štirirazredna. Učiteljske moči so bile izborne. Učiteljite so bile v glavnem hčere goriških staršev, ki niso hotele na deželo in so raje za nižjo plačo služile na šoli političnega društva «Sloga». Ko je zaradi skupnega nastopa deželnih poslancev in živahnejšega dela v deželnem zboru vse politično življenje na Goriškem vzrastlo, se je to tudi poznalo na zanimanju ljudstva za slovensko šolo: darovi zanjo so od posameznikov in občin vedno obilneje pritekali od vseh strani. Prostori so postali premajhni in je bilo treba okupirati za šolo celo hišo, ki jo je seveda bilo treba prezidati za šolsko rabo. Proračun za to je znašal, ako se ne motim, okoli 20.000 gld. Gregorčič ni bil niti dober jurist niti dober finančnik, bil pa je sentimentalno zaljubljen v svojo šolo in je zanjo brez pomisleka podpisal še tako obremenilno pogodbo. Tako je tudi v imenu «Sloge» kot lastnika šole sklenil s hišnim lastnikom pogodbo, da vse prezidave in priboljški na poslopju ostanejo po končanem najemnem razmerju na korist lastnika. Opozoril sem ga, da je vendar škoda bogate darove vse dežele zalagati v objekt, ki v doglednem času postane last tujega človeka. Gregorčič je namreč vedno upal, da

šolo prevzame goriška občina ali pa država v svojo upravo. Zato je tako brez pomisleka sklepal pogodbe, ker so bile po njegovem mnenju le začasne. Ponovno sem opozoril tudi Gabrščka na to razmetavanje narodnega denarja. Dajal mi je prav, pripominjal pa je, da so dosedanji poizkusi, priti do lastnega poslopja, bili vsi brezuspešni. Dokler sem bil prezaposlen z ureditvijo Goriške ljudske posojilnice, ki je zahtevala silno mnogo dela, se nisem mogel podrobneje baviti z vprašanjem šole. Zavedal sem se pa, da nam bo mogla urejena in okrepljena posojilnica služiti za finansiranje šolskega poslopja. Ko je zaradi splošnega navdušenja goriškega ljudstva leta 1896. in 1897. posojilnica zrastla do 1,000.000 K hranilnih vlog in sem bil prepričan o njenem varnem denarnem položaju, sem se ponovno obrnil na Gabrščka z vprašanjem, koliko računa sigurnih letnih prostovoljnih prispevkov iz vse dežele. Napovedal mi je približno 10.000 gld. Gabršček je imel poleg Gregorčiča glavno zaslugo za slovensko šolo v Gorici, kajti njegova agitacija, v «Soči» in osebna, je vzbudila navdušenje in požrtvovalnost za šolo. Nato sem poizvedoval po primernem poslopju, ki bi se prezidalo v šolo, ali pa po primernem stavbišču, kjer bi se zidalo novo šolsko poslopje. Zvedel sem, da prodaja neki goriški notar, ki je bil premeščen v Poreč, svojo hišo in vrt v ulici Vetturini. Cena za približno 1200 m² s hišo vred je bila zelo zmerna, znašala je 14.000 gld. Takrat v Gorici ni bilo skoraj nobenega prometa s hišnimi posestvi. Notarjeva ponudba je bila malo znana. Pripravil sem znesek 15.000 gld. v posojilnici na razpolago društvu, ki bi se ustanovilo za zgraditev šole. Z okna Gregorčičevega stanovanja se je videlo ravno na notarjev vrt. Ko sva nekoč stala ob oknu, sem mu omenil, da bi bil prostor pod nama kakor ustvarjen za slovensko šolo in dostavil, da bi se s pomočjo posojilnice dala ta zamisel v najkrajšem času izvesti. Gregorčič mi je ves vzhičen stisnil roko: «Ako nam to izvedete, vam bomo vedno hvaležni.» Nato sem mu na kratko razložil svoj načrt, da bi takoj sestavil konzorcij goriških veljakov, ki naj bi podpisal potrebno vsoto za nakup notarjeve hiše in vrta. Proti zadolžnici konzorcija bi posojilnica založila celo kupnino. Nato bi kolikor mogoče tajno odpotoval v Poreč, sklenil kupno pogodbo z notarjem in takoj izplačal kupnino.

Gregorčič ni vedel, kako bi mi izkazal priznanje. Brez težav in brez posebne agitacije smo ustanovili konzorcij in založili 15.000 gld. Coronini je kar daroval 2000 gld., Gregorčič je založil 4000 gld., jaz 2000 gld. Nevšečna pa mi je bila nezaupljivost pri sklepanju konzorcialne pogodbe: nekateri, posebno Berbuč in dr. Lesjak, niso hoteli pristopiti h konzorciju drugače, nego pod pogojem, da se vsi, ki so založili denar, vknjižijo kot solastniki posestva.

Takoj po sestavi konzorcija sem odpotoval s trgovcem Ivanom Deklevo v Poreč, kjer sva brez težave sklenila kupno pogodbo in plačala kupnino. Na povratku sva v Trstu prenočila v znanem hotelu «Evropa». To prenočišče imam pa v prav slabem spominu. Bilo je toliko stenic, da nisem mogel zaspati in sem vso noč hodil po sobi gor in dol ter premišljal razne gospodarske in politične načrte za Goriško. Dekleva, ki je bil precej rejen človek, je kljub stenicam spal; v spanju se je branil pikov tako, da je venomer z rokama ploskal po sebi. Kljub utrujenosti sem bil naslednji dan zaradi uspelega nakupa dobro razpoložen, kajti s tem nakupom je bil ustvarjen temelj za nedogleden razvoj slovenskega šolstva v Gorici.

Od konzorcija naj bi prevzelo lastništvo posestva posebno društvo (ali zadruga), ki bi ga takoj ustanovili. Po Gregorčičevi želji smo ustanovili društvo z imenom «Šolski dom». Napravil sem Gregorčiču ves finančni proračun. Z nabranimi prostovoljnimi prispevki in z deležnino konzorcistov bi imeli takoj pričeti z gradnjo šolskega poslopja po načrtu, ki nam ga je bil sestavil arhitekt Fabiani, znan po svojih odličnih stavbah na Dunaju. Ako bi hoteli zidati po tem načrtu, bi morali dokupiti še malo hišico s kovačnico, ki je bila v četverokotu našega stavbišča, za katero pa je lastnik zahteval razmeroma veliko vsoto 16.000 gld. Ker bi šele z njenim nakupom arondirali posestvo tako, da bi tvorilo pravilno četverokotje, sem skušal pridobiti Gregorčiča in ostale konzorciste za nakup. Po Fabianijevem načrtu bi na tem dokupljenem prostoru zgradili veliko telovadno dvorano, ki bi hkrati lahko služila za velike ljudske shode z neposrednim vhodom iz ulice Vetturini. Ostali del pa bi zavzela enotna, estetično zidana dvonadstropna stavba. Pozneje mi je bilo večkrat žal, da nisem takrat z vso energijo

pritisnil na Gregorčiča in Gabrščka, da bi arondirali stavbišče in zgradili šolsko poslopje po Fabianijevem načrtu. Gregorčič in Gabršček sta bila zadovoljna s prvim uspehom. Poleg tega je Gregorčič kolikor mogoče varčeval pri stavbnih stroških in je dal šolsko poslopje zgraditi na sredi vrta ter je ohranil staro hišo na oglu Via Vetturini. S tem so mi temeljito pokvarili veselje nad Šolskim domom in sem stavbo grajal za «kurnik», kar mi je seveda Gregorčič s svojo okolico silno zameril.

Ko je bilo podjetje finansirano in je bilo treba izbrati upravo Šolskega doma, so se me Gregorčič, Berbuč in drugi gospodje znebili, češ da sem preveč zaposlen, a Šolski dom zahteva celega človeka, in da torej jaz ne spadam v odbor. Nisem se potezal, a čutil sem intrigo. Gregorčič je finansiral Šolski dom prav po mojem načrtu. Opozoril sem ga tudi na razne vire pri naučnem ministrstvu in pri ministrstvu za trgovino in obrt na Dunaju, kjer bi se dalo dobiti prav bogate subvencije za razne tečaje, kakor za ženska ročna dela in druge. S temi prispevki in s prostovoljnimi doneski, ki so bogato prihajali iz vse dežele, posebno od občin, bi se dalo v kratkem amortizirati posojilo, ki je bilo najeto in vknjiženo na stavbo.

Po razkolu je Šolski dom postal izključna domena klerikalne stranke. Pozneje sem ustanovil stenografski tečaj, kjer je poučeval jurist Škapin, izboren stenograf, sedaj odvetnik v Mariboru. Tečaj je bil dobro obiskovan in je dajal precejšen presežek nad najemnino. Ko je Gregorčič videl zanimanje za ta tečaj, je postal ljubosumen in mi odpovedal prostore, češ da napravi Šolski dom stenografski tečaj v svoji režiji. Na to sem opustil svoj tečaj, v kratkem času pa je tudi prenehal tečaj, ki ga je bil za mojim ustanovil Gregorčič.

Z dežele in od ministrstva je še vedno dotekalo toliko prispevkov, da je Gregorčič lahko nabavil prostore še drugod in zgradil še Mali dom, precej veliko šolsko zgradbo na drugem kraju mesta. Šola se je polagoma razširila na šestnajst razredov in je bila pravi ponos goriških Slovencev. Priznavati moramo Gregorčiču odlično zaslugo, saj je vse svoje moči in velik del svojih prihrankov žrtvoval za ta zavod. Žal po vojni ni znal rešiti tega premoženja, da ne

bi prišlo v tuje roke. Ako bi bil na svojem mestu, bi moral rešiti izkupiček za šolska poslopja, ki so jih prevzeli Italijani, in bi denar založil za boljše čase ali pa ga obrnil v kulturne namene beguncev in izseljencev z Goriškega.

VOLITVE V DRŽAVNI ZBOR 1897

Za volitve v državni zbor leta 1897., pri katerih je prvič volila peta kurija, sem bil izprva tudi predviden za kandidata. Takrat sem prav želel priti na Dunaj, ne morda zaradi kakih koristi ali časti, marveč zato, ker sem prav hrepenel temeljito proučiti bančne posle in finančne zadeve, da bi potem gospodarsko organiziral slovenski del goriške dežele. Gospodarsko gibanje je na Goriškem tako oživelo, da je bilo neobhodno potrebno ustanoviti večji denarni zavod. Mislil sem zasnovati banko v Trstu. V ta namen bi bil moral proučiti nekatere zavode na Dunaju in po možnosti dobiti tudi kako denarno zvezo, zaslombo pri čeških ali nemških bankah. Po prvi zamisli naj bi Coronini kandidiral v kuriji veleposestva, v kateri bi dobil poleg vseh slovenskih glasov še precejšnje število glasov avstrofilskih aristokratov iz furlanskih krajev, in bil tako izvoljen proti italijanskemu kandidatu, kakor se je to posrečilo pri prejšnjih državnozborskih volitvah leta 1891. V kmečki kuriji bi kandidiral dr. Gregorčič, v splošni ali peti kuriji pa jaz. Tako bi obdržali goriški Slovenci tri mandate v državnem zboru. Ta zamisel pa je bila izpremenjena tako, da je grof Coronini kandidiral v veleposestvu in v kmečki kuriji, v splošni kuriji pa dr. Gregorčič. Po eni strani ni bilo popolnoma gotovo, ali bo Coronini izvoljen v veleposestvu, po drugi strani pa okolici dr. Gregorčiča in zdi se, da tudi njemu, ni bilo všeč, da bi prišel jaz na Dunaj. Poudarjali so, da mora na vsak način grof Coronini na Dunaj. Društvo «Sloga» je ob proglasitvi kandidatur dalo izjavo, v kateri pravi: «Pri volitvi v kmečkih občinah se zagotovi mandat grofu; pri volitvi v velikem posestvu se zagotovi mandat Slovencem po grofu. Pri prvi volitvi gre za to, da si moža ohranimo, pri drugi pa zato, da si po tem možu, katerega vsak Slovenec visoko čisla, mandat obvarujemo.» Jaz sem poudarjal, da je ta kombinacija popolnoma zgrešena, kajti kakor hitro bodo

furlanski aristokratje videli, da je grof Coronini že izvoljen v slovenskih kmečkih občinah, mu ne bodo dajali glasov v veleposestvu. Bolje bi bilo Coroninija kandidirati samo v veleposestvu, a če bi tam propadel, napraviti mu prostor v kmečkih občinah ali v splošni kuriji z odstopom tu izvoljenega slovenskega poslanca. Gabrščeк je bil mojega mnenja, a slutil ni nič hudega in se je vdal. Seveda je pri volitvah v veleposestvu Coronini propadel proti italijanskemu protikandidatu potem, ko je bil že v slovenskih kmečkih občinah izvoljen za državnega poslanca. Slovenski del dežele je bil zaradi takega izida silno razburjen; seveda je pripisoval neuspeh na rovaš italijanske stranke, ne pa lastnega zastopstva.

V avgustu leta 1897. se je vršil drugi vseslovenski shod v Ljubljani. Na njem bi bil moral imeti referat za Goriško jaz, a je Berbuč z intrigami proti meni dosegel, da je namesto mene dobil referat dr. Franko, ki se je bil šele malo prej naselil kot advokat v Gorici in se do takrat ni vtikal v politiko. V študentovskih letih na Dunaju je veljal poleg Primožiča (sedaj višji sodni svetnik v pokoju v Gorici) menda za prvega klerikalca med slovenskimi dijaki. Oba sta imela brezplačno stanovanje v hotelu Hamerand, ki ga je vzdrževala dunajska krščansko socialna stranka. Sicer dr. Franko ni bil mož samotvornega prepričanja, bil je predvsem mož opravil, praktičen, a odkrit človek.

Tudi jaz sem šel v Ljubljano na shod, da se srečam z raznimi politiki in poizvem, kakšno stališče zavzemajo v Ljubljani proti goriški politiki. Poiskal sem tudi priliko, da se pogovorim odkrito z dr. Gregorčičem. V določitvi dr. Franka za referenta namesto mene sem že videl težnjo, da me polagoma odstranijo od političnega vpliva. Gregorčiča sem ogovoril, naj mi odkritosrčno pove svoje ugovore proti meni, ako nima vame zaupanja. S svojo znano prijaznostjo mi je zatrjeval, da sem njemu in poslancem zelo ljub, da moje delo priznavajo in da bi me težko pogrešali, da vidim prečrno in naj le nadaljujem svoje delo, kakor sem ga pričel. O vsej stvari nisem Gabrščku ničesar omenil, ker sem smatral to za zgolj svojo osebno zadevo.

Ob priliki tega vseslovenskega shoda sem se srečal drugič in zadnjič z dr. Krekom. Prvič sem se srečal z njim malo

prej v vlaku, ko sem potoval na Dunaj. Navadno sem se vozil v tretjem razredu, dasi sem kot deželni odbornik plačal polovično voznino v prvem razredu. Potniki drugega razreda, agentje, malomeščani in podobni, so mi vedno presedali, še bolj pa potniki prvega razreda, častniki in višji uradniki. V tretjem razredu sem pa prihajal v dotiko s kmečkim in delavskim življem. Iz razgovorov s kmeti in delavci sem se marsikaj naučil. Nekoč je stopil v voz v Ljubljani neki duhovnik. Kmalu je bil v živem razgovoru z delavci, ki so bili v vozu v večini, in razpravljal politične in socialne probleme. Delavci so bili socialni demokratje. Duhovnik je svoje misli razkladal tako, da je nekako sililo na dan socialistično naziranje. Predstavila sva se. Bil je dr. Krek, ki je šel na delavski shod v Trbovlje. V razgovoru sva se taknila razlike socialno demokratičnega in krščansko socialnega naziranja. Po kratki polemiki mi je Krek kar naravnost izjavil, da ima načelno prav Marxov socializem, da pa on kot duhovnik ne more zastopati strogega marksizma; če bi ne bil duhovnik, bi gotovo bil pristaš socialno demokratične stranke. Ostal mi je v zelo simpatičnem spominu. Pri banketu ob priliki vseslovenskega shoda v Ljubljani sva sedela skupaj z dr. Krekom. Razgovor je nanesel tudi na Šušteršiča. Pripovedoval sem mu o njem, kakor sem ga poznal iz študentovskih let, in se čudil, kako je mogel v tako kratkem času postati voditelj klerikalne stranke na Kranjskem. Krek mi je naravnost povedal, da je nasprotnik Šušteršiča, ki ga ne smatra za odkritosrčnega in o katerem je prepričan, da je stopil v klerikalno stranko le zato, da si ustvari sijajno pozicijo. Rekel je celo, da bi se mu postavil po robu že zdavnaj, ako bi Šušteršič ne imel vse zaslombe škofa Missie in višjega duhovstva; ako bi proti temu nastopil, bi ga desavuiralo in uničilo njegovo organizacijo, za katero mu je več nego za oficielno in javno politiko. Tudi jaz sem Kreku odkritosrčno razložil svoj položaj na Goriškem ter razmerje Gregorčiča proti meni, in poslovila sva se prav prijateljsko. Pozneje nisva več prišla v stik.

SLOVO OD SODIŠČA — ODVETNIŠKI KONCIPIENT

V letu 1897. so sodišča pripravljala uvedbo novega civilnega pravdnega reda, ki je bolj ali manj zagotavljal v naših krajih slovensko uradovanje, za katero smo se potezali z

vso silo v deželnem in državnem zboru. Po starih določilih o rabi jezika pri sodišču je bil uradni jezik okrajnih sodišč v goratem delu Goriške in na Krasu nemški, v Gorici, Ajdovščini in Sežani pa laški. Le malo mest pri sodiščih so dotlej zasedli Slovenci in Hrvati. Na Goriškem so bili le štirje Slovenci odvetniki: dr. Abram, dr. Stanič in brata Tonklija, prav za prav trije, ker se je dr. Abram bavil skoraj zgolj z deželnim odborništvom. V Trstu so bili trije: dr. Pretnar, dr. Gregorin in dr. Rybař. Sodna uprava se je od časa ministrovanja Pražaka leta 1883. trudila, da bi namestila kolikor mogoče slovenskih sodnikov, a ni bilo naraščaja. Ta je le počasi doraščal. Moji nastopi v deželnem zboru, kjer sem ponovno interpeliral zaradi razmer pri sodišču, so imponirali že zaradi tega, ker sem bil sam sodnik in je sodna uprava morala domnevati, da sem tudi stvarno dobro poučen. Pa tudi naraščaj (Primožič, Jeglič in drugi) je dobil toliko poguma, da je začel sam slovensko uradovati. Ker je bil z novim civilnim pravdnim redom uveden ustni postopek, ni bilo mogoče več soditi, ako sodnik ni razumel jezika pravdnih strank. Furlanski naraščaj je hitro dojel pomen znanja slovenskega jezika in furlanski pripravniki so se v kratkem času naučili slovensko; tako sta docela slovensko pisala in govorila Milost in pozneje Trevizan. Prejšnji sodniki italijanskega mišljenja niso znali slovenskega ali prav nič ali pa le za veliko silo, in so bili vsi nasprotni slovenskim strankam in slovenskim odvetnikom. To se je s pristopom sodnikov furlanskega pokolenja temeljito izboljšalo. Pozneje so na Goriškem nastavljali precej slovenskih sodnih pripravnikov in sodnikov s Kranjskega. Razmere so se od leta do leta boljšale in ob izbruhu svetovne vojne so bili zadnji ostanki zagrizenih italijanskih liberalnih sodnikov že svetniki višjega sodišča v Trstu, medtem ko je okrožno in okrajno sodišče v Gorici bilo že docela utrakvistično in je pravilno uradovalo slovensko s slovenskimi, laško pa z laškimi strankami.

Politična in sodna uprava je zelo nezadovoljno opazovala moje politično delo. Bil sem le preprost adjunkt, v deželnem zboru in na shodih sem pa prav ljuto napadal sodno in politično upravo. Ko je šlo za sistematizacijo sodniških mest, me je poklical referent za personalne zadeve svetnik

Fleger in mi razložil, da me namerava sodna uprava premestiti iz Gorice, ako se ne odpovem političnemu delu. Sodni uradniki so bili namreč zaradi uvajanja pravdnega reda premestljivi za dobo treh let. Bilo je to v juniju leta 1897. Imel sem že vse pripravljeno za ustanovitev Trgovsko obrtne zadruge. Bil sem pa tudi docela prepričan, da zaradi intrigiranja nasprotnih mi poslancev iz Gregorčičeve okolice moja pozicija ne bo vzdržljiva. Ker nisem imel namena, izzivati razpor med slovenskimi poslanci, sem že mislil na eventualni odstop. Zastopniku sodne uprave sem vendar po vesti odgovoril takole: «Ne morem se odpovedati takoj deželnemu poslanstvu, ker bi mi ljudje očitali, da sem svojo politično pozicijo prodal za to, da mi sodna uprava nakloni sodniško mesto. Sicer skoraj gotovo likvidiram svojo politično kariero, ne morem pa tega storiti prej, nego v trenutku, ko bi ustanovil Trgovsko obrtno zadrugo in imel razlog za odstop.» Fleger mi je namreč pri alternativi za primer, da se odpovem deželnemu poslanstvu, zagotovil eno najugodnejših sodniških mest — v Tolminu. Fleger mi je bil tudi sicer zelo naklonjen, a mi je zaman prigovarjal, naj ostanem v sodni karieri, kjer mi je zagotovljena lepa bodočnost. Za mesto sodnika sploh nisem prosil. Seveda tudi nisem bil imenovan in sem od dne do dne pričakoval premestitve. Še preden pa je ta prišla, sem vložil prošnjo za upokojitev, ker sem trdno sklenil, da se vsega posvetim gospodarskemu delu. Prošnja je bila rešena v naravnost brzojavnem tempu. V enem tednu sem imel v rokah odlok, da sem s 1. oktobrom 1897. stalno upokojen. Preden sem bil prošnjo vložil, sem si hotel zagotoviti mesto koncipienta v kaki odvetniški pisarni. Imel sem eno leto advokatske in deset let sodne prakse, a štela so mi za advokaturo le štiri leta. Moral bi torej še tri leta vršiti prakso pri advokatu. Novi, poleg dr. Staniča edini agilni slovenski advokat v Gorici, dr. Franko, bivši moj sošolec na Dunaju, ki je imel že precej lepo prakso, je bil takoj pripravljen, da me sprejme brezplačno za koncipienta za tri leta. Dogovorila sva se tako, da bom opravljal predvsem politično in gospodarsko delo, v pisarno pa bom zahajal le toliko, da bi se mi štela praksa. Z vso vnemo sem se lotil organiziranja Trgovsko obrtne zadruge.

Goriška ljudska posojilnica je bila le zadruga z omejenim jamstvom in zato ni bilo mogoče zanjo pridobiti večjega kredita. Zato sem se odločil ustanoviti centralni denarni zavod za slovensko Goriško v obliki zadruge z neomejenim jamstvom, ki bi imela nalogo organizirati trgovino in obrt goriških Slovencev, finansirati v Gorici slovenska podjetja in po možnosti kupovati poslopja, ugodna za trgovine. Izdelal sem za Trgovsko obrtno zadrugo izvirna pravila in vse obrazce za knjige in notranje poslovanje. Ko je Gabršček videl moj operat, se je izrazil, da pač še noben slovenski denarni zavod ni tako urejeno stopil v življenje. Po vsej deželi je bilo zanimanje za denarni zavod splošno, bil pa je tudi splošno potreben. Trgovine in obrti so se kar po vrsti ustanavljale po geslu «Svoji k svojim!» in potrebovale so kredita. Ljudstvo je bilo tudi pripravljeno obilno zlagali deleže v novi zavod. Odbor je bil precej številen (21 članov), da bi laže zainteresirali veljake v Gorici za zavod. Oktobra 1897. leta je zavod začel delovati in je v kratkem času nabral 1000 deležev. Sodelovali so poleg trgovcev in obrtnikov tudi učitelji in posebno duhovniki po vsej deželi. Vse je kazalo, da postane Trgovsko obrtna zadruga v kakih petih letih nositeljica vsega narodnega gospodarskega življenja. Ustanovitev zadruge pa so zopet porabili nekateri poslanci, da so proti meni hujskali Gregorčiča in Coroninija, češ da sem ustanovil zavod, ne da bi njih vprašal, le z namenom, da si pridobim s tem lastno gospodarsko in politično pozicijo. Gregorčič in Coronini sta postajala proti meni vedno bolj nezaupljiva in sta se me jela ogibati.

Trgovsko obrtna zadruga je namenoma delala le z mobilnim kreditom in je posojala le na menice. Zaradi tega je potrebovala precej močan eskompt. Ob njenem poslovanju sem videl, da moramo priti do večjega denarnega zavoda, do slovenske banke. Seveda nisem mogel misliti na Gorico kot sedež banke, ker je bila premajhno gospodarsko torišče. A tudi za Ljubljano nisem bil vnet, ker prav tako tamošnje razmere takrat niso bile bogve kako ugodne za banko večjega obsega in pomena. Moja misel je bila, da sodi slovenska banka v Trst. Sprejel jo je dr. Gregorin, ki je stopil v stik s Kornelom Gorupom, sinom slovenskega milijonarja na Reki. Prav tako me je dr. Gregorin opozoril na drugega

slovenskega milijonarja Kalistra v Trstu, ki je imel svojo zasebno banko, a jako skromnega obsega. Bil je na glasu, da premore kakih osem milijonov goldinarjev in da velja njegov podpis na menici za avstrijsko nacionalno banko skoraj neomejeno. Gotovo bi se dalo pridobiti Kalistra, da bi dal svoje ime za slovensko banko. Jaz sem to posebno poudarjal, da bi banka ne nosila prononsirane slovenske firme, marveč bi se skrivala pod zasebnim imenom Kalister, ki je bilo na dobrem glasu v tržaških trgovskih krogih in je veljalo kot politično nevtralno. Seveda bi ne odločal pri banki izključno Kalister, marveč bi se sestavila družba zastopnikov glavnih slovenskih denarnih zavodov, poleg obeh goriških tudi ljubljanskih zavodov, Celjske in Tržaške posojilnice. Dr. Gregorin je pridobil Kalistra, da pristopi v družbo z neomejenim jamstvom. To pa je ozlovoljilo Gorupa, češ da so s tem prekrižali njegove načrte. Obrnil sem se nato na Ivana Hribarja in dr. Šušteršiča v Ljubljani ter na dr. Serneca v Celju. Hribar se je postavil na stališče, da mora biti banka v Ljubljani kot središču Slovenije, in sporočil, da ima načrt za delniško banko v Ljubljani. Jaz sem poudarjal, da postane tržaška banka vez med Slovenijo in velikim trgovinskim emporijem Trstom, da je za Slovence najvažnejše mesto Trst, ki postane tudi najvažnejše za slovensko industrijo, da imamo ravno v Trstu nepregledne možnosti denarnega razvoja, a vse ni nič pomagalo. Hribarjevo narodno prepričanje je bilo, da spada banka v srce Slovenije, v belo Ljubljano. Tam je začel snovati banko neki Vršec. Mogoče je tudi moja iniciativa za banko v Trstu dala nekaj izpodbude, da je kmalu nato Hribar ustanovil «Ljubljansko kreditno banko». Šušteršič je odgovoril, naj napravimo podroben načrt, nakar se bo odločil za ali proti, kakor mu bo stvar ugajala. Niti za las se pa ne odmakne od načela: «Uvideti moram korist za naš o gospodarsko organizacijo in le-tej mora biti osiguran vpliv, kakršen jej pristoja glede na njeno pomembnost in obsežnost. Tlake ne delamo nikomur!» Poudarjal je tudi, da njihova organizacija prav lahko obstoji, ne da bi se ji bilo treba naslanjati na kako veliko centralno banko. Dr. Gregorin je po odklonitvi iz Ljubljane izgubil pogum, ker je dvomil, da bi Primorci sami vzdržali banko. V dotiki

z Gregorinom sem se tudi prepričal, da bi moral izvesti ustanovitev banke jaz sam in jo tudi voditi. Menda je on to čutil in se zaradi tega ohladil proti tej akciji, ki bi mogla mene spraviti v Trst. Imel sem vtis, da se v Trstu boje moje politične konkurence. Nisem pa imel priložnosti priti v ožji stik s Kalistrom brez posredovanja njegovega pravnega zastopnika in zaupnika Gregorina, da bi ga pridobil za banko, ki bi bila pod vplivom goriških in tržaških denarnih zavodov. Tako je načrt prve slovenske banke propadel iz malenkostnih lokalnih ozirov na Ljubljano in nekoliko — mislim — tudi iz osebnega nezaupanja.

Kot deželni odbornik sem od leta 1896. večkrat posredoval pri raznih ministrstvih na Dunaju, da sem pospeševal rešitve predlogov deželnega zbora ali pa ugoditve raznim prošnjam za pomoč pri gospodarski in kulturni organizaciji na Goriškem. Ob takih prilikah sem vselej obiskal dr. Laginjo, znanca iz Trsta, ki mi je bil zelo ljub zaradi svojega mirnega in premišljenega nastopa in govora. Laginja je bil narodnjak v pravem smislu: razumel je in ljubil svoj rod in zemljo ter je svojo ljubezen izražal v neprestanem delu za blagobit svojega ljudstva. Bil je več let tajnik velike kastavske občine in je imel vsestranske izkušnje iz uprave in tudi političnega življenja. Zastopal je istrske Hrvate v dunajskem državnem zboru. Iz Trsta sem poznal tudi Spinčića in Matka Mandića, oba profesorja. Vse te tri prednje borce za narodne pravice Hrvatov in Slovencev v Istri sem poznal tudi po njihovem nastopanju v javnosti. Mandić se je za svoj duhovski poklic malo brigal in je ves svoj čas žrtvoval narodnemu delu. Bil je predsednik Delavskega podpornega društva v Trstu, predsednik političnega društva Edinosti in delal tudi v drugih narodnih organizacijah. Bil je tudi v vedni denarni zadregi. Ta je sploh zelo rada spremljala takratne politične činitelje. Značilna je v tem pogledu zgodba s sliko dr. Lavriča. Ko sem bil na Goriškem, se je Mandić obrnil name, ali morem najti kako društvo, ki bi mu odkupilo edino originalno sliko dr. Karla Lavriča. Napravil jo je menda slikar Ogrin po posnetku kratko pred Lavričevo prostovoljno smrtjo. Slika je bila izgotovljena šele po Lavričevi smrti in ni nikdo mogel slikarja plačati. Kupil jo je nato Dolenc, znani slovenski politik in agitator

v Trstu. Ko je prišel v denarne zadrege, je sliko prodal Mandiću. Ko je tudi ta prišel v denarno stisko, jo je ponujal v Trstu za 37 gld., pa ni našel tam nobenega mecena, ki bi jo bil pripravljen kupiti za toliko. Jaz sem zaman ponujal sliko goriški Čitalnici in Delavskemu društvu. Kupil sem jo končno sam z dvojnim namenom, da ohranim podobo prebuditelja goriških Slovencev na Goriškem in hkratu pomagam iz denarne zadrege tržaškemu rodoljubu Mandiću. Mandić je bil radikalen govornik, ki je imel vselej hvaležno poslušalstvo in je prav mnogo storil za probujo tržaških delavcev. Bil je trd, možat značaj, malo pristopen pogajanjem in širokogrudni politiki. Tudi Spinčić je bil izboren, čustven govornik; znal je vzbujati navdušenje ljudskih množic za domovino in hrvatski jezik. Laginja pa je govoril počasi, premišljeno, da je stavek za stavkom imel vrednost za mislečega človeka. Tudi on je znal ljudstvo pregovoriti, bolj pa je vplival v osebnem občevanju in v dotiki z inteligentnejšimi krogi.

Laginja in Spinčić sta bila v začetku zelo dobra prijatelja. Oba sta bila državna poslanca in sta se naselila v Pulju. Delo sta si delila tako, da je Spinčić vodil propagando po shodih in predavanjih, Laginja pa je bil organizator gospodarskih zadrug in kulturnih društev. Kadar sta kot govornika nastopala vsak zase, sta imela oba hvaležne in navdušene poslušalce, kadar sta pa nastopila koréd, je sijajni čustveni govornik Spinčić precej zatemnil Laginjo. Laginja je bil zelo vprežen v podrobnem organizatoričnem delu, Spinčić pa je imel — bil je upokojen profesor — prostega časa in odlastka dovolj. Kakor sta s skupnim delom močno pospeševala hitri napredek narodnega prebujanja Istre, sta se vendar nekako razšla, in prav takrat, ko sem bil jaz deželni odbornik v Gorici, se je nesoglasje med njima kazalo precej očitno. Jaz sem prav na njunem skupnem delu ugotovil, da dva inteligenta, različna po značaju in sposobnostih, združena ustvarjata preko seštete moči obeh. Družba daje posebno moč, kakor je to v produkciji pri delitvi dela. Ko se je jelo med njima krhati, se je to kmalu poznalo tudi v javnem življenju in gibanje v Istri ni napredovalo več s prejšnjim naglim korakom. Laginja je ob Spinčićevem tekmovanju in razstroju narodnega življenja silno trpel. Pod

težo tega dogajanja in preobloženosti z delom je težko obolel. Leta 1897. sem ga dobil na Dunaju v zelo deprimiranem stanju. Nesoglasje med njim in Spinčićem je bilo takrat najobčutnejše, obenem pa je na Laginjo porazno vplivala tudi brezposelna in brezbrižna hrvatska delegacija v državnem zboru. Večkrat sva se izprehajala ure in ure, pa mi je tožil svoje gorje. Seveda sem mu tudi jaz pripovedoval o malenkostnih razmerah na Goriškem. Poznal je dobro Gregorčiča, Coroninija in Gabrščka. Izjavil mi je, kar je pozneje po razkolu na Goriškem tudi javno povedal, da smatra zastopstvo goriških Slovencev za tako srečno izbrano, kakor se le dá želeti: Coronini ima stik z višjimi aristokratskimi krogi in uživa zaupanje dunajske vlade, Gregorčič marljivo zastopa v državnem in deželnem zboru, z vnemo dela za šolstvo in uživa zaupanje ljudstva, Gabršček je žurnalist in propagandist, kakor ga je težko najti, v meni pa imajo človeka, ki daje ideje in opravlja praktično delo. Bridko je Laginja tožil o brezdelju državnih poslancev kolegov. Peljal me je v restavracijo, kjer so se zbirali poslanci iz Dalmacije. Naprej me je opozarjal, da se bom sam prepričal, ko vidim ta cvet dalmatinske inteligence, zakaj ne morejo Hrvatje na Dunaju nič izdatnega doseči. Iz pogovora z dalmatinskimi poslanci sem res mogel ugotoviti, da manjka večini vsaka znanstvena osnova za delo v državnem zboru, in da so vsi skoraj brezbrižni, nekateri celo frivolni. Spomnil sem se na slovenske poslance, ki so zahajali v kavarno Landmann tarokirat, in na izjave grofa Taaffeja o državnih poslancih.

V februarju leta 1898. mi je dr. Franko nenadoma odpovedal mesto koncipienta. Dasi mi je bil zagotovil mesto za tri leta, t. j. do končane prakse, in dasi je vedel, da sem izstopil iz sodne službe le na njegovo zatrdilo, je kratko in malo izjavil, da ne more v lastni pisarni gledati, kako stranke vprašujejo le po meni in da njemu skoraj ne preostaja dela. Rekel mi je: «V treh letih pridobiš ti vso klientelo in jo odvedeš v svojo pisarno, jaz pa naj nato na novo pričnem.» Ti razlogi, povedani brez ovinkov, so bili stvarni; nisem se mogel protiviti. Pripravljen je bil počakati le toliko časa, da si poiščem drugo mesto. Zglasil sem se pri obeh Tonklijih in pri Abramu, a vsi trije so me odklonili.

Dr. Stanič me še iz tolminskega časa ni niti pogledal. Ni mi preostalo drugega: šel sem v Trst in se pogodil z dr. Rybařem, da vstopim v njegovo pisarno. Vsako jutro bi se pripeljal s prvim vlakom ob sedmih v Trst in se vračal z vlakom ob pol treh v Gorico. Popoldnevi bi mi torej ostali prosti za politično in gospodarsko delo. Ko sem to pripovedoval dr. Lesjaku, je obstal sredi ceste in rekel: «To je nemogoče, da bi vsak dan tako rano vstajal in prenesel tak napor.» Čez nekaj dni mi je dr. Lesjak sporočil, da je govoril s svojim prijateljem dr. Staničem, ki me je pripravljen sprejeti kot plačanega koncipienta. Proti Staniču osebno nisem imel ničesar, saj je le on brez razloga prekinil vsako zvezo z mano. Brez pomišljanja sem ga obiskal. Pozdravil me je z besedami: «Kakor vidite, nisem tako slab, kakor nekateri trdijo. Vsekakor sem boljši od tistih vaših kolegov in prijateljev, ki so vas postavili na cesto.» Ponudil mi je, da mu za 60 gld. na mesec samostojno vodim pisarno. Vsako poletje je hotel biti prost najmanj dva meseca. Sprejel sem v položaju, v kakršnem sem bil, seveda brez ugovorov službo in jo takoj nastopil. Stanič je bil na glasu, da še nihče ni prebil z njim dalj nego tri mesece, jaz pa sem ostal pri njem cela tri leta do končane prakse, ne da bi bilo prišlo med nama do najmanjšega trenja. Seveda se Staniču ni bilo treba brigati za pisarno, ki sem jo vodil samostojno. Imel pa sem izbornega solicitatorja Gilčverta in dva izborna stenografa Škapina in Stareta, sedaj oba advokata. Oba sta bila tudi telovadca in sta s predtelovadcem Smrtnikom, sedanjim ravnateljem Celjske posojilnice, prav poživila goriški Sokol.

Tudi jaz sem povsod telovadil, kamor sem prišel. V Gorici sem vodil do leta 1897. kot predtelovadec vaje starejših telovadcev ljubiteljev. Šele politično delo me je odtrgalo od telovadbe; v skromni meri pa sem jo gojil vedno in jo gojim še. Kot otroku mi je Sokol imponiral z nošnjo in zaradi političnega pomena svojih nastopov. Sokol je bil ustanovljen kot kulturna organizacija za vzgojo mladine za demokratično idejo in idejo svobode. Ustanovitelji češkega Sokola so izbrali rdečo srajco po zgledu italijanskih Garibaldincev, ki so bili borci za demokracijo in republiko in za osvobojenje in enotnost italijanskega naroda. Pri Čehih in Slovencih so takratne politične neprilike morale zavesti

mladino na demagogično politično polje in je Sokol postal v prvi vrsti orodje šovinistične nacionalistične propagande. Pri nas je bila glavna stvar pri Sokolu rdeča srajca in propaganda obhodov, telesna in zlasti umska vzgoja pa je bila močno zanemarjena. Priznavam, da imajo ravno za telovadce tudi kroji in zunanji nastopi svoj pomen. Saj so tudi vse veroizpovedi vpeljale svoje obrede in svoja oblačila v zlatu in svili. Človeka ta zunanjost ne le mika, ampak tudi dviga. A prav to, da je bila pri Sokolu ta vnanja stran tako poudarjena, me je odbijalo od njega. V pravo zadoščenje pa so mi bila prizadevanja v Sokolu, ki so šla po poti visoke telesne vzgoje samozavesti krepkega človeka (n. pr. dr. Murnika v ljubljanskem Sokolu).

Spomladi leta 1898. sem imel kot koncipient dr. Staniča opravka pri Sv. Ivanu na Zeleni na Hrvatskem. Šlo je za neko dediščino, treba je bilo pregledati spise pri okrajnem sodišču in se pogajati z udeleženci. Ob svojem prihodu sem poiskal vaškega župana. Pri njem so ravno praznovali sedmino po nekem umrlem sorodniku. Bilo je zbranih vse polno gostov v hrvatskih narodnih oblekah in miza je bila bogato naložena z raznimi jedili in vinom. Sicer bi me stvar silno zanimala, a bil sem preveč zavzet po svojem opravilu in se tudi nisem utegnil pomuditi dalj časa, pa sem hotel odkloniti povabilo k praznovanju sedmine. Župan pa me je poklical v stran in mi povedal, da bi bilo silno razžaljivo za ljudi, ako vsaj nekaj časa ne posedim in ne použijem vsaj malo jedi in vina. Moral sem torej tudi jaz žalovati za neznanim pokojnikom. Gostje so v svoji žalosti bili vsi že nekoliko vinjeni. Name je vsa gostija napravila vtis paganstva iz davnih vekov. Tedaj sem dobil iz Gorice brzojavko, da mi je umrla mati. Vedel sem, da ne pridem pravočasno do pogreba v Ljubljano, a zaradi sestre sem vendar takoj odpotoval.

Mati je bila že blizu 80 let in telesno še čvrsta, a od nezgode, ki jo je bila doletela, ni bila več pri čisti pameti. Zlezla je bila pod zapornico na Dunajski cesti, da bi šla preko tira, ker je mislila, da je premikanja že konec, a jo je vogal voza vrgel po tleh vznak; prišla je z eno nogo pod kolo tako, da ji je pretrgalo sklep in je noga obvisela na kiti. V svoji zmedenosti je mati še odtrgala visečo nogo.

Kljub starosti se je operacija posrečila in se je noga jela hitro celiti. Mati ni mogla nikdar videti redovnic in usmiljenk z belimi perutnicami na glavi. Trdila je, da se šemijo in da so hinavke. V tej nesreči pa so ji klofutarice, kakor jih je imenovala, zvesto stregle. Čez nekaj dni, ko so bolečine otrpnile, je mati jela kričati, da ne bo v bolnici pri klofutaricah. Nobene usmiljenke ni bilo blizu, da bi jo zadržala pred skokom s postelje. Pri skoku si je odrla rano na nogi, da so jo morali ponovno operirati. Od takrat se ni več prav zavedala. Že po očetovi smrti se je bila jela zanemarjati. Nekaj časa je ostala sama v stanovanju in jo je sestra komaj pregovorila, da se je preselila k njej. Živela je pri njej skoraj pet let. Mnogo je hodila na očetov grob molit ali pa se hudovat nanj, ker jo je zapustil in ni šla ona prej s tega sveta. Hodila je vedno z velikim cekarjem in z dežnikom ob vsakem vremenu ter je med potom rada mrmrala s seboj. Zadela jo je možganska kap, ko se je grela na soncu pred hiralnico sv. Jožefa in ni nikdo opazil, kdaj je odšla na oni svet. Umrla je tako, kakor si je želela. Ves čas je trdila, da ni bolna in vse življenje bolnega človeka sploh ni mogla trpeti.

IX. Razkol - Ustanovitev narodno napredne stranke na Goriškem - Delo v njej in razhod z njo

(1899—1903)

Prepričan sem, da sta morala pri moji odslovitvi iz Frankove pisarne imeti nekoliko svoje prste vmes Berbuč in Gregorčič, ki sta me želela spraviti z Goriškega. Ostali deželni poslanci so že tako vsi proti meni rovarili zaradi abstinence, ki sem jo povzročil, in so valili vse težkoče in neuspehe na moj rovaš. Abstinenco so vendarle nadaljevali. Konec leta 1897. je bil imenovan za goriškega nadškofa ljubljanski škof dr. Jakob Missia. Po moji sodbi je avstrijska vlada hotela napraviti goriški deželni zbor delazmožen z njegovim sodelovanjem. Smatram tudi, da je Missia postal kardinal v plačilo za premestitev iz Ljubljane in za obljubo vladi, da ji pristopi na pomoč. Kako Gregorčič ni razumel položaja in ni znal vladati svojih soposlancev, je kazalo očitno nastopanje poslanca grofa Alfreda Coroninija proti deželnemu glavarju grofu Francu Coroniniju, kateremu so že Italijani izpodkopavali tla. Dolžil ga je neodločnosti in sovražnosti proti slovenskemu delu dežele. Po Missievem prihodu in njegovem vstopu v deželni zbor proti volji slovenskega zastopstva je grof Franc Coronini odstopil kot glavar in predsednik deželnega odbora. Ni mogel prenesti, da bi italijanska stranka s škofovim glasom terorizirala slovensko stranko, boleli so ga pa tudi očitki od obeh strani zaradi njegove nevtralnosti. Za deželnega glavarja je bil nato imenovan dr. Payer kljub temu, da je bil dosleden nasprotnik vlade. Vlada je dobro vedela, da se Payer ne bo držal običaja prejšnjega deželnega glavarja, ki ni glasoval, in da pride torej z njegovim imenovanjem večina v

deželnem zboru stalno na italijansko stran. S sodelovanjem škofa bi tako deželni zbor postal delazmožen brez Slovencev. Ko sem vse te manevre premotril in videl, da je položaj slovenskega deželnega zastopstva zaradi popolne nesposobnosti Gregorčičevega vodstva naravnost obupen, sem sklenil, da stopim sam k Missii, ki morda ni dovolj poučen. Predstavil sem se mu kot deželni poslanec in mu naravnost povedal, da sem čul glasove, da se namerava kot virilist udeleževati deželnega zbora. Razložil sem mu na kratko goriško zgodovino zadnjih let in položaj Slovencev v deželnem zboru. Videl sem, da mu je bilo vse precej novo ali vsaj mnogo nerazumljivega. Izrekel je skoraj obžalovanje nad tem, da bo šel v tem položaju v deželni zbor. Iz njegovega vedenja sem sklepal, da je bil že dal besedo vladi, da pojde vanj. Ko sem mu podrobneje razložil posledice njegovega sodelovanja in vtis na slovensko ljudstvo, je jel skoraj omahovati, vendar mi ni dal odločnega odgovora. Ko je Gregorčičeva okolica zvedela, da sem bil pri Missii, je zagnala velik krik, češ da sem izdal slovensko narodno politiko in da sem s svojim obiskom uničil abstinenco, kajti odslej poslancem ne kaže drugega, nego da abstinenco opuste. Res se je vršila konec leta 1898. seja deželnega zbora s sodelovanjem Missie in slovenskih poslancev, ni pa takrat prišel na dnevni red noben važen predlog. Dr. Payer je bil toliko takten, da ni dal na dnevni red nobene bojne točke. S tem je bilo abstinence konec. Gregorčič ni bil toliko možat, da bi bil kot vodja slovenske narodne stranke stopil pred Missio, dasi je moral vedeti za vse mahinacije vlade in Payerja. Imel je namreč tudi to slabo lastnost, da mu je manjkalo osebnega poguma, posebno proti cerkvenim predstojnikom.

Zaradi zavratnega rovarjenja Gregorčičevega kroga sem se odločil, da odstopim kot deželni poslanec in odbornik. Pisal sem Gregorčiču pismo, da ne morem prenašati nezaupanja in nesoglasja s soposlanci in se zato odpovem svojemu mestu s pogojem, da se Gregorčič kot vodja stranke in soposlanec odpove vsaki rekriminaciji proti meni in da mojo odpoved vzamejo na znanje molče brez komentarjev po listih in brez vsakega napadanja. Bal sem se upravičeno, da bodo moji nasprotniki izkoristili moj odstop, da me moralno kolikor moč uničijo. Gregorčič na moje pismo sploh

ni odgovoril. Rovarjenje proti meni pa se je nadaljevalo. Do odkritega naskoka proti meni je prišlo na občnem zboru Goriške ljudske posojilnice spomladi leta 1899., ko so mi skušali vzeti predsedstvo. Gabršček se je zavzel zame in je bil ves iz sebe zaradi zavratnosti Gregorčičevega kroga. Izjavil je, da hoče napraviti red. Prigovarjal sem mu, naj pusti zadevo pri miru, ker je najbolje, ako se umaknem iz političnega življenja. Gabršček pa je šel nad Gregorčiča in sta se dodobra sprla. Po tem njunem razporu sem preklical svojo odpoved in stavil Gabrščku svoje moči na razpolago. Vedel sem, da mora zdaj na Goriškem priti do načelnega boja.

Že pred razporom med Gregorčičem in Gabrščkom se je Mahničeva klerikalna struja samostojno organizirala proti Gregorčičevi. Klerikalci so imeli nekaj zelo bojevitih kaplanov in vikarjev, kakor Rojca, Knavsa, Dermastjo in druge. Niso še ustanovili javne stranke, a zbirali so svoje moči in izdajali svoje glasilo «Primorski list». Gregorčič je bil sovražen novemu krščansko socialnemu gibanju. Bil je sploh načelen nasprotnik zadružne organizacije. Njegov smoter je bil pospeševanje srednjega stanu in iskal je opore predvsem pri prodajalničarjih in učiteljih na deželi. Pri tem je nanj vplival posebno Gabršček, ki je videl glavno moč narodne stranke v podeželski inteligenci. Ta sloj je res bil glavna opora najprej Gregorčičeve narodne, pozneje pa Gabrščkove narodno napredne stranke. Klerikalna struja pa se je opirala na kmetovalca in je pridno ustanavljala gospodarske zadruge, posojilnice, društva za zavarovanje goveje živine, pevska društva in podobne organizacije. Duhovniški naraščaj je prišel deloma s Kranjskega in je od ondod prinesel bojevitega duha mladega Kreka in njegovega kroga. Dokler je bila narodna stranka edina, ta struja ni mogla priti do pravega vpliva. Živahno delovanje leta 1895. izbranih deželnih poslancev je bilo po deželi splošno priznavano tudi med kmeti. Vendar so z geslom boja za vero in z ustanavljanjem zadrug vzbudili med kmeti precejšnje zanimanje in znali so tudi zanesti med kmečko mladino bojevitega duha. Spominjam se enega prvih njihovih shodov, ki je bil spomladi leta 1896. v Šempetru pri Gorici, kjer je kaplanoval Knavs. Na ta shod so prišli tudi nekateri

klerikalni agitatorji iz Ljubljane. Zbrali so precej kmečkega ljudstva. Gabršček pa je, ne bodi len, tudi nabral vse polno mladine iz Šempetra in sosednjih vasi, ki je bila za Gregorčičevo stranko. Narodnjakom se je posrečilo shod razbiti. Na tem shodu sem prvič videl zlorabo cerkve za politiko. Nastop klerikalcev je bil tak, da sem čutil nemoralni vpliv demagogije na ljudstvo. Ko se je shod razhajal in je bil vrišč največji, sem videl mladega fanta, ki je v bližini nekega gnojišča metal klobuk visoko v zrak in pri tem kričal: «Živio Kristus!» To je bila pač skrajna zloraba imena, ki je končno bolj ali manj sveto vsakemu izobraženemu človeku. Po razkolu v narodni stranki se je krščansko socialna stranka gibala kot struja pod okriljem Gregorčičeve klerikalne stranke. Pozneje sta se Gregorčičeva in krščansko socialna struja zopet sprli.

Mene so krščanski socialci od vsega početka v svojem «Primorskem listu» ljuto napadali, zlasti ves čas mojega delovanja v deželnem zboru. Očitali so mi brezboštvo in liberalstvo. Voditelja krščanskih socialcev v Gorici sta bila brata dr. Josip in Andrej Pavlica, oba duhovnika. Josip Pavlica je bil na glasu kot izredno učen in svet človek. Trudil se je tudi z organizacijo obrtnikov. Ko je ustanavljal krojaško zadrugo, se je obrnil name kot priznanega veščaka v zadružništvu za nasvete. Jaz nisem smatral krojače za dovolj sposobne za večji obrat in samostojno trgovino. Pavlica pa je bil tako navdušen in je pridobil toliko pristašev med krojači, da sem opustil svoje precej tehtne pomisleke proti ustanovitvi in sem predelal pravila. Ko smo zadrugo ustanovili, sem bil izvoljen v nadzorstvo. S Pavlico sem bil v prijateljskih odnošajih. Poznal je dobro družino moje žene kot mirno in celo pobožno.

Ko je buknil razpor med Gregorčičem in Gabrščkom ter menoj, me je dr. Josip Pavlica skušal naravnost pridobiti za svojo stranko. Obiskal me je in sva na dolgo in široko razpravljala o političnem položaju. Izrekel mi je popolno priznanje za mojo delavnost, priznaval je, koliko dela Gregorčičeve stranke je slonelo na mojih ramah, in izrazil mnenje, da je Gregorčič malo sposoben za vodstvo stranke. Apeliral je name, naj bi se ločil od Gregorčiča in Gabrščka. Priliko za to mi nudi ravno razkol. Saj sem bil izrekel svojo pri-

pravljenost, da se odpovem mandatu; zlahka bi se torej začasno odpovedal političnemu delovanju. Nato naj bi polagoma pričel najprej literarno, potem zadružno delati za krščansko socialno stranko. Navajal je, da se do tedaj nisem razpostavil proti tej stranki. Slutil sem, da je pobuda za ta obisk dr. Pavlice prišla od Šušteršiča, ki je gotovo sledil mojemu delu na Goriškem. Končno mi je Pavlica kar naravnost takole izjavil: «Naša stranka je danes pod vodstvom duhovnikov. Kakor na Kranjskem, je treba tudi na Goriškem formalno vodstvo izročiti posvetnemu človeku. Vi bi bili kakor ustvarjeni za voditelja naše stranke na Goriškem. Priznali bi Vam položaj, kakor ga ima dr. Šušteršič na Kranjskem.» To — recimo — laskavo ponudbo sem odklonil. Povedal sem Pavlici, da nisem načelno liberalec in da nisem načelno za politično delo Gabrščka, ki je brez pravega političnega dna, a da bi priznaval za upravičeno le kmečko delavsko demokratično stranko. Ne maram pa odstopiti v tem trenutku, ko je nastopil razkol z Gregorčičem in dolžé mene, da sem ga zakrivil. Rekel sem Pavlici že takrat: «Ko izvojuje narodno napredna stranka zmago, se najbrže odtegnem političnemu delu, ker bi nerad zanesel nov razkol v deželo, kar bi potem pač moral.»

Ves boj med Gregorčičevo in Gabrščkovo stranko je precej opisan v Gabrščkovih «Goriških Slovencih». Udeležil sem se boja le, kolikor je bilo treba dajati stvarnega pojasnila. Vse svoje članke in izjave sem, kakor je sploh moja navada, podpisal in jamčil za resničnost vsake besede. Gabršček je seveda porabil vse svoje znanje in svoje žurnalistične sile, da je bil po Gregorčičevi stranki in po klerikalcih.

Gabrščkova stranka se je takoj v začetku razvijala tako, da je kazalo, da prodremo docela. Trgovsko obrtna zadruga in druge naše organizacije so delovale izborno. Imeli smo močno zaslombo pri vseh inteligentnejših slojih goriškega prebivalstva. Boj med strankama je pa postajal vedno bolj oseben in gnusen. Obkladali so se s priložki, kakor «trotje», «burovž», «kvintal prazne slame» in podobnimi. Ta boj mi je presedal tembolj, ker Gabrščkova stranka ni imela programa, kakor je bila že prej Gregorčičeva stranka brez njega. Kakor prej med Gregorčičem in Mahničem je šlo

tudi sedaj le za osebe. Pri svojem vstopu v politiko sem dejansko prevzel le stvarno — posebno juridično — delo v stranki in nisem proglašal kakih političnih načel.

Ko je kmalu po razkolu zaradi odsotnosti Gabrščka iz Gorice bila nekaj časa teža vsega dela, deloma celo urejevanje «Soče», na mojih ramenih, sem premislil vse naše gibanje in prišel do zaključka, da je precej slučajno in neorganično. Kakor je bil Gabršček izvrsten žurnalist, pa je bil slab organizator in, kakor se je pozneje izkazalo, tudi slab gospodar. Moje delo se mi je zdelo brezciljno in skoraj brezplodno. Zato sem leta 1899. Gabrščku, ko se je vrnil po nekaj mesecih odsotnosti, menda z ženitovanjskega potovanja po drugi poroki, odkritosrčno povedal, da po tej poti ne gre dalje in da bo treba ločiti delo: on naj prevzame agitacijo in žurnalistiko, meni pa naj prepusti politično, gospodarsko in kulturno organizacijo. Soglašal je z mojim predlogom. Bil sem prepričan, da se stranka dá organično zgraditi. Po moji zamisli naj bi se oprla na kmeta in delavca, ki bi ju vzgajala za demokracijo in avtonomijo. Menda prav takrat pa je Gabrščka obvladala bojazen, da bi se utegnila stranka okleniti mene, medtem ko bi on prišel ob veljavo. Bal se je pač, da bi se mu tudi z mano ne zgodilo enako, kakor z Gregorčičem, ki se je polastil stranke in je njega držal v odvisnosti le kot žurnalista.

Gabršček se je tudi vdal moji zahtevi, da pravilno ustanovimo resno politično stranko, ki bo izpovedala naš načelen političen program, da se boj prenese čim bolj z osebnega v načelno območje. Pri ustanovitvi stranke je sodeloval tudi dr. Stanič. Imenovali smo jo «Narodno napredna stranka na Goriškem». Ustanovljena je bila in program sprejet na ustanovnem shodu spomladi leta 1900. Glavni gesli sta bili: 1. boj za narodno in gospodarsko osamosvojitev goriških Slovencev na osnovi svobodnega svetovnega naziranja, in 2. vsestranska podpora delavskega gibanja. Ko je pozneje Gabršček prevzel vodstvo stranke, je to točko, ki sem jo vstavil v program jaz, iz programa črtal.

Po letu 1897. se je namreč tudi na Goriškem pričelo gibati in organizirati delavstvo. Socialnodemokratična stranka na Slovenskem se je bila ustanovila malo prej v Ljubljani in je segala deloma na Štajersko, deloma v Trst. Na

Goriškem se je začelo gibanje najprej med železničarji v Nabrežini, se razširilo med kamnoseke na Krasu, med delavce velike fabrike celuloze in predilnice v Podgori pri Gorici, med čevljarje v Mirnem itd. Prav polagoma in težko je socialnodemokratska stranka pridobivala na terenu. Bilo je skupno, četudi neorganično delavsko gibanje, ki je bilo idejno še v povojih in se v njem razna mišljenja še niso razločevala. Na Goriškem sta bila v začetku glavna agitatorja pek Milost in študenčar Ropas, oba bolj anarhističnega mišljenja. Jaz sem od leta 1895. naročal slovenske socialistične liste. Žal mi je, da mi je med vojno pogorela zbirka časopisov, ker marsikaterega teh listov danes ni več mogoče dobiti. Moje mnenje je takrat bilo, da pri nas še ni mogoče ustvariti delavskega gibanja. Kako malo je bilo goriško ljudstvo godno za socialistično stranko, kaže primer, ki sta mi ga pripovedovala Milost in Ropas. Kmetje so ju splošno prijazno sprejemali, ko sta zahajala mednje na agitacijo, in so mlajši tudi precej številno zahajali na njuna predavanja. Vsa njihova vzgoja pa je bila strogo katoliška. Na neki njun shod v Šempasu, kjer je bilo že takrat precej delavcev zidarjev, je prišel tudi župnik Grča, deželni poslanec. V diskusiji Grča ni bil kos delavskima agitatorjema in je jelo občinstvo pritrjevati njima. V tem pa je začelo zvoniti Ave Maria in Grča je povzel molitev. Vsi prisotni so lepo sneli klobuke in glasno molili z Grčo. Milost in Ropas pa sta jo jezna pobrala, češ da s takimi ljudmi ni mogoče resno delati. Ropas je bil pozneje obsojen na 15 mesecev ječe zaradi divjega ribolova. Trdil je, da je riba božji dar in da jo sme loviti vsak, kdor hoče. Ko so ga prijeli, je kar priznaval, da je že nekoliko mesecev lovil ribe in jih nosil za večerjo domov. Pri tem je tudi žalil cesarja in še pred sodiščem trdil, da ima prav. Kam je pozneje zginil, ne vem. Iz tega vidimo, kako preprosto in neorganično je bilo gibanje med delavstvom. Prvi propovedniki socializma pri nas so bili delavci, ki so imeli nekoliko samoizobrazbe, med njimi včasih tudi taki, ki so se delu odtezali.

Konec septembra leta 1899. je prišel v Gorico za tajnika Trgovsko obrtnega društva osemnajstletni Anton Kristan. Takrat je bilo prav malo slovenskih moči v trgovski stroki. Kristan pa je bil v 6. razredu zapustil gimnazijo in odšel na

višjo trgovsko šolo v Pragi. Iz njegovega pisma, v katerem se mi je ponudil za namestitev v nekem izmed naših gospodarskih zavodov, je vela taka energija in samozavest, da sem ga kar povabil v Gorico, prepričan, da mora biti jako nadarjen mladenič. Tudi s svojim nastopom se mi je močno prikupil, dasi je bil včasih malce drzen. Nastopil je službo pri Trgovsko obrtnem društvu, katerega predsednik je bil Gabrščck. Izkazal se je zelo agilnega in inteligentnega delavca. Imel je pa preveč svoje volje in je kmalu postal brezobziren. V Gorici je bila razvada, da so se razni preprosti ljudje imenovali veletrgovce, veleindustrialce in podobno. Ko si je Kristan ogledal to goriško gospodo, je hitro spoznal, da so večinoma samouki in deloma komaj dobro pismeni, ki so se s pridnostjo in zaradi ugodne konjunkture povzpeli do nekoliko večjih podjetij, a o inteligentni trgovini in industriji niso imeli nobenega pojma, medtem ko je Kristan poznal nekoliko teorije in po svojem zdravem razumu tudi kmalu dobil vpogled v prakso. Nekoč sta prišla dva člana odbora Trgovsko obrtne zadruge k meni s pritožbo, da se je Kristan pri neki seji izrazil o njih, da so sami butci, ki ničesar ne razumejo. Zahtevala sta zadoščenja. Ko sem Kristana zaradi tega klical na odgovor, je meni nič tebi nič vzdrževal proti meni svojo trditev in apeliral name, da moram biti sam prepričan, da vsi ti gospodje nič ne razumejo. Ko je dobil nekoliko vpogleda v goriško politiko, mi je nekega dne prišel naravnost z vprašanjem, kaj prav za prav jaz mislim o politiki. Dejal mi je, da je dovolj spoznal razne gospode, posebno Gabrščka, in da je spoznal, da mojo inteligenco in delavnost izkoriščajo. Opozoril me je, da piše «Soča» premišljeno v tem smislu, da lahko končno vse delo in uspehe pripiše Gabrščku in da sploh skrbno varuje Gabrščkovo vodstvo. Kristanu sem odgovoril, da to že davno vem, a prvič mi ni za kake osebne pozicije, drugič pa imam svoje politično prepričanje. Kristanu je bilo to moje stališče premalo praktično. Ni razumel, da najdem zadoščenje v svojem vzgojnem delu. Sam je bil še vrela voda. Ni imel jasnih pojmov, ne političnih ne gospodarskih. Takrat še ni bil socialni demokrat, marveč je spadal v krog masarykovcev. Instinktivno pa je bil nekoliko revolucionaren. Slišal sem ga nekajkrat pri predavanjih v goriški okolici, pa je

napravil name vtis prav revolucionarnega agitatorja. Pri tej svoji socialistični agitaciji med kmeti je imel tudi precej uspeha, zlasti v veliki vasi Vrtojba, ki je bila pozneje najbolj socialistična v vsej deželi.

Po prvem ponesrečenem poizkusu, da mi vzame predsedstvo Goriške ljudske posojilnice, Gregorčičeva stranka v posojilnici ni vrgla puške v koruzo. Z ene strani je gnala gonjo proti posojilnici in nagovarjala ljudi, naj odpovedujejo hranilne vloge. Leta 1899. je bila tudi precej občutna denarna kriza, da so ljudje denar res potrebovali in je tudi marsikateri pristaš napredne stranke dvignil naložene prihranke. Posojilnici je šlo res zelo pičlo. Z druge strani pa so posebno duhovniki delali na to, da so pristopali klerikalni pristaši kot zadružniki. Podpisovali so kar po deset in več, tudi do petdeset deležev. Deleži so bili samo po 10 gld. Tako je dotekalo precej deležnine. Klerikalci so torej imeli dvoje želez v ognju. Po eni strani so hoteli pridobiti za bližajoči se novi občni zbor večino, po drugi pa omajati moč posojilnice. Če bi pri volitvah zmagali, bi hitro zopet nabrali umaknjene prihranke, če bi propadli, bi pa skušali posojilnico docela omajati. Tisti dnevi so bili zame prav bridki in v tem boju sem prvič izkoristil pripravljeni kredit. Ker se je menični portfelj takrat že precej močno dvignil in sem imel na razpolago tudi Trgovsko obrtno zadrugo, smo prenesli precej hud naval, dasi marsikatero noč nisem zatisnil očesa, ker sem iskal virov in denarnih zvez. Denarno gospodarstvo na Slovenskem je bilo takrat še bolj ali manj v povojih in je bilo težko pričakovati pomoči iz drugih slovenskih središč. Ponovno sem opozoril Gabrščka na taktiko klerikalcev. Izprva se ni posebno brigal. Kot nepoboljšljivi optimist si ni mogel misliti, da bi klerikalci spravili toliko svojih deležnikov skupaj, da bi nam mogli vzeti posojilnico iz rok. Ko sem pa poročal, da od tedna do tedna prijavljajo na stotine deležnikov, se je ganil in ravno zadnje tedne nabral precej novih deležnikov med pristaši napredne stranke. Na seje načelstva smo takrat zahajali le jaz kot predsednik, blagajnik Andrej Kopač in Franjo Ferfila, ki je bil zaupnik klerikalcev. Dr. Kos je bil težko bolan in ni mogel k sejam, tudi peti odbornik je odpadel. Za sklepčnost so morali biti navzoči na sejah najmanj trije od-

borniki. Klerikalci so glede na to sklenili, da naberejo še kolikor mogoče deležnikov, da bi imeli zagotovljeno večino glasov, potem pa bi Ferfila ne prihajal več k sejam, da bi ne bilo več mogoče do občnega zbora sprejemati novih deležnikov. Tako so ocenili, da so dosegli že večino. Za novo sejo je bil Gabršček pripravil več sto deležnikov. Pri sejah smo postopali tako, da sem navedel število novih prijav in ugotovil, da so bila imena na razpolago odbornikom ves teden ter da ni nikakega ugovora. Nato sem predlagal, naj se sprejmejo vsi prijavljeni deležniki en bloc. K tisti seji je bil Ferfila prišel in sam ni vedel, kako bi se obnašal. Bil je zelo lojalen in družljiv človek, a dal je besedo klerikalcem, da zapusti sejo, preden pride do glasovanja o sprejemu novih deležnikov. Ko sem jel poročati o priglašenih novih deležnikih, je vstal in hodil gor in dol po sobi ter kadil, kakor po navadi, svojo smotko. Ko sem končal, je izjavil, da bi se moral najprej prepričati o zanesljivosti novo priglašenih članov, naj torej odložimo glasovanje o tem. Odgovoril sem, da se držim dosedanjega običajnega postopka pri sprejemanju članov in da dajem predlog na glasovanje. Vprašal sem za glas Kopača, ki je glasoval za sprejem, nato sem vprašal še Ferfilo, ki pa ni hotel reči nič. Nato sem ukazal zapisnikarju, naj zabeleži, da je Ferfila proti sprejemu in pristavil sem, da kot predsednik odločam za sprejem. Šele ko je zapisnikar to zapisoval, se je Ferfila zavedel, da smo glasovali, in se spomnil dane besede, da odide pred glasovanjem. V zadregi je vzkliknil «O la», vzel klobuk in odšel. S sprejemom nekaj sto naprednih deležnikov je bila naša večina zagotovljena.

Občni zbor spomladi leta 1900. je bil zelo dobro obiskan in buren. Duhovniki so pripeljali nanj svoje deležnike, Gabršček pa svoje. Poročilo odbora je bilo zelo ugodno, ker je kazalo narast posojilnice. Klerikalni predstavniki so ugotavljali, da se je zanesel politični boj tudi v posojilnico in so zahtevali izpremembo odbora. Razne bolj ali manj slane ali neslane opazke posebno gospodov duhovnikov sem srečno zavračal, da zbor ni bil predolgočasen. Odbor, ki ga je predlagal Gabršček, je bil izvoljen in jaz seveda zopet za predsednika. Klerikalci so nato ustanovili svojo lastno Centralno posojilnico. Ker se je denarni položaj z novim letom izbolj-

šal in je od napredne strani priteklo precej hranil, smo klerikalne vloge lahko izplačali in je Goriška ljudska posojilnica nastopila novo pot z varnim korakom.

Občni zbor posojilnice, na katerem so klerikalci pogoreli, pa je imel še druge posledice. Klerikalna stranka se je hotela vsaj maščevati nad menoj. Ovadili so me, da sem potvoril zapisnik o glasovanju v odborovi seji. Trdili so, da so bili deležniki sprejeti po odhodu Ferfile, ko sva bila navzoča le še dva odbornika. Kakor hitro bi dosegli mojo obsodbo, bi tožili na razveljavljenje volitev. Značilno je za malenkostnost in zagrizenost ljudi v tistem prvem času po razkolu, da so kazensko ovadbo podpisali ne le ljudje, ki so imeli kak poseben interes na vodstvu Goriške ljudske posojilnice, marveč je podpisala tisto precej strupeno vlogo večina goriške akademično izobražene inteligence, kakor profesorji Berbuč, Kos, Čebular, Šantel, Ivančič, zdravnik dr. Rojic, dr. Gregorčič in oba brata Pavlici (še na štiri druge se ne spominjam več). Dr. Josip Pavlica je med goriškimi tercialkami veljal za pravega svetnika, in ko je moja žena pozneje zvedela za to kazensko pravdo, ni mogla verjeti, da bi duhovnik, ki je bil na glasu take svetosti, podpisal tako gnusno kazensko ovadbo.

Na podlagi te ovadbe sem prišel v kazensko preiskavo. Na moji strani sta bili priči Andrej Kopač in tedanji uradnik posojilnice Josip Štrukelj. Proti meni je bil za pričo Ferfila. Proti preiskavi sem se pritožil na višje instance in se obrnil tudi na justičnega ministra. Odgovorili so mi, da je v mojem interesu, da pride do javne razprave, ker le tako operem madež suma, da sem falzificiral zapisnik. Takrat sem se moral ravno pripravljati za odvetniški izpit, a mi ni bilo mogoče najti skoraj niti ure miru. Zadeva me je vendarle skrbela, ker sem vedel, da bi tudi marsikateri sodnik rad izrekel mojo obsodbo. Gabrščka sem bil zaprosil, da o zadevi ni pisal v «Soči», in tudi klerikalni listi so molčali; tako skoraj nikdo ni vedel, da sem v kazenski preiskavi in pri glavni razpravi sploh ni bilo nobenega poslušalca. Pred razpravo sem stopil k predsedniku okrožnega sodišča Karlu pl. Defacisu in ga prosil, naj poskrbi, da bo za mojo razpravo sestavljen sodni dvor inteligentnejših sodnikov. Predsednik je nekoliko zadet pripomnil, da so vsi njegovi sod-

niki zelo inteligentni. Nato sem mu imenoval nekaj imen, pa je takoj obmolknil in mi obljubil, da se bo za stvar zanimal. Dobil sem res izbrane sodnike: Milovčić, Šmarda in Italijan Ziani, ki je bil sicer moj politični nasprotnik, a njegova zagrizenost ni segala preko njegove inteligence. Zagovornika nisem imel. Javni tožilec je bil Jeglič, ki se je za obtožnico toplo zavzemal, dasi je bil prej moj kolega pri sodišču in sem bil v prijateljskih odnošajih z njegovo rodbino. Kopač in Štrukelj sta povedala, kako se je seja vršila in kako je bil zapisnik zapisan. Ferfila je kot priča moral priznati, da je sicer protestiral proti glasovanju, da je stal ali hodil gor in dol po sobi, a da je bil tudi navzoč do časa, ko sem ugotovil glasove in je zapisnikar sklep zapisal. Tudi moja žena je zvedela za razpravo šele, ko je o njej in o moji oprostitvi čitala v «Soči».

Takoj po tej razpravi sem odšel v Trst. V Gorici nisem imel nobenega miru pred strankami in sem tako sklenil, da si najamem v Trstu hotelsko sobo, da se morem pošteno poprijeti učenja za odvetniški izpit. Učil sem se vse dneve od jutra do večera. Pod menoj v hotelski dvorani je imel nemški «Gesangsverein» trikrat na teden vaje. Komaj sem legel, truden od študija, in zadremal, ko je pod menoj zadonelo: «Es braust ein Ruf wie Donnerhall durch alle deutschen Lande». Imel sem vendar toliko zdravja, da me je tudi «Donnerhall» zazibal v trdno spanje. Le vsako sredo sem šel v Gorico, da sem rešil spise za deželni odbor in popoldne odpravil tedensko sejo. Sredi novembra sem napravil odvetniški izpit. Pri izpitu sem se poldrugo uro pričkal o nekem zapletenem vprašanju z eksaminatorjem iz menič-nega prava. Od ostalih dveh eksaminatorjev sem dobil le nekaj vprašanj, vse v slabi četrt uri.

Po izpitu sem hotel vložiti na odvetniško zbornico prošnjo za vpis v seznam odvetnikov. Manjkalo pa mi je potrdilo enoletne prakse pri sodišču prve instance. Imel sem eno leto prakse pri Wurzbachu v Ljubljani, tri leta pri Franku in Staniču v Gorici in deset let prakse pri sodiščih v Trstu, Tolminu in Gorici. Imel sem sodniški izpit. V Gorici sem bil zadnja tri leta dvakrat na teden votant pri kazenskem senatu. Sodišče pa mi ni hotelo dati potrdila, da imam enoletno sodno prakso, češ da sem bil v Trstu avskul-

tant, pozneje sodnik, a da enoletne odvetniške prakse pri sodišču nimam. Šel sem osebno intervenirat k predsedniku višjega sodišča v Trstu, dr. Kindingerju. Priznaval je, da je nesmiselno trditi, da nimam potrebne prakse, a da dejansko zakon zahteva enoletno odvetniško prakso pri sodnem dvoru prve instance, takega spričevala pa sodišče ne more izdati. Nasvetoval mi je, naj še enkrat zaprosim za spričevalo, a naj prošnjo stiliziram tako, naj izrečejo, da moja desetletna praksa pri sodiščih odgovarja enoletni praksi, ki jo zahteva zakon. Tako sem dobil potrdilo in dosegel vpis v goriško odvetniško zbornico šele konec decembra leta 1900.

Leta 1900. je minulo štiri sto let, odkar je goriška grofovina pripadla habsburški hiši. Goriški patriotje so hoteli porabiti to priložnost, da se poklonijo Francu Jožefu, ki naj bi osebno prišel na Goriško. Seveda se ni nikdo drznil postaviti se proti taki slavnosti. Dr. Payer, kakor je bil zagrizen Italijan, jo je hotel izkoristiti, da pridobi kolikor moč podpore vlade proti slovenski narodni stranki, ki je bila vedno ultrapatriotična. Dr. Payer je znal silno taktno izrabiti vsako priložnost za utrditev svoje premoči in se je kot deželni glavar polastil tudi organizacije velike proslave. Gregorčič je bil pasiven kakor po navadi. Vse je kazalo, da bo italijanska stranka slavnost izkoristila zase in jo priredila tudi po obliki kot pravo italijansko manifestacijo. Narodno napredna stranka se je obrnila javno na dr. Payerja z zahtevo, da slovenski živelj pri proslavi primerno upošteva. Slovensko ljudstvo je bilo od vsega početka vzgajano strogo patriotično: «Vse za vero, dom, cesarja» — to je bilo res geslo, ki je bilo prav čustveno sprejeto od našega preprostega ljudstva. Bog in cesar sta tvorila vsebino njegovega verskega in političnega življenja. V družinah visoke aristokracije na Dunaju sem se prepričal, da je bila ideja patriotizma v njih res idealno živa in tesno vezana z religioznostjo. Češčenje cesarja je bilo v teh krogih res srčno, in božje poslanstvo cesarjev je bilo del vere teh visokih aristokratov. Menda nobena druga evropska država, razen Španije, ni bila tako tesno vezana na katoliško cerkev kakor Avstrija — podobno carski Rusiji, kjer je bilo carstvo tudi docela vezano s pravoslavjem. Narodno napredna stranka na Go-

riškem, kakor tudi ona v Ljubljani, je morala zato biti skrajno previdna, da se ni preveč taknila avstrijskega radikalnega patriotizma. Tudi furlanski kmetje so bili bolj ali manj močno vzgojeni v avstrijskem patriotizmu. Italijanski liberalci po mestih so se pač podvrgli politiki dr. Payerja. Tako je vsa dežela enotno praznovala spomin zasedbe po Habsburžanih. Takrat vplivati na ljudstvo v radikalnem demokratičnem smislu bi ne imelo nobenega taktičnega pomena. Hotel sem le kolikor toliko osvestiti naše zastopnike pri slavnosti, da bi poudarili svoj slovenski značaj. Vsi župani so dobili pouk od okrajnih glavarjev, kako naj se vedejo in kaj naj govore. Naučili so jih kakor papige nekaterih nemških fraz, ki bi bile potrebne za morebitni ogovor cesarja ali pa odgovor. Tudi Italijani na čelu s Payerjem niso hoteli ob tej priložnosti dajati duška svojemu nacionalnemu prepričanju. Tako je bil oficielni sprejem cesarja v Gorici, pri katerem so prišli najprej na vrsto generali, nadškof in deželni glavar, nemški. Ob deželnem glavarju smo stali štirje deželni odborniki, jaz kot najmlajši zadnji. Vse je cesar ogovoril nemško in dobil tudi ponižen nemški odgovor, jaz pa sem na njegovo vprašanje, ali sem zastopnik slovenskih trgov, odgovoril slovensko: «Da, veličanstvo, zastopam slovenske trge.» Cesar je na moj nepričakovani slovenski odgovor nemilo obrnil obraz od mene in šel dalje ter seveda dobival od naših slovenskih županov tudi le nemške odgovore. Drugi dan smo imeli veliko pojedino, na katero so bili vabljeni glavni predstavniki raznih ustanov. Za pojedino so nas zopet učili discipline, češ da cesar zelo hitro jé in da moramo odložiti svoje jedilno orodje takoj, kakor hitro to cesar stori. Meni se je zdelo to nekako otročje, a družba se je te discipline strogo držala. Sedel sem skupaj z narodno radikalnima Italijanoma dr. Verzegnassijem in conte Valentinisom. Nekaj nas je prijelo, ko je govor nanesel na to disciplino, pa smo sklenili, da bomo jedli tako, kakor se nam bo zdelo, če bo dobro, več, če bo slabo, pa manj, in tudi nismo gledali na to, ako so vilice ali noži malo bolj zarožljali. Kadar je cesar položil vilice in nož iz rok, dal s tem znamenje, da je končal, je navadno ošvrknil celo omizje z očmi. Ko je videl našo veselo družbo, je pač zapazil, da se obnašamo nekam objestno in nas je

zato nekajkrat ošinil s prav skelečim pogledom. Drugi dan po pojedini je bil slovesen sprejem na okrajnem glavarstvu. Pri tej priložnosti se je opogumil tudi poslanec Grča, župnik v Šempasu, da je na nemško cesarjevo vprašanje odgovoril slovensko. Ko je šel cesar mimo mene, mi je pokazal hrbet, ker si je bil zapomnil moj slovenski odgovor prejšnjega dne. To se je zgodilo na veliko zadoščenje mojega soseda Berbuča, s katerim je cesar govoril nekaj minut. Značilno je tudi, da «Soča», kakor se je vedno delala radikalno demokratično, ni imela poguma poročati o mojem slovenskem odgovoru na cesarjev nemški ogovor.

Z novim letom 1901. sem otvoril odvetniško pisarno skupaj z dr. Karlom Treom, ki je prišel iz Postojne. Pogodila sva se tako, da bi dr. Treo vodil pisarno, jaz pa bi se bavil prosteje s politiko. Delo v pisarni je takoj silno narastlo. Prišla je skoraj večina Staničevih strank in pristaši narodno napredne stranke, večinoma trgovci in obrtniki. Nikdar nisem tako intenzivno delal v politiki kakor leta 1901. Povrhu ogromnega političnega dela, obilnega zasebnega dela in dela v gospodarskih zavodih, sem vodil tudi Pevsko in glasbeno društvo v Gorici.

V Gorici je bil majhen pevski zbor v Čitalnici pod vodstvom marljivega vadničnega učitelja Mercine. Tudi po deželi so že nastopali preprosti pevski zbori. Za večje reprezentativne nastope pa ni bilo zbora, in tudi ni bilo šole za naraščaj in povzdigo ravni. Ker mi je boljše petje manjkalo, sem nameraval ustanoviti v Gorici reprezentativen pevski zbor s šolo. Dalj časa sem okleval zaradi učitelja Mercine, ki je s pravo ljubeznijo vzdrževal svoj mali čitalniški zbor. V začetku leta 1900. je bilo društvo končno ustanovljeno. Bil sem mu predsednik do leta 1908. Njegovo ustanovitev so poleg Mercine tudi moji politični nasprotniki smatrali za razdiranje njihove kulturne organizacije. Dolgo časa so prireditve Pevskega in glasbenega društva bojkotirali. V začetku sem za nabavo ruske glasbene literature založil iz svojega 900 K, za tiste čase razmeroma vidno vsoto. Prvi pevovodja je bil moj nekdanji sopevec v ljubljanski stolni cerkvi pod Foersterjem, Franc Stelè, pozneje pevovodja «Lire» v Kamniku in sam izboren tenorist. Bil je sicer vnet le za moške zbore, pa eden najboljših pe-

vovodij, ki je znal obuditi ljubezen do petja. Ko smo nastopili še tisto leto pri desetletnici «Kola» v Trstu, je štel zbor 60 glasov. Po koncertu smo peli v veliki dvorani hotela «Evropa», kjer je bila zbrana na vrtu večja družba Nemcev in skoraj ves njihov «Männerchor». Ti so kar strmeli, ko je naš zbor zapel «Crnogorac Crnogorki» in druge narodne pesmi. Kar misliti si niso mogli, da se v laškem Trstu pojo slovanske pesmi tako, in še bolj so se začudili, ko so slišali, da je zbor iz laške Gorice. Žal smo pevovodjo Steleta prezgodaj izgubili. Po njegovem odhodu sem ustanovil tudi ženski zbor. Imeli smo izredno lepe glasove, kakor drugi nizki alt Drufovke, prvi alt Godinove in odlični prvi sopran Hrovatinove, ki še sedaj poje v zboru Glasbene Matice v Ljubljani. Za pevovodjo smo pridobili izšolanega konservatorista iz Prage, Michla, ki je bil pozneje koncertni mojster pri Glasbeni Matici v Ljubljani. Bil je izboren dirigent orkestra in solo fagotist, a manj dober zborovski dirigent. Pri društvu smo otvorili tudi pevsko in glasbeno šolo, ki je dajala izboren naraščaj. Člani pevskega zbora so bili med drugimi znani tenorist Rijavec in muzika Neffat in Bravničar. Pevsko in glasbeno društvo v Gorici je bilo pač prvo za ljubljansko Glasbeno Matico na Slovenskem. Po mojem prizadevanju je postalo potem podružnica Glasbene Matice, ker sem stremel za tem, da se petje po vsem Slovenskem organizira enotno. Pri naučnem ministrstvu sem izposloval za glasbeno šolo takrat znatno podporo 3000 K. Koncerti so bili izborno obiskani. Nanje je prihajala vsa goriška aristokratska družba in pričeli so prihajati nanje tudi glasbo ljubeči Italijani. Ne Gorica ne Trst nista premogla drugega takega zbora.

Ko je umrl leta 1906. pesnik Simon Gregorčič, sem kot predsednik goriške Glasbene Matice ukrenil, da se vsi člani društva korporativno udeleže pogreba. Moški pevski zbor mu je zapel v jezuitski cerkvi pretresljivo žalostinko «Blagor mu, ki se spočije». S težavo sem dosegel, da so zapeli pri slovesu od njegove krste, preden so jo odpeljali v njegov rojstni kraj, pesem «Nazaj v planinski raj», pač eno najlepših njegovih pesmi. Pevovodja Michl, ki se je sicer delal silno liberalnega človeka, je dolgo ugovarjal, da bi peli ob pogrebu posvetne pesmi. Še ko sva skupaj kora-

kala iz cerkve v sprevodu, je vso pot godrnjal, da je ne bi smeli peti. Na dvorišču so pevci obstopili krsto in zapeli «Nazaj v planinski raj». Saj so mrtvega pesnika peljali res nazaj v planinski raj. Tam daleč na zahodu so se bleščali že zasneženi vrhovi furlanskih Alp preko še zelenih goriških Brd. V jasnem jesenskem vzduhu je zadonela ganljiva pesem. Ko so pa prišli do veselega ritma, je pevovodja dal znamenje za konec. Tako ni prišla do veljave moja želja, da pevci zapojejo veselje Gregorčiču, ko se vrača za vedno v svoj planinski raj.

Simona Gregorčiča sem osebno spoznal, ko sem bil avskultant v Trstu. Obiskal je našo družbo v Čitalnici in ko sva se predstavila, me je objel in poljubil. Takih stvari nisem posebno rad videl. Gregorčič me je poznal po imenu kot narodnega delavca v Trstu, saj sem bil v listih «Indipendente» in «Piccolo» tolikokrat napadan zaradi slovenskega uradovanja. Gregorčiča sem visoko čislal kot pesnika in spoštoval tudi zaradi preganjanja s strani cerkvene oblasti. Pozneje sem prišel z njim skupaj kot politik na Goriškem. Takrat je bil že upokojen. Z izkupičkom za svoje pesmi si je bil zgradil vili podobno hišico na vrhu Gradišča, odkoder je bilo videti — posebno lepo pozimi — na snežni vrh Krna, ki ga je Gregorčič — doma iz Vrsnega pod Krnom — slavil v svojih pesmih. Takrat se je bil Gregorčič silno zanemaril in je popival. Njegovi častitelji med goriškimi profesorji in duhovniki so bili prav užaloščeni, ko so o tem slišali. Skušali so ga spraviti v Gorico, da bi nanj vplivali v družčini, a jim je to vedno odklanjal. Tudi mene so naprosili, da ga obiščem in pripravim do preselitve v Gorico. Šel sem peš iz Gorice po lepi Vipavski dolini in stopil v Gregorčičevo hišico kmalu po sedmi uri zjutraj. Gregorčič mi je prišel v veži naproti. Takoj sem opazil, da je vinjen. Na moj pogled je Gregorčič dejal: «Se vam čudno zdi, kajne? Vidite, tako je z menoj. Čutim se tako zapuščenega, da iščem tolažbe le v vinu. Sem pa že tako opešal, da me vsaka kaplja zmaga.» Govorila sva dolgo; vplival sem nanj, kolikor sem mogel, srčno in prijateljsko. Bil je ganjen do solz, saj je bil sploh mehak kot otrok. Nisem ga mogel pridobiti. Obljubil mi je le, da bo premislil in mi sporočil. Takrat ni prišel v Gorico. Spravili so ga v

Gorico šele pozneje, že po razkolu v narodni stranki. V Gorici je zahajal vsak večer v družbo profesorjev Berbuča, Ivančiča in drugih. Značilno za mehkobo in nestalnost Gregorčičevega značaja je, da ga je ta druščina popolnoma pridobila na svojo stran in da se je tako daleč spozabil, da je vso svojo muzo posvetil zabavljicam na Gabrščka in mene. Jaz niti mislil nisem, da bi bile tiste zabavljice Gregorčičeve, in ko sem slišal, da jih piše on, nisem mogel verjeti. Mož, ki me je objel in poljubil in s solzami v očeh sprejemal moje zanimanje zanj, mi je v njih nelepo podtikal razne nizke osebne motive. S tem pesnikovanjem je Gregorčič prenehal šele po posredovanju Ivana Hribarja, ki ga je rotil, naj se nikar tako ne spozablja. Kakor epilog k mojim spominom na Gregorčiča pa je bil tale dogodek, ki se je primeril že po italijanski okupaciji. Imel sem opravka na Gradišču in videl po vasi letati raztrganega mladeniča, očitno bebca. Vprašal sem podžupana, ki me je spremljal, kako da puščajo letati po vasi umobolnega človeka. Pojasnil mi je: «To je nezakonski sin pesnika Simona Gregorčiča in ga nočemo internirati iz spoštovanja do pesnika.»

Zaradi intenzivnega gospodarskega, političnega in kulturnega dela sem leta 1901. tako opustil turistiko, da nisem vse leto napravil nobene ture, razen v kratkih poletnih počitnicah, ki sem jih prebil v Tolminu. Prav tiste dni je bila slovesna otvoritev Trillerjevega doma na Krnu. Dr. Karl Triller, odvetnik v Tolminu, si je znal s svojim živahnim nastopom hitro pridobiti simpatije tolminskega prebivalstva. Njegovo društveno delovanje v Tolminu je bilo mnogostransko. Ustanovil je tudi Soško podružnico Slovenskega planinskega društva. Ta je takoj sklenila, da postavi prvi planinski dom na Goriškem na Krnu. Krn je eno najlepših razgledišč naših planin. Dviga se 2243 m nad morsko višino in preko 2000 m absolutne višine nad dolino Soče. Z vrha in s travnatega južnega pobočja je obsežen in lep pogled na morje in italijansko ravnino, na zahod na Dolomite, na sever na Centralne Alpe. Od navdušenih članov Soške podružnice SPD pa ni bil niti eden izkušen alpinist. Odborniki so se obrnili name za svet glede kraja, kjer naj bi stal Trillerjev dom. Bil sem tolikokrat na Krnu in po okoliških hribih, da sem pač poznal ne le ves položaj, am-

pak tudi letne in zimske razmere. Poiskal sem bil res idiličen prostor pod vrhom Batognic 2140 m na gorski senožeti v bližini malega studenca nad krnico Za jezerom s krasnim razgledom na jug; tu bi bil dom docela varen pred snežnimi plazovi in zameti. Nikdar nisem bil prijatelj šumnih planinskih veselic in se zato tudi nisem pridružil raznim skupinam, ki so odhajale na predvečer otvoritve Trillerjevega doma na Krn. Hotel sem biti sam in nemoten. Bil je krasen poletni večer. Odšel sem iz Tolmina že po šestih zvečer in ne vem, kaj mi je prišlo na misel, da se nisem niti turistovsko oblekel, marveč sem šel v svoji vsakdanji obleki z lahkim dežnim plaščem in s seboj sem imel celo sončnik, ki je bil takrat v modi. Dokler me je obsevalo sonce, mi je služil kot sončnik, pozneje pa kot palica. Okoli desetih sem prišel pod Peske. Luna je intenzivno sijala. Od tam bi bil že moral videti planinski dom, pa ni bilo o njem niti sledu. Šel sem na kraj, ki sem ga bil izbral. Studenček je mrmral svojo pesem — planinskega doma pa ni bilo nikjer. Sklepal sem, da so gotovo postavili planinski dom v škrbini pod Krnom, kjer je za nepoznavalce planin zelo prikupljivo mesto. Preudaril sem, da bi se moralo priti do škrbine naravnost skozi stene na severu. Brez sončnika in plašča sem krenil vanje. Prišel sem precej daleč, a temne sence pod luno so me kakor opijanile in na strmini mi je prihajalo kakor omotica. Nisem hotel tirati plezanja ponoči v takem položaju, vrnil sem se in sklenil, da prenočim pod Peski. Pri bivakiranju sem si vselej najraje izbral prostor drobnega grušča ali peska, ki je bil navadno še razgret od popoldanskega sonca in se proti jugu ni rosil. Poiskal sem si kolikor moč mehko mesto na odprtem pobočju, se zaril v svoj tenki lodnov plašč in trdno zaspal. Okoli treh me je jutranji hlad prebudil. Ko sem odprl oči, je ravno visoko nad menoj sovisil planinski orel, ki je iskal plena. Mirno sem gledal lepo prikazen. Orel se je komaj zibal in zdelo se je, da se pripravlja suniti name. Zganil sem se in vstal, orel pa je počasi jel gibati s krili in se oddaljil v velikem loku. Ker nisem imel s seboj nobenega živeža, sem krenil na planino Na Polje, da se napijem planinskega mleka. Od tam sem po navadni stezi prišel že precej pozno k otvoritveni slavnosti. Pristopil sem ravno, ko je nekdo imel slav-

nostni govor. Nisem hotel motiti, zato sem prisedel nekoliko korakov proč od zborovalcev. Tako me je fotograf ovekovečil sedečega samega ob strani, oprtega na svoj modni sončnik. Po končani slavnosti sem dr. Trillerju naravnost povedal, da njegov dom ne preživi zime. Očital sem gospodom, da so ga postavili na taki plazovini, kakor nalašč, da ga prvi planinski plaz podere. Ker ni nikdo poznal moči plazov in snega, so se mi neverno posmehovali, da sem prevelik pesimist. A imel sem prav. Še tisto zimo leta 1901. je plaz prav temeljito zasul kočo. Potem so nekaj let za silo postavljali vsako spomlad neko zamušnico, ki je služila turistom ob slabi uri, dokler niso ljudje raznesli desk.

Pozneje se je ustanovila tudi v Gorici podružnica Slovenskega planinskega društva. Ker sem bil precejšen nasprotnik zastopanja društva na zunaj, nisem sprejel odborniškega mesta, pač pa sem se dal pregovoriti, da prevzamem vodstvo izletov. Precej sistematično sem razdelil zanimivo in lepo goriško okolico. Prvi spomladanski izlet smo naredili na Rob, t. j. k razvalinam Sv. Valentina 545 m strmo nad Sočo. Na povratku pa sem se že nekoliko zameril družbi. Vesela in razpoložena družba se je hotela ustaviti v kaki prijazni solkanski krčmi. Jaz se ji pri tem nisem priključil in sem nekako rušil solidarnost izletnikov. Izlete sem proti poletju širil, da so bili vedno daljši in da so se začenjali ob vedno bolj zgodni uri. Napovedali smo jih navadno nekaj dni prej v «Soči». A čim daljši so postajali izleti, tem manj izletnikov je bilo. Tako sem določil za neko nedeljo izlet na Grmado 283 m ravno nad Sv. Ivanom in izvirom Timava. Dasi gora ni visoka, se pa dviga naravnost iz morja in nudi presenetljiv pogled na morje, benečansko ravnino, benečanske in naše Alpe. Grmada je dala v svetovni vojni avstrijski armadi pravo trdnjavo; preko nje italijanska vojska ni mogla. Izletniki bi morali ob štirih zjutraj z železnico do Tržiča, potem pa tri četrt ure do vasi Sv. Ivana. Okrog šestih smo prikorakali k sv. Ivanu — celi štirje izletniki. Že od daleč smo videli zvonik in hiše Sv. Ivana okrašene s slovenskimi trobojnicami. Pred cerkvijo so bili zbrani vsi občinski odborniki pražnje oblečeni, da sprejmejo izletnike iz Gorice. Domnevali so, da je naša mala četica samo prednja straža in da pride za nami večja družba.

Da rešim župana praznih nad, sem mu podal roko in rekel: «Žal mi je, gospod župan, da ste se potrudili tako zgodaj za naš sprejem. Res ne vem, kako da se naši Goričani niso zanimali za vaš zanimivi kraj, kjer bi si ogledali izvir Timava, jezero na Prelastini (Lago della pietra rossa) in Grmado.» Svetoivanci menda pač niso nikdar več tako nepremišljeno okrasili svoje vasi z zastavami kakor takrat ob sprejemu izletnikov Goriške podružnice Slovenskega planinskega društva. Za tem sem priredil samo še en izlet. Družba bi morala odriniti že ob štirih zjutraj iz Gorice na Trnovsko planoto, na Goljake 1496 m in skozi krasne gozdove čez Čavn na Ajdovščino. Domenjeno je bilo, da se zberemo v kavarni Central. Prišel sem tja ob štirih in čakal sam do petih in tudi sam odrinil na Goljake. Takrat sem seveda sklenil, da ne priredim nobenega izleta več.

Pač pa sem leta 1900. in 1901. mnogo hodil peš na predavanja in shode, tudi po štiri ure daleč, v bolj oddaljene kraje pa sem se vozil z biciklom. Za take izprehode sem se seveda primerno slabše oblekel. To pa je, kakor sem pozneje zvedel, na volilce sem in tja precej neugodno vplivalo. Smatrali so za omalovaževanje, ko sem prišel ves prašen v nekoliko ponošeni obleki na shod. Gabršček me je nekajkrat opozoril, češ da to škoduje ugledu stranke, ako predsednik izvrševalnega odbora hodi po deželi kakor popotnik. Nekoč je Gabršček pripravil večji shod za Vipavsko dolino v Velikih Žabljah in poskrbel za slovesen sprejem; moral sem se tja peljati v dvovprežnem vozu. Ko sem zavil z velike ceste na stransko, me je pozdravljal slavolok v slovenskih zastavah. Prav tako ob vhodu v vas. Tu je pri slavoloku stala tudi občinska deputacija, pražnje oblečena. Vse to se mi je zdelo silno neokusno in sem težko prenašal. Bil sem prestvaren, predvsem učitelj ljudstva in vsako narodno prvaštvo s svojimi zunanjostmi se mi je gabilo.

Redni dohodki političnega društva «Sloga» niso nikdar zadoščali za stroške politične agitacije za enotno narodno stranko in so morali dokladati posamezniki, posebno dr. Gregorčič. Po razkolu je politično delo neprimerno narastlo in je bilo treba kriti večje stroške. V letih 1897. do 1901. sem se zadolžil v politične in organizatorične namene pri Go-

riški ljudski posojilnici s poroštvom svoje tašče gospe Gianolove za 10.000 K, ki sem jih povrnil iz dohodkov pisarne leta 1903. Ker sta Goriška ljudska posojilnica in Trgovsko obrtna zadruga imeli precejšnje število odbornikov in sta bila oba zavoda dovolj krepka, sem predlagal, da bi plačevala tantieme odbornikom, ki pa bi se s častno besedo zavezali, da jih odstopijo posebnemu skladu. Iz tega sklada bi se krili stroški politične agitacije. Upravljalo naj bi ga posebno društvo, ki bi imelo namen, nabirati s članarino in prostovoljnimi darovi narodni sklad. To smo izvedli in sem vse svoje diete, ki sem jih prejemal od zavodov in kot deželni poslanec, tudi vplačal. Pozneje, ko sem se ločil od političnega dela napredne stranke, sem pa svoje diete delil v dobrodelne namene, posebno v podpiranje revnih dijakov, in hranim še sedaj izkaze. Od vseh prejemkov od leta 1895. pa do leta 1907., ki sem jih imel kot deželni poslanec in funkcionar denarnih zavodov, ni ostal v mojih rokah niti vinar.

Prava nadloga za poslance so številne prošnje za podpore od vseh strani, za posredovanje pri oblastvih za naklonitev služb, denarnih pripomočkov in podobno. Name so se ljudje prav mnogo tudi osebno obračali za posojila in poroštvo. Zlasti v dobi, ko sem bil hkrati deželni odbornik, predsednik posojilnice in Trgovsko obrtne zadruge, so mi prošnje včasih kar deževale, da se jih je bilo prav težko odkrižati.

Skoraj s hvaležnostjo se spominjam tistih, ki so dobili od mene posojila, pa so jih vrnili prostovoljno takoj, ko jim je zboljšani položaj to omogočil. Ni mi šlo toliko za razmeroma manjše zneske, nego za izkazano poštenost. V svojih zapiskih pa imam tudi razne ljudi, ki so si ponižno izprosili pomoč, ko bi pa lahko vračali, so ne le zatajili dobljeno pomoč, ampak mi celo očitali sebičnost. Doživel sem tudi prav mično zgodbico. Za Pevsko društvo smo pridobili nekega krojača, ki je imel fenomenalen bariton. Ako bi bil izvežban in bolj inteligenten, bi s svojim glasom lahko napravil svetovno kariero. Ko ga je naš pevovodja Michl prvič slišal, je bil ves iz sebe, letal je po sobi in kričal: «Mož, mož, ti imaš stotisočake v grlu!» Žal je bil ta mož pijanček in je imel še posebno slabo lastnost — trema,

t. j. kakor hitro je slutil, da ga kdo posluša, se je jel tresti in je izgubil nit. Ko sem ga spoznal, ti slabosti še nista bili tako razviti, in sem upal, da ga spravimo na pravo pot. Takrat je bil še pomočnik. Pridobil sem ga, da si je ustanovil samostojno krojačnico, in pevci so mu vsi obljubili, da bodo pri njem naročali obleke. Trgovsko obrtna zadruga pa mu je z mojim poroštvom posodila, ako se ne motim, 300 K, s katerimi je začel. Obrt mu je dobro uspevala in mož se je v začetku tudi razmeroma lepo obnašal. Oženil se je in dobil otroke. Godilo pa se mu je predobro. Jel je zopet piti in obrt je šla od tedna do tedna nizdol. Nekega dne pride njegova žena z otrokom v naročju v mojo pisarno. Vodja pisarne je ni hotel pustiti k meni, ker sem bil ravno zaposlen, pa ga je kar s silo odrinila in pridrla v mojo sobo, otroka položila predme na pisalno mizo in kričala: «Tukaj ga imate, gospod doktor!» V prvem trenutku nisem vedel, v kaki zvezi naj bi bil ta otrok z menoj, saj nisem imel nič takega na vesti. Mirno sem jo vprašal, ali se ji meša. Potem mi je kriče razložila, da sem jaz kriv, da je otrok prišel na svet, ker sem pripomogel njenemu možu do denarja, da je začel na svoje in se oženil. Sedaj je začel piti in je družina na cesti!

Jeseni leta 1900. so bile razpisane za januar leta 1901. nove volitve v državni zbor. Pri teh se je morala prvič izkazati življenjska moč narodno napredne stranke. Slovenci smo imeli dva mandata, enega v splošni kuriji in drugega v slovenskih kmečkih občinah. Narodno napredna stranka je postavila za kandidata v peti, splošni kuriji mene, v četrti, kmečki kuriji pa Oskarja Gabrščka, župana in posestnika v Tolminu, a tega s pogojem, da mora odstopiti od kandidature v moj prid, ako bi jaz propadel proti Gregorčiču, ki je kandidiral za klerikalno stranko v peti kuriji.

Pred volitvami je takratni namestnik v Trstu, grof Goess, delal na to, da bi se med Slovenci dosegla sprava za državnozborske volitve in da bi Slovenci podpirali vladne kandidate v Gorici in Furlaniji. Ti kandidati so bili sicer Italijani, a zmerne smeri, in vsi trije so obljubili, da bodo v gospodarskih vprašanjih podpirali težnje tudi slovenskega dela dežele. Grof Goess je bil osebno pri meni. Poznala sva se iz deželnega šolskega sveta, a srečala sva se bila že prej

tudi pri grofu Welsersheimbu, čigar nečak je bil, in pri Lagovih na gradu Windern v Salzkammergutu, kamor je bil prišel na počitnice iz Istre, kjer je bil politični komisar. Spominjal se me je še iz tistega časa. Razložil mi je svoj načrt. Mož ni videl razloga za politični boj med obema slovenskima strankama, in je pravilno trdil, da je v interesu slovenskega dela dežele, da Slovenci nastopijo enotno pri volitvah. Res je bilo težko govoriti o kakem načelnem boju; bil je v bistvu vendarle boj Gregorčiča in Gabrščka za vodstvo, pri čemer je bilo moje ime in delo po eni strani tarča za napade, po drugi pa ščit. Za primer, da vlado podpremo z vsemi silami, nam je obljubil, da izposluje od državnega zbora subvencijo za zagraditev hudournikov, ki je bila takrat preudarjena, če se ne motim, na 10 milijonov K; dežela in občine bi dale le 10%, država pa 90% skupne vsote. Delo je bilo preračunano na deset let. Pri tem delu bi imeli prebivalci Soške doline in deloma tudi Vipavske znaten zaslužek, hkrati bi se gospodarski položaj dežele izboljšal zaradi priliva denarja in izboljšanja sveta po uravnavi voda. Ponudba je bila taka, da sem jo ne le za svojo osebo takoj sprejel, ampak bi jo bil moral sprejeti vsakdo, ki je imel blaginjo dežele pred očmi. Izrazil sem pa dvom, da sprejme spravo tudi Gregorčič. Goess je šel od mene naravnost h Gregorčiču in mi je po okrajnem glavarju sporočil, da je Gregorčič spravo sprejel. Res se je nato Gregorčič sam zglasil pri meni na domu na veliko začudenje moje žene, ki ni mogla verjeti, da bi se po tako srditem osebnem boju Gregorčič ponižal. Po kratkem razgovoru sva se sporazumela, da bi lahko složno delala in sčasoma dosegla popolno sporazumljenje tudi med strankama. Jaz sem mu priznaval, da je z Gabrščkom silno težko delati, on pa je izražal željo, da bi se odkrižal Berbuča in Rojica. Segla sva si v roke. Stvar sem kajpada moral spraviti na sejo odbora narodno napredne stranke. Na seji sem razložil pomen volitev in ponudbo grofa Goessa, ki je dal častno besedo, da stori vse, kar more kot tržaški namestnik in zaupnik dunajske vlade. Gabrščck je na to odgovarjal, da nas je avstrijska vlada vedno imela za norca in da tudi na namestnikove besede ne da nič, a da je sploh brez pomena spravljati se s stranko Gregorčičevo, ki je že tako premagana ter je popolnoma

gotovo, da dobimo oba slovenska mandata. Vladi je pa le privoščiti, ako zaradi svoje nesmiselne politike med Italijani popolnoma pogori; naj bodo le izvoljeni radikalni italijanski elementi. Vse to je trdil s tako gotovostjo, da je pridobil večino izvrševalnega odbora na svojo stran. Z njim so potegnili Konjedic, Kocijančič, župan Lokar, dr. Gruntar in Peter Šorli, z menoj Jakil, Savnik, Zega in Pavletič. Videl sem, da hoče Gabršček hoditi svoja pota in da se boji moje konkurence. Narodno napredna stranka je prišla na vrh, odslej bi me Gabršček ne potreboval več. Da, bil sem mu na poti, ker sem imel v rokah vsa odgovorna mesta in sem bil po deželi splošno znan, ker sem nastopal na številnih shodih in predavanjih in je bilo vse vzgojno politično delo skoraj izključno moje delo. Gabršček pa je imel v rokah zelo priljubljeno in razširjeno «Sočo» in pa zaslombo v svojem sorodstvu z raznimi veljaki v Soški dolini, v Brdih, na Krasu in v Vipavski dolini.

Volitve so pokazale, da je bil Gabršček prevelik optimist. Gregorčič je za splošno kurijo sklenil pogodbo s furlanskimi volilci, da so oddali nekaj glasov njemu, in jih je res dobil toliko, da me je prekosil s štirimi glasovi in sva prišla v ožje volitve (italijanski kandidat je odpadel). Gabršček je nato proti moji volji sklenil dogovor z italijanskimi liberalci, da nam dado toliko glasov, da bom jaz izvoljen in da Gregorčič odpade. Proti temu dogovoru pa se je v odboru italijanske nacionalne stranke uprl z vso silo dr. Payer, ki je vedel, da sem kot edina sposobna moč na slovenski strani silno nevaren italijanskim pretenzijam. Zapretil je celo z odstopom od vodstva, ako bi šli italijanski volilci na volišče zame. Seveda je njegovo stališče obveljalo in je bil nato Gregorčič izvoljen z večino petih glasov. Po dogovoru med nami in po sklepu izvrševalnega odbora naše stranke bi moral sedaj po izvolitvi Gregorčiča v splošni kuriji Oskar Gabršček odstopiti od kandidature v kmečki kuriji meni v prid. Prejel sem pa njegovo pismo z izjavo, da ne more odstopiti, ker zahtevajo njegovi volilci, da kandidira on in ne jaz. Takoj sem seveda razumel, da je to sporazumna akcija z Andrejem Gabrščkom, ki hoče preprečiti, da pridem na Dunaj kot državni poslanec in tam v dotiko z Gregorčičem. Obenem je hotel Gabršček imeti na razpolago

državnega poslanca na Dunaju v zaupni osebi Oskarja Gabrščka. Tako sem se pri teh volitvah razpostavil proti namestniku Goessu in spoznal, da me Gabršček prav grdo vara.

Po izidu volitev sem v odboru narodno napredne stranke razložil svoje stališče takole: «Glavni boj ima naša stranka pred seboj v letu 1901., ko jeseni poteče šestletna doba deželnega zbora. Zaradi dogodkov pri volitvah v državni zbor se odpovem političnemu udejstvovanju, vendar hočem v letu 1901. dati še vse svoje moči stranki na razpolago, da zmaga.» Poudarjal sem hkrati, da ni nobene gotovosti o naši zmagi, ker je zaradi neuspeha pri državnozborskih volitvah, kjer je komaj rešila en mandat le s pomočjo italijanskih klerikalcev, Gregorčičeva stranka in posebno duhovščina vprav fanatizirana do skrajnosti in bo gotovo napela vse sile, da prodre pri deželnozborskih volitvah. Gabršček je bil seveda stari optimist.

Čeprav sva šla z Gabrščkom že narazen, sem držal svojo besedo in sem leta 1901. posvetil vse svoje sile delu na zmagi narodno napredne stranke pri volitvah v deželni zbor. To je bila tretja velika žrtev, ki sem jo doprinesel politiki. Prva je bila leta 1895., ko sem sprejel mandat v deželnem zboru, druga leta 1897., ko sem se odpovedal sodni karieri. Najtežja je bila tretja, ko sem napel vse sile — v prepričanju, da do cilja — zmage pri deželnozborskih volitvah — ne pridemo. Volilni boj je bil izredno živ, zlasti s strani Gregorčičeve stranke. Vrgla je med ljudstvo ogromno tiska. Duhovščina je požrtvovalno zalagala za stroške. V Gregorčičevi stranki so takrat že jeli prevladovati klerikalni elementi, duhovniški naraščaj krščansko socialne smeri. Na Goriško je začelo prihajati vedno več klerikalnega akademičnega in tudi drugega naraščaja s Kranjskega.

Izid volitev je bil tak, kakor sem ga bil pričakoval in napovedoval. V kmečkih občinah in veleposestvu je zmagala Gregorčičeva stranka, le na Krasu je zmagala narodno napredna stranka s kandidatoma dr. Treom in Alojzijem Štrekljem, v mestih in trgih pa sem bil izvoljen zopet jaz. Sedem poslancev okoli Gregorčiča je ustanovilo svoj klub, mi trije napredni poslanci pa smo ostali bolj divjaki. Tudi na italijanski strani se je takrat izvršil prelom. V deželni zbor so prvič prišli furlanski krščanski socialci. Izvoljen je

bil njihov voditelj, prošt Faidutti, po rodu beneški Slovenec, nadarjen in delaven človek, ki je razgibal furlanske kolone in ustanovil furlansko ljudsko stranko. Do sodelovanja med slovensko in furlansko klerikalno stranko pa ni prišlo. Še manj seveda med napredno skupino italijanskih poslancev pod vodstvom advokata dr. Graziadea Luzzata, ki je tudi štela tri poslance, in slovensko napredno stranko. Razpora med Italijani v deželnem zboru ni bilo prav nič čutiti, vsi italijanski poslanci so bili v enotnem klubu. Pokazal se je menda samo ob priliki glasovanja za povišanje učiteljskih plač, ki ga opišem pozneje. Ostro pa se je kazal v deželnem zboru razpor na slovenski strani, posebno zaradi nepristopnega stališča Berbuča in Gregorčiča.

Malenkostne razmere v političnem življenju na Goriškem so se kazale zlasti tudi v tem, da so politično pripadnost k nasprotni stranki medsebojno plačevali z osebnim sovraštvom. Medsebojno psovanje v listih sem že omenil. «Soča» je objavljala vse polno smešnih epizod iz privatnega življenja, zlasti duhovnikov. Klerikalci so pa tem bolj strupeno in zavratno izpodjedali čast svojemu političnemu nasprotniku. Bil sem jim ne samo brezbožnik, ampak tudi samopridnež in podobno. Zanašali so v javnost celo sumničenja na mojo družino, češ «ako dr. Tuma ne bo miroval, povemo, kako se je ženil!» Že ko je buknil razpor, mi je vsa klerikalna inteligenca odrekla pozdrave. Profesorji in doktorji so se me ogibali na ulici in krenili pred menoj na drugo stran. Nekoč se mi je celo zgodilo, da mi je dr. Rojic, ko je šel mimo mene, pred javnim ljudskim vrtom siknil v obraz: «Rindvieh!» Prej je previdno pogledal okoli sebe, da ni nobene priče. Nekdanji moj profesor na učiteljišču v Ljubljani, Čuček, ki sem ga pozdravljal naprej, se je kar naenkrat obrnil nazaj, me dohitel z orjaškimi koraki in mi jezno zalučal v obraz: «Me ni treba več pozdravljati!» Človek bi komaj verjel, da so bili to izobraženci, akademiki. Tudi na shodih je prihajalo do jako nevšečnih prizorov. Tako so me nekoč na shodu v Komnu duhovniki, ki so stali pod odrom, kjer sem govoril, vlekli za hlačnice z odra dol, da sem se jih komaj odkrižal z brcami. Na nekem shodu v Črničah so zborovalci nekega duhovnika, ki je prišel zabavljat, kratko in malo dvignili v zrak in posadili na cesto.

Bilo je tudi nekaj krvavih pretepov. Nekoč so me po shodu v Šempasu čakali klerikalni fantje v zasedi, da bi me o mraku kamenjali. Moji pristaši so me na to opozorili in se ponudili, da me bodo spremljali v večjem številu in me branili v primeru napada. Ko je nastopil somrak, pa sem se na tihem izmuznil iz družbe in mirno korakal po sredi ceste proti Gorici. Klerikalni fantje me menda niso dobro poznali ali pa me zaradi polteme niso spoznali in so pač tudi sklepali, da tako sam človek ne more biti poslanec dr. Tuma in so me mirno pustili skozi. Ko so moji pristaši zapazili, da sem izginil iz njihove družbe, in so slutili, da sem odšel sam proti Gorici, je celo krdelo hitelo za menoj. Na cesti so se nasprotniki spoprijeli do krvavega boja. Drugi dan ob sedmih zjutraj — v pisarno sem zahajal zgodaj — je prilomastilo k meni več Šempascev gledat, kaj je z menoj; povedali so mi, kaj se je zgodilo pri njih. Do krvavega pretepa je prišlo tudi na velikem shodu v Kanalu. Najbolj žalostno je bilo to, da so se tako vedli pristaši «krščanske» stranke.

V deželnem zboru je razpor na slovenski strani užival posebno glavni narodni nasprotnik Slovencev dr. Payer. Kolikokrat je ironiziral slovenske klerikalne poslance in kolikokrat je ironično izražal zadovoljstvo nad mojo osamljenostjo, kajti niti pri svojih dveh tovariših iz narodno napredne stranke stranke nisem imel zaslombe. Kraška poslanca, indiferentni dr. Treo in pošteni Štrekelj sta se navadno sklicevala na svoje volilce, češ da morata predvsem varovati njihove posebne interese; Kraševci so na Goriškem vedno zavzemali neko posebno stališče. Ker sem bil izvoljen v slovenskih trgih z veliko večino in sem užival zaupanje svojih volilcev, se nisem hotel odpovedati mandatu, ker je bilo tudi mogoče, da pride po mojem odstopu na moje mesto klerikalec. Po konstituiranju deželnega zbora seveda nisem prišel več v deželni odbor in v deželni šolski svet ter je ti dve mesti zasedel profesor Ivan Berbuč, ki je toliko let hrepenel po njih.

Klerikalna slovenska stranka je imela uspeh v deželnem zboru z zastopanjem predloga, da prevzame dežela užitnino v lastno režijo. Užitnina se je dotlej oddajala na dražbi. Podjetniki, ki so se poganjali zanjo, so se navadno že v veži deželne hiše pogodili med seboj tako, da je šel le eden dra-

žit, drugemu pa je potisnil v roke nekaj tisočakov, da mu ni bil tekmec. Meni in odbornikom je bilo vse to znano. Izvrševalni odbor narodno napredne stranke pa je stal na strani podjetnikov, trgovcev in obrtnikov in je zagovarjal običajno oddajo užitnine na dražbi. Ker sem bil vezan na sklepe izvrševalnega odbora, sem moral v deželnem zboru tudi zastopati to jako neljubo mi stališče. Tako sem zastopal tudi nekatere druge zadeve v deželnem zboru, ki niso bile v skladu z mojim prepričanjem.

Z vso vnemo pa sem se zavzemal za učiteljski zakon, po katerem bi se zboljšal gmotni položaj učiteljstva. Opisal sem že, kako so se vsa leta italijanski zastopniki borili proti deželnemu šolskemu zakladu, proti temu, da bi bogati dohodek goriškega mesta in furlanskih industrijskih mest bil obložen z dokladami v korist skupnega deželnega šolskega zaklada. Na pritisk vlade pa je tudi italijanska stranka jela v tem vprašanju popuščati, a vdala se je le toliko, da bi okrajni šolski sveti dobivali večjo denarno deželno pomoč. Za učiteljski zakon sta bila leta 1903. vložena dva predloga: italijanski posredovalni in moj radikalni. Gregorčič se je bil pogodil s Payerjem, da bo njegov klub glasoval za laški predlog. Oba kraška poslanca sta izjavila, da ne moreta glasovati za moj predlog, ker bi bili kraški posestniki preveč obteženi. Tako sem končno ostal sam. Dr. Luzzato je bil na velikem shodu italijanskih učiteljev v dvorani Caffé Teatro dal častno besedo, da bo glasoval za povišanje učiteljskih plač. Isto je obljubil tudi Faidutti. Ko je prišel predlog na dnevni red, sem čakal na izid posvetovanja v raznih klubih, zlasti na stališče skupin Luzzata in Faiduttija. Ko je stopil zadnji v dvorano Luzzato, sem ga vprašal, kako so se odločili. Izjavil mi je, da je dal častno besedo že poprej svojemu klubu, da se podvrže večini, da se je torej moral odločiti za predlog deželnega odbora, ki ga je imel zastopati deželni odbornik dr. Verzegnassi. Šel sem za njim na svoje mesto v dvorani v misli, da dobi moj predlog le moj glas. Bilo je vročega dne meseca julija. Deželnozborska dvorana je bila nabita poslušalcev, učiteljev in učiteljic iz vse dežele. Payer je jel že kazati telesno utrujenost pri daljših zborovanjih, pa tudi večina poslancev ni imela prave odporne sile. Poznal sem tudi nervoznost poročevalca

dr. Verzegnassija. Te okolnosti sem hotel izkoristiti. Stopil sem v debato bolj iz neke razposajenosti z namenom, zadrževati glasovanje kolikor mogoče in razdražiti poslance, kolikor bi se dalo, nego z upom na zmago. Najprej sem se spravil na skupino naprednih italijanskih poslancev (Luzzato in Valentinis, imena tretjega se ne spominjam, z vsemi tremi sem prijateljsko občeval). Očital sem jim, da so snedli častno besedo in da hkrati zatajujejo svoja liberalna načela. Po daljšem prerekanju skoči dr. Luzzato kvišku in izjavi obrnjen proti deželnemu glavarju, da bo z obema svojima somišljenikoma glasoval za moj predlog. Sedaj seveda sem dobil pravega poguma. Debata je trajala že tretjo uro, poslancem so kapale od vročine kaplje s čel. Lotil sem se italijanske klerikalne frakcije, očital Faiduttiju, da je obljubil učiteljstvu podporo svoje frakcije, pa je besedo prelomil. Po ostrem protigovoru skoči tudi on kvišku in izjavi, da bo njegova frakcija glasovala za učiteljski zakon. Učitelji so seveda po obeh izjavah dvignili urnebesni krik. Bilo nas je že sedem, na več glasov bi komaj mogel računati. Po tem izdajstvu soposlancev pa je izgubil poročevalec dr. Verzegnassi nit svojih misli, skočil je kvišku in izjavil, da po takem vedenju svojih soposlancev odstopa od svojega predloga. V zbornici je nastal splošen preplah. Vse je utihnilo in nikdo ni vedel, pri čem je. Payer že precej izmučen ugotavlja: «Ostaja tedaj le en predlog, dajem ga na glasovanje. Kdor je zanj, naj obsedi.» Obsedela je vsa zbornica. Zopet molk. Payer nato ugotovi, da je zaradi umika predloga dr. Verzegnassija ostal en sam predlog, za katerega je glasovala zbornica soglasno. Ko je glavar ugotovil, da je zakon sprejet, šele takrat so se zavedeli Gregorčič in njegovi, da so napačno glasovali. Gregorčič je skušal protestirati ob kriku in viku učiteljstva, pa mu je glavar z obžalovanjem odgovoril, da je bilo glasovanje pravilno in da se ne da nič več ukreniti. Jaz sem imel izredno zadovoljstvo, da sem od ena in dvajsetih poslancev šel v zbornico sam glasovat za učiteljski zakon, a dosegel, da je bil izglasovan soglasno. Učiteljstvo mi je sicer pošiljalo priznavalna pisma, ni se pa izkazalo hvaležno takrat, ko sem pozneje nanj apeliral.

Goriška ljudska posojilnica si je od napada s strani klerikalne stranke leta 1899. v letih 1900. in 1901. opomogla

tako, da sem jo lahko brez nadaljnjega zaupal drugemu poštenemu človeku. Odstopil sem od predsedstva njenega načelstva. Moj naslednik je bil odvetnik dr. Karl Treo, moj odvetniški kompanjon, s katerim sva se bila konec leta 1901. razšla. Zveza politika z advokatom se ni izkazala.

Prav tako kot posojilnica se je bila lepo razvila Trgovsko obrtna zadruga. Njen številni odbor je bil vsak teden skoraj polnoštevilno zbran, in pozneje so mi nekateri odborniki priznavali, da je bila zanje vsaka seja šola trgovine in da so prihajali na seje kakor na predavanja in zabavo. Vodstvo zavoda so mi popolnoma prepustili. Kakor sem se trudil, se mi ni posrečilo, da bi nadzorstvo nad mojim delom prav funkcioniralo. Vsak mesec sta bila izvoljena dva pregledovalca, ki sta imela nalogo, vsaj enkrat točno pregledati vse poslovanje zadruge in poročati odboru. Na moje prizadevanje, da to izvrše, so pregledovalci vselej odgovarjali: «Dokler ste vi predsednik, smo brez skrbi.» Ko je prišel revizor od Zveze slovenskih posojilnic, se je nekaj časa trudil, da bi pregledal poslovanje, ker pa niso bile knjige po njemu znanih vzorcih, me je naprosil, naj mu razložim poslovanje, in je poročilo sestavil tako, kakor sem mu ga narekoval. Navajam to, ker je že marsikateri zavod zaradi malomarnosti vodilnih funkcionarjev zašel na kriva pota. Navadno je na eni sami osebi, kako gredo posli. Ako ni nobenega veščega človeka, se polasti vodstva vodilni uradnik, in ako vidi, da nima nobenega nadzorstva, dobi priložnost, da zaide na stranpota. Pri Trgovsko obrtni zadrugi je bilo treba precej znanja knjigovodstva in denarnega gospodarstva. Vsa izposojila so bila dana na menice, ker je zavod hotel biti vedno mobilen. Le nekatere večje kredite v tekočem računu smo po možnosti vknjižili, s hipotekami pa se nismo bavili. Uvedel sem tudi eskomptiranje terjatev večjih obratov. Dolžniki pa so bili obvezani, da dovolijo ob vsakem času vpogled v knjige in inventar. Dokler sem bil predsednik, sem bilance teh tvrdk sam nadziral. Nekoč mi je neka domača tvrdka prinesla bilanco, ki je bila po njenem mnenju sijajna. Izjavil pa sem, da je firma insolventna; razširila je posle preko moči, vezala je sredstva na preobilo založeno skladišče in kredit izčrpala. Bila je prepričana, da daje zaloga osnovo za kredit in da ima pravico, zahtevati povišanje

kredita. Zahteval sem sigurne poroke in ko smo jih dobili, smo tvrdko uredili. Navajam to, da bi poudaril potrebo, da je pri vsakem zavodu oseba, ki točno po bilancah in knjigah ugotovi plačilno zmožnost prošnjika ali dolžnika. Pomanjkanje takega pregleda je največkrat vzrok polomom.

Trgovsko obrtna zadruga je bila ustanovljena sicer kot strogo denarni zavod, vendar namenoma kot del splošne narodne organizacije. Bila je ustrojena na taki podlagi, da je nosila visok dobiček, a rezervni kapital bi vlagali v stavbe. Saj je bilo v gospodarskem načrtu narodno napredne stranke, da Slovenci pokupijo kolikor mogoče poslopij na prometnih krajih v Gorici. Res je v desetletju pred vojno prišla cela vrsta poslopij v roke narodnih zavodov ali ljudi. Tako smo se zarili v Gosposko ulico in pozneje na Corso. V prvi vrsti smo morali skrbeti za lastno stavbo zavoda. V ta namen smo kupili najlepši prostor v Gorici na oglu Ljudskega vrta v središču mesta. Po mojem načrtu bi morala biti stavba zidana docela gospodarsko, t. j. po eni strani za rabo zavoda in za trgovske firme, po drugi strani pa naj bi lepa stanovanja dajala tak donos, da bi se stavba polagoma amortizirala. Goriška ljudska posojilnica pa bi imela nalogo, da nabira rezervni fond in ob zadostni moči pozida veliki kompleks, ki smo ga ugodno kupili že leta 1899., z Narodnim domom. Za koncerte, plesne zabave in druge prireditve bi morali dobiti posebno stavbo. Do leta 1897. goriški Slovenci niso imeli prav nič. Zato je seveda bilo treba marsikaterikrat kaj prehiteti. Z nakupom poslopja za Goriško ljudsko posojilnico in z zgradbo Trgovskega doma sta bila oba zavoda dokaj obremenjena, vendar je manjkalo še poslopje za shode in zabave. Tudi za to se nam je nudila ugodna prilika. Na prodaj je bila velika Dreherjeva hiša, ki je segala cd Corsa na eni pa do Piazza Ginnastica na drugi strani, z veliko dvorano, z odrom in drugimi zelo prikladnimi prostori. V dvorani je že nastopalo Pevsko in glasbeno društvo in se je izkazala za prav akustično. Delal sem na to, da to stavbo kupimo. Stala bi 70.000 K. Pogoji bi bili zelo ugodni. Ustanoviti bi se moralo posebno društvo, ki bi prevzelo obratovanje restavracije z obvezo, da bo jemalo izključno Dreherjevo pivo. Na račun kupnine bi plačali 10.000 K,

ostalo pa bi bilo vknjiženo za dobo deset let na 4% obresti. To bi Trgovsko obrtne zadruge ne obteževalo preveč.

Nastopila pa je takrat proti meni izprva tajna, sčasoma pa vedno glasnejša opozicija, najbolj pri vprašanju Trgovskega doma in nakupa Dreherjeve hiše. Takrat je bila po vsem Slovenskem navada, da so v tako imenovane Narodne domove spravili vse mogoče. Jaz sem bil odločno za zgraditev velikega poslopja, ki bi predstavljalo efektivno vrednost in se v določenem času amortiziralo, torej ne poslopja, ki bi bilo zidano za specialne, izključno narodne namene. Moja nasprotnika sta bila predvsem Gabrščček in Rudolf Konjedic. Konjedic je bil takrat trgovec z železnino, zelo podjeten človek, morda prepodjeten, in med inteligenco okoli narodno napredne stranke razvpit kot genialen finančnik. Ko sem pozneje po odstopu od zadruge opozoril dr. Puca, ki je bil takrat koncipient pri dr. Treu in menda tajnik narodno napredne stranke, da ne smatram Gabrščka za posebno sposobnega za vodstvo velikega denarnega zvoda, mi je odgovoril, da tudi sami to uvažujejo, a da so brez skrbi, dokler imajo takega finančnika, kakršen je Konjedic. Jaz sem Konjedica poznal po njegovem delu in po njegovih trgovskih knjigah, posebno tudi po njegovem vodstvu Mizarske zadruge in nisem mogel biti enakega mnenja, a nisem hotel gospodom priditi veselja. Gabršček in Konjedic sta nasprotno zahtevala, naj bo Trgovski dom obenem Narodni dom. Predlagala sta, da damo spodnje lokale prirediti za trgovine, del prvega nadstropja za denarni zavod, ves prostor dvorišča pa zazidati z dvorano za gledališče, koncerte in zabave, ki bi segala v celo krilo poslopja samega. Trdil sem, da se s tem pokvari enotnost stavbe in zniža njena vrednost, kajti zgradba dvorane bi zahtevala mnogo denarja, prometno vrednost celega poslopja pa bi znižala za najmanj eno tretjino. Pa nisem prodrl niti s tem mnenjem, niti ni bil sprejet moj načrt za nakup Dreherjeve hiše. Čutil sem sploh stremljenje nekaterih gospodov, da me izpodrinejo od vodstva zadruge in zato sem vzel opozicijo proti mojemu načrtu za povod, da sem se konec leta 1902. odpovedal funkciji pri Trgovsko obrtni zadrugi.

Nato se je Trgovsko obrtna zadruga silno angažirala s tem, da je kupila «Südbahnhotel» in finansirala neki kon-

zorcij za nakup hotela «Pri zlatem jelenu», potem pa še kreditirala nesorazmerno veliko vsoto Mizarski zadrugi, ki jo je vodil Rudolf Konjedic. Naložila si je s tem ogromno breme, ki ga ves njen nagli razvoj ni zmagal. Izprva ga je vzdržala zaradi najugodnejše splošne gospodarske konjunkture. Pri vsem pa vodstvo ni prav nič razumelo pomena meničnega portfelja. Goriški zavodi niso imeli nobenega večjega denarnega zavoda — banke, na katero bi se mogli v primeru potrebe nasloniti. Že leta 1905. je iz teh razlogov nastopila bojazen pri previdnejših članih odbora in so se nekateri obrnili name, da bi posegel vmes. Dotlej se od svojega odstopa dalje nisem sploh nič brigal za zavod, prvič ker si nisem hotel nakopavati očitkov, da se potezam za vpliv, drugič pa ker sem predvideval polom in nisem hotel dati niti najmanjšega povoda, da bi tudi mene vezali z njim. Vendar sem proučil denarni položaj zavoda in ugotovil njegovo insolventnost v primeru prve neugodne denarne konjunkture. Takrat se je prav nudila ugodna prilika Trgovsko obrtni zadrugi, da bi za ugodno ceno odstopila «Südbahnhotel», ki jo je najbolj bremenil. Stari Progler, lastnik «Adelsbergerhofa», s katerim sva prijateljsko občevala, ko je prihajal čez zimo iz Postojne v Gorico, je bil pripravljen, odkupiti ga tako, da bi Trgovsko obrtna zadruga ne imela niti najmanjše izgube in bi še nadalje v varnih rokah služil tudi za reprezentativne namene goriških Slovencev. Kakor hitro je Gabršček zvedel za mojo akcijo, je razposlal članom Trgovsko obrtne zadruge ognjevito okrožnico, mi v njej očital, da se hočem polastiti zavoda, in je stvar tako demagogično izkoristil, da je pridobil lahkoverne kristjane. Takrat je Gabršček postal predsednik Trgovsko obrtne zadruge in je pravila in poslovanje zadruge reformiral. Pri sanaciji Trgovsko obrtne zadruge je bil takrat udeležen tudi dr. Gregor Žerjav, ki je precej sigurno trdil, da bo s kreditom pri ljubljanskih zavodih postavil zadrugo na trdno osnovo. Zglasil se je tudi pri meni za svet, pa sem odklanjal njegova načela. Res se je Gabrščku posrečilo, da je dobil precej velik kredit (če se ne motim, 600.000 K) pri Zvezi slovenskih zadrug. A ravno ta visoki kredit je bil končno vzrok poloma.

Potem zopet nisem imel ožjega stika s poslovanjem Trgovsko obrtne zadruge. Leta 1909. pa je zadruga postala insolventna. Ves kredit je bil izrabljen, menice so bile vse izven portfelja. Oba hotela sta bila pasivna, «Südbahnhof» visoko, «Hotel pri zlatem jelenu» nekoliko manj. Prvi in glavni sunek pa je prišel od Mizarske zadruge, ki je uživala kredit v znesku 300.000 K.

Trgovsko obrtna zadruga in Mizarska zadruga sta bili v tesni zvezi. Prvo je vodil Gabršček, drugo Konjedic. Velika vas Solkan pri Gorici je bila široko znana ne le v deželni, ampak tudi v tržaški trgovini kot obrtni kraj, kjer izdelujejo mobilije za meščansko rabo. Mizarjev, mojstrov in delavcev, je bilo gotovo preko 350 in so prav mnogo zaslužili. Medtem ko so si varčni mojstri prav dobro opomogli, so drugi mojstri in večina pomočnikov velik del zaslužka od tedna do tedna zapili. Navadno niso ves ponedeljek nič delali in še polovico torka, nekateri celo še v sredo zjutraj ne. Ko sem se lotil kot deželni poslanec gospodarske organizacije, sem se med prvimi problemi že leta 1898. lotil organiziranja solkanskih mizarjev. Imel sem med njimi skoraj poldrugo leto od tedna do tedna predavanja o zadružništvu in raznih obrtnih in trgovskih vprašanjih. Pozneje sem se sam sebi čudil, s kako potrpežljivostjo sem šel za ciljem, ustanoviti Mizarsko zadrugo. Sestanki so bili določeni ob osmih zvečer, pred deveto gotovo ni prišel niti en mizar, vendar sem točno hodil nanje iz Gorice v Solkan. Medtem ko sem jaz prihajal tudi po blatu v najgršem vremenu 4 km daleč, je često večina mizarjev zaradi slabega vremena ostala doma ali pa po krčmah. Polagoma sem dobil oporo pri nekaterih razumnejših mojstrih. Napravili so med seboj tiho trgovsko družbo in najeli prodajalnico v Trstu. Ko sem ustanovil Trgovsko obrtno zadrugo, sem se s še večjo vnemo lotil ustanovitve Mizarske zadruge. Mnogo je pripomogel za propagando te ideje zdravnik dr. Pečnik, ki je živel v Aleksandriji v Egiptu. Pošiljal je dolga poročila v «Sočo», pa tudi zasebno meni, kako ugodna bi bila trgovina z mobilijami med Solkanom in Egiptom. Mož je imel docela prav, le precenjeval je trgovske in obrtne zmožnosti naših slovenskih ljudi. Dokler nisem izšolal nekega jedra mizarjev, si nisem upal nastopiti. Vsestranska propaganda je končno spra-

vila mizarje skupaj. Odločila je posebno okoliščina, da so tisti mizarji, ki so se bili združili v tiho družbo, uvideli, da ne morejo dovolj nadzirati prodajalnice v Trstu. Mizarsko zadrugo sem organiziral kolikor mogoče demokratično, da bi bil pristop mogoč mojstrom in pomočnikom. Obresti in dividende bi ostajale kot rezervni fond, dokler bi ne narastle do višine podpisanih deležev. Pristopili so k zadrugi skoraj vsi solkanski mizarji. Odborove seje sem vodil od tedna do tedna osebno. Kot deželni poslanec sem pri trgovinskem ministrstvu na Dunaju izposloval, da je po pospeševalnem uradu za male obrti naklonilo brezplačno uporabo modernih strojev za mizarsko obrt v vrednosti okoli 17.000 K. Posrečilo se mi je celo dobiti 3000 K kot izredno štipendijo v namen proučevanja trgovinskih razmer in organizacije trgovine z mizarskimi izdelki v orientu. Takrat mi je šel na roko poslanec Šuklje toliko, da me je predstavil in priporočil baronu Schweglu, ki je bil odločilen za trgovinska vprašanja za orient. Schwegel mi je izrecno poudaril, da daje subvencijo le na moje ime in s pogojem, da grem osebno v orient in o svojih študijah poročam ministrstvu. Mizarska zadruga se je v kratkem času precej utrdila in smo lahko otvorili novi prodajalnici na Reki in v Pulju. Konec leta 1902. je izkazala pri strogem inventariziranju preko 2000 K čistega dobička. Takrat se je začel zanimati za Mizarsko zadrugo, katere položaj mu je bil znan, Rudolf Konjedic, ki je bil prepustil trgovino z železnino svojemu svaku Alojziju Zajcu in je iskal drugo podjetje zase. Jel je vplivati predvsem na boljše mojstre, da bi pravila zadruge izpremenili tako, da bi se glasovalo po deležih. Potem bi pristopil v zadrugo z večjim številom deležev. Obenem bi mu zadruga morala dati generalno pooblastilo, da bi jo svobodno zastopal. Jaz sem prav takrat spričo naglega narasta zadruge in dobrega zaslužka mizarjev hotel napeti struno v večjo varnost podjetja tako, da bi pravila izpremenili v tem smislu, da bi moral vsak mizar puščati kot zasebni rezervni fond ne le obresti od deleža, marveč tudi 10% od izplačilne cene blaga, ki ga je bil izročil zadrugi v prodajo. Pridržani zneski bi morali doseči dvojni znesek garancije in vsak član bi bil vezan za deset let. Računal sem, da bom kljub prvotnemu odločnemu odporu s podporo razsodnejših

mizarjev dosegel to premembo pravil, ki bi postavila zadrugo na trdno osnovo, ji dala lastni obratni kapital, s katerim bi se zgradila tvornica in uvedel strojni obrat. Vendar je Konjedičevo potezanje preslepilo mizarje. Podpisal je bil, če se ne motim, za 100.000 K deležev in na občnem zboru, kjer se je imela skleniti prememba pravil v eni ali drugi smeri, je prodrl Konjedic s svojim predlogom. Od navzočih 45 mizarjev jih je 44 glasovalo za Konjedičev načrt in le eden za moj predlog. Pa še tisti mizar, ki je glasoval za moj predlog, je bil nekoliko pijan, a v svoji vinjenosti je ostal še toliko razumen, da je po shodu, ko smo se razhajali, preklinjal, ker so mizarji sami vrgli zadrugo od sebe. Mizarska zadruga je s tem postala zasebno podjetje Konjedičevo. Kmalu na to so začeli ravno premožnejši mizarji izstopati iz zadruge, ker se jim pod novo upravo vendarle ni zdela dovolj varna. Izpremembe nisem javil na Dunaj, ker nisem hotel preprečiti pomoči ministrstva. Mizarska zadruga je dobila stroje in je z odprtim kreditom pri Trgovsko obrtni zadrugi zgradila precej veliko tvornico. Konjedic je pa tudi odpotoval s štipendijo 3000 K v orient, kjer naj bi proučil položaj. Vrnil se je ves navdušen. A trgovina z Aleksandrijo se je pričela pogubno. Namesto da so zasnovali delavnico v Aleksandriji in tja pošiljali le doma prirezane dele mobilij, so pošiljali izgotovljeno blago, ne da bi računali z vlažnostjo pri prevozu po morju in s tamošnjim vročim podnebjem. Narejene mobilije so se po prihodu v Aleksandrijo razrušile in razpokale in Mizarska zadruga je izgubila skoraj vse fakturne zneske, povrhu pa še stroške prevoza. Njen kredit pri Trgovsko obrtni zadrugi — 300.000 kron — je očitno presegal moči obeh zavodov. Tako je prišlo do poloma Mizarske zadruge, ki je bil tako katastrofalen, da so dobili konkurzni upniki le 5% svojih terjatev. Ministrstvo je zaupane stroje vzelo nazaj, nepremičnine je pa dobil za smešno ceno milijonar Lenassi v Solkanu. Ako bi se držala zadruga le še nekaj let do vojne, bi se rešila enako kakor Trgovsko obrtna zadruga. Da, zaradi vojne bi se mogla celo dvigniti in postati po njej velik zavod.

Trgovsko obrtna zadruga ji ni mogla pomagati, ker je bila sama brez moči. Po konkurzu Mizarske zadruge pa je bila tudi za Trgovsko obrtno zadrugo brez večjega kredita

in pomoči kakega denarnega zavoda vsaka pomoč izključena. Člani, ki so jamčili neomejeno, so začeli odpovedovati deleže. Skoraj sto jih je naročilo moji pisarni tožbo na nepriznanje deležev. Poizkusil sem dobiti potrebni kredit. Po mojem proračunu bi zadoščalo 300.000 do 500.000 K, da bi se stvar uredila, seveda s pogojem, da bi prišel na čelo zavoda človek, ki bi užival zaupanje. Posredoval sem pri Ljubljanski kreditni banki, kjer sem imel prijatelja dr. Trillerja, v Trstu pri Živnostenski in Jadranski banki, a zaman. Niso imeli ne zaupanja ne veščaka. Kakor so vsi ti «narodni» zavodi radodarno dajali ob ugodni konjunkturi, tako so stiskali ob prvih neugodnih vesteh. Presenetilo me je tudi vedenje vodilnih ljudi, ki se niso znašli v količkaj zamotanem položaju. Zadeva s Trgovsko obrtno zadrugo se je vlekla od leta do leta do velike vojne. S to pa je prišel moratorij. Po vojni se je dolg zadruge konvertiral na 60%, torej z dobičkom 40% na izgubo upnikov, medtem ko se je vrednost hiš skoraj popetorila. Zadruga je zaradi vojnih dogodkov postala visoko aktivna. Značilno je, da so vsi tisti moji klienti, ki so pred vojno naročili tožbo na nepriznanje deležev, potem odpovedali pooblastilo in trdili drug za drugim, da so deleži popolnoma pravilni.

TRIJE POSEGI V TRŽAŠKO SODSTVO

Trgovinsko in pomorsko sodišče v Trstu so smatrali Italijani za svojo domeno. Gledali so, da so bili pri njem nastavljeni le trdi Italijani, bolj ali manj prikritega irredentističnega mišljenja. Omenil sem že, kako me kot pripravnika pri tržaškem sodišču nikakor niso pripustili k trgovinskemu in pomorskemu sodišču. Odklanjali so mi prošnjo z raznimi pretvezami, da ni prostora, naj se pozneje zglasim in tako dalje. Izposloval sem le toliko, da so mi dovolili jemati spise končanih pravd v pomorskih zadevah k preturi, da sem jih lahko proučeval. Kot odvetnik na Goriškem sem pomorsko pravo rabil le v enem samem primeru.

Zaman je bil ves trud slovenskih in hrvatskih državnih poslancev, da bi bili imenovani pri tem sodišču tudi Slovenci in Hrvatje za sodnike juriste in da bi vlada pritisnila na tržaško trgovinsko in obrtno zbornico, da imenuje prisednike laike iz vrst Hrvatov in Slovencev. Ker so prisedniki

znali le laško in nemško, se ni mogla vršiti pred trgovinskim sodiščem nobena razprava v slovenskem ali hrvatskem jeziku. Ministrstvo je navadno ugovarjalo, da je tržaško pomorsko in trgovinsko sodišče v vseh primerih prebilo z italijanskimi sodniki, ker so se pomorske in trgovinske pravde v Trstu vršile skoraj izključno med strankami talijanske narodnosti. Res je, da so takrat vsi pomorščaki hrvatske narodnosti, Dalmatinci in Istrani, govorili laško v svojem poklicu, celo raje nego hrvatsko, in da so se tudi obračali za pravno pomoč raje na italijanske odvetnike, ki so sluli kot veščaki za pomorske zadeve.

Kmalu potem, ko sem odprl samostojno pisarno v Gorici leta 1902., sem moral zastopati neko stranko v jako zamotani menični zadevi, ki sem jo spravil pred trgovinsko sodišče v Trstu. Šlo je za kritno menico, izprva dano in bianco, ki je šla potem skozi roke kakih dvajset imetnikov in je vsakokrat krila posebno opravilo. Zadeva je bila precej kočljiva in se je v nekaterih momentih bližala kazenskemu dejanju. Precej dolgo in zamotano tožbo sem seveda sestavil v slovenskem jeziku. Proti meničnemu plačilnemu nalogu je nasprotna stranka vložila ugovore. Zastopal jo je irredentski advokat dr. Hortis, brat znanega italijanskega rodoljuba in književnika, bibliotekarja Hortisa. Hortis seveda ni znal besede slovensko. Senat je bil sestavljen iz dveh sodnikov juristov in enega prisednika laika. Prisednik je bil Benussi, tržaški trgovec in državni poslanec. Od vseh treh sodnikov nobeden ni znal slovensko.

Zastopat sem šel seveda osebno, da izvojujem težki boj zaradi jezika. Za malo se mi je zdelo, da slovenski in hrvatski advokatje doslej niso znali s potrebno energijo izposlovati nobene slovenske razprave pred tem sodiščem. Ko sem dobil besedo, da prednesem tožbo, me je predsednik opozoril, da nihče v senatu in tudi zastopnik tožene stranke ne razume slovensko, in je vljudno prosil, naj tožbo pojasnim laško. Enako vljudno sem mu odgovoril, da vršim kot advokat svojo dolžnost, da je po zakonu slovenski jezik priznan pred sodiščem in da ne uvidim potrebe, da bi se posluževal italijanskega jezika. Stvar sodne uprave je, da po dolžnosti skrbi za nameščenje sodnikov, ki poznajo tudi deželne jezike. Pričel sem izvajati tožbo slovensko. Predsednik se je

v zadregi delal, kakor da bi vsaj deloma razumel, in je prosil, naj narekujem stavek za stavkom, da jih kolikor mogoče raztolmači drugim. Po kratkem naporu je priznal, da njegovo znanje slovenščine ne sega tako daleč, da bi mogel zadostno raztolmačiti moja izvajanja. Senat se je umaknil na posvetovanje. Predsednik me je nato ponovno prosil, naj bom toliko obziren do svojega kolege italijanskega advokata in do prisednika Benussija in naj govorim laško iz vljudnosti; pravico, da se poslužujem slovenščine, mi je izrecno priznaval. Težko je bilo na tako ljubeznivo vabilo odgovarjati nikalno, pa sem to vendarle storil v enako ljubeznivi obliki. Predsednik je seveda čutil mojo ironijo. Zopet so se šli posvetovat in se po daljšem posvetovanju vrnili s sklepom, da pritegnejo k razpravi tolmača. Poklicali so k razpravi dr. Černeta, ki je sedaj advokat v Murski Soboti. Jel sem znova prednašati tožbo. V začetku, dokler je šlo za navadne sodne fraze, je dr. Černe dobro prevajal. Ko pa sem jel razlagati razna trgovinska opravila, ki so bila podlaga meničnemu kritju, ter sem iskal same izbrane slovenske izraze, je začel prevajalec pojemati. Prevajal je zelo počasi in pripomnil predsedniku, da gre za precej težke stvari in da le počasi sledi mojemu izvajanju, ker se za stvar ni mogel pripraviti. Predsednik je znova apeliral name, naj ne tiram stvari do skrajnosti; sodni dvor ve, da govorim laško enako dobro kakor slovensko. Dejal je, da samo zavlačujem razpravo in škodujem lastni stranki. Zopet sem mu vljudno odgovoril, da vršim le svojo dolžnost. Ko sem nato razlagal neko pravno opravilo, sem uporabil tehnične izraze, ki jim je dr. Černe zaman iskal v spominu ustrezne italijanske besede. Ker sem videl, da ne gre, sem mu polglasno zašepetal italijanske termine. Takrat skoči prisednik Benussi kvišku, sname svojo sodno kapico in jo vrže jezno predse po mizi rekoč: «Questo é una commedia, l'avvocato sa meglio l'italiano come l'interprete, questo e una puerilitá. — To je komedija, advokat zna bolje italijansko od tolmača, to je pobalinstvo.» Benussi je nato odšel v posvetovalno sobo. Zahteval sem od predsednika, da gospoda prisednika ukori, ker me je na javni razpravi žalil kot odvetnika, ko sem vršil svojo dolžnost in nič drugega kakor dolžnost. Predsednik me je rotil, naj nikar ne delam novega

incidenta, da sem sam kriv, da je tako daleč prišlo. Zahteval sem, da se žalitev zabeleži na zapisnik, in sem si pridržal proti Benussiju kazensko ovadbo zaradi razžaljenja časti. Senat se je nato posvetoval in se je vrnil v sodno dvorano, ko je bila ura dvanajst. Razprava je trajala tri ure, prišel sem pa komaj do polovice tožbe. Predsednik je naznanil, da se razprava odloži za nedoločen čas.

Takoj drugi dan sem vložil kazensko ovadbo proti prisedniku Benussiju. Ker je bil državni poslanec, je morala zadeva pred imunitetni odsek državnega zbora in je bil spis predložen pravosodnemu ministrstvu. Imunitetni odsek je odklonil preganjanje z motivacijo, da Benussi ni imel namena žalitve, marveč je le varoval narodne interese svoje stranke, kakor sem jaz očitno iz političnih nagibov vztrajal pri zahtevi po slovenski razpravi. Iz dejanskega stanu pa je justični minister vendarle moral uvideti, da so take sodne razmere nevzdržljive, da so na veliko škodo uglede sodišča, in je sporazumno s trgovinskim ministrom zahteval od tržaške trgovinske in obrtne zbornice, da imenuje najmanj dva prisednika, ki sta zmožna slovenščine, in dva prisednika, ki sta zmožna hrvaščine. Ako tega v določenem roku ne stori, jih bo imenovalo ministrstvo. To se je tudi zgodilo. Tako sem dosegel s svojim mirnim, a neupogljivim nastopom, da so proti utrjeni praksi bile omogočene tudi slovenske in hrvatske razprave pri pomorskem in trgovinskem sodišču v Trstu.

Leta 1904. se mi je ponudila prilika, da sem posegel direktno pri višji sodni upravi proti starim sodnikom pri višjem sodišču v Trstu.

Javni notar v Parizu, Dubois, mi je poveril kot odvetniku zapuščinsko zadevo nekega v Gorici umrlega francoskega državljana, po rodu Poljaka, ki se je bil na starost naselil v Gorici. Zapustil je 120.000 frankov gotovine in več zabojev starih umetnin, ki so imele silno veliko vrednost. Dediči so bili deloma ruski državljani, deloma avstrijski, deloma francoski. Ker je bil zapustnik francoski državljan in ni imel nepremičnega premoženja, so bila po zakonu pristojna francoska sodišča. Vse premičnine so bile založene pri goriškem sodišču. Kljub jasnemu določilu zakona, da je pristojno francosko sodišče, je goriško okrožno sodišče za-

drževalo zapuščino, češ da mora prej zapuščinski kurator, notar Dubois, izpolniti vse obveznosti. Po pooblastilu notarja Duboisa sem zadostil vsem zahtevam in predlagal, da mi sodišče zapuščino izroči. Okrožno sodišče pa je moj predlog zavrnilo očitno proti določilu § 3. zapuščinskega patenta. Proti tej odločbi sem vložil utok. A popolnoma nerazumljivo je druga instanca proti zakonu potrdila odločbo prve. To sem sporočil svojemu mandantu v Pariz, ki je zadevo sporočil francoskemu justičnemu ministru. To se je obrnilo na francosko poslaništvo na Dunaju, ki me je povabilo na ustmeno pojasnilo, preden intervenira pri justičnem ministrstvu na Dunaju. Francoski poslanik mi je takoj izposloval avdienco pri justičnem ministru dr. Kleinu. Predstavil sem se mu kot deželni poslanec in mu dejal, da prihajam v neki zadevi, v kateri je bilo sojeno v dveh instancah očitno contra legem in ki jo ima zdaj na vloženi revizijski utok rešiti najvišje sodišče. Klein je takoj odklonil vsako posredovanje, ker spada stvar pred sodišče, on pa je le upravni organ, ki ne sme imeti nobenega vpliva na razsojo. Opozoril sem ga na to, da bo imela justična uprava vsekakor s tem posla, ker namerava francosko justično ministrstvo sprožiti diplomatično akcijo, ki gotovo ne bo ljuba avstrijski vladi. Nato je minister pristal, da sem mu na kratko razložil vsebino odločbe prve in druge instance. Niti ni pustil, da bi mu obširneje razlagal; že po prvih stavkih, iz katerih se je videlo, za kaj gre, je rekel: «Imate prav. Odločba je očitno proti zakonu.» Ves čas me je poslušal z nagnjeno glavo, te besede je pa izpregovoril, da mi je prosto in ostro pogledal v obraz. Njegov pogled mi je fiziognomično razodel genialnega ustvaritelja novega avstrijskega civilnega procesa. Nato me vpraša: «In kaj hočete, da storim?» Odgovorim mu: «Ekscelenca, prosim le, da opozorite predsedstvo najvišjega sodišča, da gre za važno zadevo, ki bi utegnila imeti za posledico diplomatičen incident.» Ker ni ničesar odgovoril, sem dodal: «Ekscelenca, take sodbe so mogoče le, kjer so mogoče take razmere kakor pri našem višjem sodišču v Trstu. Senat, ki je sodil o tej stvari, je sestavljen takole: Predsednik je popolnoma gluh na eno uho, na drugo pa le s težavo nekoliko sliši. Slovenskega ne razume nič; ako nastopita pri sodišču dva slovenska odvetnika, izbere izmed pri-

pravnikov Slovenca in mu namigne, naj zabeleži, kar treba. Starejši prisednik je Slovenec Legat. Tega je zadela kap tako, da ne more več govoriti, le jeclja; kljub temu ga puščajo v aktivni službi, ker ima številno družino, menda sedem otrok. Drugi prisednik ima sicer trideset let službe, a je bil vedno dodeljen kazenskemu oddelku in državnemu pravdništvu ter ne razume besede slovensko. Tretji prisednik je Nemec Fleischer, ki je pri imenovanju k višjemu sodišču pismeno sporočil, da ne razume slovenskega jezika, in prosil, naj ga nikar ne uporabljajo pri slovenskih pravdah. Četrti prisednik, pl. Gironcolli, je služboval med Slovenci in razume slovensko, ali če bi vam hotel označiti, kako govori slovensko, bi mogel to, oprostite ekscelenca, storiti le z besedami: Er spricht slovenisch wie eine böhmische Köchin deutsch. — Govori slovensko kakor češka kuharica nemško.»

Klein je vse to molče poslušal. Dvignil je zopet glavo, oči so se mu nekako zabliskale od nevolje in pripomnil mi je: «Zakaj apelirate name kot predstojnika uprave, naj nastopim uradoma proti višjim sodnikom? Pet in šestdeset advokatov imate v državnem zboru, ki so se združili v advokatsko združenje. Dolžnost odvetnikov je, da nastopijo proti takim neznosnim razmeram pri sodiščih.» Čutil sem, da ima minister prav, vendar sem videl, da je stvar vplivala nanj. Zadeva z zapuščino je bila ugodno rešena. Približno tri mesece po mojem obisku pa so bili upokojeni vsi navedeni sodniki razen «češke kuharice».

Drugo priliko za nastop v analogni smeri pa sem vprav izzval v začetku svetovne vojne.

V pravdi, ki jo je imela Delavska bolniška blagajna v Gorici proti bivšemu tajniku Trevizanu v zvezi z njegovim odpustom iz službe, sta prva in druga instanca sodili skrajno nezakonito in pristransko. V interesu pravosodstva sem se izpostavil, da sem udaril po sodnikih in jim v reviziji naravnost očital pristransko postopanje. Sodniki višjega sodišča v Trstu so po nalogu predsedstva morali vložiti proti meni kazensko ovadbo zaradi razžaljenja časti. Pristojno je bilo okrajno sodišče v Trstu. Zadeva je bila v rokah italijanskega, a jako demokratičnega svobodomiselnega sodnika, ki je razmere pri višjem sodišču poznal. Pri prvi razpravi mi je dal čutiti, da me oprosti, češ da sem nastopal le

kot zagovornik svoje stranke brez namena žalitve. Zaradi tega je državno pravdništvo zahtevalo delegiranje drugega sodišča. Najvišje sodišče je tej zahtevi ugodilo in delegiralo sodišče v Mariboru, kjer so bili takrat precej zagrizeni nemškutarski sodniki.

Razprava se je vršila leta 1915. po nastopu vojne z Italijo. Nanjo so prišli vsi štirje zasebni tožitelji, ministrstvo je poslalo svojega zastopnika, jaz pa sem se zagovarjal sam. Drugih poslušalcev ni bilo, dasi je bila razprava javna. Kot obtoženec sem si privoščil precej prosto in ostro, vendar stvarno besedo. Sodnik, ki je bil trd Nemec, se je večkrat priznavalno nasmehnil na moje izjave in tudi zastopnik justičnega ministrstva je kazal prav dobro voljo. Zasebni tožitelji, ki so prišli iz Trsta, kakor sem pozneje zvedel, z namero, naprtiti mi kolikor mogoče več sodnih stroškov, so se pa tako nerodno obnašali in so mlatili tako prazno slamo, da jim je sodnik pripomnil: «Gospodje, škoda, da ste se potrudili tako daleč, ker bi lahko opravili tudi brez vas.» Nastopil sem dokaz resnice, med drugim tudi z razsodbo najvišjega sodišča, ki je bila izdana nekaj let poprej v veliki pravdi zidarskega mojstra Mozetiča v Gorici proti delniški družbi Brunner & Comp., lastnici tekstilne tovarne v Podgori. Ta pravda je bila trikrat pri najvišjem sodišču na Dunaju. To je dvakrat razveljavilo razsodbo kot očitno pomanjkljivo, tretjič pa je, ker je višje sodišče v Trstu vztrajalo na svojem krivičnem stališču, sámo razsodilo v prilog tožitelja in v motivaciji izreklo: «Wenn die Ansicht des Oberlandesgerichtes gelten bliebe, wäre dies eine Anleitung zu unehrenhaften Handlungen. — Ako bi mnenje višjega deželnega sodišča obveljalo, bi to pomenilo navajanje k nepoštenim dejanjem.» Izvajal sem, da ta kritika najvišjega sodišča naravnost dolži drugo instanco pristranosti, saj bi sicer ne moglo izreči tako hudega očitka. Seveda me ves moj zagovor ni rešil obsodbe. Bil sem obsojen na 600 K globe ali dva meseca zapora in na plačilo stroškov; zahteva zasebnih tožiteljev na plačilo potnih stroškov in njihove intervencije pa je bila odklonjena. Gospodje so torej morali sami plačati potnino v Maribor in prenočevanje. Bili so seveda zaradi takega izida skrajno pobiti. Kake tri mesece zatem so dobili vsi štirje (Ziani, pl. Piccoli, pl. Gironcolli

in Kersič) poziv od ministrstva, naj zaprosijo za zasluženi pokoj.

Tako sem v dveh etapah znebil sodstvo na Primorskem osmih svetnikov višjega sodišča. Na njihova mesta so prišli zmerni italijanski ali pa slovenski in hrvatski sodniki. Pripominjam, da naši narodni tržaški in goriški politiki prvega primera niso zabeležili; v drugem primeru pa so tržaški listi prinesli precej zlobno vest o moji obsodbi in so obmolknili šele, ko jih je poslanec dr. Rybař opozoril, da je bila to moja osebna žrtev v boju za oprostitev višjega sodišča nacionalističnih italijanskih elementov. Vse intervencije naših državnih poslancev niso zalegle skoraj prav nič, pot za imenovanje slovanskih sodnikov sem odprl jaz sam.

X. Idejna preosnova

(1903—1908)

Po izstopu iz izvrševalnega odbora narodno napredne stranke, iz Trgovsko obrtne zadruge in Mizarske zadruge so mi ostali samo odvetniški posli. Ker je bila pisarna dobro urejena in sem imel izbornega koncipienta, dr. Podgornika, in izbornega solicitatorja, Antona Klavžarja, ter sem vselej zgodaj zjutraj pripravil vse za pisarno, so mi ostajali popoldnevi prosti. Izkoristil sem jih za intenzivno čitanje in samoizobraževanje. Po osmih letih praktičnega političnega, gospodarskega in socialnega dela od jeseni leta 1895. do leta 1903. sem čutil pravo potrebo po premišljevanju v miru. Že na Dunaju sem bil začel čitati sociološko literaturo in so Gumplowiczevi spisi silno vplivali na moje mišljenje. Proti koncu študijskih let na Dunaju mi je bila prišla v roke tudi Marxova «Zur Kritik der politischen Oekonomie» in prvi del njegovega «Kapitala». Priznati moram, da ga nisem popolnoma razumel. Potem ob pripravljanju na izpite in ob življenju v Ljubljani in Trstu nisem utegnil nadaljevati študija sociologije in socializma. Ko sem postal sodni uradnik, sem se hotel vsega posvetiti temu stanu in alpinizmu. Ko me je zaneslo v politiko, me je zopet praktično delo, študij upravnih zakonov, ustanavljanje društev, zadrug in denarnih zavodov, popolnoma absorbiralo. V tem praktičnem delu pa so bili omajani mnogi moji teoretični nazori o državi in človeški družbi in čutil sem nujno potrebo, da osredotočim svoje misli in revidiram svoje nazore. Pričel sem s študijem velikega nemškega filozofa Wundta, in prestudiral razne sociologije, pa versko in seksualno vprašanje. Potem sem proučil ves Marxov «Kapital». Študiral sem intenzivno pet let in v tem študiju preosnul vso svojo notranjost. Spoznal sem, da so veljavni sistemi verstva, države in

človeške družbe nevzdržljivi in da je mogoče rekonstruirati človeško družbo le na realni podlagi gospodarstva. Historični materializem me je gnal k proučevanju zgodovine, posebno zgodovine slovanstva in orienta, ki je bila v šoli docela zanemarjena. Tudi tu so se mi odpirali novi pogledi. Ves čas od novembra leta 1882., ko sem bil začel zahajati na Miklošičeva predavanja in ko sem bil zasnoval francosko-slovenski ročni slovar, ki ga hranim za spomin še danes, sem se pečal tudi s filologijo. Tako sem zapisoval iz spomina stare dolenjske besede, ki sem jih slišal od stare matere, od matere in od kmetov. Pozneje sem po tržaški okolici in gornji Istri, po Tolminskem in ostalem Goriškem nabral vse polno pristnih izrazov. Nabavil sem si polagoma etimologične slovarje vseh evropskih kulturnih jezikov in sistematično proučeval pomenoslovje slovanskih jezikov. Po tej poti sem si ustvaril svoj lastni pogled na zgodovino in na postanek evropske kulture.

Mirna leta so mi prehitro minula. Žal sem se kmalu zopet vrnil v politiko. Zdi se mi, da je človeku, ki se je kdaj lotil politike, sojeno, da se je ne more več znebiti. Ko sem nekoliko izoblikoval v sebi samostojna načela, sem si zaželel odtegniti se preozkemu goriškemu krogu in se preseliti v Trst, da jih ondi udejstvujem.

Po docela prirodni poti razvoja gospodarstva velikega trgovinskega mesta so se povzpeli Slovenci v Trstu do znatnega števila in naravno tudi do političnega pomena. Posebno velika gospodarska podjetja, kakor velike topilnice v Škednju, razširjeno pristanišče in javna skladišča, so pritegnila nase iz vse Slovenije tisoče delavcev in več sto uslužbencev, četudi so bila podjetja docela v rokah nemških velekapitalistov in vlade. Z naselitvijo teh tisočev Slovencev se je tudi slovenska obrt v Trstu pomnožila. Kakor poprej pridni Furlani in Benečani iz kraljevine Italije so zdaj v vse večji meri prihajali v Trst posebno Kraševci in Kranjci, pa tudi Koroščí in Štajerci. Obrtni srednji stanovi iz vrst priseljenih Italijanov so se jeli razmeroma krčiti. Res je bilo v Trstu pred vojno do 40.000 tako imenovanih «regnicolov», t. j. delavcev, večinoma pa obrtnikov in uslužbencev, iz kraljevine Italije, toda preraščal jih je vedno bolj slovenski živelj. Tako se je preosnavljal Trst v naravno gospodarsko sredi-

šče vse Slovenije. Ta prirodni gospodarski razvoj je vplival tudi name, da sem za velike vojne pričakoval zmago centralnih držav, o čemer bom pozneje več razpravljal — in sem menda pravilno računal, da bi v tem primeru Trst postal eden največjih pomorskih emporijev in obenem središče vse gospodarske moči Slovenije.

Posebno od velikih rabuk leta 1902., ki so zahtevale več delavskih žrtev, se je v Trstu silno okrepila socialnodemokratična stranka pod odličnim vodstvom Valentina Pittonija in poleg nje je jela naraščati tudi samostojna socialnodemokratična stranka slovenskih delavcev. Ker se je delavstvo slovenske narodnosti v Trstu tako množilo, je kazalo, da zadobi socialnodemokratična stranka v bodočnosti v javnem življenju na slovenski strani odločilen pomen.

Politično vodstvo slovenske narodne stranke v Trstu v rokah dr. Gregorina in dr. Rybaŕa je stalo na starem, preprostem nacionalističnem programu, omejenem na boj za jezik pri oblastvih in javnih korporacijah in za šole. Njegovo delo je bilo osredotočeno na vzdrževanje «Edinosti» kot glasila nacionalistične stranke, prirejanje veselic in shodov in posebno na nastope pri volitvah v mestni zastop in v državni zbor. V tem pogledu je treba obema narodnima voditeljema dr. Rybaŕu in dr. Gregorinu dati polno priznanje. Oba sta opravljala dovolj težko delo nesebično, kar kaže posebno to, da nista prišla do lastnega premoženja. Vendar sta jela izgubljati zaupanje med delavci, ki so bili že bolj ali manj prežeti z željo po samostojni delavski stranki. Po eni strani so pristopali v socialno demokracijo, po drugi strani pa so stremeli za ustanovitvijo posebne slovenske delavske demokratične stranke.

Ustanovitev demokratične stranke je bila dejanska potreba za Trst in za Goriško. Saj je velika večina delavstva nedavno prišla v Trst in Gorico na delo iz domačih kmečkih krajev in je bila nepristopna socialni demokraciji deloma iz narodnega, nacionalističnega, deloma iz verskega stališča. Poznal sem dobro in v vse podrobnosti politično gibanje na Goriškem in sem vedel, da bi bilo mnogo laže nego z agitacijo za socialno demokracijo privabiti delavce z demokratično stranko, ki bi pripravila socialističnim idejam pot. Zato sem se proti letu 1905. sam bavil z mislijo, da se pre-

selim v Trst in tam ustanovim demokratično slovensko stranko. Takrat se je tudi med mlajšo inteligenco v Trstu pojavilo nezadovoljstvo z okorelim vodstvom narodne stranke in želja po radikalni stranki. Med mladimi intelektualci je bilo nekaj masarykovcev, ki so prinesli novega duha iz Prage. Ti krogi so me ponovno pozivali, naj se nastanim v Trstu in ustanovim demokratično realno stranko.

Rast Gorice se močno razlikuje od rasti Trsta. Ko sem prišel leta 1894. v Gorico, je imelo goriško mesto docela italijansko lice. Uradi so bili vsi v rokah Italijanov, prav tako vsa obrt in trgovina. Okolica je bila sicer čisto slovenska, a pod političnim vodstvom dr. Gregorčiča precej mrtva. Jela se je po vplivu živahnega Gabrščka in njegove «Soče» komaj prebujati. V Gorico težita po geografični legi Soška in Vipavska dolina. Kras in furlanski nižji deli težé v Trst, višji furlanski deli pa v Videm. Furlani so imeli svoja gospodarska središča v Tržiču in Korminu. V Kormin teži tudi del slovenskih Brd. Od furlanskih občin teži v Gorico edini Ločenik, že sosednja Moša le v manjšem delu. Fabriška podjetja so bila večinoma v furlanskih krajih. Velika podjetja v slovenskem delu dežele so bila le celulozna fabrika ter papirnica in predilnica v Podgori pa predilnica v Ajdovščini. Preddelavci v teh fabrikah so bili ali Nemci ali Italijani in podgorski podjetji sta tudi delavce raje zajemali iz bližnjega Ločenika in Moše. V Gorici ni bilo industrijskih podjetij. Goriški obrtniki in trgovci so imeli vir dohodkov v gospodarskih stikih z Vipavsko in Soško dolino. Ni bilo torej misliti na posebno rast Gorice iz prirodne gospodarske osnove. Nasprotno: bolj ko se je razvijal Videm zaradi pontebanske železnice in bolj ko je naraščal Trst, manj privlačne sile je imelo mesto Gorica. Pač pa je v Gorici bilo precej Slovencev že od davna naseljenih. Kakor kaže ime, je bila Gorica prvotno slovenska vas. Prvič je omenjena v 10. stoletju našega štetja. Postala je središče nemške grofovine in tedaj so se naselili okoli gradu nemški obrtniki in meščani. Že pozno v srednjem veku so se jeli v njej naseljevati furlanski koloni. Predmestje pri Sv. Roku je bilo prava furlanska kolonija. V 16. stoletju so se jeli v Gorici po pogostih vojnah med Beneško republiko in Habsburžani naseljevati italijanski plemiči in tudi italijanski jezuitje. Tako

je počasi prodiral v spodnjem sloju furlanski kolon, med višjimi sloji in obrtniki pa benečanski priseljenec. Veleposestva, raztresena po Vipavski in Soški dolini, so bila v rokah italijanskih plemičev, ki so prebivali v Gorici (Via Signori). Vse to kaže, da Gorica ni imela pogojev za intenzivno gospodarsko gibanje.

Opisal sem že svoje delo za gospodarsko osvoboditev Soške in Vipavske doline od goriških italijanskih trgovcev, obrtnikov in oderuhov. Ker je delo v deželnem zboru zaradi enakih glasov bilo paralizirano, sem uvidel, da tiči ključ do vsega nadaljnjega uspešnega razvoja v tem, da pridobijo Slovenci samostojno gospodarstvo. Opisal sem, kako sem smatral za potrebno, da prav do dna pretresemo verno slovensko dušo Goričanov in jo sfanatiziramo proti nadvladi italijanskega življa. Zato sem posegel po abstinenci kot taktičnem nastopu. Tega pa v začetku ni nihče razumel. Z naravnost vzorno agitacijo «Soče» pod geslom «Svoji k svojim!» se je res posrečilo Vipavsko in Soško dolino odtrgati od italijanske Gorice. Jele so rasti slovenske obrti in trgovine kakor gobe po dežju s pomočjo Goriške ljudske posojilnice in Trgovsko obrtne zadruge. Tako se je množil slovenski srednji stan v Gorici in je naraščalo število slovenskih šolskih otrok. Na osnovi tega političnega in gospodarskega dela se je slovenski živelj v Gorici hitro prebujal in krepil. Novega življenja z gospodarskega stališča je prinesla bohinjska železnica z velikim kolodvorom v Gorici. Naravnost zaradi politične agitacije pa so se jeli naseljevati v Gorici upokojeni uradniki iz ostalih slovenskih dežel. Po eni strani jih je vabilo razvneto politično življenje na Goriškem, po drugi pa ugodno podnebje in deloma tudi razmeroma ugodne življenjske razmere. Političnemu delu se je tudi posrečilo doseči pri vladi, da je priznavala slovenski živelj in nastavljala slovenske uradnike. Posebno po letu 1905., ko se je jelo krhati prijateljstvo med Avstrijo in Italijo in ko sta prihajala do veljave prestolonaslednik Franc Ferdinand in general Konrad von Hötzendorf, je tudi avstrijska vlada prihajala do spoznanja, da je nevarno držati v obmejni provinci laško uradništvo, in je krenila drugo pot. Ob nastopu velike vojne je n. pr. bilo med 45 juristi sodnimi uradniki 27 Slovencev in 18 Italijanov, Furlanov in Nemcev. Tako so

goriški Italijani lahko deloma upravičeno trdili, da se je Goriška slovenila z vladno pomočjo. Po zgraditvi bohinjske železnice je v Gorici močno naraščal tudi nemški živelj. Saj je pri zadnjih volitvah v goriški mestni zastop bilo skoraj enako število laških in slovenskih volilcev in so odločili italijansko zmago nemški volilci, železniški uradniki in uradniki gozdarskega urada. Premoč slovenskega življa v Gorici je vidna iz okoliščine, da so hiše v ugodnih legah druga za drugo prehajale v slovensko posest in da so trgovci italijanskega pokolenja leta 1913. in 1914. kar po vrsti prijavljali konkurze. Njihovih konkurznih mas so se polastili večinoma slovenski trgovci. Posebno podjetna je bila v tem tvrdka Hedžet in Koritnik. Razvoj te firme je prav značilen za razvoj Gorice. Dva pridna trgovska pomočnika sta z majhnim kapitalom — imela sta menda oba skupaj 5000 gld. — ustanovila trgovino s krojnim blagom. S pridnostjo, varčnostjo in postrežljivostjo sta svojo trgovino počasi širila in pridobila precej kapitala, pa sta po vrsti pokupovala konkurzne mase italijanskih trgovcev. Nakupila sta celo vrsto takih mas. Prišla je vojna in vrednost nagromadenega blaga se je podeseterila. Bilo je le vprašanje časa, da Gorica postane slovenska, in prav gotovo bi prve občinske volitve po letu 1910. že dovedle do izvolitve slovenskega župana. To so mi priznavali odločilni italijanski goriški politiki še po italijanski okupaciji z besedami: Bil je zadnji čas, da je prišla italijanska vojska, zakaj brez te pomoči bi bila Gorica za italijanstvo izgubljena.

Kakor je slovenstvo v Trstu rastlo očitno zaradi velike industrije in proletariata, je rastlo v Gorici zaradi osamosvojitve in naseljevanja srednjih stanov. Ko sem zatrjeval tržaškim voditeljem, da narast slovenskega življa v Trstu ni produkt političnega dela, ampak produkt razmaha gospodarske organizacije tega trgovinskega emporija, medtem ko je narast slovenskega življa v Gorici v prvi vrsti in skoraj izključno produkt politične in gospodarske organizacije, so bili prav užaljeni!

Spomladi leta 1905. sem skušal prodati svojo pisarno in hišo v Gorici, da se preselim v Trst in tam začnem svojo politično akcijo za resnično demokratično stranko, predvsem z novim slovenskim političnim listom. Nekoliko težko mi je

bilo, ločiti se od svoje hišice, ki je bila v Gorici splošno znana po napisu nad vhodnimi vrati: «Svoja hišica, svoja voljica» (My house is my castle). Saj sem v njej preživel najsrečnejša leta svojega življenja. V njej se mi je rodilo četvero krepkih otrok. Bila sva se že dogovorila z dr. Franom Novakom, sedaj advokatom v Ljubljani, da mu prodam en bloc pisarno in hišo. Prav takrat pa se mi je pojavila neka oteklina nad levim kolenom. Zdravnik dr. B. jo je smatral za pojav kostne tuberkuloze, torej jako nevarno zadevo. Nisem mu sicer verjel, a dokler nisem otekline odpravil, si nisem upal pričeti napornega političnega in gospodarskega življenja v Trstu. Zato sem odpisal dr. Novaku, da odloživa sklenitev pogodbe do jeseni, ker bi rad počakal izida zdravljenja. Odgovoril mi je, da ne more čakati. Tako ni bilo nič z mojo preselitvijo v Trst.

Tu naj omenim tudi razvoj nevralgije v levem delu telesa, ker bi utegnil zanimati zdravnike. Omenil sem že, da so se prvi njeni znaki pokazali v Trstu okoli leta 1889. Po letu 1894. pa je postala neznosna. Prečul sem zaradi bolečin često cele noči, včasih po dve in tudi tri na teden. Zdravil se nisem zaradi odpora proti zdravnikom, ki sem ga prevzel od svoje matere. Bil sem istega mnenja z njo, da je najboljše zdravilo trdna volja in zmernost. Čudno je, da je najbolj pomirjevalno vplivalo močno vino ali pa intenzivno čitanje. V letih od 1895. do 1905. sem prečital v nočeh vse ruske klasike kakor Gogolja, Tolstoja, Dostojevskega, Turgenjeva, Gončarova, potem poljske Mickiewicza, Slovackega ter češke Nerudo, Haleka, Čelakovskega in druge. Svoji ženi nisem dal nikdar čutiti najmanjšega nemira. Ker takrat še nismo imeli v hiši elektrike, sem čital ob sveči. Ko je žena zjutraj videla, da je pogorela cela sveča, je mirno pripomnila: «Danes si pa vso noč čital.» Vedno sem bil točno ob uri v uradu ali pisarni. Pri najbolj napornem političnem delu ni nihče nikdar opazil, da mislim in govorim ob nevralgičnem napadu. Tudi pri alpinistiki me nevralgija ni motila. Hodil in plezal sem toliko časa, da sem bolečino ubil. Šele jeseni leta 1917. je na nepojasnjen način nevralgija kar sama prenehala. Zdi se mi, da je imel dr. Dereani prav, ko je pripisoval nevralgijo pritisku čreva na živec. Vse lečenje po kopelih v Laškem in Dolenjskih Toplicah, ni pomagalo

nič, nasprotno me je le omehkužilo. Zdi se mi, da je lakota za vojne in kajenje viržink vsako jutro izčistilo čreva, da so se sama uravnala.

Kakor hitro so voditelji slišali o moji nameravani preselitvi v Trst v zvezi s politično akcijo, ki sem jo pripravljal, so poslali v boj svoje žurnaliste. Vzeli so me na tarčo kot najnevarnejšega človeka za slovenske narodnjaške in liberalne stranke in me z napadi skušali čimbolj moralno in materialno uničiti. Prvi napad name je objavil «Slovenski narod» pod okriljem dr. Ivana Tavčarja. Na shodu slovanskih časnikarjev so se Andrej Gabrščck od «Soče», Miroslav Malovrh od «Slovenskega naroda» in Cotič od «Edinosti» dogovorili za kampanjo proti meni. Na prvi napad v «Narodu», ki je bil precej gnusne vsebine, nisem odgovoril, čeprav so mi socialni demokratje ponudili svoje glasilo «Rdeči prapor». Ta pa je prinesel polemičen odgovor takrat neznanega mi avtorja; šele pred nekaj leti sem zvedel, da ga je napisal dr. Škapin. Nato je «Narod» objavil še bolj strupen napad name, ki ga je koncipiral Gabrščck. Videl sem, da me moji politični nasprotniki nikakor ne bodo pustili pri miru. V mojih nazorih so videli prvaki vseh narodno naprednih strank veliko nevarnost, ker so se njihove stranke razvijale vedno bolj v neorganični smeri in vedno bolj zatajevale gesli svobode in avtonomije, a mladina se je vedno bolj odvračala od njih in je vedno bolj ogražala prvaške pozicije Tavčarja, Gabrščka in tudi Rybaŕa. «Soča» je začela dosledno rovariti proti moji pisarni.

Ko se je razvila po vsem Slovenskem živahneje akcija za slovensko univerzo, sem zavzel, kakor v vsakem važnem vprašanju, samostojno stališče. Ljubljančani, na čelu jim posebno Ivan Hribar, so zahtevali, da se slovensko vseučilišče ustanovi v središču Slovenije, v Ljubljani. Name niso vplivale nacionalistične misli in nisem videl v vseučilišču le šole za akademike in izobražene uradnike, marveč rastlinjak višjega kulturnega gibanja in žarišče kulturnega življenja. Bolj sem imel pred očmi splošno filozofično in sociologično izobrazbo nego mehanične vede. Že kot dijaku na Dunaju sta mi bila pregled znanstva in pa izobrazba v velikem svetovnem mestu važnejša nego specialni študij. Svojo osebno vzgojo sem iskal v velikem socialnem in kul-

turnem vrvenju velikega Dunaja in ne v specialnih vedah na univerzi. Važnejše za osebno vzgojo od posedanja po univerznih dvoranah so bile razstave, gledališče, predavanja, sodelovanje pri petju in telovadbi. To stališče sem dosledno zavzel tudi pri vprašanju slovenske univerze.

Načelno sem nasprotoval načrtu, da bodi vseučilišče v Ljubljani. Ljubljana je bila pred tridesetimi leti še silno malomeščanska. Ljubljansko narečje je tako spakedrano in prežeto z germanizmi, da ga komaj smemo imenovati slovensko. Bilo me je vedno sram, kadar so naši fantje govorili v ljubljanski slovenščini vpričo Rusov, Čehov, Poljakov in Srbov. Omenil sem že, da so se mi Rusi nekajkrat čudili, kako da mene razumejo, ne pa drugih slovenskih dijakov. Gotovo pa je, da je velik del vzgoje ravno vzgoja v domačem jeziku. Narod, ki več ne razume svojega prvotnega jezika, ni vreden, da živi. Poleg jezika je važno za vzgojo akademične mladine socialno okolje, ki jo obdaja. Gospodarsko, socialno in kulturno gibanje velikega mesta človeka odtrga od vsakdanjega malomeščanskega življenja. Ljubljana je bila takrat silno omejena. Narodni krogi so se shajali po bolj ali manj zakotnih krčmah, gledališče, koncerti in druge višje prireditve pa so bile pod vplivom nemštva. Bal sem se torej za primer slovenske univerze v Ljubljani, da akademični naraščaj sploh ne dobi vpogleda v boljše nego slovensko socialno življenje, da zaide v specialen študij in se odreče javnemu življenju, ali pa se omeji le na to, da napravi izpite in pride do svojega kruha ter mu postane vsaka druga umska vzgoja postranska stvar. Dijaštva, ki je za časa mojega študija na Dunaju prihajalo iz Ljubljane, je bilo samo krokarstvo. Težko je bilo pridobiti kakega dijaka, da je zahajal v gledališče ali na koncerte. Vsak krajcar, ki je preostajal od dnevnih potreb, je šel — če le mogoče — na cviček ali prostitutke. Nekajkrat, ko sem prišel mednje v črni salonski suknji, so me naši dijaki imenovali «škrica», kakor imenujejo slovenski kmečki fantje mestno oblečenega človeka. Seveda je bilo nekaj izjem, kakor Murko, Babnik, Dolenc (izboren pravnik, ki je še mlad umrl) in drugi. V Ljubljani sem leta 1886. in 1887. videl, da so se dekleta iz bogatejših družin možila raje s častniki in nemškimi uradniki zaradi njihovega bolj omikanega vedenja. Slovenski

akademiki so jim bili preneotesani. Zgled neotesanosti je bil n. pr. advokat dr. Valentin Zarnik, ki je nekemu kmetu zapretil, ker se je pogajal za nižji honorar, da ga bo sunil v rit tako, da mu bo škorenj ostal notri, ako ne neha z «glihanjem». Tudi dr. Tavčar je bil nekoliko znan po svoji neotesanosti. Janka Kersnika so imenovali prvega slovenskega kavalirja, ker je bil izjema v vedenju. Spominjam se, kolika razlika je bila na plesišču v dvorani Čitalnice ali pa v dvorani Kazine. Tudi na Dunaju se je na tako imenovanih sijajnih plesih komaj dalo primerjati vedenje slovenskih dijakov z vedenjem nemških. Četudi ta vnanja olika končno za res izobraženega človeka ni odločilnega pomena, je vendarle potrebna. Tudi pri delavcih in kmetih sem opazil, da je mladenič, ki «drži nase», t. j. se čedno in lično oblači, navadno bolj pristopen vzgoji in pouku in veliko bolj zanesljiv pri organizatoričnem delu nego zanemarjen človek. Saj zahteva že vzdrževanje poštene obleke in poštenega stanovanja varčnost in premišljenost. Takemu človeku alkohol ni tako nevaren in si tudi zna izbirati ženo. Ne da se torej ločiti vnanja olika od umske izobrazbe.

Pri samovzgoji je nadalje posebno pomembna prememba okolice. Že prememba na sebi je vzgojna. Kakor pri reji žlahtnih rastlin presajanje rastlino razvija, krepi, ji daje lepši cvet, prav tako je tudi pri človeku. Brez težave se da ugotoviti, da človek mnogo pridobi na močeh, ako se iz ozkega domačega kroga presadi v svetovno mesto. Kolika razlika je bila med domačini in Amerikanci, ki so se vrnili — posebno v prvih desetletjih, ko so se naši ljudje jeli preseljevati v Ameriko! Tudi za svoje otroke sem skrbel, da so se izšolali na visokih šolah drugod (eden je študiral kemijo v Parizu, drugi ladijsko tehniko v Genovi, tretji trgovsko akademijo na Dunaju). Pri mlajših treh, ki so se šolali na ljubljanski univerzi, sem opazil pomanjkanje bivanja v velikem mestu. Zato sem poslal enega po končanih študijah v London in pošljem tudi oba najmlajša v prakso na tuje. Kolika razlika je bila vedno med obrtniki, ki so morali kot vandrovci po svetu iz kraja v kraj, in tistimi, ki so se držali le doma! Prav velika hiba pri naši industriji je, da manjka pri vzgoji ta praktični moment. Univerza daje obilo mehaničnega spo-

minskega znanja, suhe teoretične vede, a premalo ljubezni do praktičnega življenja in premalo vpogleda vanj.

Zaradi vseh teh momentov sem bil nasproten slovenski univerzi v malem mestu Ljubljani, a za to, da jo zgradimo v velikem trgovinskem emporiju Trstu, ki je takrat silno naraščal in je bil na vidiku njegov pospešen razvoj v bodočnosti po takrat grajeni turski železnici (Tauernbahn). Imel sem pa pred očmi še važnejše razloge. Trst je bil trojezično mesto: nižji sloj slovenski in deloma tudi laško furlanski, srednji sloj po večini italijanski, višji trgovski, industrijski in uradniški sloj pa nemški. V Trstu se nekako dotika orient po morju s srednjo Evropo. Ako bi se ustanovila v Trstu utrakvistična laška in slovenska univerza, je gotovo, da bi Italijani tekmovali in dali svoje najboljše učne moči na razpolago, a prav tako tudi Slovenci in Hrvatje, kolikor bi premogli. Tudi izbira profesorjev bi bila manj enostranska v velikem mestu nego v malem. Vsekakor je bil Trst bolj vabljiv za profesorje nego Ljubljana. Trst je n. pr. imel eno največjih javnih bolnišnic v Avstriji in v njej priznane veščake zdravnike. V Trstu bi prišli slovenski in hrvatski dijaki v ožje medsebojne stike, pa tudi kolikor toliko z italijanskimi. Tekmovanje, ki bi se naravno ob tem razvilo, bi moralo dvigniti umski nivo slovenskega prebivalstva.

Pri samovzgoji sem vedno poudarjal tudi seksualni moment. Veliko mesto daje mlademu človeku tudi pogled na seksualni problem. V velikomestni družbi si lahko mlad človek ženo vse drugače ogleda kakor v zakotnem malem mestu. Morda bolj kakor doma vidi dijak čisto ženo v velikem mestu. Velikomestna žena lahko vidi življenje vsestransko in ako se ohrani čista, je gotovo močnejša in čistejša od malomeščanke, ki ostane čista le zato, ker nima prilike. V velikem mestu pa vidi dijak tudi vso razvito prostitucijo. In ako je le količkaj moralno vzgojen in ima nekoliko moralne zavesti, se iz življenja prostitutk šele nauči videti po eni strani lepoto, po drugi pa zapuščenost spolnega življenja. Zase moram trditi, da me je pogled na življenje v bordelih po umazanih tržaških ulicah in razgovor z dunajskimi prostitutkami šele opozoril na lepoto iskrenega spolnega združevanja z ženo, ki si je sama svesta tega. Saj niti šola niti literatura ni poučevala mladega človeka v seksual-

nem vprašanju in dejansko tudi ni mogoče najti tega pouka drugod nego v življenju. Le kdor je vsestransko videl spolno življenje od čistega dekleta in fanta gori pa do umazane vlačuge in vlačugarja doli, ve ceniti, kaj je žena, kaj je zakon in kaj družina.

Pri zahtevi po vseučilišču v Trstu pa sem imel tudi taktičen namen. Italijani so zahtevali izključno italijansko vseučilišče v Trstu, Slovenci pa izključno slovensko v Ljubljani. Vlada bi torej morala ustanoviti dve vseučilišči, obe nacionalistični, šovinistični, obe proti svojim interesom. Z zahtevo slovenske univerze v Trstu pa bi vlada dobila orožje na obe strani. Postavila bi se nastališče, da dá utrakvistično italijansko-slovensko univerzo, ne pa dveh nacionalno ekskluzivnih. Gotovo bi se dobili italijanski politiki, ki bi se zadovoljili z utrakvistično univerzo. Ako bi pa tako univerzo odklanjali, bi pa tudi ne bilo nevarnosti, da bi dobil Trst izključno italijansko univerzo, ki bi na narodnostne razmere na našem jugu morala silno žalostno vplivati.

Tega mojega stališča in navedenih razlogov ozkosrčni slovenski politiki niso mogli razumeti. Govorili so takole: «Nikjer nismo Slovenci edini, le v vprašanju vseučilišča vse stranke zahtevajo slovensko univerzo v Ljubljani, edini dr. Tuma hodi svojo posebno pot.» Prepričan sem, da bi že nekolikoletni obstoj utrakvistične slovensko-italijanske univerze v Trstu ustvaril naraščaj in tudi močno in ugodno vplival na narodno slovensko univerzo, ki se je ustanovila v Ljubljani po veliki vojni, ki nam je odtrgala Trst.

Že konec prejšnjega stoletja je začela med slovenskimi dijaki, zlasti na Kranjskem, agitacija, naj bi zahajali na univerzo v Prago, ker je slovansko mesto. Bil sem vedno odločno nasproten, da bi naši dijaki zahajali v Gradec, ki je precej zakotno malomeščansko mesto. Pa tudi za Prago nisem bil preveč navdušen, ker sem se bal enostranske vzgoje naše akademične mladine. Poznal sem Čehe kot precejšnje šoviniste, ki enostransko poudarjajo vse, kar je češkega. Res je bil na praški češki univerzi tudi Masaryk, ki je bil na glasu svobodomiselnega demokrata in je na dijaštvo vplival v prav tisti vzgojni smeri, ki sem jo iskal jaz tudi zase in za mladino. Kako se pozna vpliv take vzgoje, četudi od ene same osebe, kažejo ravno naši masarykovci, t. j. skupina

slovenskih razumnikov, ki so se vzgajali na češki univerzi in zanesli na Slovensko med inteligenco novo gibanje v demokratičnem svobodomiselnem smislu (dr. Lončar, dr. Dermota in drugi). Ta skupina je čutila kmalu potrebo, dati izraza novemu gibanju. Jela je skupaj z nekaterimi inteligenti demokratičnega, delavstvu prijaznega mišljenja izdajati sredi leta 1902. revijo «Naši zapiski». V uvodu prve številke so imenovali revijo «proletarsko dete» in napovedali kot svojo smernico «moderni svetovni nazor», niso pa jasno povedali vsebine tega nazora. Zapisali so, da hočejo rušiti zid duševnega konservatizma in obuditi smisel za socialno stremljenje, ustvariti taborišče vrlih, mladih krepkih duhov; socializem prodira zmagovito, polna življenja je naša mladina — prostost tej mladini. Bili so kljub nekaterim nekoliko socialistično pobarvanim izjavam le svobodomisleci v Masarykovi smeri. Skoraj vsa vsebina «Naših zapiskov» do leta 1907. je pisana v tej smeri. Takrat pa se je skupina masarykovcev z dr. Dermoto na čelu priključila socialnodemokratični stranki. Masarykova struja se je imenovala takrat realistična, ker je hotela zasidrati politično in kulturno stremljenje naroda v živo življenje in ga očistiti romantičnih fraz.

Neki bledejši odvejek te struje se je pojavil med slovenskim dijaštvom na Dunaju. Na čelu mu je bil Gregor Žerjav. Tej struji — narodno radikalna se je imenovala — je šlo zlasti za osamosvojitev dijaštva od tedanjih liberalnih prvakov. Narodno radikalna struja je bila uspešen boj proti krokarstvu in vsaj v tem pogledu je treba Žerjavu priznati organizatoričen talent in zasluge. Leta 1905. se je vršil v Trstu shod narodno radikalnega dijaštva. Iz govorov, posebno iz Žerjavovega govora, je vel precej socialističen duh. Dijak se je čutil proletarca in je prišel do prepričanja, da mu pomore le samopomoč in združitev. Po Žerjavovem poročilu sem pristopil k njemu, mu prav srčno gratuliral, obenem pa ugotovil, da je njegovo predavanje bilo socialistično, in ga vprašal, zakaj tega javno ne izreče. Videl sem, da je bil Žerjav silno zadet od te moje opazke in da mu ni bilo prav nič ljubo slišati očitanje socializma. Pozneje je pač bolj premišljeno nastopal, da si ne bi več zaslužil takega očitka. Bil sem navzoč tudi pri drugem shodu narodno radi-

kalnega dijaštva leta 1907. v Celju, kamor me je dijaštvo posebno vabilo. Na tem shodu je Žerjav že nekako našel svojo bodočo pot v politiko kot radikalni narodni naprednjak. Potem se je še bolj oddaljil od svojega prvotnega socialnega programa in zašel docela v narodno šovinistično strujo. Nastopil je proti prvaštvu dr. Tavčarja in posrečilo se mu je, doseči kompromis. Tavčar je čutil bližajoči se poraz in, da je rešil vsaj ime, je odstopil dejansko vodstvo stranke dr. Žerjavu, ki je postal tajnik stranke z odločilno besedo. Tako se je končal nastop liberalnih «mladinov».

Na tržaškem shodu so razpravljali tudi o pouku klasičnih jezikov. Jaz sem precej ostro nastopil proti klasični filologiji, t. j. poučevanju latinščine in grščine, in sem ne le grajal mehanični duhamorni pouk, ampak kazal tudi na popolni neuspeh. Posebno od grščine človeku ne ostane za praktično življenje prav nič. Citiral sem izrek pruskega višjega šolskega nadzornika dr. Kleinpetra, ki je na velikem zboru nemškega profesorstva izjavil, da komaj 5% nemških profesorjev klasične filologije zna toliko grščine, da brez težave čita klasike. Ako je že pri stanu, ki se ima baviti vse življenje s tem jezikom, rezultat tako nizek, pač lahko sklepamo, da akademični izobraženec navadno v prav kratkem času po izstopu iz šole grščino docela izpoti. Posebno ostro sem zadel pristaše klasične filologije s tezo, da je smoter poučevanja klasičnih jezikov v tem, da navadi človeka, slepo slediti naukom učitelja, da ga torej uči mehanično misliti. Končno sem praktično dodal, da je pouk klasičnih jezikov priprava za policijsko državo (afera Čuček).

Tudi na Goriškem se je čutila nova struja. Prišlo je nekaj masarykovcev, nekaj radikalnih narodnjakov in tudi med srednješolci se je obudilo novo zanimanje za politična, gospodarska in kulturna vprašanja. Med zadnjimi je bila živa želja po predavanjih o teh vprašanjih. Bil sem jim na razpolago. Takó se je jelo zbirati okoli mene dijaštvo višjih razredov goriških srednjih šol. Bilo jih je 15 do 20, ki so prihajali po dnevnem delu v mojo pisarno, kjer smo razpravljali različne probleme. Izhajal sem strogo z Marxovega stališča in skušal zaokrožiti iz njegovih načel nekak svetovni nazor. Saj mladini ni nikdar zadoščala Marxova gospodarska teorija, marveč je vedno skušala dobiti pri njem splošni

svetovni nazor. Seveda ni bilo mogoče obiti verskega in spolnega vprašanja, ki mikata vsakega mladega inteligentnega človeka. O človeku, ki ne najde odločitve pri teh dveh problemih, lahko rečemo, da ostane brez jedra v svojem praktičnem življenju. Spolno vprašanje sem precej lahko reševal srečno, teže pa je bilo ustvariti mladini jedro verstva in vere. Pri vsakem iskanju zadnje resnice smo prišli končno vselej do «ignoramus et ignorabimus». Tudi v zrelih letih nisem mogel priti preko rezultata, kakor ga izražam v svoji knjigi «Pomen in razvoj alpinizma». Pridemo do zadnje meje spoznavanja, pa nam ostaja dvojna pot: ali ugotovimo, da človek v svojem dejanju in nehanju prihaja vedno globlje do spoznavanja prirode in samega sebe in vidi v delu in iskanju vedno naprej cilj človeka, po načelu vedno više, excelsior, ali pa nam stoji nasproti neznana neskončnost in tedaj izoblikuje človeški duh (s svojim stremljenjem po ustvarjanju) podobo in bistvo stvarnika. Medtem ko je prva pot — pot človeškega razuma in spoznavanja, je druga pot — pot odpovedi, spoznanja podrejenosti človeka višji sili in izoblikovanja te sile v neskončno mogočno, večno in vsevidno osebnost. Iz poznejšega razvoja mladih ljudi, s katerimi sem razglabljal te probleme, sem ugotovil, da sta obe struji v verstvu prišli do svoje veljave. Dijaki, ki so takrat napravljali name vtis, da so radikalnega realnega naziranja in da izhajajo iz marksizma, so pozneje krenili na različna pota. Posebno me je presenetilo, da je dobra polovica mojih učencev zašla v krščansko socialni tabor. Eden med njimi je bil Ščck, pozneje duhovnik in zelo agilen krščansko socialni politik. Deloma je pač vplivalo pričakovanje in prejemanje materialne podpore od klerikalne stranke. A nekateri izmed njih so mi pozneje kot duhovniki izpovedali, da so jih ravno moja predavanja usmerila v verskem smislu. Niso se zadovoljili s potjo razuma, delati in iskati resnice vedno više, marveč so začutili nezmožnost človeka, spoznati prirodne sile do temelja, in so se podvrgli vodstvu čustvenosti. Radikalna socialista sta postala od mojih mladih prijateljev Birsa in Trusnovič. Zadnji je v veliki vojni kot nadporočnik prišel v rusko ujetništvo in po revoluciji zašel v belo armado ter se tako boril proti prvi komunistični državi. Bil mi je silno simpatičen mladenič, od katerega sem

veliko pričakoval. Bil sem seveda silno iznenaden, ko mi je njegova sestra povedala, da je častnik «bele armije».

Na Goriškem se je jela pojavljati opozicija proti Gabršč-kovemu vodstvu najprej med učitelji. Teh je bilo mnogo na moji strani iz prve dobe mojega političnega nastopanja in pa zato, ker sem od vseh poslancev največ izposloval zanje. Leta 1907. so goriški učitelji na svojih zborovanjih jeli pretresati politični položaj na Goriškem in prihajali do sklepa, da bi bilo treba ustanoviti novo demokratično stranko. Obrnili so se name (med njimi šolski upravitelj v Dornbergu, Križman), ki sem se prav takrat bavil z mislijo osnovanja kmečko-delavske demokratične stranke. Začetnikom novega političnega gibanja sem stavil naslednje pogoje: 1. da se nova demokratična stranka postavi povsem na lastne noge brez vsakega stika s klerikalno ali narodno napredno stranko, 2. da ustanovi lastno tiskarno in lastno glasilo, in 3. da se imenuje kmečko delavska stranka in sodeluje s socialno-demokratičnim gibanjem. Teh pogojev niso sprejeli in so se obrnili na dr. Franka, ki so ga šteli za nevtralnega, v politiki še neprizadetega človeka. Videl sem, da gre nekaterim učiteljem za stranko, v kateri bi oni odločali. Res je dr. Franko nato prevzel akcijo za ustanovitev nove stranke — agrarne stranke, ki jo je kmalu nato tudi zapustil. S tem je bila izprijena tudi moja akcija za ustanovitev kmečko delavske stranke. Kakor sem imel pri vstopu v Gregorčičevo stranko pred očmi le konkretno delo, in kakor sem videl v narodno napredni stranki — tako sem si jo jaz zamišljal — le etapo vzgoje za samoupravo, tako sem tudi pri misli osnovati kmečko delavsko stranko imel predvsem namen, vzgajati malega kmeta in delavca za demokratično samoupravo. Zadružno in strokovno organizacijo sem smatral za pravi temelj resnične povzdige ljudskih množic.

Kmalu nato, ko sem zaradi bolezni moral odstopiti od načrta preselitve v Trst, je začel mladi dr. Josip Mandič, takrat koncipient v Trstu, agitacijo po zgledu čeških narodnih socialcev za narodno socialno stranko na Slovenskem s središčem v Trstu. Mandič je razumel položaj, ki sem ga zgoraj opisal, in si je hotel ustvariti svojo politično pozicijo. Javno je nastopil leta 1907. in njegova propaganda je morala imeti uspeh, ki je bil zagotovljen po naravnem po-

ložaju. Okoli njega se je jelo zbirati delavstvo, zlasti inteligentni delovodje. To gibanje je v kratkem času postalo zelo intenzivno, da sta se dr. Gregorin in dr. Rybař začela bati za svoji poziciji. Razvoj Narodne delavske organizacije v Trstu nam tudi potrjuje, da razvoj slovenskega življa v Trstu ni bil plod političnega dela Gregorina, Rybařa in njunega kroga, marveč posledica gospodarskega razvoja tega mesta, zlasti ustanovitve velikih gospodarskih podjetij. Ako bi bil Mandič nekoliko bolj poučen o socialnih problemih in bolj samosvoj ter stalen, bi gotovo izpodrinil oba narodna prvaka in potegnil za seboj ne le tržaško delavstvo, ampak bi dobil zaslombo tudi v tržaški okolici med malimi posestniki, segel na Kras in sčasoma tudi na Kranjsko. Saj je v Ljubljani našel takoj nekoliko odmeva. Dr. Gregorin je ostal bolj ali manj na svojem prvotnem narodnjaškem stališču, medtem ko je dr. Rybař bolje umel položaj, prišel do spoznanja pomena novega gibanja in se jel bližati narodno socialnim težnjam. Posrečilo se mu je z večjo delavnostjo in stalnostjo nekako paralizirati agitacijski nastop dr. Mandiča. Ker se dr. Mandiču ni posrečilo, takoj s prvimi nastopi pritegniti slovenske delavske množice, je nekako izgubljal veselje do dela, in s tem njegovim popuščanjem se je okoristil dr. Rybař. Zaradi nesoglasij med socialnimi demokrati je pristopilo od njih nekaj nadarjenih agitatorjev k Mandičevi Narodni delavski organizaciji, ki se je v Trstu precej zasidrala. Po vojni so se ti tržaški delavci večinoma preselili v Ljubljano in Maribor in so s seboj prenesli tudi svoje narodno socialne ideje. Ustanovili so narodno socialistično stranko, ki je imela kot protiutež radikalnemu delavskemu gibanju, posebno pri železničarjih, oporo v jugoslovanski vladi.

ZNAČILNA POROTNA OBRAVNAVA

Leta 1909. sem zagovarjal nekega delavca kovača iz Štandreža, obtoženega umora. Bil je lep, krepak fant, 24 let star, socialist, brez konfesije. Zaročen je bil z nekim dekletom iz Štandreža, starim okoli 19 let. Obdukcija je opisala dekle kot izredno lepo raščeno in, kakor so pravili ljudje, je bila tudi prikupljivega obraza, doma iz preproste kmečke hiše in

na glasu pobožnosti. Pregovorila je bila svojega zaročenca, da sta šla za Mali Šmaren na božjo pot k Mariji Celje nad Kanalom. Dekle je hotelo posvetiti svojo ljubezen materi božji s prošnjo zvestobe in srečnega zakona. Četudi sam ni veroval v take stvari, je fant spremljal svojo zaročenko, ker je bil prepričan, da je prišla njena želja iz čiste duše. Tisto jesen je prišla v Štandrež posadka avstrijskih dragoncev. Med njimi je bil zelo živahen kranjski fant, ki je znal zabavati dekleta. Ko si je postavil na glavo bleščečo čelado, so prav rade gledale za njim. Ta je polagoma pridobil pobožno kovačevo zaročenko zase. Kovač je na plesih opazil, da ga je zaročenka začela zanemarjati in da se vedno bolj oklepa zgovornega dragonca. Potrpel je nekaj časa, ves predpust, konec predpusta pa je hotel imeti od zaročenke odločilno besedo. Sklenil je, da se usmrti, ako mu je postala zaročenka nezvesta. Splošno so ljudje opazili na njem, da je hodil zadnje tedne in mesece ves pobit, da je izgubil prejšnjo veselost in živahnost ter bil večkrat tako globoko zamišljen, da se je kakor zbudil, ko so ga zmotili. Po zadnjem plesu je že proti jutru spremljal zaročenko na njen dom. V žepu je imel nabit revolver z namenom, da se ustreli. Doma je vse spalo. Sedla sta v kuhinji v pritličju na ognjišče. Kovač je zahteval od nje, naj mu odkritosrčno izpove, če ga ima še rada. Izjavila mu je, da ji ni več po volji. Ko je silil vanjo, zakaj ne, mu je zalučila v obraz: «Ker si zanič!» Razumel je! Hotela je reči, da je z dragoncem spolno občevala, medtem ko je on ni znal zapeljati. Zavrtelo se mu je v glavi. Ustrelil je nekolikokrat vanjo, potem v sebe. Zgrudila sta se oba. Ko se je čez nekaj dni v bolnici zavedel, je bilo prvo vprašanje po njej. Odgovorili so mu, da je mrtva, a da bodo njega rešili. Okreval je v šestih tednih in šel v zapor zaradi zločina umora. Prišel je pred poroto. Kot svojemu zagovorniku mi je pravil: «Ako bi ostalo pri njeni izjavi, da me ne mara več, bi ustrelil samega sebe, ker mi brez nje ni bilo živeti. Ker pa mi je očitala, da je nisem zapeljal, ko sem se vendar zadrževal iz spoštovanja do njene čistosti in vere v njeno ljubezen, sem izgubil oblast nad seboj.»

Dan pred to razpravo sem bil zagovarjal pred italijansko poroto neko precej zamotano oskrunjenje. Predsednik

porote trgovec Michelstädter mi je čestital k uspehu in dostavil: «Jutri imate še bolj zanimiv zagovor zaradi umora v Štandrežu. Pomenkovali smo se — italijanski porotniki — o tem primeru, in bili smo vsi mnenja, da mora porota obtoženca oprostiti.» Čestital mi je že kar naprej. Ko se je zbrala drugi dan slovenska porota, so precej ugotovili, da je od 12 porotnikov 8 klerikalcev, 4 pa so naprednjaki. Pozneje sem zvedel, da sta porotnike pri obedu obiskala deželni poslanec profesor Berbuč in znani agitator Gregorčičeve stranke Ernest Klavžar. Napeljala sta razgovor tudi na porotno razpravo in govorila: «Umor je umor! Ta bi bila lepa, da bi fant smel kar ustreliti dekleta, če ga več ne mara.» Razprava je trajala pozno v noč. Nekateri porotniki so začeli dremati in sem predsednika opozoril, naj jih opomni na resnost stvari. — Zagovarjal sem z vnemo in dobro. Ob treh zjutraj so porotniki z osmimi glasovi izrekli, da je obtoženec kriv zavratnega umora. Predsednik sodni svetnik Cazafura, tolminski Slovenec, mi je bil med posvetovanjem porotnikov izrekel mnenje, da mora porota po podatkih sodne razprave obtoženca oprostiti; niti najmanj ni slutil, da ga izreče krivim. Ko je prečital izrek porotnikov, skoraj ni imel moči, da izreče smrtno obsodbo. Iskal je glasu, zopet obmolknil, besede «obsoja na smrt na vešalih» pa je izpregovoril z ihtečim glasom. Klerikalni štori so zadovoljni poslušali obsodbo na smrt. Poklical sem obtoženca k sebi in ga vprašal, ali je razumel. Odgovoril mi je mirno: «Dobro. Želel sem si smrti in je vseeno, ali se usmrtim sam ali me usmrte drugi.» Hotel sem ga tolažiti, češ da bo gotovo pomiloščen, ker ga gotovo že sodni dvor priporoči, in da ne bo dobil niti predolge kazni. Odgovoril mi je zopet, da brez dekleta ne more živeti. Ko je občinstvo — bila je natrpano polna dvorana — slišalo smrtno obsodbo, je jelo razgrajati in je pobilo vse šipe, polomilo klopi in razmetalo pisalno orodje v dvorani. Porotniki pa so morali zbežati skrivaj iz sodnega poslopja pri stranskih vratih, ki vedejo iz zapora na drugo stran ceste, kajti razjarjeno občinstvo jih je čakalo pri glavnem izhodu, da jih pretepe. Dasi je bil prizor divji, ga ni državno pravdništvo niti preiskavalo. Drugi dan mi je eden izmed naprednih porotnikov, trgovec iz Ajdovščine, povedal o razgovoru pri obedu med porotniki in kle-

rikalnim poslancem in agitatorjem, in mi navedel tudi izjavo enega od porotnikov, ki je pri vstopu v posvetovalno dvorano rekel svojim somišljenikom: «Dajmo mu, da bo zelen!» Nisem mogel verjeti, da je med našim ljudstvom toliko zlobe, toliko surovosti in toliko nemorale. Še manj pa sem mogel verjeti, da politična strast zavede inteligenta v tako nizkotno mržnjo.

Vložil sem pritožbo ničnosti in sem osebno zastopal stvar pred kasacijskim sodnim dvorom na Dunaju. Moj nasprotnik je bil takratni namestnik generalnega prokuratorja, Slovenec Okretič, moj stari birokratični nasprotnik še izpred goriškega sodišča. Bil je neizprosno trd državni pravdnik. Uveljavljal sem ničnost z okolnostjo, da so trije porotniki pri razpravi dremali, in ker je bil obtoženec obsojen z osmimi glasovi, je dan sum, da so dremali prav tisti porotniki, ki so bili za obsodbo. Kasacijsko sodišče je razsodilo po predlogu državnega tožilca, da se ne da in ne more dokazati, kdo od porotnikov je glasoval za in kdo proti, in ker zadošča osem glasov za obsodbo, je razsodba formalno pravilna. Kazen so pa odmerili le na šest let ječe.

Ko sem obtožencu sporočil končno sodbo, je vzel vest malomarno na znanje. Obljubil sem mu, da pride v mariborsko kaznilnico v oddelek kovačev mehanikov, kjer se lahko strokovno izuči; potem lahko gre po svetu, ako ne more živeti v domačem kraju, da pozabi na svoje gorje in si ustvari novo življenje. Kaznilniška uprava pa je dala fanta učit čevljarstva. Drugo leto se je obesil z vrvjo, ki jo je bil spletel iz drete. Pisal je pred smrtjo, da mu ni mar življenja, ker brez «nje» ne more živeti.

To zadevo navajam po toliko letih kot primer politične zdivjanosti, kot primer, kjer je odločalo sovraštvo klerikalnih porotnikov iz političnih motivov proti obtožencu brez konfesije in proti zagovorniku svobodomiselnega prepričanja, kot primer nizkosti političnih zastopnikov, ki stoje etično niže od neukega kmeta. Omenjam še, da je «Soča» poročala o obsodbi s kratkim strupenim dostavkom: «Zagovarjal je dr. Tuma.» Kadar sem imel kak znamenit uspeh pred sodiščem, ga je «Soča» zamolčala; kadar je bil pa neuspeh, ga je podčrtala. Tako se je glasilo naprednjakov bojevalo proti meni.

XI. Vstop v socialnodemokratično stranko in delo v njej do velike vojne

(1908—1914)

Takoj po odstopu od narodno napredne stranke sem se jel močneje zanimati za gibanje in organizacijo delavstva. Leta 1903. sem se udeležil socialnodemokratičnega shoda v Nabrežini, kjer me je delavstvo iskreno pozdravilo in odobravalo moje delavstvu prijazno stališče. Potem sem še večkrat zahajal na delavske shode, da sem si ogledal njihovo gibanje, posebno v strokovnih organizacijah. S posebnim zaupanjem se je name obračal delavski organizator Josip Kopač. Skušal me je pridobiti za vstop v stranko, kar pa sem odklanjal z utemeljevanjem, da je delavstvo na Goriškem prešibko in da je dežela skoraj izključno kmečka, da torej ni tal za uspešen napredek socialnodemokratične stranke proti klerikalni in narodno napredni. Leta 1904. ali 1905. mi je Kopač v imenu socialnodemokratične stranke ponujal kandidaturo pri predvidenih volitvah v državni zbor. Izražal je prepričanje, da bi se zame dali pridobiti tudi kmečki volilci in bi mogel biti izvoljen v peti kuriji. Kopač ni niti zahteval od mene strogega priznavanja socialističnih načel. Smeje sem zavrnil njegovo ponudbo, ki je kazala popolno nepoznanje političnih moči na Goriškem. Strokovne organizacije so se obračale name kot odvetnika. Seznanil sem se tudi z Etbinom Kristanom, ki je nekajkrat prišel na delavske shode v Gorico ali okolico. Leta 1908. sem precej dobro poznal moč stranke in odločilne osebe.

Pozimi leta 1908. so bile razpisane nove volitve v goriški deželni zbor. Seveda nisem več kandidiral, ker je bil moj razkol z narodno napredno stranko očiten. Ves političen boj v deželi med obema strankama je bil breznačelen, brezsmiseln in kvaren. Položaj je bil zaradi male sposobnosti vodil-

nih oseb neznosen. Številčno razmerje med obema strankama je ostalo od leta 1901. neizpremenjeno. Pri volitvah v splošni kuriji 2. marca leta 1908. sta dobili klerikalna in narodno napredna stranka vsaka okoli 12.000 glasov, medtem ko jih je imela socialnodemokratična okoli 600. Prišlo je do ožje volitve med klerikalnimi in narodno naprednimi kandidati. Narodno napredna stranka je skušala pridobiti glasove socialnih demokratov. Ko je bil sklican shod zaupnikov socialnodemokratične stranke na Goriškem, da sklepa o nastopu socialnih demokratov pri ožjih volitvah, me je obiskal Kopač in mi povedal, da se je narodno napredna stranka obrnila na vodstvo in dala pismeno izjavo, da v primeru, ako dobi glasove socialnih demokratov, stori vse, kolikor je v njeni moči, v prospeh delavstva. Razmišljal sem takole: Ako je na socialnih demokratih, ali prodro klerikalci ali naprednjaki, potem stranka vendar lahko izkoristi ta položaj «jezička na tehtnici» v svoj prid; če drugega ne, vsaj lahko pokaže, koliko je od nje odvisno. Šel sem nato na shod delavskih zaupnikov, kjer je bil ravno dr. Treo v imenu napredne stranke prečital navedeno pismeno izjavo. Kakor hitro sem na shodu dobil besedo, sem izjavil, da vstopam v socialnodemokratično stranko, kar so zbrani zaupniki z burnim pozdravom vzeli na znanje. Poudarjal sem, da niti na klerikalno niti na napredno stranko ne dam mnogo ali raje nič, tudi nimam bogve kakega zaupanja v pismeno izjavo naprednjakov, vendar priznavam, da je napredna stranka po svojem programu bližja delavstvu nego klerikalna. Da stranka pokaže, da je v njenih rokah, kdo pojde v deželni zbor, klerikalec ali naprednjak, naj shod sklene, da oddajo socialni demokratje glasove naprednim kandidatom. Večina delavcev na shodu je bila izprva proti vsakemu sodelovanju pri ožjih volitvah, končno pa je sprejela moj predlog. Izid volitev je bil nato tak, da so klerikalci ohranili le tri poslance, sedem je pa bilo naprednih, ki so zdaj dobili tudi zastopnika v deželnem odboru.

Komaj pa so bile volitve končane, me je jela «Soča» ljuto napadati. Gabrščekse je razumel pač samo na tako bojno taktiko: ubiti osebo in z njo stranko. «Soča» se je prav cedila od gnusnih napadov proti meni. Danes obžalujem, da sem v obeh takratnih glasilih socialne demokracije, v «Rde-

čem praporu» in «Delavskem listu», sploh odgovarjal na te izbruhe in napade. Svoje osebno polemične odgovore sem sicer vselej prikrojil tako, da so bili politično vzgojnega pomena za delavstvo. «Slovenski narod» je «Soči» sekundiral, medtem ko je tržaška «Edinost» sramežljivo molčala do mojega prvega nastopa na socialnodemokratičnem shodu v Trstu. Ko pa sem s tem posegel v domeno tržaških narodnih voditeljev, so pa še ti padli po meni.

Navajam samo en primer iz «Sočine» gonje proti meni in zlasti moji odvetniški pisarni. Notica v «Soči» se je glasila približno takole: «Pisarna dr. Tume je že prazna. Živ krst ji več ne zaupa pravde. Dr. Tuma pa si je izmislil novo sredstvo, da si nekoliko opomore. Prevzel je zaupništvo Matice hrvatske in tako vabi stranke v svojo pisarno.» Zadeva z mojim zaupništvom Matice hrvatske pa je bila taka: V Gorici so bili štirje naročniki njenih knjig, ko se je obrnila name, da bi prevzel njeno zaupništvo. Z okrožnico sem pridobil 32 naročnikov, založil naročnino in knjige porazdelil, ko so prispele.

Gabrščku pa se je res posrečilo, da je s svojo gonjo po mojem vstopu v socialnodemokratično stranko v dveh do treh letih spravil iz moje pisarne vse trgovce in obrtnike in močnejše posestnike. Moja pisarna je padla tako, da je pred veliko vojno potrebovala samo tri osebe z menoj vred, medtem ko je leta 1908. in 1909. bilo v njej zaposlenih deset oseb, med temi trije koncipienti, in je bila največja odvetniška pisarna na vsem Primorskem. Socialnodemokratična stranka ni niti takrat niti pozneje zadostno podpirala moje odvetniške pisarne, kakor tudi sedaj ne. Ako bi ne bil pridobil zaupanja večjega kroga furlanskih klientov, bi bil sčasoma Gabršček mojo pisarno spravil materialno res na minimum.

Prav težko je govoriti o kakem pravem vodstvu socialnodemokratične stranke na Slovenskem. Kvečjemu bi imenoval Etbina Kristana. Etbin Kristan je bil sin bivšega ravnatelja zavarovalnice «Slovenija», ki je propadla v sedemdesetih letih, in je imel od doma meščansko vzgojo. Menda ni hotel študirati in je postal vojak častnik. Ne vem, kako je prišel ob to mesto, postal časnikar in prišel na Dunaj. Tam je prišel v stik z delavskim gibanjem, se izkazal kot dober

govornik in časnikar in ga je vodstvo socialnodemokratične stranke poslalo v Ljubljano. Leta 1896. je začel na Slovenskem na shodih proglašati radikalne marksistične nauke. Bil je ognjevit govornik, ki je znal delavce razvneti prav revolucionarno. Med slovenskim delavstvom so se takrat razvijali šele prvi poizkusi strokovne in politične organizacije. Kljub nadarjenosti in izrednemu govorniškemu talentu se Etbinu Kristanu ni nikdar posrečilo ustvariti strogo edinstvene politične stranke. Kristan tudi ni učil marksizma v vzgojnem smislu neposredno, marveč je v glavnem le izvajal naloge, ki jih je dobival od dunajske centrale avstrijske socialne demokracije. Ni bilo tako neopravičeno očitanje naših meščanskih strank slovenskim socialnim demokratom, da so bili bolj ali manj privesek nemške avstrijske socialnodemokratične stranke. Kakor se slovensko meščansko zastopstvo v dunajskem parlamentu ni znalo uveljaviti, tako in še manj se je znala uveljaviti slovenska socialnodemokratična stranka pri dunajski socialnodemokratični centrali. Res je tudi, da je slovenska stranka bila v prvih početkih navezana na denarno pomoč nemških sodrugov. Etbin Kristan je bil tudi slovenski pisatelj, a iz njegovih spisov ne sledi samostojno načelno stališče marksizma.

Do enotne socialnodemokratične stranke ni moglo priti tudi zaradi tega, ker je Etbin Kristan kot njen prvi voditelj dobil že okoli leta 1902. močnega tekmeca v Antonu Kristanu. (Kljub enakemu priimku si oba Kristana nista bila v nobenem sorodstvu.) Kakor se je delal Etbin Kristan radikalnega marksista, tako je tudi Anton Kristan trdil, da je pravi marksist, videl pa je bistvo vsega delavskega gibanja v gospodarskih in strokovnih organizacijah, in je v politiki bil oportunist. Anton Kristan se je še za časa svojega bivanja v Gorici kot tajnik Trgovskega in obrtnega društva umstveno — ne vem, kako bi rekel — prelevil ali razvil. Zelo značilen je neki njegov podlistek v «Soči», kratek čas pred njegovim odhodom iz Gorice. Gleda v zeleno Sočo, premišljuje svoje dotedanje dela in pride do zaključka, da je ves idealizem človeku za prtljago; meni, da mora človek gledati predse, da osnuje sebi trden položaj in šele iz tega naj dela za druge. To načelo je Kristanu ostalo do konca. Izhodišče mu je bil njegov trdni položaj. Poznal sem ga zelo do-

bro že iz Gorice, o čemer sem že zgoraj pisal. Tudi pozneje se je vedno rad spominjal mojega posredovanja zanj in mojega vpliva nanj; poznal je moje intimno politično prepričanje in sva večkrat govorila. Leta 1903. je našel ugodno priliko, da se uveljavi. Gospodarsko podjetje socialnih demokratov, Konsumno društvo v Idriji, je zašlo v težkoče in mu je pretil polom. Kristan je z zelo srečno roko v kratkem času uredil obupne razmere pri Konsumnem društvu v Idriji in ga postavil na tako krepke noge, da je zadruga nekaj let nato kupila mlin in postala trdna gospodarska podlaga socialnodemokratičnemu gibanju v Idriji. Krivično je očitanje Kristanu, da bi bil izpodrinil svojega prednika Rinalda, kajti vzrok Rinaldove odslovitve je bila njegova nesposobnost voditi gospodarsko podjetje. Kmalu nato je Kristan posredoval tudi v Trbovljah in leta 1908. ustanovil v Ljubljano Konsumno društvo, ki se je pod njegovim vodstvom lepo razvijalo.

Etbin in Anton Kristan sta si bila po značaju in prepričanju diametralno nasprotna. Etbin je bil predvsem agitator, Anton predvsem organizator. Etbin je delavstvo hujskal proti današnjemu redu, Anton pa je skušal delavce vzgajati, da bi jih napravil sposobne za gospodarsko samoupravo. Etbin je bil zase slab gospodar, Anton pa si je znal ustvariti najprej pozicijo pri gospodarskih zadrugah stranke, pozneje pa tudi nezavisno od teh s samostojnimi trgovinskimi opravili. Etbin je bil po poklicu glavni urednik «Rdečega prapora». Anton je ustanovil leta 1903. v Idriji proti sklepu stranke svoj list «Naprej». Bil je zato izključen iz stranke z idrijsko organizacijo vred, ki ga je podpirala. Vzdržal je list tudi po svoji spravi s stranko in po svoji preselitvi v Ljubljano do leta 1912., ko je bil ustanovljen dnevnik «Zarja», ker je rabil list ne le za gospodarsko organizacijo stranke, ampak tudi kot orožje za osebno ofenzivo in defenzivo, dokler ni videl, da je njegov položaj utrjen. Ker si je med zmernimi elementi delavcev, zlasti pri aktivnem kadru v gospodarskih organizacijah ustvaril precejšnje spremstvo, ga ni bilo mogoče spraviti iz stranke brez očitnega in bolj ali manj težkega razpora. Tako je socialnodemokratična stranka na Kranjskem ves predvojni čas vozila po dvojnem tiru.

Markantna oseba v stranki je bil tudi Josip Kopač, ki je izgubil službo zaradi agitacije med železničarji za radikalni socializem. Takrat je Kopač žrtvoval tudi svoje malo premoženje. Sčasoma je postal najboljši strokovni organizator pri nas. Bil je veliko let tajnik največje strokovne organizacije na Slovenskem, železničarske. Dejansko je z delavnostjo in znanjem vsestransko varoval in pospeševal interese železničarjev. Užival je tudi popolno zaupanje dunajske centrale. Bilo mi je včasih pravi užitek slediti njegovim izvajanjem na velikih shodih železničarjev v Gorici. Izredno spreten je bil kot posredovalec med podjetniki in delavci. Marsikateri nepremišljeni štrajk je rešil ugodno. Dokler je bil v Trstu, je tudi pogosto nastopal kot politični govornik. Opisal sem že svoje znanstvo z njim; njemu se imam zahvaliti, da sem se končno odločil za vstop v socialnodemokratično stranko. Vendar delavstvo Kopača poleg obeh Kristanov nikdar ni smatralo za odločilnega voditelja. Nastopal je pač stvarno in morda preuglajeno. Slovenski delavci so večinoma prišli s kmetov, bili so brez samouka in so dobili vse svoje politično prepričanje na shodih. Zato so bili najbolj dostopni demagogom.

Takoj po vstopu v stranko sem prejel od Antona Kristana iz Ljubljane pismo, da so ljubljanski socialisti vzeli sicer moj vstop v stranko na znanje, a da naj nikar ne mislim, da bom imel v stranki kako posebno vlogo, ker je ta pridržana le pravim proletarcem. Ker nisem stopil v stranko z namenom, da bi vodil ali sploh imel kako vlogo, me Kristanov opomin ni prav nič vznemiril. Kakor sem v prejšnjem političnem življenju zavzemal stališče, da je moja naloga vplivati na ljudstvo v demokratičnem avtonomnem smislu, tako mi je tudi v socialni demokraciji šlo za vzgojo delavstva. Saj mi je po večletnem študiju marksizma bilo jasno, da more izvesti veliko delo, ki ima izpremeniti človeško družbo od tal, le delavstvo samo in da mora to delavstvo biti visoko umstveno razvito, da bo sposobno izvajati Marxove nauke. Res sem priznaval tudi stališče Karla Marxa, da ne bo kapitalistični in meščanski svet nikdar prostovoljno, zlepa prepustil svoje politične in gospodarske oblasti delavstvu brez njegovega materialnega pritiska, in da je torej neobhodno potrebno organizirati delavstvo tudi v tej

smeri, vendar sem uvidel kot prvo nalogo vsakega marksista, vzgajati delavce, da temeljne nauke marksizma prav razumejo. Demagogičnega dela je bilo ne le v slovenski socialni demokraciji, ampak povsod na svetu tako in tako preveč.

V vseh kulturnih jezikih sveta so govorili toliko o revoluciji delavstva, pri tem pa delavstva niso vzgajali tako, da bi bilo sposobno ob pravem času revolucijo tudi pravilno izvršiti. Posebno je pokazala to največja socialnodemokratična stranka na svetu, nemška, ob nastopu velike vojne. Vse revolucionarne fraze so se razblinile v nič in nemški delavci so šli na vojsko prav tako navdušeni kakor malomeščani. In tudi iz vojske so se vrnili prav taki kot malomeščani. Svoje proletarske dolžnosti se je zavedala le majhna frakcija Roze Luxemburgove in Karla Liebknechta, ki sta plačala svoj nastop v vojni z zaporom, svoj nastop v revoluciji pa z mučeniško smrtjo. Koliko so govorili pred vojno o delavski internacionali! Bila je pa le na papirju. Čim so se stranke lotile razpravljanja o nacionalnih vprašanjih, so prišle v spor. Socialistične stranke vseh velesil so hodile v narodnostnem vprašanju vsaka svojo pot. Angleški socializem zlasti je nosil očitno znamko meščanstva, prav tako tudi ameriški. V romanskih deželah sta bili povsod po dve frakciji, radikalna revolucionarna, ki se je imenovala sindikalistična in se bližala anarhistični stranki, in pa zmerna, ki se je bližala meščanskim strankam. Tudi v avstrijski socialni demokraciji, ki je bila nekaj časa navidezno enotna in marksistična, ni bilo enotnih nazorov o narodnostnem gibanju. Nemci so zavzemali svoje stališče, Čehi drugo, Poljaki tretje. To se je pokazalo posebno v veliki vojni.

Kot član ruske «Bukovine» na Dunaju leta 1883. in 1884. sem videl, da vse tedanje revolucionarno gibanje na Ruskem ni imelo prav nič marksističnega obeležja, ampak je bilo ali anarhistično ali pa tolstojevsko. Ustrezalo je pač danim zgodovinskim razmeram pod carskim absolutizmom. Leta 1903. na londonskem kongresu ruskih socialnih demokratov se je izvršila znamenita ločitev duhov na dvoje, na menjševike in boljševike. Teoretično je v Rusiji uvedel marksizem Plehanov, revolucionarno pa ga je razvijal Lenin. Ruski socializem se je bohotno razvil v revoluciji leta 1905. po

nesrečni rusko-japonski vojni, ko je moral car dati prvo ustavo. Takrat so socialnodemokratične politične in strokovne organizacije kar zbohotale. A prav po nemškem zgledu so v besedah poudarjali revolucionarno stran, zanemarjali pa vzgojno. Ko se je carist̆ična vlada zopet utrdila, je preklicala vse svoboščine in zatrla socialistične organizacije. Revolucionarna pa je bila na Ruskem inteligenca, posebno dijaštvo, deloma tudi učiteljstvo po vplivu Tolstoja. V javnem življenju razen kratke dobe leta 1905. in 1906. nista mogli nastopiti ne ena ne druga frakcija. Ker pa je vendarle od prvotno dane konstitucije ostala ljudstvu in tudi delavstvu vsaj senca parlamentarnega zastopstva v «dumi», sta bili obe frakciji zaradi šibkosti prisiljeni, sklepati za javne nastope kompromise. Tako sta pri zadnjih volitvah pred vojno sklenili, da postavi vsaka frakcija tam, kjer imajo njeni pristaši večino, svojega kandidata; kjer ima torej druga frakcija večjo zaslombo v množicah, glasujejo tudi pristaši prve za njene kandidate. Bilo je izvoljenih nekaj menjševikov in boljševikov. Šele vojna je prav za prav ustvarila na Ruskem mogočno gibanje delavstva in kmetstva. Delavci, kmetje, pa tudi večina malomeščanov in inteligence, so bili revolucionarni ne glede na teoretične doktrinarne teze posameznih frakcij. Ravno ta splošna napetost velike mase ruskega naroda in drugih narodov Rusije je omogočila, da je prišlo pičlo število res revolucionarnih marksističnih elementov do take veljave. Imeli so pri tem srečo, da so dobili v Leninu genialnega voditelja.

Malenkostne razmere na Slovenskem skoraj ne pripuščajo primerjanja proletarskega socialističnega gibanja na Slovenskem z onim v ostalem svetu. Vsak politični dogodek bodisi v prilog ali v škodo delavstva in socializma je prihajal na Slovensko vselej od drugod. Na strankinih zborih slovenske socialnodemokratične stranke so razpravljali večinoma le osebne zadeve ali pa so premlevali aktualne programne točke, ki so prišle z Dunaja.

Od maloštevilnih inteligentov, ki so bili v socialnodemokratični stranki, moram posebej omeniti dr. Antona Dermoto, čigar mišljenje in čustvovanje sem dobro poznal, saj je bil daljšo dobo pri meni koncipient in sem z njim precej diskutiral o socialnih problemih ter ga mnogokrat slišal na

shodih in predavanjih. Iz vsega sem dobil sodbo, da je bil Dermota masarykovec kakor tudi dr. Lončar, Prepeluh, dr. Ferfolja in drugi. Marksizma ni nikdar prebavil, dasi so ga imeli za teoretika stranke. Njegovo mirno vedenje in logični prepričevalni govor ga je priljubil delavstvu. Demagog ni bil nikdar. Čital je mnogo in nekatere teze je poljudno razlagal. Bil je doktrinarec. Ker se je vedno brezpogojno podrejal strankini disciplini, je bil vendar uvaževan tudi v stranki. Kadar je šlo za radikalne rešitve v smislu marksizma, je Dermota hodil srednjo, zmerno pot. Zato sva šla tudi precej narazen, ker sem jaz stal vedno na skrajno levem krilu. Umrl je leta 1914. Nekateri so mu očitali spokoritev na smrtni postelji. Vzel sem ga že v «Naših zapiskih» javno v zaščito. Ponavljam, da mu ni mogoče očitati politične nedoslednosti zaradi tega, ker je v zadnjih trenutkih svojega življenja na jok in prošnje svoje matere privolil, da ga izpovedo in denejo v sveto olje. Očitanje neznačajnosti umirajočemu človeku imam za nečloveško. Mislim, da so skoraj vse konverzije na smrtni postelji odtod, ker bolnik ne more več obvladati sebe in ne odloča več jasna volja. Podzavestni sokovi iz mladih let stopijo na dan in odločijo v zadnjem trenutku.

Kar me je v socialni demokraciji vedno sprijaznjevalo z gibanjem, so bili mladi samouki. Imenujem Ivana Regenta, Josipa Petejana in Rudolfa Golouha. Regent je prišel k svojemu stricu v Trst za prodajalca žganja. Stremel je po izobrazbi in prišli so mu v roke socialistični spisi. V prostem času jih je kar požiral. Pri tem je postal abstinent in je jel delavce, ki so zahajali v žganjarno, stričeve kliente, odvračati od pitja. Zaradi te «subverzivne» agitacije je izgubil svojo službo. Pozneje so ga nastavili pri Delavski bolniški blagajni v Trstu. Izobrazil se je tako, da je dobro obvladal marksistične nauke, zelo lepo pisal slovensko in laško in bil tudi izboren govornik. V debati je bil docela kos vsakemu juristu in drugemu tržaškemu slovenskemu višjemu inteligentu, kadar je šlo za delavska ali socialna vprašanja. Živi še danes nekje kot izgnanec iz svoje domovine. Petejan je bil čevljar v Mirnem pri Gorici. S čitanjem in sodelovanjem na shodih se je še kot mlad fant izučil tako, da je postal izboren vodja strokovnega gibanja. Odlikovale so ga

jasne in konsekventne misli. Za jedro vsega gibanja je vedno smatral strokovno organizacijo in vzgojno gibanje mu je bilo predvsem vzgoja za strokovno organizacijo. Političnemu gibanju ni pripisoval tolikega pomena. Izredno nadarjen je bil tudi mladi Golouh. Oče mu je bil Slovenec, delavec, mati pa trda Italijanka. Vzgojen je bil kot Italijan in do svojega 18. leta slovenskega jezika niti ni znal. Bil je čevljarski pomočnik in v italijanski socialnodemokratični stranki. V kavarni Central je prišel v dotiko s slovenskimi socialisti, posebno z Regentom. V njihovi družbi se je začel zavedati slovenskega rodu, se v kratkem času naučil slovensko in kmalu jel celo pesnikovati v slovenskem jeziku. Nekatere njegove lepe pesmi so natisnjene v «Naših Zapiskih» leta 1913. in 1914. Bil je skrajno revolucionarnega mišljenja, vendar ne na osnovi razumevanja marksističnih spisov, marveč po čitanju brošur. Omenjam, da je pri vzgoji delavcev v obeh delavskih strankah temeljna napaka, da se ne uče iz temeljnih del, marveč iz reproduktivnih brošur, kjer se marksizem razteza ali pa zožuje preveč, kjer je poudarjeno izključno revizionistično ali izključno revolucionarno stališče. Golouh je bil v veliki vojni do leta 1917. moj ožji pristaš. Narodno navdušenje, ki je zavelo takrat po Slovenskem, ga je naenkrat prevrglo, da je hodil skupaj z dr. Ferfoljo po nekaki nacionalno socialistični poti.

Takoj po vstopu v socialnodemokratično stranko sem bil izvoljen v njen deželni izvrševalni odbor na Goriškem, ki sem ga dejansko vodil, in na strankinih zborih sem bil vselej voljen tudi v širši izvrševalni odbor, v katerem sem zastopal deželno organizacijo goriško do konca vojne. Čim sem dobil pregled, sem ugotovil, da ni poskrbljeno za sistematično vzgojo in da se vrše predavanja brez kakega sistema in pravega smotra, večinoma le, kadar nastopijo politične volitve, ali kadar se začne kako strokovno mezdno gibanje. Za stalno vzgojo v marksističnem smislu ni bilo skrbljeno niti na Goriškem, niti v Trstu in tudi ne pri centrali v Ljubljani. En razlog za to stanje je bil pač, da je zelo manjkalo delavcev. Takoj sem se lotil praktičnega dela in prirejal sem shod za shodom, vsak teden enega, včasih tudi po dva; v prvih dveh letih, 1908. in 1909., sem tako prehodil vso Goriško.

Gabršček je pravilno čutil, da bo imel moj vstop v socialnodemokratično stranko neugodne posledice zanj. Upal pa je po letu 1908., ko je njegova stranka s pomočjo socialnodemokratičnih glasov zmagala, da bo mogel s svojo gonjo oslabiti socialnodemokratično stranko tako, da bi ne bila več političen faktor v boju med klerikalci in liberalci. Seveda ga je to upanje varalo. Glasovi socialnodemokratične stranke so rastli, sicer polagoma, a nevzdržema od 600 leta 1908. na 1200 leta 1909. in na 1700 leta 1913. (številke se nanašajo na splošno kurijo pri deželnozborskih volitvah). Zaradi nelojalnega obnašanja narodno napredne stranke v nasprotju z dano obljubo, je socialnodemokratična stranka pri ožjih deželnozborskih volitvah leta 1909. izdala parolo, da se morajo socialnodemokratični volilci vzdržati glasovanja in ne glasovati za narodno napredno stranko proti klerikalni. Vedenje narodno napredne stranke je vzbudilo toliko ogorčenja med delavci, da jih je nekaj vendar šlo na volišče glasovat za klerikalne kandidate. Zmagala je klerikalna stranka. Organizacija socialnodemokratične stranke je rastla stalno, čeprav počasi, ker smo sprejemali le zanesljive pristaše.

Pomanjkanje sredstev je zelo oviralo delo socialnodemokratične stranke. Dokler sem sam vodil organizacijo in hodil na predavanja brezplačno, je seveda šlo. Kakor pa je stranka naraščala in je bilo marsikaterikrat potrebno zastopanje izven dežele, so manjkala najnujnejša sredstva. Zato sem segel po pripomočkih, kakor jih je uspešno uporabljala nemška avstrijska socialnodemokratična stranka. Založil sem potrebni denar, da smo dali natisniti strankin kolek, ki so ga prodajale organizacije, zlasti na raznih prireditvah. Dalje sem založil razglednice in končno vžigalice. Kolki in razglednice so služili bolj v propagandne namene, zaloga vžigalic pa je leta 1912. in 1913. kazala, da postane glavni vir dohodkov stranke. Žal je ta uspešni gospodarski razvoj vzbudil nezaupanje pri ljubljanski centrali, ki je na strankinem zboru izjavila potrebo, da se to podjetje odstopi centrali. S tem odstopom pa je bilo podjetje pokopano.

Rakova rana socialističnega gibanja pri nas je majhna sposobnost, vzdržati lastne gospodarske organizacije. Pri svojem političnem delu sem že spočetka uvidel, da je vsaka

politična organizacija zidana na pesku, ako nima gospodarske zaslombe. Gospodarska misel v socialističnem gibanju je najprej kalila politično in revolucionarno misel. Kjer so gospodarske organizacije jedro delavskega gibanja, tam skoraj ni govora o marksizmu, n. pr. na Angleškem. Kjer pa prevladuje radikalno revolucionarno gibanje, tam gospodarska organizacija nima obstanka. Tako so Romani in Slovani — izvzemši Čehe — jako slabi gospodarji. Nasproti sta si stali v delavskem gibanju dve skupini: ena se je naslanjala na gospodarsko organizacijo in poudarjala njeno neobhodnost in važnost za politično gibanje delavstva; druga pa je videla v gospodarski organizaciji oportunizem in odvisnost od meščanstva ali pomešanje z njim. V mali slovenski socialni demokraciji je označena ta ločitev v obeh že opisanih vodilnih osebah: v Antonu in Etbinu Kristanu. Anton Kristan je očitno priznaval načelo, da mora delavstvo iskati blagostanja z gospodarsko organizacijo in da mora na tej poti paktirati z meščanstvom, ker ostanejo njegove gospodarske organizacije sicer nesposobne za tekmovanje z meščanskimi podjetji. Videl je v gospodarskih organizacijah sredstvo za vzgojo delavstva za gospodarsko delo, pa tudi vir denarne pomoči za politični boj. Etbin Kristan pa je poudarjal odločilnost politične organizacije in političnega boja. Kadar je naraščala politična moč delavstva v svetovnem in v avstrijskem merilu, je bila Etbinova pozicija boljša, kadar pa je pešala politična moč delavstva, je prihajal bolj do veljave Anton Kristan.

Med socialisti vsega sveta in vseh struj je vladala in menda vlada še danes sploh neka nejasnost glede strokovnih in zadružnih organizacij. Strokovne organizacije, ki imajo pravno obliko društev, t. j. svobodnih združitev ljudi v namenu dosege skupnega cilja z lastnimi sredstvi, in konsumne organizacije, ki imajo pravno obliko zadrug, t. j. gospodarskih podjetij, zgrajenih na osnovi sredstev, zbranih z deželi članov, so nastale samorodno, ne iz teorije, ampak kot nujni rezultat človeškega socialnega gibanja v prvi industrijski deželi na svetu, v Angliji. Stiska in potreba sta ustvarili družilno idejo med neko skupino delavcev; smotri strokovne in konsumne organizacije so bili v začetku omejeni na tisto skupino.

Strokovna organizacija je bila v začetku združitev delavcev iste stroke (najprej samo v krajevnem obsegu), ki so stremeli po pridobitvi primerne mezde in določitvi normalnega delovnega dneva, torej po zboljšanju svojega materialnega stanja, potem po omejitvi dela otrok in pozneje po zavarovanju za primer bolezni, nezgode, starosti in brezposelnosti. Preko teh omejenih ciljev se strokovne organizacije pred vojno v splošnem niso povzpele. Socialni demokratje se niso bavili s strokovno organizacijo kot obliko in temeljem bodoče samostojne gospodarske organizacije delavstva kot gospodarja družbenega gospodarstva. Strokovne organizacije so zato stale ob strani političnemu gibanju delavstva. Pripadnost k strokovni organizaciji se je često smatrala kot politično simpatiziranje s socialnodemokratično stranko, njihovo članstvo torej kot širši kader za volitve; strokovne organizacije pa so služile tudi kot vir dohodkov za vzdrževanje politične stranke. Strokovna organizacija daje delavcu ne glede na njegovo politično naziranje gospodarskih pridobitev in ugodnosti (mezda, delovni čas in zavarovanje). Ko so delavci socialisti razširili strokovno organizacijo po vsem kulturnem svetu, je postala povsod tudi priznana od države kot samostojna svobodna gospodarska organizacija, ki ščiti koristi delavcev. Tudi konservativni in liberalni politični krogi so prišli do spoznanja nujnosti tega gibanja, ki je postajalo nevarno zanje, in zato so se tudi sami poslužili te oblike gibanja. Tako so nastale krščansko socialne in narodno socialne strokovne organizacije kot orodja za tekmovanje v političnem boju za delavca.

Konsumna organizacija združuje delavce kot konsumente. Ta je še bolj odvisna od kraja in dobe kakor strokovna. Delavske konsumne zadruge skušajo dobiti čim ceneje blago od meščanske veletrgovine. Uspevale so dobro, ako so imele ljudi, ki so bili spretni trgovci in so znali v konkurenci iztisniti za kolikor mogoče nizke cene dobro blago. Morale so tako postati meščanski trgovci, in morale so ostati bolj ali manj gospodarsko odvisne od kapitalističnega sistema. Zato so bile radikalne delavske politične organizacije često sploh nasprotne konsumni organizaciji in so ekstremni elementi odklanjali vsako zvezo z njo. Več-

krat sem slišal iz ust skrajnežev: «Kaj me briga konsumno društvo, ko pa pri branjevcu ceneje dobim!» Sploh je malokateri delavec razumel, da ima konsumno društvo svoje posebne gospodarske smotre. Vsa veljava delavskih konsumnih organizacij je bila po navadi v tem, da so nudile vir dohodkov za delavske politične organizacije in akcije.

Iz navedenega vidimo, kako težko je ohraniti strokovno in zlasti konsumno organizacijo na čistem marksističnem temelju, na temelju osnovnega nasprotja v gospodarskem razvoju kapitalizma, nasprotja proletariata do kapitalizma. Vse politične delavske stranke so zanemarile pouk in vzgojo delavstva za strokovno in zlasti za konsumno organizacijo. Te organizacije so bile bolj ali manj prepuščene same sebi in se niso zavedale visokih idej delavskega gibanja, niso se čutile kot začetne celice novega gospodarstva. Jedro pomena moderne strokovne in konsumne organizacije je vzgoja delavca za gospodarsko samoupravo, da se delavstvo osposobi, voditi tudi velika industrijska in trgovinska podjetja kolektivno samo. Zato je treba delavnosti, varčnosti in poštenosti. Žal moram tu ugotavljati, da so se marsikje pri strokovnih in konsumnih organizacijah zanemarjala ta etična načela, ker so se vsilili na vodilna mesta demagogi, tudi taki, ki je v njihove žepe izginjal skromno privarčevani delavski denar. Zanemarjanje etičnega momenta pri delu in stremljenju se maščuje. Gotovo je, da pomanjkanje delavnosti, varčnosti in poštenosti med delavskimi sloji zavira uspešni razvoj Sovjetske Rusije. Vemo, da carizem ni storil nič za etični dvig širokih ljudskih množic. Kapitalizem izsili od delavca večdelo in dobiček. V svoji državi pa mora delavec delati iz ljubezni do dela, in varčevati, da zagotovi prebitek za skupnost in bodočnost. Ako delavstvo prodre v političnih bojih, a ne dá sámo sebi dobrega in obilnega kruha, se podre vsaka, tudi še tako velika politična moč. Zato je od uspeha vzgojnega dela odvisen ves uspeh. Ni mi jasno, kako uporablja sovjetska vlada strokovne in konsumne organizacije. Dokler nimam večjih virov, se mi zdi, da vodi ves konsum država in da ni v tem pogledu samouprave delavcev. A le samouprava je vzgojna, etična, in le na osnovi samouprave je mogoče samostojno gospodarsko delo proletariata. Kolikor se samouprava še ni uveljavila,

se bo, ko bo ljudstvo sposobno za socialno vodstvo svojih zadev. Seveda je morala biti prva stopnja graditve novega gospodarstva v Rusiji industrializacija. Saj samo industrija ustvarja tisto konkretno socialno življenje, ki je temelj duhovne proletarske nadstavbe in proletarske vzgoje.

Zadružne organizacije se je poslužilo tudi meščanstvo za združevanje drobnih gospodarskih moči v srednje kapitale, ki so odvisni od velikega kapitala. Zlasti so se jele razvijati meščanske zadružne in konsumne organizacije takrat, ko sta se jeli država in cerkev opirati na malega posestnika in obrtnika v smotru organiziranja in okrepitve lastne politične moči. Država in cerkev sta tako poiskali opore v slojih, ki so čutili težo kapitalizma in iskali pomoči proti njegovemu pritisku v združitvi in naslonitvi na državno moč. Seveda stoji meščanska zadružna organizacija na kapitalističnem načelu večvrednosti in kopičenja dobička ne glede na koristi delovne mase.

Do delavskega gibanja z vsemi njegovimi radikalnimi cilji je moralo priti zato, ker je nemogoče misliti, da bi kapitalizem v svojem razvoju sam varoval tudi interese proletariata. Kapitalizem je v logičnem in dialektičnem nasprotju s proletariatom. Ker mu je bil kapitalizem nepristopen in sovražen, je proletariat moral iskati nove gospodarske tvorbe. Socializem, ki ga je Marx razvil v veličasten sistem, ima svoje začetke v delavski masi sami in je dobil vidnega izraza v gibanju proletariata že davno pred Marxom, posebno na Angleškem, kjer se je kapitalizem najprej pojavil in z vso svojo kruto silo poteptal koristi proletariata. Ogenj in voda se ne dasta združiti; ali voda pogasi ogenj, če je močnejša, ali pa nasprotno ogenj razprši vodo. Neverjetno je, da se še danes pojavljajo poizkusi dokazovanja možnosti, da se dajo spraviti kapitalisti in delavci pod en gospodarski klobuk, t. j. da bi kapitalisti ne delali profitov, delavci pa se zadovoljili z zaslužkom, ki ne zagotavlja zadostitve njihovim življenjskim potrebam. Svetovni gospodarski konflikt med proletariatom in kapitalizmom je nastal prav zaradi tega, ker delavec s še tako napornim delom ne more zadostiti svojim človeškim potrebam, dostojnim človeški svobodi. Prvi pogoj vsake ureditve je zagotovitev takega zaslužka proletariatu, ki mu zagotavlja nje-

gove telesne in duhovne potrebščine, to pa se pravi ukloniti gospode kapitaliste na pravično razdelitev plodov človeškega družbenega dela. Tega pač ni mogoče doseči z raznimi korporativnimi in podobnimi zamislimi, ki jih dandanes toliko priporočajo kot recepte za sporazum nezdružljivih elementov.

Gospodarske organizacije si delavstvo pri nas ni znalo ustvariti. Tudi vsa stavba Antona Kristana se je podrla po njegovi smrti. Dokler je Anton Kristan dobival pomoč od meščanskih krogov, se je njegova široko razvita gospodarska organizacija, centralizirana v Zadružni banki, držala. V delavstvu samem ni imela nobene opore. Kakor hitro je izginil Kristan in z njim meščanska pomoč, se je moralo vse porušiti. Delavstvo pri nas ni nikdar razumelo pomena konsumne organizacije v proletarskem smislu, marveč se je družilo le iz dnevnega interesa okoli lastne trgovine na drobno. Tudi marsikje drugod je gospodarska organizacija delavstva na prav takem temelju. V takem položaju je opravičeno nasprotovanje skrajnih elementov proti vsem gospodarskim delavskim podjetjem, ki vzdržujejo le stari sistem meščanstva in kapitalizma. Seveda zgolj politična idejna organizacija strogih ekstremistov sploh ne more ustvarjati gospodarskih podjetij, ki se morajo v svojem poslovanju naslanjati na meščansko trgovino.

Tudi jaz sem na Goriškem izkusil nesposobnost delavstva, da bi razumelo svojo gospodarsko organizacijo, in njegovo nepripravljenot na majhne gospodarske žrtve. Solkanski, mirenski in nabrežinski socialisti, ki so imeli razmeroma lepe strokovne organizacije mizarjev, čevljarjev in kamnosekov, so se obrnili name, da bi ustanovil delavski denarni zavod. Znano jim je bilo, da sem svoj čas vodil široko gospodarsko gibanje na Goriškem, pa so menda mislili, da se taka organizacija dá ustanoviti brez denarja. Zasnoval sem Delavsko posojilnico in hranilnico v Gorici, ki je imela namen zbirati kronske prihranke na teden, da bi z razpleteno agitacijo med delavci in malimi kmeti nabrala polagoma za delavske ustanove potrebni kapital. Ker smo takrat na Goriškem šteli okoli 2000 politično in strokovno organiziranih delavcev in kmetov, bi po proračunu nabrali v enem letu preko 100.000 K kapitala, ne glede na

morebitne hranilne vloge. Znano mi je bilo, da je imelo dosti delavcev in malih kmetov pri meščanskih zadrugah precejšnje vloge. Ako bi bilo med delavci vladalo zaupanje in le količkaj požrtvovalnosti, bi dobili goriški delavci lahko samostojen krepak denarni zavod. Za prvo potrebo sem sam vložil 10.000 K hranilne vloge, da bi zadruga lahko takoj pričela s poslovanjem. Nastavil sem za tajnika Josipa Petejana in ga 15 mesecev plačeval iz svojega žepa, da bi vršil propagando za Delavsko hranilnico in posojilnico. A niti on niti delavci niso kazali zanjo nobenega zanimanja. Mirenski čevljarji in solkanski mizarji so slej ko prej zapili vsako nedeljo in ponedeljek morda polovico prisluženega. Ko sem jim razlagal, da bi samo z denarjem, ki ga izdajajo po nepotrebnem za alkohol, v kratkem času prišli do milijonskega skupnega premoženja, jim je to sicer navidezno imponiralo, a zato si ni niti eden odtrgal niti ene četrtinke vina. Res je, da po vsem Slovenskem ni bilo v tem pogledu za delavce nobene vzgoje. Voditelji in agitatorji so poudarjali le politično, navidezno revolucionarno gibanje; ni jim pa prišlo na um, da je treba delavca izšolati, da bi tudi sam vodil gospodarska podjetja sebi v korist.

Tudi Anton Kristan, ki je prirejal številne shode in predavanja o zadružništvu in pisal ter izdajal gospodarske liste, brošure in koledarje, ni bil dovolj dosleden, da bi zahteval od delavcev v dejanju tisto, kar jim je razlagal v teoriji. Večina deležev, ki so jih delavci podpisovali v konsumnih zadrugah, je bila le na papirju, ali pa so bili založeni iz dobička odnosno tantiem.

Zelo poučna za napačno pot socialističnega gibanja glede vzgoje je tudi usoda «Naših zapiskov». O njih nastanku in razvoju do leta 1907. sem na kratko govoril že zgoraj. Leta 1908. niso izhajali, obnovljeni so bili konec leta 1908. Uredništvo je prevzel dr. Anton Dermota in sestavljen je bil konzorcij, v katerem so bili poleg urednika: Josip Boncelj, inženir na Dunaju, dr. Josip Ferfolja, odvetniški koncipient v Tolminu, Anton Kristan, strokovni tajnik v Ljubljani, dr. Dragotin Lončar, profesor v Idriji, Viktor Kukovec, posestnik v Ljutomeru, dr. Karel Slanc, odvetnik v Novem mestu, Karel Švajger, računski revident v Ljubljani, dr. Janko Žirovnik, odvetniški koncipient v Ljubljani, in

jaz. Za «Naše zapiske» se je zanimala predvsem radikalnejša inteligenca. Naročnikov ni bilo nikdar več kot 300, vendar se je revija kolikor toliko krila z redno naročnino. Pod uredništvom dr. Dermote «Naši zapiski» niso zavzeli strogo socialističnega stališča, in so spočetka sodelovali v njih mnogi nesocialistični, demokratsko usmerjeni inteligenti. Z ustanovitvijo «Vede», napredne revije, ki je izhajala v Gorici od leta 1912., so ti elementi dobili svoje glasilo in so se umaknili iz «Naših zapiskov». Pisanje «Naših zapiskov» je zaradi mojega vpliva postajalo odločneje socialistično, in je tudi zato odpadlo neko število naročnikov. Iz vrst delavcev je bilo vedno le pičlo število naročnikov. Konec leta 1913. je dr. Dermota zaradi bolezni odložil uredništvo, ki sem ga po njem prevzel jaz in v marčni številki objavil svoj odločno marksistični program. Zaradi tega so odpadli naročniki iz vrst meščanske inteligence, zlasti v Ljubljani. Delavci pa, kakor sem jih pozival, niso pristopali. Račun za leto 1913. je kazal že znatno materialno izgubo. Skušali smo sestaviti nov konzorcij, v katerem so bili poleg Dermote in mene še dr. Ferfolja, ing. Dragotin Gustinčič, dr. Alojz Kraigher, Anton Kristan, Ivan Leskovec, trgovec v Pulju, Karel Švajger, dr. Karel Slanc in Tomaž Šorli, notar v Podgradu. Leta 1914. so ostali «Našim zapiskom» zvesti res skoraj izključno delavski naročniki; teh pa je bilo le okrog 50 in je postalo nadaljnje izdajanje revije nemogoče. Sodelovali so samo izraziti socialisti, kolikor jih je bilo med inteligenco, in pridobil sem za sodelovanje proletarce, ki so spisovali članke o zgodovini strokovnega in političnega delavskega gibanja pri nas. Človek bi mislil, da se preprost delavec zainteresira predvsem za misli člankarja delavca in za podatke iz lastnega gospodarskega in političnega življenja, pa je bilo nasprotno; dokler so pisali članke akademiki, so jih delavci čitali kolikor toliko z zanimanjem, stvarna izvajanja člankarjev delavcev so pa bila skoraj brez interesa zanje. Pokazalo se je, da slovenski proletariat ni bil še zrel za socialistično revijo. Po nastopu vojne so «Naši zapiski» izšli le še enkrat. V končnih besedah zadnje številke poudarja uredništvo, da je porabilo vse gradivo, kolikor ga je bilo še na razpolago. «Socialna demokracija je morala zaradi vojne prekiniti

svoje delo in si bo po njej morala staviti novih ciljev. Danes čutimo vsi, da se mora na ruševinah starega postaviti nova, še večja stavba solidarnosti delavstva — aktivnejša internacionala. ‚Naši zapiski' so izpolnili svojo nalogo.»

Usoda «Naših zapiskov» in Delavske hranilnice in posojilnice v Gorici me je bolj kakor vse drugo poučila, kako malo sposobno je bilo slovensko delavstvo, da ustvari močno delavsko gibanje. To se je pokazalo ob nastopu velike vojne, ko so naši delavci, med njimi tudi najhujši domnevni revolucionarci, odšli na bojišče prepevaje narodne pesmi skupaj z meščanskimi rekruti. Skoraj pozdravljal sem v sebi veliko vojno, ker sem domneval, da se bo zaradi nje ne le sčistilo politično ozračje Evrope, ampak tudi, da bo morala socialna demokracija po končani vojni zavzeti drugo odločno stališče, posebno pa kreniti na vzgojno pot, da pride delavstvo do razumevanja vsaj temeljnih načel marksizma in se povzpne do potrebne požrtvovalnosti, da si ustvari svoje lastne gospodarske organizacije. Žal tudi velika vojna ni izučila socialistov in so po vojni ali pretirali revolucionarni moment tudi tam, kjer ni bila dana revolucija, ali pa so šli srednjo pot z malomeščani tudi tam, kjer so bili dani vsi pogoji za delavsko revolucijo.

Ob avstrijski okupaciji Bosne in Hercegovine leta 1908. je nastal v Evropi političen nemir. Takrat so vidno pognale klice prvih vzrokov poznejše svetovne vojne. S tem svojim činom je Avstrija posegla globoko na Balkan in tako vznemirila na eni strani Rusijo, na drugi pa Italijo. Takrat se je tudi avstrijska socialnodemokratična stranka, t. j. njena centrala na Dunaju, jela baviti s tako imenovanim jugoslovanskim vprašanjem. Dr. Viktor Adler, ki je bil širokega obzorja in temeljite izobrazbe, in drugi so uvideli, da postaja jugoslovansko vprašanje najvažnejše vprašanje v Evropi in da utegne postati Balkan izvor velikih zapletljajev, ako se pravočasno ne urede razmere med narodi in državami.

Tu omenjam, da sem morda jaz prvi med Slovenci obsežneje in stvarno razpravljal o jugoslovanskem vprašanju še pred aneksijo, leta 1907., torej še preden sem vstopil v socialnodemokratično stranko. V tako imenovani reški resoluciji so se Hrvatje in Srbi v Avstro-Ogrski združili za

skupen nastop z naslombo na madžarsko protidunajsko opozicijo (košutovce) in tudi na Italijo. To gibanje je v Dalmaciji vodil dr. Smodlaka. Obrnil se je name kot politika, kako stališče zavzamejo v tem vprašanju Slovenci. Napisal sem vrsto člankov, ki so izhajali v hrvatskem jeziku v Smodlakovi splitski «Slobodi». Moje stališče je bilo, da moramo v jugoslovanskem vprašanju kreniti na docela druga pota, kakor se je stvar obravnavala do takrat. Zaman je iskanje pomoči izven sebe; na nas samih, Slovencih, Hrvatih, Srbih in Bolgarih je, kako si rešimo svoje zadeve. Spričo zamotanega političnega položaja med državami, posebno velesilami, je zaman iskati rešitve pri njih in zgolj iz političnega izhodišča, marveč nastopajo lahko Jugoslovani avtonomno vsaj v kulturnem in gospodarskem pogledu. Tu niso vezani na nobeno državo, in le na teh dveh področjih store lahko marsikaj v svojo korist, da se polagoma približajo samoupravi. Predvsem je treba pouka, ker imajo Jugoslovani sami zelo zmedene pojme o medsebojnih razmerah in o razmerju svojih moči. Vse jugoslovanske dežele imajo odlično gospodarsko lego za srednjo Evropo. Pot velike trgovine od industrijske Nemčije gre preko Avstrije čez Trst na Adrijo, ali čez Budimpešto in Beograd v Solun, ali čez Sofijo v Carigrad. Slovenci bivajo v zaledju Trsta, največjega avstrijskega pomorskega emporija. Trst se že leta in leta zalaga večinoma s slovenskim delavskim življem. Treba je torej predvsem delavstvo gospodarsko organizirati. Inteligenca pa bi morala opustiti svoje dosedanje šovinistično in zgolj nacionalistično stališče, pa vso svojo mladino usmeriti v obrtne in trgovinske šole in po izšolanih inženirjih krčiti pot lastni industriji na Balkanu. Poudarjal sem, da sploh nihče niti med Slovenci, niti med Hrvati in Srbi še ni prišel na to idejo in da se vsa agitacija vrši v medsebojnem prerekanju za hegemonijo in upiranju tujemu političnemu navalu. V devetem poglavju sem zavzel ostro stališče proti naslombi na Italijo. Kazal sem na to, kako Italija pripravlja pot na Balkan skozi Albanijo s šolami in političnimi agitatorji. Imel sem celo vtis, da je reška resolucija stala pod vplivom tajne italijanske propagande. Kazal sem na to, da preti dalmatinskim Hrvatom in Slovencem narodna nevarnost predvsem s strani Ita-

lije in da je za Slovence jedro vsega vprašanja Trst. Tega (9. poglavja) dr. Smodlaka ni hotel natisniti. Zato sem vse članke predelal in izdal pod naslovom «Jugoslovanska ideja in Slovenci» v posebni knjižici (leta 1907.), ki sem jo razposlal v tisoč izvodih brezplačno. Sprejeta je bila v javnosti s precejšnjo pozornostjo. Splošno so ugotavljali, da je to prvi resni odgovor na jugoslovansko vprašanje. Bila pa je seveda brez koristi, ker med slovensko inteligenco ni bilo ljudi, ki bi se ukvarjali stvarno, t. j. s stališča zgodovine, sociologije in ekonomije s položajem jugoslovanskih narodov.

Vodstvo avstrijske socialne demokracije je po Etbinu Kristanu spravilo jugoslovansko vprašanje na dnevni red v slovenski socialnodemokratični stranki. Novembra leta 1909. se je vršila konferenca jugoslovanskih socialnodemokratičnih strank v Ljubljani v dvorani hotela Tivoli. Razpravo je vodil v prvi vrsti Etbin Kristan, docela v smislu dunajske centrale. Takoj v začetku konference, na kateri sem bil delegat goriške deželne organizacije, sem čutil, da ni želeno, da bi zavzemal svoje posebno stališče. Sprejeta resolucija je bila vendar bolj ali manj stvarna in mnogo samostojnejša in daljnosežna od Krekove majniške deklaracije osem let kasneje. Niti narodna niti klerikalna stranka se ni ozirala na socialnodemokratično resolucijo. Kolikor sta jo pa tolmačili, sta jo odklanjali. To kaže, kako se je slovenskim strankam zdelo to vprašanje še leta 1909. postranske važnosti in da tudi poznejša Krekova jugoslovanska deklaracija ni zrastla na lastnih tleh. Ako primerjamo indiferentnost slovenskega ljudstva ob delavski resoluciji s tistim kričečim navdušenjem leta 1917. za deklaracijo, vidimo, da je bilo vse to gibanje bolj plod demagogije nego izraz ljudske volje.

Jugoslovansko vprašanje je bilo tudi na dnevnem redu konference balkanskih socialnodemokratičnih strank, ki se je vršila januarja leta 1910. v Beogradu. Na tej konferenci sem zastopal slovensko socialnodemokratično stranko jaz. Hrvatska zastopnika sta bila Vitomir Korać in Juraj Demetrović, bolgarski Blagojev, navzoč pa je bil tudi zastopnik iz Makedonije. Vodilna oseba konference je bil mladi Dimiter Tucović, jurist, ki je opustil študije in se lotil orga-

nizacije srbskega delavstva. Takrat sem dobil precej vpogleda v razmere na Balkanu. Živahna diskusija je trajala dva dni. Tudi med srbskimi in bolgarskimi socialnimi demokrati se je pokazala globoka narodnostna zija; kakor so skušali prikriti medsebojno zavist, je vendarle pri vsaki priliki silila na dan. Imel sem vtis, da je bilo srbsko stališče mnogo bolj šovinistično nego bolgarsko. Zanimivo je bilo stališče Makedoncev. Zavzemali so proti Srbom in Bolgarom docela nevtralno stališče. Poročali so, da so Makedonci pleme zase, ločeno od Bolgarov in Srbov, večinoma trdi kmetje analfabeti, ki se prav nič ne zanimajo za politiko. Po jeziku stoje sredi med Srbi in Bolgari in se dajo po osnovnih šolah brez težave posrbiti ali pobolgariti. Takrat pa v Makedoniji ni štela ta ljudska masa, marveč le plast inteligence, ki se je v ogromni večini priznavala za Bolgare. Bolgarski učitelji in popje so namreč mnogo intenzivneje agitirali med ljudstvom, in kar je bilo od srede preteklega stoletja v Makedoniji pismenega, je bilo bolgarsko; skratka: bolgarski vpliv je bil pretežen in odločilen. Srbska socialnodemokratična stranka se je pod Tucovićem jela lepo razvijati. Tucović je padel v vojni leta 1914. kot nadporočnik srbske vojske. V Beogradu sem ob tej priliki tudi jaz nekajkrat javno nastopil. Kakor sem pozneje večkrat slišal, sem med akademiki socialisti ostal v precej dobrem spominu.

Značilen je incident na zadnjem predvojnem stankinem zboru slovenske socialnodemokratične stranke, ki se je vršil na dan sv. Petra in Pavla leta 1914. v Narodnem domu v Ljubljani. Ta zbor je vodil Anton Kristan (Etbin Kristan je bil takrat že odpotoval v Ameriko). Proti koncu dopoldanske seje je predsednik Anton Kristan podal naslednje obvestilo: «Ravnokar sem prejel brzojavko iz Sarajeva, da so ubili prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Četudi nimamo socialisti nič opraviti s patriotizmom, pa moramo kot ljudje globoko obžalovati izvršeni zločin.» Predlagal je, naj zbor izrazi to v posebni resoluciji. Oglasil sem se za besedo in ogorčeno protestiral proti predlogu Kristana: Kaj ima socialna demokracija sploh opraviti s habsburškimi nadvojvodi? Kak interes imamo mi kot delavska stranka na tem, kar se vrši v šovinističnih krogih avstrijskih na-

cionalističnih strank? Predlagal sem, da gre zbor preko Kristanovega predloga na dnevni red. Še danes čutim, kako neodločno so se vedli pri tem dogodku delegatje. Le z nekim obotavljanjem so zaploskali mojemu predlogu, kakor bi se bali dati izraza. Čudil sem se pozneje, da me ni nikdo ovadil. «Zarja» v svojem poročilu o zboru ni omenila tega incidenta. Zame je bilo seveda jako dobro, da je ostala moja izjava zamolčana. Na tem strankinem zboru je bil sedež izvrševalnega odbora stranke premeščen v Trst — po ostrih bojih z Ljubljančani in ob njihovem nezadovoljstvu.

Za 23. avgusta leta 1914. je bil sklican mednarodni socialistični kongres na Dunaju. Imel bi zlasti določiti stališče mednarodne socialne demokracije do preteče vojne. Na ta kongres je izvrševalni odbor slovenske socialnodemokratične stranke delegiral mene kot svojega zastopnika. Preden pa se je kongres sestal, je buknila vojna, ki ga je onemogočila.

XII. V veliki vojni

(1914—1918)

Že svojo brošuro «Jugoslovanska ideja in Slovenci» sem sklenil z besedami, da mora Avstrija propasti, ako ne uvidi svoje naloge, osvoboditi slovanske narode na avstro-ogrskem teritoriju. Ni pa bilo nobene volje izvrševati to nalogo. V Avstriji ni bilo na vrhu sposobnih ljudi, da bi bili spoznali zgodovinske sile, ki so družile ali rušile habsburško državo. Avstrija se je jela z vnemo zanimati za Balkan. Ni pa hotela povečati svojega vpliva na Balkan s tem, da bi ekonomično zadovoljila Srbijo, ki bi potem mogla živeti z njo v prijateljskih odnošajih. Šlo je za odpiranje in zagotavljanje nemške poti v orient. To se je pokazalo pri obeh balkanskih vojnah. Nemški diplomaciji se je posrečilo odtrgati Bolgare od balkanske zveze, kajti edinost krepkih mladih balkanskih narodov ji je bila na poti. Srbija kljub znatni razširitvi ozemlja ni bila nasičena, zlasti ker ni imela nobenega pomorskega izhoda na nobeno stran. Zaradi odpora Avstro-Ogrske ni dobila izhoda na Jadransko morje, ki ga je z gotovostjo pričakovala. Solun je prišel v roke Grkov. V Albaniji pa je imela že takrat Italija odločilen vpliv. Zaradi odkrito sovražnega stališča Avstro-Ogrske proti Srbiji je bila že v balkanskih vojnah struna skrajno napeta in je neverjetno, da zapadnoevropska diplomacija, t. j. Anglije in Francije, ni bila pripravljena na dogodke, ki so z logično silo morali slediti. Izgovor na Italijo je prazen.

Res je bila Italija zaveznica Nemčije in Avstro-Ogrske. A vsakdo, kdor je poznal zgodovino Italije, posebno v 19. stoletju, je vedel, da je bilo njeno geslo «il sacro egoismo — sveti egoizem», t. j. da ni nikdar poznala nobene politične ali moralne vezi, kakor hitro ji ni bila v večjo korist. Saj je Italija domovina Macchiavellija. Že vnaprej so morale vse države računati s tem, da bo Italija v odločilnem tre-

ŠOLSKA KNJIŽNICA Nova Gorica

nutku pristopila k tisti skupini držav, od katere bo pričakovala več koristi. Motil je tudi položaj Rusije, ki je bila zaradi japonske vojne in revolucionarnega gibanja moralno in drugače še oslabljena. Francozi bi bili lahko vedeli, da ogromni krediti, ki so bili namenjeni za zgradbo strategičnih železnic in ojačenje ruske vojske, v velikem delu izginjajo v žepe izprijene ruske birokracije in aristokracije ter ruskih kapitalistov. Italija ni vedela, kakšno pot bo ubrala Rusija, ki je bila zelo zainteresirana na Balkanu. Italija je bila znotraj pod vplivom šovinistične malomeščanske struje, ki pa ni dobro videla lastnih interesov, četudi je najbolj poudarjala geslo «il sacro egoismo». Ne da bi se ozirali na razvoj modernega kapitalizma in videli velikost Italije v kolonijah, so gledali na stvari iz zastarele rimske ideologije: Kakor je moč rimske države postala šele takrat svetovna, ko je zasedla Adrijo in Balkan, tako je tudi cilj nove Italije Adrija in Balkan. Italija nikakor ni mogla dobiti v dar kolonij od Francije in Anglije, ki sta sami kolonialni državi, ampak bi jih mogla dobiti le, ako bi centralne oblasti zmagale in si razdelile ogromno kolonialno bogastvo Francozov in Angležev. Le po tej poti bi se Italija izognila nevarni konkurenci Germanije preko Balkana in bi se hkrati lahko razširila na škodo sosednje Francije, kjer bi dobila italijansko Korziko in Nizzo pa francoske kolonije v Afriki. Trentino ji je bil tako ali tako od vseh strani na razpolago. A v Italiji je prevladal gon na vzhod proti Balkanu. S tem je bil dan konflikt z Avstrijo in Nemčijo, ali pa tudi z Rusijo. Iz tega se da raztolmačiti kolebanje italijanske diplomacije, ki ni znala najti prave poti in je kolebala celo leto, preden se je odločila proti Nemčiji in Avstriji sebi na škodo. Z zmago trozveze bi si Nemčija in Italija odprli pot do imperialističnega razmaha.

Takoj po obeh balkanskih vojnah sem uvidel, da pride do velikega evropskega konflikta. Bil sem v skrbeh zaradi dveh sinov, ki sta postajala godna za vojaštvo, pa tudi zaradi zavarovanja svojega premoženja, ki sem ga bil vložil v poslopja v Gorici. Računal sem, da ima Gorica tako geografično lego, da v primeru evropskega vojnega konflikta ne bo vojno pozorišče. Soška dolina je bila proti Italiji nezavarovana. Gorica leži na izhodu odprte Vipavske doline.

Ali bi avstrijska vojska zanesla vojevanje na italijansko ravnino, ali pa bi se moralo italijanski vojski takoj v začetku posrečiti, da prodre v Vipavsko dolino. V obeh primerih bi morala Gorica ostati izven vojne črte na varnem.

Ob nastopu vojne sem bil z družino na letovišču v Kranjski gori. Ob vsej gorenjski progi so z največjo naglico gradili velike krušne peči za aprovizacijo italijanske vojske, ki naj bi prišla preko Pontebe in Trbiža za ojačenje avstrijske vojske. Avstrija je takrat še verovala v svojega zaveznika. A že proti jeseni je jela dvomiti vanj in je vso zimo kopala strelske jarke, velike kaverne in postojanke za aprovizacijo ob Italiji, po Banjški planoti in od Ajdovščine čez Kras na Trst. Ne da bi se hvalil, a po vsem tem, kar se je naposled zgodilo, bi lahko rekel, da sem bil edini veščak, ki je dejansko poznal vse dohode na mejo in tudi najbolj strme mogoče prehode čez Alpe in prav tako Banjško planoto ter hribovje, ki se razteza do kranjskega gorenjega Krasa. Moral sem izprva domnevati, da se je italijanski generalni štab vsaj toliko poučil kakor jaz, in da že ima jasno zarisano pot italijanske armade proti Ljubljani, ne čez Vipavsko dolino, ampak čez Tolminsko, Banjško planoto, Idrijo in Škofjo Loko.

Dne 24. maja 1915. leta, ko se je začela vojna z Italijo, sem bil ves dan v pisarni, čeprav je bila nedelja. Ob sedmih zvečer sem se vračal domov po svoji navadni poti mimo kavarne Corso. Ob nedeljah je bil hodnik pred to kavarno navadno zastavljen z mizami. Tistega dne so zasedli skoraj vse prostore avstrijski oficirji generalnega štaba. V kotu so sedeli znani zastopniki italijanske socialnodemokratične stranke. Eden izmed njih pristopi k meni in mi glasno italijansko reče: «Pravkar smo prejeli vest, da se avstrijska vojska še danes umakne proti Postojni. Gorica je odprta proti Italiji.» Odgovoril sem mu: «Ako mi dajo Italijani 300.000 mož, sem v enem tednu v Ljubljani.» Doma sem ženi takoj povedal zame zadovoljivo vest, da bo italijanska vojska bržkone že prihodnji dan vkorakala v mesto. Ni bilo izključeno, da se bodo ponoči vršile kake praske med italijansko prednjo stražo in zadnjo stražo avstrijsko, morda v ročnem boju na puške in bajonete. Zato smo nanosili v klet, ki je bila precej globoka in zaščitena, desk in nanje

položili žimnice, da bi prenočili brez nevarnosti. Zgoraj v spalnico bi pač lahko zašla kaka krogla. Naslikal sem si vse kakor epizodo ene noči. Čul sem vso noč, a ni bilo prav nobenega šuma in tudi zjutraj je bilo vse mirno. Avstrijsko vojaštvo je ostalo na svojem mestu in čakalo. Italijanov ni bilo. Avstrijski generalni štab je bil izprva presenečen, ker Italijani niso napravili nobenega koraka naprej. V ponedeljek je prišlo povelje, da morajo biti od osmih zvečer vsa okna s temnicami zaprta in luči ugasnjene. V okna, ki bi bila odprta in razsvetljena, bi imela vojaška straža pravico streljati. Proti polnoči v torek se je slišal po goriških ulicah šum korakajočega vojaštva; vojaški delavci so odhajali proti Soči in na zadnje vrhove Brd. Jeli so kopati strelske jarke na Podgorskem vrhu preko Oslavije pa do vrha Sabotina. Drugi strelski jarek so kopali ob Soči. Iz tega sem sklepal, da se je avstrijski generalni štab odločil, da se postavi v bran. Dobil je namreč vesti, da italijanska armada ni še pripravljena za boj, da je poslala le predstraže do Kojskega in tam obstala. Geslo Borojevića, avstrijskega vrhovnega poveljnika, je bilo: «Poskusimo!» Zdaj sem se zavedel, da pojde za Gorico in da pridem lahko ob vse premoženje. Vila, v kateri smo stanovali, je ležala približno 1000 m v zračni črti od prvega avstrijskega strelskega jarka. Ker je bilo ob vojni črti vse mirno, sem zahajal v pisarno in naročil doma, naj pošljejo takoj po mene, ako bi pretila nevarnost. V sredo, tretji dan po nastopu vojne, je prišel k meni župan Klanjšček iz Števerjana onkraj Soče, ki je bil že v obsegu italijanske armade. Začudil sem se, kako je mogel priti v mesto. Odgovoril mi je, da stoje Italijani mirno v Kojskem. V Števerjan je v ponedeljek prišel italijanski vojaški oddelek, pa si je le ogledal pozicije in zopet odšel. Na avstrijski strani mu tudi ni nikdo branil iti v mesto. Na Sočo so prihajale vedno nove avstrijske vojaške kolone, navadno ponoči. Prevažali so jih z ruske fronte. V prvih dneh tedna so pripeljali dva topa kalibra 16 cm. Postavili so ju nedaleč pod mojo vilo in jeli streljati proti Brdom. Prelagali so jih iz kraja v kraj, da bi tako Italijani mislili, da imajo mnogo topov. Streljali so jako pogosto, da se je četrti dan en top razletel in pri tem ubil nekaj vojakov.

Čudim se še sedaj, kako sem mogel pustiti družino skoraj brezskrbno v toliki bližini vojne črte, da so včasih puškine krogle padale na streho in vrt. Večkrat so otroci, ko je streljanje prenehalo, hiteli na vrt nabirat kroglice. V mnenju, da ni nobene nevarnosti, me je utrdil poveljnik artilerijske baterije, zelo prijazen Nemec. Zatrjeval je, da moderni topovi tako precizno streljajo, da ne zgreše več ko za 20 m od svojega cilja. Gotovo pa je, da Italijani ne bodo obstreljevali mesta, ampak le bojno črto. Le ponoči smo bili vedno pripravljeni za beg. Spali nismo na posteljah, marveč smo prenesli žimnice na drugo stran hiše, ki je bila obrnjena od vojne črte. Vsak je imel ob vzglavju pripravljen svoj oprtnik z nujnimi rečmi, da ga vzame s seboj, ako bi morali nanagloma zapustiti hišo. Po dobrem tednu smo pa tudi to previdnost opustili in je življenje teklo skoraj po starem enakomerno dalje. Ni nas motilo mnogo, da so Italijani peti dan po pričetku vojne začeli obstreljevati Sabotin. Opazovali smo z daljnogledom učinek obstreljevanja. Ob lepem vremenu je bilo ne le zanimivo, ampak estetično lepo videti, kako šrapneli razpoknejo, se zablisnejo in kako meglica za njimi počasi izginja. Z daljnogledom se je dalo iz strešne line tudi točno opazovati vse gibanje za strelskimi jarki. Drugi teden so pribrnela italijanska letala, po dve ali tri. Tudi ta je bilo ob lepem vremenu prav lepo opazovati.

Ob pričetku vojne je avstrijska uprava pozvala prebivalstvo Gorice, da se lahko preseli v notranjost države, in je dala potrebne vozove brezplačno na razpolago. Italijanski irredentisti so se znali odtegniti še pred vojno napovedjo Italije in so z družinami vred drug za drugim izginili v Italijo. Od slovenskih družin so se uradniške večinoma izselile v druge avstrijske dežele, preprosto slovensko in furlansko ljudstvo pa je ostalo v mestu. Gorica je pred vojno štela z vojaštvom vred okoli 30.000 prebivalcev; v času najhujšega obstreljevanja Gorice pa je bilo še vedno okoli 6000 ljudi skritih po hišah in kleteh. Tudi magistrat je posloval ves čas v kletnih prostorih mestne palače.

V tem času sem imel priliko, opazovati moderno ovaduštvo. Avstrija je imela pri nastopu vojne ovaduhe povsod, med vojaštvom, na meji za vojne operacije in med civilnim

prebivalstvom, da se je obveščala o zanesljivosti tega in onega in sploh o političnem strujanju med prebivalstvom. Nekateri ovaduhi so bili prideljeni goriški policijski upravi, nekateri goriški vojaški upravi, a bili so tudi ovaduhi, za katere ni vedelo niti vojaško niti policijsko vodstvo v Gorici in ki so bili podrejeni naravnost notranjemu ministrstvu na Dunaju. To mi je razložil sam voditelj goriške policijske uprave, ravnatelj Casapiccola, ko sem ga nekoč vprašal, kako kaj delata tajna ovaduha, ki sem ju bil srečal sam.

V moji hiši se je naselila mlada stasita in elegantna gospa, ki je imela krasnega psa hrta. Izdajala se je za soprogo avstrijskega artilerijskega častnika, ki hoče biti v bližini moža na soški fronti in se je zato preselila z Dunaja v Gorico, da jo mož lahko obiskuje. Občevala je tudi z italijanskimi družinami, toda prav posebno simpatijo je kazala do slovenskih gospa, posebno do soprog politikov, odvetnikov in sodnikov. Seveda je tudi pridno obiskovala mojo ženo in je vedno obračala razgovor na politiko, na položaj na fronti, na znance pri vojakih. Prav radovedno je izpraševala, kaj jaz mislim o tem in onem. Moja žena je bila zelo diskretna in se je delala še bolj nevedno v politiki, kakor je res bila. Ko mi je povedala o vedenju te gospe, sem se jel zanimati in zvedel tudi pri znancih, da gospa povsod stika za tem, kakega političnega mnenja je ta ali oni. Bilo mi je jasno, da je ovaduhinja. Zato sem jo nekoč ustavil z vprašanjem, ali prihaja morda od moje žene, in jo spremil proti domu ter povabil na razgovor v salon. Stavil sem ji naravnost vprašanje: «Gospa, vi bi očitno radi izvedeli moje mnenje, ali simpatiziram s centralnimi silami ali z antanto.» Gospa, očitno zadeta, je hitela odklanjati vsako radovednost, češ da je morda le v navadnem razgovoru kdaj sprožila kako tako vprašanje. Ponovil sem ji svoje mnenje, da se gotovo zanima za taka vprašanja, pa dejal, da ji povem brez ovinkov in hlinjenja, da pričakujem zmago centralnih sil in sicer z dvojnega stališča: Prvič bo ta zmaga neznansko dvignila gospodarstvo slovenskega naroda in socialnodemokratično stranko, ker postane Trst eden največjih trgovinskih emporijev in se v njem nujno ustvari bogata slovenska srednja industrija in trgovina in

pomnoži za tisoče in tisoče slovenski proletariat. Drugič bo zmaga centralnih sil na korist zedinjene Slovenije, ker računam, da zasede Avstrija tudi vojaško tako važno Beneško Slovenijo in da se tako združijo vsi Slovenci pod eno vlado. Na ta način dobi mojih šest sinov, ki študirajo tehniko, sijajno bodočno na domači zemlji, kjer se bo ob veliki industriji in trgovini v Trstu našlo mesto ne le za slovenskega delavca in obrtnika, ampak tudi za slovenskega inženirja. Tudi se ne bojim prevlasti nemškega šovinizma, ker bo po skupni zmagi gotovo nastopila tekma med dinastijama Hohenzollerncev in Habsburžanov in se bo zadnja morala proti hohenzollernski in nemški premoči opirati na slovanski element v Avstriji. S temi izjavami sem seveda vzel gospe vso nadaljnjo radovednost; sicer je še obiskovala mojo ženo, ni pa več zavozila na politično polje.

Drugi ovaduh, že starikav, debelušen, prijazen in zgovoren možiček, ki je nosil koroško nošo srednjih stanov, je skušal od pestunj zvedeti simpatije gospodarjev do Nemcev in Italijanov. Zahajal je v Ljudski vrt in prisedel zdaj k tej, zdaj k oni pestunji, izpraševal, iz katere družine je otroček, kaj je papa, kaj jedó doma, kaj počenjajo in kaj govore o Nemcih in Italijanih. Nanj me je opozorila neka pestunja, moja klientinja, in sem ga opazoval.

Sredi junija leta 1915. se je vršila tako imenovana prva soška bitka. Videli smo, kako so padale velike granate na Podgorski vrh, kjer so obstreljevali naše strelske jarke. Drugi dan smo čuli, da so avstrijske čete po kratkem boju zavrnile italijanske brigade. Od takrat je večkrat priletela kaka granata ali pa njihovi oskalki v bližino naše vile. Neki večer je kakih 500 m od nas šrapnel ubil dekleta, ki je bilo na dvorišču ravno pri večerji. Kmalu nato je puškina krogla nedaleč od nas zadela dečka; čakal je skljućen za zidom, da nehajo streljati, da si potem nabere krogel, a je prezgodaj pokukal čez zid in ga je izstrelek zadel ravno v čelo.

V drugi soški bitki, menda proti začetku julija, je postalo obstreljevanje že tako hudo, da se je čulo padanje krogel po strehi. Takrat sem se preselil z družino v notranje mesto, v hotel «Pri zlatem jelenu». Napad je trajal en dan. Potem je bilo nekaj tednov bolj ali manj mirno. Zato smo se vrnili na svoj dom. Čez dober teden pa je udarila velika

granata komaj 100 m proč od naše vile v hišo voznika Kocjančiča, odtrgala del hiše in ubila nekaj ljudi. Kmalu na to pa je padla granata na vogal poslopja sanatorija Rudolphinum kakih 150 m od naše vile, se tam razletela in je velik kos, težak več kilogramov, odletel proti naši vili. Razbil je steklena vrata, odtrgal kos platna od zavese in padel zavit vanj na tla, ne da bi napravil druge škode. Ko je zažvenketalo steklo, smo skočili pogledat. Bil je pač zadnji čas, da smo pobrali, kolikor smo mogli, in zopet odšli čez noč k «Zlatemu jelenu», da se končno pripravimo za odhod iz Gorice.

Na dan, ko smo odhajali, so Italijani ljuto obstreljevali avstrijske postojanke. Pričenjala se je tretja soška bitka. Ko smo se peljali čez Travnik in prečili Cesto sv. Klare, smo videli, kako je granata padla na voz, poln ljudi, in vse razbila. Goriška postaja je bila že razrušena. Srečno smo prispeli na postajo Šempeter, stopili na vlak in se odpeljali začasno na Kranjsko v Lukovico k moji nečakinji Anici. Vzeli smo s seboj obleko in potrebno perilo za dobo počitnic, t. j. za dva meseca. Žena je bila prepričana, da bo do takrat vojne konec in se povrnemo v našo sončno Goriško. Jaz sem bil drugega mnenja, ker sem videl, da so vojne sile obeh strank precej enake in da ne bo tako kmalu odločitve, pa tudi, da se državniki ne bodo izmotali iz nastalega položaja s pobotanjem. Nisem pa hotel strašiti družine. Kot članu nemško-avstrijske alpskega društva se mi je posrečilo dobiti dovoljenje za pohajanje po Kamniških Alpah. Izleti po lepi okolici Lukovice in daljša tura po Kamniških planinah so me toliko razvedrili, da sem prišel do mirne odločitve. Z gotovostjo sem računal, da stori avstrijska vlada vse, da Trst dobro preskrbi in zavaruje, pa tudi, da ga bo italijanska vojska v lastnem interesu štedila. Otroci bodo v Trstu lahko nadaljevali šole, družina bo v njem kolikor toliko dobro preskrbljena, dana mi bo možnost, da grem sem in tja pogledat v Gorico in vršiti vsaj deloma odvetniške posle.

V Trst smo se preselili 15. septembra 1915. Stanovanj je bilo na izbero, ker so se morali regnicoli, t. j. italijanski državljani, ki jih je bilo okoli 40.000, takoj v začetku vojne izseliti v Italijo, in je tudi mnogo družin irredentskega

mišljenja v zadnjih mesecih pred vojno izginilo čez mejo. Dobili smo v Via Rossetti krasno stanovanje, ki tudi ni bilo drago. Otroci so nadaljevali študij. Življenje nam je teklo mirno in nemoteno. Odvetniško delo v Trstu je skoraj popolnoma počivalo.

V začetku mi avstrijska policija ni dovolila odhajati iz mesta. Namestnik v Trstu je bil baron Fries-Skene, policijski ravnatelj pa moj nekdanji sošolec Mahkovec. Obrnil sem se na oba. Pri Mahkovcu sem naletel le na nezaupanje. Nanj je silno vplivala beležka «p. v.» (politisch verdächtig — politično sumljiv) v glavnem registru sumljivih elementov v Gradcu. Ker so me uradniki pri namestništvu, ki so prišli z Goriškega, poznali kot nekdanjega deželnega poslanca in politika, in sem bil pri namestniku očitno dobro opisan, sem zlahka dobil pristop k njemu. Pojasnil sem mu položaj svoje družine in potožil, da so me konfinirali in da torej ne morem vršiti svojega posla kot advokat pri obeh sosednjih okrajnih sodiščih, koprskem in sežanskem. Fries-Skene mi je odkritosrčno priznal, da se njegova moč pred višjo tajno policijo osrednje oblasti neha. Ako bi se zame potezal, bi vzbudil le sum. Obljubil pa mi je, da bo poročal o meni ugodno, ako se centralna oblast obrne nanj. V Gorici je bil okrajni glavar baron Baum, ki me je iz prejšnjih časov čislal. Vedel sem, da me bo s svoje strani gotovo podprl, in bil sem prepričan, da me ni on ovadil. Izposloval sem si od okrajnega sodišča v Gorici, da me je v neki kazenski pravdi vabilo osebno, na kar me je policija pustila iz Trsta. Okrajni sodnik je bil takrat Trevisan, ki mi je bil vedno naklonjen.

Tako sem konec maja leta 1916. prišel v Gorico. Zadnja postaja je bila Prvačina, s katere smo morali z vozom po ovinkih v Gorico. Sodišče je bilo v kleti sodne palače. Porabil sem to priliko, da obiščem okrajnega glavarja. Zatrjeval mi je, da o meni ni mogel dati slabe ocene. Opozoril sem ga pa, da včasih rešujejo spise kanclisti kar po tiskovinah in pritisnejo podpis referenta ali glavarja s štampiljko. Priznal je, da je to mogoče. Zatrdno sem bil prepričan, da prihaja moja uvrstitev med sumljive elemente od takratnega policijskega komisarja v Gorici, barona Winklerja, najmlajšega sina bivšega kranjskega deželnega

predsednika. Poznal sem ga kot zelo omejenega človeka. Od glavarja sem šel naravnost k njemu z vprašanjem: «Gospod komisar, kako to, da ste me označili kot politično sumljivega?» Odgovoril mi je precej osorno: «Ako sem kaj poročal, sem poročal le resnico.» Na to pravim: «Ne bo tako, gospod komisar. Vi ste poročali, da sem šovinističnega nacionalističnega mišljenja in kot tak nevaren. Vam bi pa moralo biti znano, da sem že od leta 1908. pripadnik socialnodemokratične stranke. Vaš prednik, komisar (imena se ne spominjam več), je vsakega prvega maja stal ob govorniškem odru in me nadziral pri nagovoru na delavce.» Z dolgim obrazom je pripomnil: «To slišim danes prvič.» Svetoval sem mu, naj pokliče kateregakoli stražnika, ki je do vojne služil v Gorici; potrdil bo, da sem v Gorici splošno znan kot socialni demokrat. Res je poklical nekega policijskega nadzornika, ki je to takoj potrdil. Nato je postal Winkler precej prijazen in mi je obljubil, da bo poročal pristojni oblasti, da je moja politična kvalifikacija zgrešena. Pri prvi priliki, ko sem potem potreboval potno dovoljenje iz Trsta, sem ga tudi dobil.

Nameraval sem otvoriti svojo lastno pisarno v Trstu. Ker sem bil še vedno vpisan v goriški zbornici, sem moral vložiti prošnjo na tržaško odvetniško zbornico za sprejem. Kmalu po vložitvi prijave sem dobil prijazno pismeno vabilo, naj se zglasim pri tajniku zbornice za pojasnilo. Šel sem k njemu in dr. Gasser me je vljudno opozoril, da je jezik tržaške odvetniške zbornice, ki je najstarejša v Avstriji, laški in da še noben advokat ni bil sprejet na osnovi slovenske prijave. Prav tako vljudno sem odgovoril Gasserju, da je to sicer zgodovinsko lahko vse popolnoma pravilno, da pa smo v modernih časih demokracije in enakopravnosti narodov in da je raba slovenščine v uradih splošno po zakonih in naredbah priznana. Nato so mi prošnjo vrnili s pismeno obrazložitvijo, da je pisana v jeziku, ki je zbornici nerazumljiv. Proti tej zavrnitvi sem vložil dobro utemeljen utok. Nato sta me na domu obiskala predsednik zbornice in njegov namestnik ter me za božjo voljo prosila, naj nikar ne delam incidentov, posebno sedaj v času vojne, ko je že tako vse razburjeno. Predsednik je pripomnil, da so se vpisali v seznam odvetnikov že razni advo-

katje Slovenci in Hrvatje, da so celo nacionalistični politiki dr. Rybař, dr. Gregorin, dr. Laginja in drugi vložili laške prošnje, in da jaz tem laže to storim kot znan socialni demokrat, ki stoji na stališču internacionalizma. Seveda sem odgovoril, da vprav zaradi tega, ker zavzemam tako stališče, zahtevam tudi od zbornice, da prizna stališče enakopravnosti. Ta moj odgovor je predsedniku zaprl sapo. Odklonil sem vsako izpremembo svojega stališča, pozval gospóda, naj ne gledata z nacionalističnega italijanskega stališča, marveč s pravnega, in naj mi rešijo predlog v določenem času, ker se sicer obrnem na justično ministrstvo. Rešitve ni bilo. Zato sem se pritožil v prav obširnem spisu na justičnega ministra. Ministrstvo je ukazalo zbornici, naj me vpiše, ne da bi me o tem obvestilo. Nato so prišli gospodje od odvetniške zbornice zopet k meni in mi prigovarjali, naj poleg slovenskega predloga priložim še laškega. Tudi to sem odklonil. Ker zopet ni bilo rešitve, sem se ponovno obrnil na justično ministrstvo, na kar je to ukazalo zbornici, da me mora takoj vpisati, sicer imenuje zbornici komisarja. Šele na to pretnjo so vendarle izvršili prvi vpis advokata v Trstu na osnovi slovenske prošnje. Ta boj za slovenski vpis — trajal je od jeseni leta 1916. pa do jeseni leta 1917. — sem prav težko občutil, ker sem bil v precej težkem gospodarskem položaju in nisem mogel otvoriti pisarne.

Konec leta 1916. me je klical kolega advokat dr. I.; ker je zbolel, me prosi za substitucijo. Dobil sem ga v postelji nekako čudno zmedenega. Lesk oči je kazal, da mora biti bolestno vzburjen. Njegova žena mi je zaupljivo povedala, da kaže mož znake duševne zmedenosti in da je zdravnik nasvetoval, naj ga nujno pošlje v sanatorij za živčno bolne v Gradec. I. je namreč imel nastopajočo paralizo. Poznal sem ga še kot koncipienta iz Gorice. Bil je čvrst, lepo rastel fant in telovadec in tudi solidnega vedenja, kolikor sem vedel. Oženil se je zgodaj in je bilo splošno znano, da živi v srečnem zakonu. Trije otroci so bili prav čvrsti in zdravi. Domneval sem, da je utegnil pogrešiti v mlajši dobi. Pozneje, ko sem zahajal vsak dan v pisarno na dom, pa mi je njegova gospa povedala, da ji je mož priznal, da je nalezel lues v goriškem bordelu, ko je bila žena nekoliko časa odsotna. Bilo je to še v medenih tednih, ko je

bil spolno razdražen in je iz dolgega časa zašel v družbo in z družbo v bordel. Seveda se je zdravil in mu je zdravnik že zatrjeval, da je docela ozdravljen. Pozneje se je preselil v Trst, kjer je imel kot advokat precej lepo prakso. Njegova bogata in moderna juridična knjižnica mi je kazala, da je mož tudi zelo pridno študiral. Njegovo pisarno sem vodil skoraj šest mesecev. Dr. I. je navidezno okreval, vsaj njegov zdravnik v Gradcu je izjavil, da lahko nadaljuje odvetniško prakso. Ko se je vrnil, sem po lesku v njegovih očeh imel vtis, da ni še popolnoma v redu. Svetoval sem mu, naj gre kam v gore in naj se kolikor mogoče telesno izdela ob navadni kmečki hrani.

Še kot jurista na Dunaju me je zanimala sodna medicina in posebej psihiatrija. Kot deželni odbornik sem se mnogo ukvarjal z vprašanjem goriške umobolnice. Dotlej je Goriška pošiljala umobolnike v tržaško umobolnico, vse razmere so pa silile, da si zgradi lastno. O tej je bilo mnogo posvetovanja in pretresanja. Tudi zdravniki veščaki si niso bili edini. Temeljito sem se lotil praktičnega proučevanja tega problema. Potoval sem na lastne stroške na Dunaj, v Gradec in celo v Opavo, ker naj bi tamošnja umobolnica služila goriški za model. Tudi v življenju sem imel večkrat priliko opazovati umobolnike. Po teoriji in praksi sem ugotovil, da je vir umobolnosti alkoholičen ali spolen in da se dispozicija zanjo podeduje. Z umskim delom se umobolnost pospešuje, zato sta telesno delo in preprosta hrana najboljša zaščita proti umobolnosti. Na kmetih sem videl precej paralitikov, ki so opravljali kmečko delo, ne da bi bolezen končala smrtno. Delo v svežem vzduhu jih je obvarovalo, le žal da so nemoteno smeli zarajati otroke. Tudi alkoholiki so najlaže ozdravili ob težkem delu in preprosti hrani. Nevrastenijo pa sem našel izključno pri razumnikih, ki so pretiravali umske napore ali živčne moči, in tudi zanjo sem videl skoraj edini učinkoviti lek v delu in preprosti hrani. Eden mojh koncipientov dr. B. je kazal znake težke nevrastenije. Zdravila in zdravljenje je bilo brezuspešno. Ko so ga pa za vojne vtaknili v vojaško suknjo, ga je telesno delo v morskem vzduhu in po gorah jadranske obale ob navadni vojaški hrani tako osvežilo, da je bil po končani vojni skoraj popolnoma ozdravljen.

Zato sem svetoval I., naj se ne prenagli v skrbeh za pisarno. Gospa je bila voljna poslušati moj svèt, on pa je bil nestrpen in je hotel kar takoj zopet prevzeti pisarno. Kazal je skoraj neko nezaupanje do mene, češ da ga hočem izpodriniti. Prevzel je torej pisarno in nekaj mesecev je šlo precej dobro. Nenadoma pa je prišel nov napad besnosti. Vtakniti so ga morali naposled v prisilni jopič in odvesti v umobolnico kot neozdravljivega paralitika. Obiskal sem ga zadnji teden pred smrtjo. Opazovali smo ga skozi železno mrežo, besnečega; zaletaval se je proti stenam in se valjal po tleh, okoli ust so se mu nabirale sline steklosti. Zadnji teden tudi ni jemal nobene hrane. Kaka tragika! Mlad, zdrav človek, ki si je ustvaril lepo družino, je moral plačati s smrtjo prestopek mladosti, ko ni znal obvladati nagonov. Vdova je nato pisarno prodala in ostal sem brez posla.

V času, preden sem delal pri dr. I. in potem, ko nisem več delal pri njem, sem se bavil intenzivno z zgodovino Trsta, Istre in Goriške. Tržaška mestna knjižnica je bogato založena z deli o domači zgodovini. Tam sem prečital vsa dela Rossettija, Kandlerja in sploh vseh tržaških in istrskih zgodovinarjev, prečital «Archeografo Triestino» in «Istriano» ter celo kopo beneških in drugih revij. Našel sem tudi prav zanimive podatke o nomenklaturi beneških karnskih Alp in deloma tudi Tirolskih Alp. Pri tem delu sem se prenapel in ker tudi nisem imel dovolj izdatne hrane in gibanja v prostem zraku, sem jel pešati.

Oktobra 1917. leta je sledila katastrofa italijanske vojske pri Kobaridu; bila je vržena daleč nazaj na Piavo. Pot v Gorico mi je bila odprta. Ker sem računal, da ostane pri zmagi centralnih sil, sem takoj zaprosil za izbris iz tržaške odvetniške zbornice in za zopetni vpis v goriško. To je bilo takoj izvršeno. Moje potezanje za vpis v tržaško zbornico so smatrali v Trstu za frivolno igro, ki sem jo nalašč vprizoril za priznanje slovenskega jezika. Tržaška odvetniška zbornica je po italijanski okupaciji ob moji opciji za italijansko državljanstvo z uspehom protestirala proti mojemu sprejemu. Odklonitev moje opcije pa je zame pomenila izgubo vsega pred vojno pridobljenega premoženja.

Nekaj let pred začetkom vojne je prišla v konkurz največja lesna tvrdka na Goriškem, Anton Križnič in drug. Za upravitelja je bil imenovan advokat dr. Anton Dermota, ki je bil malo prej otvoril svojo pisarno. Pri okrožnem sodišču v Gorici je bil običaj, da so konkurzne mase dodeljevali novim odvetniškim pisarnam v pomoč ali pa tudi takim, ki so se borile za obstanek. Moji pisarni, ki je bila nekaj let v Gorici najmočnejša, ni sodišče v vsem dolgem času naklonilo niti enega konkurza. Dr. Dermota je na smrtni postelji aprila 1914. leta v oporoki izrazil željo, naj bi konkurzno maso po njem prevzel jaz, kar sta upravni odbor in sodišče tudi upoštevala. Ko sem proučil gospodarski položaj konkurzne mase, sem uvidel, da je obratovanje tvornice pohištva ne le mogoče, ampak tudi, da bi ob dobrem vodstvu morala dajati toliko dobička, da bi se krili stroški, davki in obresti in bi bilo sčasoma mogoče tudi odplačevati na glavnico. Tvornica pohištva leži v Podmelcu ob rečici Bača, ki se za Sv. Lucijo izteka v Idrijco. Imela je največjo žago na Primorskem. Pogajanja med prezadolženccm in upniki je prekinila vojna z Italijo. Takrat je tvornico zasedlo avstrijsko vojaštvo. Obširne tvorniške prostore je priredilo za vojaško bolnico in v Podmelcu napravilo velike aprovizacijske zaloge za fronto. Vojaška uprava je plačevala 600 K najemnine na mesec. Iz uprave te mase sem imel dolgo skoraj edini dohodek. Poleg tega sem imel še to ugodnost, da sem dobival, kadar sem hotel, dovoljenje za potovanje iz Trsta preko Ljubljane in Jesenic ter po bohinjski železnici do Podmelca. Pot mi je bila deloma za odlastek, izkoriščal sem jo pa tudi zato, da sem prihajal v dotiko z ljubljanskimi krogi in opazoval gibanje po železnici, posebno od Jesenic proti fronti.

Častniki, ki so bili prideljeni bólnici in aprovizaciji, so si napravili kolikor moč udoben položaj. Po okoliških hribih so pridno rekvirirali, kolikor so potrebovali za svoje obede. Komandant je bil neki major Braun, prešeren in brezobziren človek, pred katerim se je vse treslo. Ako mu niso prinesli dovolj jajec, masla in drugega, je šel sam na rekvizicijo, jemal in često nič plačal. Temu komandantu seveda ni bilo prav, da sem vsak mesec enkrat prišel nad-

zorovat tvornico. Iskal je vzroka, da bi se me znebil. Tako sva se nekoč sporekla, ko sem zahteval odškodnino za razne poškodbe, ki jih je vojaštvo napravilo na tvornici. Major mi je zagrozil, da ne le ne dobim odškodnine, ampak da tudi najemnine ne bo več plačeval in da bom moral vrniti tudi tisto najemnino, ki sem jo že inkasiral. Na to pretnjo sem z roko udaril po hlačnem žepu in smeje odgovoril: «Gospod, kar je tu notri, tistega ne dobite nazaj, četudi nastavite vse svoje topove. Najemnino pa boste plačevali kakor dosedaj, če ne vi, pa kdo drugi.» Vojaški uradniki, ki so slišali moj odgovor, so se zadovoljno muzali, češ da je major vendar naletel na človeka, ki mu ni tiho. Res si major ni upal reagirati. Obrnil je razgovor v šalo in me povabil, naj se peljem z njim v avtu iz Podmelca preko Lubinja v Tolmin do prvih strelskih jarkov. Dvomil sem, da sploh sme Braun voziti tja do bojne črte, in slutil, da me izziva. Cesta iz Lubinja v Tolmin je bila namreč vedno pod italijanskim ognjem. Podnevi voziti se z avtom po tej cesti je pomenilo skoraj gotovo smrt. Domneval sem, da hoče major preizkusiti mojo hladnokrvnost. Zato sem mu mirno odgovoril, da grem prav rad na tako silno zanimivo vožnjo, a le pod pogojem, da se do desetih zvečer vrneva. Nato je major ironično odgovoril: «Ne morem vam jamčiti, da se vrneva.» Pojasnil sem mu, da ne mislim na morebitno nezgodo med potom, ampak na vlak, ki odhaja iz Podmelca ob desetih. Po tem razgovoru sem imel z majorjem precej lažje stališče. Vendar sem se pritožil proti njemu na vojno ministrstvo in namestništvo in se še posebej obrnil na justično ministrstvo, da varuje ugled sodišča. Nekaj mesecev pozneje je izginil.

Na varnem kraju med tvorniškimi poslopji so zgradili vojaki precej obširno in čedno barako za oficirsko kuhinjo in dvorano obednico. Po zagrajenem dvorišču pred kuhinjo so gagale mastne gosi in kavdrali purani. Primerilo se je tudi, da je kuhar ali slaščičar nesel v obednico velik podnos najfinejših duhtečih slaščic. Pod cesto pa je vojak Nemec za «odlastek» kopal njivo; poslali so ga za nekaj dni iz jarkov, da se «odpočije», pa je moral kopati zemljo. Kadil je svojo pipo in preklinjal vojsko in vojno. Zgodilo se je tudi tole: Nekega dne so vojaški zdravniki ugotovili, da

je vagon ogrskih salam gnilo blago, ki bi vojakom škodovalo. Pometali so vse v reko Bačo. Nekoliko noči za tem so brodili vojaki po reki in lovili salame; polovili so jih menda prav do zadnjega kosca in tudi pojedli, a ni se slišalo, da bi kdo zaradi njih obolel.

Grozno je bilo videti, kadar so po bojih na fronti dovažali ranjence v bolnišnico in jih operirali. Porazdelili so jih na številke I., II. in III. Kogar so po operaciji odnesli na št. I., tistemu je že ponoči bila zadnja ura ali pa so mu odrezali kos pljuč, kos jeter ali obe noge ali kaj podobnega. Na št. II. so devali ranjence, o katerih so še upali, da po operaciji okrevajo, čeprav brez tega ali onega uda. Na št. III. so bili pa lahki ranjenci, ki so jih za silo obvezali in še tisto noč poslali v glavne bolnišnice za fronto. Kadar je bil velik naval na bolnišnico, so vojaki vso noč nosili na vojaška pokopališča na rončini (Uferterasse) nad Bačo mrtvece in velike jerbase odrezanih človeških udov in kosov teles. Grše ko mesarsko klanje! A vendar, ko je človek gledal zdravnike, ki so operirali, in vojake, ki so stregli, pa tudi ranjence same, ni bilo na prvi hip opaziti nobenega vznemirjenja. Ranjenci so skoraj molče, vsaj po večini, prenašali bolečine. Takrat sem spoznal, kaj vse prenese človek in kako otopi pod vtisom orjaškega dogajanja.

Včasih sem šel daleč proti fronti gledat promet med prvim zaledjem in prvo fronto. Ko so izpraznili čepovansko dolino, so na avtomobilih prevažali kmečke družine. Srečal sem tak avtomobil, založen s kmečko opravo, vrh katere so sedeli otroci. Samo veselje jih je bilo, ko so z avtomobilom drdrali bogve kam in v kako bedo! Nekoč novembra leta 1916. sem prišel prav k Sv. Luciji. Tam sem videl prizor iz velike vojne človeških zveri, ki mi je mogoče najbolj pripomogel do pravega pogleda nanjo. Ob postajnem poslopju je sedela dolga vrsta vojakov. Iz drže života in medlih oči se jim je brala neizrečna trudnost. Okrvavljeni so bili po obrazih in rokah, obrizgani s krvjo po stanu, skoraj do pasu zadelani z napol posušeno glino. Konec vrste je stal naslonjen na puško korporal, tudi okrvavljen. Približal se mu je častnik Nemec in ga v svojem okornem jeziku kolikor moč prijazno vprašal, ali je moštvo kaj jedlo. Pred odhodom v jarke so jih bili dobro založili s konservami. Korporal je nekoliko

pomislil, prijel za dolge brke, na katerih je visela gruda krvi, jo vrgel pred častnika na tla in skoraj malomarno odgovoril: «Gospodine poručniče, ručali smo talijansku krv!» Četa je bila ostanek bosanskega bataljona, ki je branila prehod v Soško dolino v zakopih pod Bučenico in Mengoro. Bila je neprestano 35 ur v bojih, zadržala je dve celi italijanski brigadi. Bíl se je večinoma boj na nož, prva vrsta je imela v rokah bodala in ubijače, druga za njo pa ročne granate. V taki draki seveda vojaki niso utegnili seči po konservah. Po korporalovem odgovoru se je častnik obrnil proč; razumel je, da ti ljudje ne morejo misliti na jed!

Na mali trati ob reki Bači pod Temljinami sem nekoč, ko sem se peljal proti Podmelcu, opazil svež grob s križem. Vprašal sem vojake iz Podmelca, kaj pomeni osameli grob. Pripovedovali so mi, da so pred nekaj dnevi ustrelili romunskega ali maloruskega vojaka. Bil je lipovanske veroizpovedi, ki prepoveduje rabo orožja proti človeku. Mož je služil dalj časa v zaledju in je bil zanesljiv, zvest vojak. Ko so ga pa poslali na fronto in je slutil, da se bliža bojišču, se je javil svojemu poveljstvu in izjavil, da ne bo rabil orožja proti človeku, ker mu to prepoveduje vera Kristusa, ki je učil: «Ne ubijaj!» Imel je že nad 40 let in bil je oče številne družine. Prigovarjali so mu častniki in tovariši, naj se vda, saj morda ne bo nič hudega in morda niti ne pride do rabe orožja, medtem ko ga v nasprotnem primeru, ako odpove pokorščino na fronti, čaka smrtna obsodba. Mož je izvolil drugo! Mirno stoječ na bregu je čakal na puškine krogle. Vaški otroci pa so od daleč gledali «krščanski» prizor. Še drug tak grob sem videl. Poznal sem mladega praporščaka, lepega in veselega fanta, Poljaka, ki je bil prideljen bolnišnici v Podmelcu. Ko je bil poslan na fronto, je vodil četo Poljakov do Lubinja. Tam pa, odkoder se je videla fronta, se je javil poveljniku, da ne pojde dalje. Ni se skliceval na svojo vero, ampak na svojo vest. Doma sta ga čakali mati in zaročenka. Pa je trdno izjavljal, da ne bo prelival človeške krvi, krvi tistih, ki enako toplo ljubijo svoj rod in svojce. Zaman so mu prigovarjali. Pokazali so mi njegov grob v ilovici in na njem križec iz svežega protja, ki so ga naredili vojaki.

Ob polomu je zasedla tvornico Narodna straža, češ da je zdaj javna dobrina. Mislili so pač, da je državno blago, ker je bila pod konkurzom. Poslovodja Gomilšček je prihitel ves preplašen v Gorico z vestjo, da so tvornico zasedli v imenu Jugoslavije. Na čelu narodnega odbora v Podmelcu je bil kaplan in nekaj občinskih mož. Peljal sem se takoj v Podmelec in kaplanu razjasnil, da uganja neumnosti. Komaj sem mu dopovedal, da konkurzna masa nima z državo nobenega opravka, marveč razpolagam z njo pod nadzorstvom sodišča le jaz kot upravitelj.

Kmalu nato so prišle italijanske čete in tvornico začasno zasedle v mnenju, da je bila last avstrijske vojske. Ko sem jih poučil, sem jim kmalu nato oddal tvornico v zakup za mesečno zakupnino 3000 lir, poleg tega se je vojna uprava obvezala, da mi spravi vse stroje v red in pogon. Italijanski vojaki so popravili poslopje tvornice in tudi stransko poslopje, tako imenovano delavsko kasarno. To je bil precejšen dobiček za konkurzno maso. Nekoč sva se bila s poveljnikom sporekla. Mož ni razumel prav nič o tehniki in še manj je imel juridičnega smisla. V napadu nejevolje mi je odpovedal zakup tvornice. Dobro sem vedel, da vojaška uprava ne odstopi od nje, ker je bila edina v deželi, ki je izdelovala lesno blago. Hotel sem pa izrabiti priložnost. Napravili smo zapisnik, da je bil zakup odpovedan in odpoved sprejeta v vednost. Major je bil prepričan, da se je nad menoj znesel. Čez kakih pet dni pa je poslal kapitana, ki me je za božjo voljo prosil, naj obnovim zakupno pogodbo, ker so dobili iz Rima povelje, da morajo stvar takoj zopet urediti. Bil sem pripravljen obnoviti pogodbo, toda zahteval sem 5000 lir zakupnine namesto prejšnjih 3000 lir. Italijanska vojaška uprava ni imela sposobnih delovodij, ki bi poznali mehanični obrat in obrt. Zato je začelo delo zastajati. Hlodi, ki so jih navozili kmetje, so ležali po cele tedne na prostem, vojaki, od katerih niti ena tretjina ni bila mizarjev, so pa postavali. Tako sem stopil k poveljniku s predlogom, naj mi odstopi obrat v onem času, ko vojaštvo ne bo delalo, ker je škoda, da se ne uporablja vsa vodna sila. Vojakom sem pa obljubil, da jim priboljšam kaj za obed, ako bodo pridno delali. Polagoma sem izpodrinil vojaštvo kakor jež lisico in so vojaki delali v tvornici eno uro dnevno za račun vo-

jaške uprave, ves drugi čas pa, celo ponoči, je tovarna obratovala za račun konkurzne mase. Ker sem nastavil nekaj spretnih mizarjev in zanesljivega poslovodjo, je tvornica dobro delala. Dela je bilo čez glavo in zaslužili smo toliko, da sem spomladi leta 1922. končal konkurz tako, da smo fabriko prodali, plačali vse dolgove, lastniku Križniču pa je ostalo neobremenjeno veleposestvo in še 50.000 lir prihranjenega denarja sem mu odštel na roko.

POLITIČNO DELO V SLOVENSKI IN AVSTRIJSKI SOCIALNI DEMOKRACIJI ZA ČASA VOJNE

Velika vojna je ustavila delovanje vseh strank v Avstriji, tudi socialnodemokratične. V aprilu leta 1915. se je na pobudo Valentina Pittonija, tržaškega socialnodemokratičnega poslanca v dunajskem parlamentu in voditelja velikih delavskih konsumnih zadrug v Trstu, vršil zaupni sestanek predstavnikov obeh socialnodemokratičnih strank na Primorskem, italijanske in slovenske, da zavzamemo stališče glede pretečega vstopa Italije v vojno proti Avstriji. Po daljšem stvarnem razgovoru, pri katerem se ni pokazalo niti najmanjše nasprotje med slovenskimi in italijanskimi sodrugi, je bila soglasno sklenjena naslednja izjava: «Združene socialnodemokratične stranke na Primorskem obsojajo vojno in nacionalistične težnje, ki so dovedle do vojne. Izrekajo se tako proti zahtevam antante kakor tudi proti zahtevam centralnih držav. Zahtevajo pa, da se Trst z okolišnjim ozemljem izreče za samostojno svobodno samoupravno mesto. Trstu je pridružiti toliko ozemlja, da bo prostora za poln gospodarski razvoj in da se ustanovi med obema narodoma, italijanskim in slovenskim, pariteta. Tržaško ozemlje naj obsega miljski polotok, ozadje Trsta do Krasa in bližnji Kras s Tržičem, tako da bi na zapadu segalo do Soče.» Ta resolucija primorskih socialnodemokratičnih strank kaže, kako stvarno stališče je delavstvo zavzemalo pri narodnostnem vprašanju, ki ga je vedno vedelo vezati z odločilnim gospodarskim vprašanjem. Socialnodemokratična stranka je videla pred seboj razvoj velikega pomorskega emporija, ki bo izvozišče za industrijske pro-

dukte Srednje Evrope in uvozišče kolonialnega blaga iz orienta.

Ob nastopu vojne z Italijo je avstrijska vlada proglasila obsedno stanje na Primorskem. Politično življenje je še bolj zamrlo. Italijanski socialnodemokratični list «Lavoratore — Delavec» je sicer izhajal dalje pod veščim vodstvom Giuseppa Passiglija, po rodu žida iz Italije. Po moji preselitvi v Trst, smo se sem in tja shajali predstavniki italijanskih in slovenskih socialistov. Od italijanske strani so prihajali Tuntar, ravnatelj Bolniške blagajne v Gorici, odvetnik dr. Puecher in Passigli, od slovenske Regent in jaz. Regent pa je kmalu odšel k vojakom. Leta 1916. sem vplival na slovenske socialiste, da smo se jeli sestajati na politične diskusije. Dasi je bil vsak političen sestanek strogo prepovedan, smo se redno shajali, navadno Petejan, Kopač, Golouh in jaz. Takrat je bilo vojno stanje za centralne države precej ugodno. Jele so tudi prihajati motne vesti, da v Rusiji vre in da se bliža revolucija. Pri razgovorih o politiki nemške socialnodemokratične stranke se je tudi med našo malo družbo pojavilo majhno nesoglasje. Kopač in Petejan sta bila bolj na oportunističnem stališču, jaz pa na skrajno radikalnem, kakor sta ga v Nemčiji zastopala Roza Luxemburg in Karl Liebknecht. Z menoj je bil ves navdušen Golouh.

Za novo leto 1917. smo izdali oklic izvrševalnega odbora socialnodemokratične stranke slovenskemu delavstvu. Moj projekt so že sodrugi precej pristrigli, nekaj je seveda pozneje črtala še policijska cenzura in je oklic izšel precej okrnjen.

V uvodnih odstavkih, ki so bili zaplenjeni, sem ugotavljal absolutistično vladanje brez parlamenta, odvzem svobodne besede v tisku, odvzem pravice zborovanja in združevanja in sklepal: «Ne pričakujte torej v teh težkih trenutkih proste besede od svojih zaupnikov, izbranih na svobodnih shodih pred vojno, ne pričakujte odgovora na velika vprašanja, ki vam vsem tišče na jezik in teže na mislih...» Kar pa moremo in moramo javiti, so cilji naše stranke in sodba o vzrokih naše razdvojenosti in ugotovitev lastne krivde na dogodkih. Nato sem prešel na naš nazor o vojni. «Meščanskim strankam je svetovna vojna nekaj vzvišenega... Za nas socialiste pa je vojna brezmejno zlo, ki uni-

čuje blagostanje človeških združeb in posameznikov, njih zdravje in življenje, in — kar je najhuje — svobodno voljo in osebnost.» Tudi to je bilo zaplenjeno. V nadaljnjem sem premotrival učinke te vojne na socializem: «Socializem ni za nas le filozofična, sociologična ali ekonomična teorija, kakor sta se je sedaj polotila nesocialistično in socialistično učenjaštvo, socializem je za nas predvsem gibanje vesoljnega prebujenega ljudstva vsega znanega kulturnega sveta, gibanje, ki mu je dal prvi izraz Karl Marx v letih svoje mladostne polne sile, ki mu je našel proroške besede v svojem manifestu v dobi, ko je zarja svobode prvič prešinjala kulturni svet.» Nadaljnja izvajanja mojega projekta o razkolu v socialni demokraciji sta Petejan in Golouh izstrigla in nadomestila s precej splošnimi stavki. Vendarle jih navajam v skrajšani obliki, ker se mi zde važen dokument mojega gledanja na politiko delavstva v takratni dobi.

«Ne smemo se tolažiti, da je razkol v socialni demokraciji vsega sveta, ki ga je prinesla ali vsaj poočitila vojna, le površen in trenuten... Internacionale ni več v bistvu, t. j. razrušil se je sklad temeljnih idej in načelnih programatičnih točk, kakor so internacionalizem, demokratizem in razredni boj... Socialna demokracija, ta sveža moč, ki je nekoč oznanjala pomlad svobode narodom, je omahnila... Meščanski opazovalci so prišli do sklepa, da je bila socialna demokracija le časoven socialno političen pojav, ki je prestopil višek svojega razvoja, in pričakujejo, da vojna po razrušitvi zastarelega prinese vsemoč države in neomejen imperialističen razvoj z vsem bogastvom in leskom za posedujoče razrede. Mi socialisti pa vidimo, da zaradi vojne niso propadle socialnodemokratične ideje internacionalizma, demokratizma in razrednega boja, ampak nasprotno, da vojna človeštvu odpira oči, da mu ni rešitve in blagra po drugi poti kakor po tisti, ki jo je hodila socialna demokracija, dokler je bila sveža, zdrava in edina. Nam, ki smo s socialno demokracijo zrastli v eno telo, je vojna odkrila bolezni tega telesa. Zato kličemo: Nazaj k Marxu in njegovemu manifestu!... Razkroj oficialnih socialnodemokratičnih strank za vojne je le potrditev vodilnih idej socializma v bistvu.»

Sledila je podrobnejša analiza vzrokov, zaradi katerih se je razpasel v nemški socialni demokraciji oportunizem. Socialistično gibanje je vlekla s pota razrednega boja zlasti cela hierarhija uradništva (birokracije) v strokovnih in zadružnih organizacijah in polsocialističnih intelektualcev, ki so v velikem številu vreli v delavsko gibanje, da jim je dalo eksistenco. Gibanju je šlo predvsem za razširjenje stranke, za množitev strokovnih društev in gospodarskih podjetij. Ideje Marxovega manifesta so postale v takem gibanju nepraktične. Zato je moral priti 4. avgust leta 1914.! Mi, najmanjša socialnodemokratična stranka, vidimo morda bolj ko drugje na lastnem telesu hibe in potrebe socialne demokracije. Tudi na nas je pred vojno preveč vplival ugled največje nemške stranke in zavest lastne malosti. Zato iščimo novih potov skupaj z vsemi strankami, ki so istega spoznanja. Vzemimo v roke Marxov manifest, ki ga delavstvo skoraj nič ne pozna. Ločimo se od dosedanje zapletene organizacije. Strokovna društva naj bodo samostojne organizacije delavstva za zastopanje njegovih življenjskih interesov, a naj tudi bdé nad pravilnim razvojem industrije in produkcije. Gospodarske organizacije naj uče delavce samouprave. Od teh organizacij naj bo strogo ločena politična organizacija kot jedro gibanja. Enotnost nastopa je nemogoča brez najožjega stika zaupnikov, ki so najskrbneje izbrani, ki znajo sami brzdati svoje potrebe in so neodvisni in pripravljeni, vse zasebne interese zapostaviti političnim idejam. V vodstvo stranke spadajo le proletarci samouki, ki so s svojim življenjem dokazali, da so kremen, ki izkreše ogenj in vzdrži jeklo. Izšolane intelektualce položimo dvakrat na tehtnico, preden jim naklonimo zaupanje. Iz takega središča bo šele mogoče dosledno vzgajati množice.

Del oklica, ki govori o odnosu socialnodemokratične stranke do meščanskih strank, je napisal Golouh. V njem čitamo: «Za socialistično delavstvo je rešitev narodnega vprašanja v smislu enakopravnosti in avtonomne federacije vseh narodov (razprto pisane besede je zaplenila cenzura) važna kulturna zadeva... je odločno proti vsakemu zapostavljanju in omalovaževanju posameznih narodov in proti vsakemu vsiljevanju narodnih predpravic...

Nacionalistična politika pa ni dosegla najmanjšega sporazuma med narodi in je nasprotno povečala in poostrila narodno sovraštvo in iz njega izvirajoča neštevilna zla, medtem ko je izvrstno služila strankinim in razrednim interesom meščanstva na največjo škodo delavskih pripadnikov lastnega naroda. Jugoslovanska socialistična stranka odklanja vsako stiko... z meščanskimi strankami, ki si kujejo sedaj na podlagi narodne koncentracije svoj kapital za sedanje in za bližnje čase. Združitev z meščanskimi strankami bi pomenila prostovoljni samomor stranke in nečastno zatajevanje njene preteklosti in njenih ciljev; bi jej vezala roke in kompromitirala njen naravni razvoj in sploh njen obstoj. Slični poizkusi pri drugih narodih, kjer so se socialistične skupine z neodpustljivo nedoslednostjo pridružile gospodujoči politiki in ki so bile zaradi tega že po prvih trenutkih primorane nastopiti na način, ki bije v obraz temeljnim načelom socializma, le potrjujejo te nazore in kažejo zgovorno, da je za delavsko ljudstvo le v doslednem boju za uresničenje razredne in mednarodne pravičnosti njegov spas in njegova zmaga.»

Oklic nato sporoča sklep, naj se izvrševalni odbor nemudoma loti priprav za izdajanje strankinega glasila. Resolucija za mir, ki sem jo sestavil jaz, je bila v celoti zaplenjena. Končni odstavek te resolucije se je glasil: «Le tesna združitev delavskih množic vsega sveta premaga vojno in prinese mir. Zato delavci, ki predstavljate ljudstva, ki hrepene po miru med seboj, ne pričakujte miru iz rok gospodujočih državnikov ali učenjakov, in tudi ne propovednikov, ki v vonju kadila prosijo za zmago vojnih krdel drugega nad drugim. Iščite mir v sebi in najdete silo v sebi! Ko vzplameni en sam plamen ljubezni med vami, le takrat bo mir, le takrat narodi odlože morilna orožja in le takrat pride do časti orodje dela, ki ga vodite vi!»

Ta oklic je pomenil prvi nastop slovenske socialne demokracije v veliki vojni in je v glavnem začrtal smernice njenemu delovanju v letu 1917.

V začetku leta 1917. je šlo državam sporazuma na bojiščih precej slabo. Zato so skušale omajati zvestobo avstrijskih Slovanov habsburški hiši in jih pridobiti na svojo stran. V ta namen so se vršile v aprilu leta 1917. v Londonu

konference, na katere so bili vabljeni zastopniki narodnih odborov češkega, poljskega in jugoslovanskega. Te konference antanta po vojni zatajuje.* Na njih so države sporazuma za primer zmage obljubile, da vzpostavijo samostojne države poljsko, češkoslovaško in jugoslovansko. Glede jugoslovanske države pa italijanska delegacija v Londonu ni priznavala pravice pogajanja narodnim odborom avstrijskih Jugoslovanov (Hrvatov in Slovencev), ampak se je hotela pogajati le s srbsko delegacijo. Pri teh razgovorih je srbski zastopnik izjavil, da Srbija nima svojih interesov na jadranski obali, marveč teži po trgovinskem izhodišču v Solunu. Navajal je, da so Slovenci in Hrvatje katoličani in po zgodovini ter socialno precej ločeni od Srbov; ker so v neposrednih stikih z Italijo, bi moglo zaradi njih priti do nesporazumljenja med Italijo in Srbijo, ki sta po svojih interesih docela prijateljski državi. Italijanski zastopnik pa je zatrjeval, da Italija nima imperialističnih teženj preko Adrije, ker ne želi imeti na svoji meji mnogo drugorodnega plemena Slovencev in Hrvatov; stremi po Trstu, Istri, Goriški in dalmatinski obali le, da si zagotovi nacionalne meje in krije hrbet proti vzhodu in proti prodiranju Velike Nemčje preko Trsta na Adrijo.

Ko je avstrijska vlada po tajni policiji zvedela za ta pogajanja, je ponudila dr. Kreku za Slovence in Hrvate samoupravno skupino v okviru habsburške Avstrije, poslancu Staněku pa isto za Čehe. Krek torej svoje deklaracije

---

* Vest o teh konferencah je Tuma posnel v avgustu leta 1917. iz raznih poročil v dunajskem «Kriegsarchivu». Te konference so zanj označevale preokret v odnosu antante do avstrijskega vprašanja — od misli vzdržanja Avstrije, zmanjšane in odtrgane od Nemčije, do zamisli njenega razbitja na narodne države. To zamisel so začeli sprejemati antantini državniki v letu 1917. najprej predvsem kot sredstvo pritiska na dunajski dvor, da se odloči od Nemčije in sklene z antanto separatni mir. Šele ko so se vsa pogajanja za separatni mir v začetku leta 1918. razbila, so vlade antantinih držav jele proglašati razbitje Avstro-Ogrske za svoj vojni cilj. Pri razpravljanju o razdelitvi Avstrije je jadransko vprašanje zaradi londonskega pakta, ki je prisojal Italiji tudi ozemlja Slovencev in Hrvatov, ostalo nerešeno. (Primerjaj navedbe dr. Bogumila Vošnjaka v knjigi «U borbi za ujedinjenu narodnu državu» (1928) na str. 55 (Supilov izrek o Slovencih), na str. 252 (Masarykovo mnenje), na str. 262 in 311 (o politiki srbske vlade do Italije) i. dr.) — Pripomba urednika.

ni stvoril samotvorno, ampak po iniciativi avstrijske vlade. Tako lahko razumemo, zakaj je avstrijska vlada dopustila vso razbrzdano agitacijo za majniško deklaracijo, ki je bila objavljena v interesu habsburške monarhije po iniciativi avstrijske vlade.* Poprej je v vsaki jugoslovanski težnji videla veleizdajalsko stremljenje proti Avstriji, po 30. maju pa so smeli s shodi in tiskom svobodno agitirati za ustanovitev samoupravne jugoslovanske skupine. Tej agitaciji pa se je upirala Ogrska, ki ni hotela dopustiti slovensko-hrvatske države, ker bi ji zapirala pot do Adrije.

V istem času je avstrijska vlada pridobila avstrijsko socialnodemokratično stranko za akcijo, da bi socialna demokracija vsega sveta nastopila javno za končanje velike vojne brez aneksij in kontribucij. Seveda je avstrijska vlada postopala tajno in so tudi odločilni krogi socialne demokracije na Dunaju bili skrajno previdni, da izpodbuda z vladne strani ni bila vidna. Tako je z Dunaja začela akcija, naj bi se zastopniki vseh socialnodemokratičnih strank, ki so tvorile drugo internacionalo, sestali na nevtralnem torišču Švedske, v Stockholmu, kjer naj bi sklenili skupno resolucijo za mir. Priprave za stockholmski kongres so se res začele vršiti.

Tudi slovenska socialna demokracija je bila povabljena, naj pošlje svojega delegata, in izvrševalni odbor je določil za delegata mene. Kakor hitro pa je bilo stavljeno vprašanje delegata v Stockholm na dnevni red, se je Anton Kri-

* Prepričanje, da je do majniške deklaracije prišlo po migljaju dunajske vlade, ki je proti naklepu antante, da razbije habsburški konglomerat narodov na narodne države, potrebovala izjave predstavnikov tistih avstrijskih narodov, katerih pripadniki so se borili tudi v vrstah sovražnikov Avstrije, da žele svoje samoupravne državne tvorbe pod habsburškim žezlom, je Tuma izražal že leta 1917. in 1918. Objavil ga je tudi v uvodu k «stockholmski spomenici» v tedniku «Socialist» št. 28 od 28. VI. 1925. Zgornji odstavek iz Tumovih spominov je bil objavljen tudi v «Svobodi» VII. 1935 str. 145 in v «Ljubljanskem Zvonu» 1935 str. 426. Deklaraciji čeških in jugoslovanskih poslancev v dunajskem državnem zboru 30. maja 1917 sami po sebi zaradi svojega poudarka na habsburškem žezlu res nista pomenili nikakega orodja za razbijanje habsburške monarhije, in dunajske vlade te nevarnosti v njih tudi videle niso. Drugo vprašanje pa je, kaj je bila avstrijska vlada takrat pripravljena dati Čehom in Jugoslovanom. — Pripomba urednika.

stan po dogovoru z ljubljanskimi socialnimi demokrati prijavil na Dunaj, da pojde tja, in se obrnil na izvrševalni odbor, naj mu da pooblastilo. Zaradi tega njegovega nastopa je prišlo do ostrega konflikta med njim in člani izvrševalnega odbora v Trstu. Tudi Kopač se je oglasil za delegata. Zadeva se je končno poravnala in smo bili vsi trije določeni za zastopnike stranke, glasovalna pravica pa je bila dodeljena meni. Bal sem se njunega oportunističnega nastopa, ki bi se z mojim ne strinjal. Hotel sem iti na kongres pripravljen. Zato sem proučil narodnostne, politične, ekonomične in socialne razmere vseh tistih delov evropskih držav, ki so bili sporni med vojujočimi se državami. Spisal sem obširno spomenico, ki sem jo predložil tudi vodstvu avstrijske nemške socialnodemokratične stranke na Dunaju. To vodstvo je sklicalo za avgust leta 1917. skupno sejo vseh avstrijskih delegatov za stockholmski kongres.

Na tej seji sem hotel nastopiti samostojno z dvema zahtevama: 1. da se socialna demokracija ne pusti izrabljati od centralnih držav pri mešetarjenju za svetovni mir, kajti ako združena internacionala zahteva mir, ga ne zahteva zaradi koristi te ali druge skupine držav, ampak v interesu delavstva, kulture in ureditve nacionalnih vprašanj, ki so se v vojni razvila v gonilno silo vojujočih se držav; 2. da tudi avstrijska socialna demokracija nastopi odločno za rešitev nacionalnega vprašanja v Avstriji.

Toda avstrijska socialna demokracija se je pokazala manj enotno kakor kdajkoli prej. V vojni se je bila tudi poljska socialna demokracija popolnoma ločila od avstrijske nemške socialne demokracije. Za Poljake je bila samostojnost Poljske zagotovljena ne glede na to, katera vojna skupina zmaga. Poljaki so bili že pred vojno pod okriljem Avstrije organizirali svoje vojne čete, ki so se borile na strani centralnih držav proti Rusiji in so bile zdaj pripravljene v ugodnih pogojih samostojno nastopiti za ustanovitev samostojne poljske države. Tudi Čehi so računali s tem, da pridejo ob vsakem izidu velike vojne do samoupravne države, v primeru zmage centralnih držav pač v okviru habsburške monarhije. Medtem ko so poljski socialni demokratje že a priori odklonili sodelovanje na stockholmskem kongresu, so češki zavzeli svoje separatistično stališče. Obo-

ji so od držav sporazuma več pričakovali nego od centralnih držav in zavzemali docela nacionalistično stališče.

Zborovanje delegatov avstrijske socialne demokracije (nemških, čeških, slovenskih, maloruskih, italijanskih in romunskih) je trajalo več ko 14 dni. Vršile so se zelo zanimive debate. Na vse načine so skušali nemški socialni demokratje, ki so seveda imeli odločilno besedo, pridobiti češke delegate za skupen nastop v Stockholmu. Zdelo se mi je, da je nemška delegacija ostalim nekako skrivala dejanski položaj in prave smotre stockholmske konference in da je njeno vodstvo sprejelo posredovanje bolj ali manj na željo avstrijske vlade. Večina angleških, francoskih in italijanskih socialistov je bila že od vsega začetka nasprotna stockholmski konferenci, ker so jih njihove vlade opozorile, da gre za akcijo centralnih držav; tistim pa, ki so hoteli priti na konferenco, vlade niso hotele dati potnih listov. Dr. Viktor Adler, ki je vodil vso akcijo, je nastopal zelo previdno, da bi vendarle pridobil za sodelovanje socialiste antantnih držav, in ni hotel razpostavljati svoje stranke, ker je vedel, da bo težko izposlovati ugodne mirovne pogoje za centralne države.

Poglavitno je pač bilo, da se zedinijo avstrijski socialni demokratje raznih narodnosti za skupen nastop. Kajti ako se ti ne zedinijo, potem je bilo pač izključeno misliti na internacionalni enotni nastop socialne demokracije velikih držav. Italijan Pittoni, Romun Grigorovici in jaz smo odločno zavzeli stališče, da gre naša delegacija v Stockholm le, ako se nam posreči združiti delegacije socialne demokracije vseh avstrijskih narodnosti. Ker je med tem tudi dr. Adler dobil končna poročila o neudeležbi socialistov antantnih držav, je vsa stockholmska akcija padla v vodo.

Takrat sem se končno prepričal, da je druga internacionala bila le na papirju internacionala, ker se ni nikdar niti znala niti hotela lotiti radikalne rešitve nacionalnih vprašanj v internacionalnem smislu. Ko sem primerjal s tem še ravnanje nemške, angleške in francoske socialne demokracije, ki so kratkomalo sledile svojim vladam, sem uvidel, da so problemi marksizma rešljivi le na osnovi radikalnega dejanja v danem ugodnem momentu.

Svoje bivanje na Dunaju sem porabil za študij problemov velike vojne. Dr. Ivan Prijatelj, sedaj profesor na ljubljanski univerzi, takrat nadporočnik in poveljnik tako imenovanega «Kriegsarchiva» na Dunaju, mi je omogočil, da sem zahajal v ta arhiv in tudi jemal izbrana dela s seboj v hotel. V tem arhivu so se nabirala vsa dela, ki so se tikala vojne, iz vsega sveta; zbirala jih je avstrijska tajna policija. Bilo je mogoče dobiti pregled teh problemov tako s strani držav sporazuma kakor s strani centralnih držav. Ker so diskusije na posvetovanjih delegacij trajale navadno ves dan s kratkimi presledki, so mi za ta študij ostajale predvsem noči in pa tisti dnevi, ko nismo zborovali. Vsako drugo noč sem študiral vire iz «Kriegsarchiva» do zore. Žal sem takrat čital in delal beležke le za osebno rabo za primer shoda v Stockholmu, ker nisem mislil, da bo nekoč važno zbrane podatke objaviti. Omenim naj le dvoje del, ki sta se nanašali na slovensko ozemlje. Eno je bilo poročilo delegata angleške vlade pri poveljstvu italijanske armade na soški fronti. Poročal je o narodnostnih razmerah na desnem bregu Soče, ki ga je bila zasedla italijanska armada: da so Brda bolj ali manj poitalijančena, da prebivalstvo vseskozi zna italijansko in da je po večini Italijanom prijazno. Iz njegovega poročila je bilo sklepati, da imajo Italijani z narodnostnega stališča pravico, da zasedejo desni breg Soče in tudi mesto Gorico.* Drugo prav zanimivo delo je bilo nekega Francoza o narodnostnih razmerah v Istri. Stališče tega je bilo docela ugodno slovenskemu in hrvatskemu prebivalstvu. Ugotovil je, da je vse podeželsko prebivalstvo slovensko in hrvatsko in da so le mesta Gorica, Trst in istrska mesta italijanske ali poitalijančene kolonije. Poudarjal je, kar je posebne važnosti, da so vsa ta mesta gospodarska središča Slovencev in Hrvatov in je njihovo gospodarsko prospevanje odvisno od poljedelske slovensko-hrvatske oko-

* Po vsej priliki gre tu za spis Sidneya Lowa «Italy in the war» (1916), čigar trditve o narodnostnih razmerah na Goriškem je Tuma spodbijal v stockholmski spomenici in v raznih člankih in na katerega se je sklicéval pri dokazovanju osvojevalnega značaja udeležbe Italije v svetovni vojni. Mogoče gre tudi za neki spis Hollanda Rosea, čigar trditev, da «so Slovenci skoraj popolnoma odrezani od Jadrana po ozkem, a čvrstem pasu Italijanov okrog Trsta», je Tuma tudi navajal in zavračal v omenjeni spomenici. — Pripomba urednika.

lice.* Nisem pa mogel najti v «Kriegsarchivu» nobene vsaj nekoliko pomembne monografije slovenskih in hrvaških emigrantov v antantnih državah. Ti so pač imeli od leta 1915. do leta 1917. časa dovolj, da bi temeljito pojasnili vse narodnostne, socialne, gospodarske in politične razmere v Primorju, ne le površno publicistično ali z letaki, kakor so to storili.

Že poprej v Trstu sem nabiral gradivo za članke, ki bi pojasnili probleme našega Primorja in jugoslovanski problem. Na osnovi tega gradiva, izpopolnjenega z dunajskimi podatki, sem sestavil članke, ki so izšli leta 1918. v socialnodemokratični reviji «Der Kampf» na Dunaju: «Zur südslavischen Frage», «Die nationale Grenze zwischen Slovenen und Italienern» in «Triest».

Za časa bivanja na Dunaju sem prejel zaupno povabilo princa Hohenloheja na razgovor. Imel me je v dobrem spominu iz časa, ko je bil namestnik v Trstu in sem večkrat posredoval pri njem kot deželni poslanec v raznih goriških gospodarskih, kulturnih in političnih zadevah. Vedel je, da sem na poti v Stockholm, in je skušal zvedeti mnenje avstrijske socialne demokracije. S svojimi izjavami mi je potrdil, da je majniška deklaracija izšla po iniciativi avstrijske vlade, ki želi, da tudi slovenska socialna demokracija deluje v njenem smislu.

Večkrat me je na Dunaju obiskal dr. Žerjav, takrat tajnik kluba jugoslovanskih državnozborskih poslancev, ki mu je bil predsednik dr. Anton Korošec. Takrat se je dr. Žerjavu še poznal polom Agro-Merkurja in obsodba na dva meseca zapora zaradi zakrivljenega konkurza. Kakor hitro

* To bi se moglo nanašati na spis De Morgana «Essai sur les nationalités» (1917), iz katerega je Tuma takrat na mnogo mestih (v stockholmski spomenici, v govoru na X. strankinem zboru jugoslovanske socialnodemokratične stranke, v članku «Triest» v «Kampfu» 1918 str. 620 i. dr.) citiral naslednji odstavek: «Mestnih naselij ni mogoče upoštevati, ako jih ne spremljajo podeželska (rurales) naselja in ako ne prevladuje v pokrajini isti narodnostni živelj. Narodu ... je priznati ozemlje, na katerem prebiva po večini in pri tem se je treba posebno ozirati na podeželsko prebivalstvo. Drugačno postopanje bi pomenilo ustvarjanje kričečih krivic, izpostavljanje bodočnosti nove države zmedam in nevarnostim. Nasprotovalo bi pravičnosti, ako bi ugodili zgodovinskim zahtevkom». — Pripomba urednika.

je zvedel, da sem delegat na stockholmsko konferenco, mi je pisal še iz Gradca v Trst pismo, v katerem mi je priporočal zastopanje narodnostnih interesov Slovencev proti nemški avstrijski socialni demokraciji. V razgovorih na Dunaju sem ga opozarjal na nevarnost, ki preti slovenskemu Primorju, Goriški in Istri v primeru zmage držav sporazuma. V vojnem arhivu se mi je posrečilo sestaviti vso vsebino londonskega pakta med Italijo in antanto iz leta 1915. Žerjav o tem še ni bil poučen in skoraj ni mogel verjeti, da bi bili Rusija in Francija sprejeli ta pakt. Priporočal sem mu, naj to sporoči drugim vodilnim slovenskim in hrvatskim politikom, zlasti dr. Korošcu, čigar dolžnost je, da kaj ukrene. Pozneje mi je nekako malomarno omenil, da jugoslovanski klub ne pripisuje vsemu temu posebne važnosti. Zanašali so se pač na svoje narodne odbore v antantnih državah. K dr. Laginji sem stopil sam. Tudi njega sem poučil o londonskem paktu in posebno o stališču, ki ga je zavzemal srbski zastopnik na londonskih konferencah aprila leta 1917. glede Jadrana, Trsta in Dalmacije. Iz kretnje dr. Laginje sem sklepal, da smatra moje pripovedovanje za neutemeljeno poročanje publicistov. Zdelo se mu je vse to neverjetno in me je končno odpravil z izjavo, da imajo za vsak primer že vse poskrbljeno. Prepričan sem, da niti Laginja niti Žerjav nista storila niti najmanjšega koraka, niti da bi se prepričala o pravilnosti mojih poročil, še manj pa da bi bila storila kaj po zastopstvih v Parizu, Londonu in New Yorku.

Ko je slovenska socialnodemokratična stranka sklicala za božič leta 1917. svoj strankin zbor, sem hotel izkoristiti to priliko za poizkus, da združim vsaj na razgovor vse sekcije in struje avstrijske socialne demokracije. Povabil sem nanj dr. Šmerala in Modračka kot zastopnika obeh struj čeških socialnih demokratov — internacionalne in nacionalistične —, pa dr. Rennerja in dr. Bauerja kot zastopnika obeh struj — desne in leve — nemške socialne demokracije. A vsi so se izgovorili, da ne morejo priti.

V tistem času je levo krilo nemške socialne demokracije sklicalo na Dunaj konferenco zastopnikov levih struj avstrijskih sekcij, ki bi se laže sporazumele za skupen nastop. Sklicana najprej za 13. januarja je bila preložena na 20. ja-

nuarja 1918. leta. Mene so vabili osebno. Bili so na njej nemški levičarji dr. Otto Bauer, dr. Max Adler, dr. Ana Frey, Strasser, Neurath, Schlesinger, Proft, žena dr. Bauerja, za češke centraliste Burian in Stein, za opozicijo poljske stranke dr. Drobner in Sičinski. Pod predsedstvom sodružice Schlesingerjeve in mojim smo razpravljali o resoluciji, ki jo je sestavil dr. Bauer o narodnostnem vprašanju v Avstriji. Resolucija je bila na demokratičnem, internacionalnem in revolucionarnem stališču. Glavna vsebina je bila: Avstrija naj se razdeli na sedem jezikovnih ozemelj: nemško, češko, poljsko, ukrajinsko, jugoslovansko, italijansko in romunsko. Vsaka občina se po splošnem glasovanju izreče za to ali ono ozemlje. Vsaka narodnostna skupina upravlja vse svoje zadeve po lastnem zastopstvu in sklepa pogodbe za ureditev medsebojnih razmer z drugimi narodnostnimi oddelki. Socialni demokratje si morajo v vseh oddelkih prizadevati, da gospodarske zadeve vseh ozemelj ostanejo skupne. Prav tako morajo skupno določiti načela za zaščito narodnostnih manjšin in za ureditev narodnostnih mej. Socialnodemokratične stranke posameznih narodov nastopajo skupno na osnovi razrednega boja. Vsaka se bori proti lastni buržoaziji, izključeno je torej vsako sodelovanje z njo. Izogibati se mora malenkostnemu nacionalističnemu boju in mora delavstvo vzgajati, da se oprosti svet imperialističnih teženj in izvojuje enakopravnost narodov v prepričanju, da je to mogoče doseči le z zmago delavskega razreda v razrednem boju. Proletariat si mora torej z vsemi silami prizadevati za vzpostavitev svetovne proletarske internacionale na osnovi načela samoodločbe nacionalnih skupin. Ta resolucija je ostala le na papirju, ker se je razkroj socialističnih strank po vsem svetu na zmerno in radikalno krilo vršil neustavljivo dalje.

Še pred majniško deklaracijo, v aprilu leta 1917., sem v razgovoru z Antonom Kristanom v Ljubljani zvedel od njega, da se je dr. Krek bližal po nekem zaupniku njemu kot voditelju socialnodemokratične stranke s predlogom, da bi krščanski socialci Krekove smeri in socialni demokratje nastopili skupaj proti Šušteršiču in njegovi stranki. Ta Krekov predlog me je silno presenetil. Bilo mi je nepojmljivo, kako je tako inteligenten človek prišel na tako idejo. Lahko

pa sem umel, da je Kristanu laskalo, da pride do velike politične zveze. Moj nasvet je bil: Zveza med socialnodemokratično in krščansko socialno stranko ni mogoča; naj si bodi Krek še tako demokratičnega mišljenja, je vendarle duhovnik in njegova stranka je v bistvu vendarle klerikalna, pa čeprav se imenuje krščansko socialna. Zamisel je docela neizvedljiva, kajti duhovščina bo odklonila vsak stik s socialisti, pa tudi večji del socialnih demokratov bo odklonil sodelovanje s krščanskimi socialci. Zanesla bi se le velika zmeda v obe organizaciji. Duhovščina bi se še tesneje oklenila Šušteršiča. Kristan je bil izprva ves navdušen za zvezo. Po mojih izvajanjih je začel dvomiti. Iz Trsta sem nato pisal Kristanu tole v pismu od 4. maja 1917. leta: «Glede dr. Kr. sem stvar še enkrat dobro premislil in ne morem drugega nego ponoviti besede, ki so mi kar same prikipele na jezik na Tvoje prvo vprašanje. Politična zveza med Teboj in dr. Kr. bi diskreditirala docela Tebe in socializem in dr. Kr. in krščanski socializem. Nasprotno pa je skupna gospodarska organizacija konsumnih in kmečkih zadrug ne le mogoča, marveč bi utegnila postati za ves slovenski narod naravnost odločilnega pomena... Ako se Ti in dr. Kr. te naloge lotita, postaneta dobrotnika vsega slovenskega ljudstva... Neizogiben predpogoj za uspeh pa je za sedaj, in dokler se docela ne izvrši skupna gospodarska organizacija, popolno izogibanje vsaki politiki ali že krščansko socialni ali socialnodemokratični. Ker si že udeležen kot organizator pri podjetjih napredne stranke (Ljubljanski Zvon, Slovenski Narod), imaš oporo za svojo res veliko akcijo na vseh straneh. Izogibanje vsej politiki pa Ti pusti tudi pozicijo v socialnodemokratični stranki netaknjeno, recimo rezervirano. Odločiš se po doseženem uspehu.» V svojem odgovoru od 11. maja mi je Kristan pisal: «Dr. Kr.: O vsem tem bo treba jasnosti. Se ne mudi. Prepeluh je izdelal načrt, ki ga še nisem preštudiral. Ob priložnosti Ti ga dam. Po mojem mnenju bo treba nekaj ukreniti.» Šele v enem nadaljnjih pisem mi je Kristan pisal, da smatra za sedaj zadevo za končano.

Računal sem prav, kajti Šušteršičev vpliv v slovenski ljudski stranki je bil docela odvisen od izida velike vojne. Ako bi zmagale centralne oblasti, bi Šušteršič postal ali

avstrijski minister ali najmanj namestnik za združeno Slovenijo, kajti avstrijska oblast bi se morala opirati na jugu na Slovence, ker gotovo ne bi dopustila, da bi vsenemški val segel do Trsta. Poleg ljudske klerikalne stranke pa bi se s Trstom tudi silno močno razvila delavska socialnodemokratična stranka slovenska in italijanska. To stališče je zavzemal z menoj vred Valentin Pittoni, voditelj italijanske socialistične stranke v Trstu. Bila sva sporazumna, da se italijanska in slovenska socialistična stranka kar najtesneje združita za skupno politično in gospodarsko delo. Že takrat so bile Cooperative operaie triestine, t. j. konsumna zadruga v Trstu, silno močne. Pridobiti bi bilo treba slovenske gospodarske zadruge na Primorskem in Kranjskem ter Štajerskem, pa bi kmečke in delavske zadruge prevzele vso trgovino s kmečkimi pridelki in kolonialnim blagom. Tako bi se tudi kmečki mali posestnik približal delavcu in bi bilo mogoče osnovati veliko kmečko delavsko stranko, ki bi obsegala vse slovensko ozemlje in laške predele, kar bi jih bilo pod Avstrijo. Seveda bi bil ta načrt izvedljiv le v primeru zmage centralnih držav, ne pa v nasprotnem primeru, v katerem je bilo gotovo, da bo Slovenija razkosana med dve ali tri države. Stališče Šušteršičevo je bilo kot vseslovensko torej pravilno. Toda ker se je zmaga nagnila na stran držav sporazuma, Šušteršič ni postal diktator Slovenije, ampak je moral kot pregnanec z domače zemlje, in duhovščina, ki ga je tako visoko postavila, je bila prva, ki ga je zapustila.

S Kristanom sva se zaradi njegovih oportunističnih teženj ponovno spoprijela na sestankih, na katere sem zahajal kot zastopnik primorske socialne demokracije v Ljubljano. Posrečilo se mi je, da sem Kristana za nekaj časa spravil na svojo stran in da se je ločil od Prepeluha, ki je bil nositelj že precej nacionalistične struje. V tem času sem tudi precej sodeloval v dnevniku «Naprej», ki ga je osnoval Kristan in je začel izhajati 15. julija leta 1917. Izhajal sem s stališča, da se bližamo socialistični revoluciji in da je treba delavstvo na to pripraviti. Moji članki so bili precej radikalni, kolikor je to bilo mogoče spričo cenzure.

Kakor pa je nacionalistični val postajal močnejši, tako se je Kristan bližal politiki, ki jo je zagovarjal Prepeluh, in sodelovanju z narodno napredno stranko, ki ji je bil na čelu

dr. Tavčar. Ko se je poleti leta 1918. osnoval v Ljubljani stalni skupni narodni odbor, ni bilo Kristana več mogoče zadrževati. Kljub mojemu odporu je vstopil kot zastopnik socialistov vanj. Dr. Tavčar me je besno napadal v «Slovenskem narodu». Kristanu pa je bilo prav ljubo, da se je znebil mojega vpliva.

V Trstu sta pri slovenski socialni demokraciji že v začetku leta 1918. prišla na krmilo dr. Ferfolja in Golouh, oba nasičena nacionalističnega duha, ki je z majsko deklaracijo zavel po vsem Slovenskem. Mene so docela izločili iz odbora in si prizadevali, da kolikor mogoče odstranijo moj vpliv na tržaško delavstvo. Od vplivnejših tržaških sodrugov je bil na moji strani Milost, ki pa zaradi svojega nerednega življenja ni mnogo štel. Regent je bil pri vojakih. Petejan in Kopač pa sta bila v Ljubljani popolnoma pod vplivom Antona Kristana. Osamljen, kakor sem bil, sem se omejil na reorganizacijo stranke na Goriškem.

PO RAZDEJANEM GORIŠKEM

V Gorico sem prišel kmalu po uspelem prodoru avstrijske armade konec oktobra. Dohod do moje pisarne mimo justične palače je bil še ves v žicah in razkopan po strelskih jarkih. Ko sem stopil v ulico Via dei tre re, je švigal še zadnji plamen iz poslopja, kjer sem imel pisarno. Obe nadstropji sta se vdrli, pisarna je vsa pogorela. Kovinske stvari, tako n. pr. obe železni blagajnici, moja in Delavske hranilnice, so ležale med razrušinami hiše. Precej ohranjena je bila v isti ulici Dermotova hiša, ki je bila v moji oskrbi. Moja vila na zapadni meji mesta, v kateri smo stanovali pred vojno, je bila porušena do tal, morda najbolj porušena hiša v vsej Gorici. Neki sosedje, ki so bili v času najhujšega obstreljevanja v Gorici, so mi pravili, da je najprej velika italijanska granata udarila v hišo in vdrla streho, druga je porušila prvo nadstropje, tretja pa je iz vse hiše napravila kup razvalin. Druga moja hiša v Via Zorutti je bila napol razdejana, da je manjkalo vse levo krilo. Tretjo hišo v Via Rastello je tudi zadela velika granata in jo podrla, da je ostalo samo pročelje; zanimivo je, da ni bila nobena hiša okoli in okoli nje poškodovana. Tako sem prvi dan svojega

obiska v Gorici ugotovil, da je vojna vzela vse, kar sem prihranil in pridelal v dolgi dobi tridesetih let. Treba bo pričeti z delom za družino na novo! Ni me potrla bojazen pred novim delom, trpel sem le, ko sem videl uničeno vse, kjer sem užival toliko sreče s svojo družino. Družina je bivala še v Trstu, da so štirje mlajši otroci mogli nadaljevati pouk. Preselila se je v Gorico šele poleti 1920. leta, ko so se razmere tam nekoliko uredile.

Goriško sodišče je jelo poslovati šele po novem letu 1918., seveda omejeno. Goriško prebivalstvo je bilo še razkropljeno, deloma po Italiji, odkoder se ni moglo vrniti, deloma po raznih avstrijskih deželah. Le pičlo število beguncev si je upalo nazaj. Brda in desni breg Soče so bila skoraj brez ljudstva, saj so bili begunci večinoma v Italiji. Polagoma so se jele polniti vasi na levem bregu Soče in tudi Gorica je precej oživela. Kako negotov je bil narodni položaj Italijanov v Gorici pred vojno, je kazalo mesto ravno v letu 1918., ko ga je zopet zasedla avstrijska vojska. Dobila je skoraj docela slovensko lice. Po trgih in prodajalnicah si slišal skoraj samo slovensko govorico in često so mi italijanski trgovci in obrtniki na moj italijanski ogovor odgovarjali v slabi slovenščini. Pričakovali so avstrijsko slovenski režim in so se nanj že pripravljali. Uradi so bili seveda nemški, vendar je slovenščini bila priznana enakopravnost. Sodišče je poslovalo kakor pred vojno v treh jezikih. Razprav je bilo še malo, dela je bilo komaj za nekaj dni na teden.

Spomladi leta 1918. je bil na iniciativo osrednje vlade na Dunaju ustanovljen deželni zavod za obnovo Goriške in Gradiščanske. Vanj je vlada imenovala zastopnike vseh strank; za slovenske socialne demokrate je imenovala mene, za italijanske pa Tuntarja. Naloga tega zavoda je bila pripraviti vse načrte in predloge za gospodarsko obnovo razdejane dežele. Zavodu je bilo prideljenih več zastopnikov raznih ministrstev; med njimi so bili arhitekti in umetniki. Pri neki seji so poudarjali, da je treba pri novih zgradbah posebno javnih poslopij paziti ne le na praktično uporabljivost poslopja, marveč tudi na estetični izraz in postaviti po deželi cerkve in šole na take kraje, kjer bodo v skladu z obdajajočo jih prirodo. Seveda so bili to jako zračni načrti! Kot svojo nalogo sem čutil predvsem varovati interese

delavstva. Zato sem se potezal, da sem prišel v trgovinski in industrijski odsek.

V industrijskem odseku sem uveljavljal načelo kolektivnega gospodarstva. V začetku je vladala silna zmeda; nikdo ni vedel, kje pričeti in kako sistematično delati. Končno se je vsa diskusija jela sukati okoli mojega predloga, da naj se v prvi vrsti vzpostavijo tista industrijska podjetja, ki se bavijo z gradnjo in izdelovanjem oprave. Hišne oprave je ostalo na Goriškem le prav malo, skrite po kleteh, ostalo so odnesle vojaške čete, kolikor ni sploh zgorela. Precej delavcev mizarjev iz Solkana se je že vrnilo. Predlagal sem, da se ustanovi mizarska zadruga v kolektivističnem smislu, ki bo združila vse mizarske delavce. Vlada naj jim po zavodu za pospeševanje obrti nabavi potrebne stroje in zgradi naj se velika delavnica v Solkanu, ki naj bi izdelovala vse lesene dele za stavbe in hišno opravo. V odboru je seveda nastal hud odpor proti kolektivistični organizaciji mizarjev in tvornic. Namigovali so na ruske razmere in kazali na nevarnost samostojne organizacije delavcev na škodo veliki industriji. Imel sem proti sebi vse člane, med katerimi je bil tudi moj stari nasprotnik, profesor Berbuč. Na moje veliko začudenje se je tudi moj tovariš, socialist Tuntar, ki je sicer bil za moj predlog, v ostri diskusiji vêdel precej pasivno. Pač pa se je zastopnik vlade, neki dvorni svetnik, z vnemo zavzel za moje predloge. Pri Tuntarju se je pač pojavila zavist; videl je, da sem v diskusiji docela ugnal vse zastopnike industrije in trgovine in pridobil vladnega zastopnika, da je moj načrt en bloc sprejel. Moral bi ga le še pismeno izdelati, da bi bil predložen centralni vladi. Žal ni prišlo do izvedbe, ker je avstrijski vladi manjkalo sredstev in se je bližal polom.

Tržaško namestništvo me je naprosilo kot znanega alpinista, naj bi prevzel referat za goriške planine. Na Goriškem je bilo okoli 70 planin v bojni črti v mejnih Alpah v višini 1000 do 1600 m. Referat sem prevzel, ker me je zanimalo gospodarsko delo in sem poznal gospodarstvo goriških planin in slovenskega dela dežele, a tudi zato ker bi bil dobil priložnost pregledati bojišča na Goriškem. Hkrati bi kot alpinist mogel zopet videti in prehoditi svoje vrhove. Moral sem si ogledati položaj planin in staviti predloge glede ob-

novitve planinskega gospodarstva. Obenem bi mogel doseči za potrebne kmečke delavce oprostitev od vojaščine. Z obhodom planin sem začel v začetku maja, poleti pa sem obiskoval vedno više ležeče planine; tako sem od maja do septembra prehodil vse planine in gore od Ježe čez Matajur do Lubje, Stolovo skupino, Polovnik, od Temljine čez Rodico, Vogel, Škrbino, Krn do Kaninske skupine in Trento. Goriške planine in zlasti življenje na njih sem opisal v članku «Naše planine» v «Jadranskem almanahu» za leto 1924. (str. 76—94), ki je izšel v Gorici. Obhodil sem 53 planin in pri tem napravil približno 2000 km hoda in gotovo 65.000 m absolutne višine.

Vsako soboto zvečer sem se peljal iz Trsta z večernim vlakom v Gorico, kamor bi imel prispeti ob enajstih zvečer, a zaradi vojaških transportov smo prihajali šele ob eni, dveh, pa tudi ob treh ponoči. S teh voženj imam polno spominov na begunce, ki so se vračali na svoje domove, in na delavce in delavke, ki so se vozili iz Trsta vsako soboto v Furlanijo in na Kras domov. Neverjetno, kako brezbrižno, skoraj veselo je mladina preživljala te žalostne čase. Ob hrani, ki je komaj zadoščala za življenje, je bilo tako vrvenje mladine, kakor bi hodila na ženitovanje. Koliko petja kraških in furlanskih deklet in fantov sem prav užival, in pa pomenkov o politiki, iz katerih sem ugotovil, kako je ljudstvo po svojem zdravem razumu prihajalo do zdrave sodbe o vojni in do stremljenja po kolektivnem delu. Tudi drugod po Evropi je moralo biti tako. Vendar nikjer inteligenca ni razumela tega gibanja ljudske duše in v nobeni državi niso znali izkoristiti novih moči, ki so nastajale po veliki vojni in zaradi nje.

V nedeljo sem pripravil, kolikor je bilo treba, za zastopanje pred sodiščem. S sodniki pa sem imel dogovorjeno, da so mi vse razprave določali na ponedeljek. V nedeljo dopoldne in ponedeljek popoldne sem klical v pisarno vse svoje stranke. Vsako nedeljo popoldne sem imel kak shod; včasih sem zanjo porabil tudi ves dan. Tako sem prirejal shode po vsej deželi, ne da bi me bil kdo oviral, dasi je veljalo obsedno stanje. Ti shodi kakor tudi poznejši shodi pod italijansko okupacijo so mi bili poleg turistike — morda skoraj še bolj — pravo lečilo za dušo. Na shode sem na-

vadno zahajal peš, da sem obenem ustregel svoji potrebi po turistiki in potrebi, izgovoriti se pred ljudstvom. Tako sem s shodi prehodil posebno Brda in Vipavsko ter Komenski Kras. Določal sem jih po oddaljenosti kraja za tretjo ali četrto uro popoldne. Trajali so navadno dve uri. Vračal sem se že pod večer in se često vrnil v Gorico že v temi. Tja grede sem govor premislil, nazaj grede pa zopet premislil, kar sem govoril in kako je vplivalo na ljudstvo, ter koval nove načrte za organizacijo. Kljub temu, da sem na shod rabil dve do tri ure hoda in da sem govoril stoje do dve uri, nisem čutil nikdar najmanjše utrujenosti in pot nazaj mi je bila pravo razvedrilo.

Dvoje potov imam v živem spominu. Nekoč sem se vračal iz Medane čez Prevale proti Mušji in čez Ločenik v Gorico. Bil je lep jesenski večer. Kot turist sem se prav zabaval, da sem poiskal kolikor moč ravno pot ne glede na ceste in steze. Tako sem prišel v močvirno ozadje Preval. Moral bi obiti precej veliko, skoraj jezeru podobno mlako. Iz blata pa so zrastli že čopi vodne trave. Pregledal sem, če je mogoče po njih, da bi si prihranil pot okoli močvirja. Vse se je zibalo pod nogami in vendar so se mi vsi skoki od ruše do ruše posrečili in sem ves zadovoljen prišel čez. Pozneje, ko sem turistično predelaval Brda, pa mi je povedal vodnik, da spada to močvirje še pod slovenski Števerjan in da je silno razvpito, ker je baje v blatu poginilo že mnogo živali pa tudi ljudi, nekoč celo voz s parom konj in voznikom. Očitno je bilo tam nekoč jezero, ki se je zožilo in se je mehka zemlja izpremenila v skoraj tekoče blato, katerega je počasi zarastla vodna trava. Vsak zgrešen korak v blato je pomenil toliko kakor smrt, ker ni bilo mogoče plavati in se je človek počasi pogrezal v blato, dokler ni izginil v njem. Pomislil sem nazaj na tisti večer, ko sem ves vesel po shodu preskakoval to nevarno močvirje. In vendar sem se zdrznil, ko sem poslušal vodnika. Drugič sem šel s shoda iz Vipolž tudi čez Prevale, potem pa naravnost v gričevje pod Števerjanom. Hotel sem priti v ravni črti na Podgoro. Gazil sem strmo v breg in dol skozi tako gosto akačevje, da sem se komaj preril in prišel čez žične ovire v zapuščene strelske jarke pod Podgoro, kjer so tu in tam še ležala trupla vojakov, ki jih je dež izmil iz ilovnate zemlje. V polmraku se

mi je jelo že kakor mračiti v umu. Zdelo se mi je, da je pot večna in da sem zgrešil svojo smer, a kmalu sem stopil na vrh Kalvarije in zagledal pod seboj Gorico. Tudi na tej poti sem naravnost izzival usodo, ker je po grmovju bilo še polno ročnih granat in nisem videl, kam stopam.

Ob torkih sem se pa zgodaj zjutraj s prvim vlakom peljal na planine. Kot odborniku zavoda za obnovo Goriške in Gradiščanske mi ni bilo treba plačevati voznine; mogel sem se voziti ne le v potniških, ampak tudi v vojaških vlakih, v prvih vozovih za prtljago, ki so bili seveda brez klopi in je bilo treba stati ali pa sedeti na golih tleh. Tudi tam sem čul in se učil prav mnogo od vojakov, ki so se vozili z menoj. Bili so iz vseh krajev Avstrije in z raznih bojišč in vedeli so povedati marsikaj o stiskah vojakov in ljudstva. Zadnja postaja je bila Sv. Lucija na mostu, odkoder so vozili le vojaški odprti avtomobili do Bovca. Torek, sredo, četrtek in petek sem porabil za ture. V petek ponoči ali soboto zjutraj pa sem se odpeljal od Sv. Lucije nazaj v Trst. Postajno poslopje pri Sv. Luciji je bilo porušeno, postavili so barake. Tudi čakalnica je bila lesena, za silo zbita baraka in tako polna stenic, da sem tudi v mrazu in dežju rajši čakal na prostem. Kakor hitro so stenice začutile človeka na klopi, so se jele pomikati v celih trumah proti svojemu plenu.

V sobotah me je čakala v Trstu uradnica, ki sem ji narekoval potrebne vloge na sodišče. Tako je šlo od tedna do tedna in navadno me tudi slabo vreme ni zadrževalo, če sem le računal z dobrim razgledom. Dela v pisarni sem imel toliko, da so dohodki za silo krili stroške za pot in za družino. Hrana je bila seveda zelo skromna in tudi na potu je bilo le sem in tja dobiti jedila. Občinskim zastopstvom je zavod naročil, da mi preskrbe zaupne može za vodnike in informatorje, in jim tudi priporočal, da mi dajo potrebno aprovizacijo in prenočišče. Po nekaterih krajih sem dobival to brezplačno, drugod zopet je bilo treba plačati, v gorskih občinah pa tudi za plačilo ni bilo dobiti drugega nego mleko in jajca. Kruha ni bilo skoraj nikjer in sem ga moral prinašati s seboj iz Trsta, kolikor sem ga pač tam dobil. Marsikateri dan, ko sem hodil od treh ali štirih zjutraj, od prvega svita pa do poznega popoldneva, sem užil le nekoliko mleka,

košček kruha in sardelno púšico, pa sem se ob vsem pomanjkanju čutil čilega. Zdelo se mi je, kakor da se po planinah zdravim od duševne boli, ki mi jo je prinesla velika vojna, in da sem ozdravel tudi telesno.

Nekaj teh svojih tur sem že drugje opisal, tako n. pr. turo od Sv. Lucije mimo Mengore na Kolovrat do Matajurja in Lubje v članku «Beneška Slovenija» v Planinskem vestniku leta 1934. (str. 328 do 332 in 353 do 358).

Na južni strani Krna je bil takoj pri vasi Dolje glavni avstrijski strelski jarek do Soče. Vas je bila seveda vsa v razvalinah, in sem komaj preplezal žične ovire. V Kamnem sem se ustavil, da si poiščem vodnika. Vodnikov oče, starec 84 let, mi je tožil, kako težko je življenje, koliko mraza je moral prestati pozimi. Povsod je ležalo vse polno vojaških plaht in kocov. Njegov sin je nabral nekaj odej, pa so prišli orožniki in vse pobrali, češ da je to vojni plen. Pozneje pa, ko je nastopalo poletje, je prišel ukaz od ministrstva, naj obleke in odeje razdeljujejo med prebivalstvo!

V Smasteh pod Krnom so mi pravili o veliki tragediji, ki se je dogodila takoj v začetku vojne z Italijo. Italijanski alpinci so prehiteli avstrijske in zasedli vrh Krna 2245 m ter se zakopali na njegovem temenu. Avstrijci pa so se zakopali na sosednjem vrhu Batognic ali Togovnic 2163 m, izkopali strelske jarke ter spletli žične ovire odtod po vrhovih do Slemena in čez Pretovče 1127 m na Mrzli vrh 1350 m, kjer so imeli glavno postojanko, odkoder so obvladali Soško dolino. Nad Mrzlim vrhom in Slemenom je žlebasta, strma pa zelena dolina, ki vodi od Pretovč dol v Soško dolino. To važno postojanko so hoteli Italijani na vsak način osvojiti. Od Mrzlega vrha do Slemena je komaj toliko prostora, da ga je zasedla avstrijska stotnija tako gosto, da so bile strojne puške druga pri drugi. Italijani pa so rinili po ozkem žlebu v Pretovče in so jih strojne puške žele kakor strn. Kdor se je vzpel pod Pretovče, se ni nikdar več vrnil. Celi bataljoni so bili drug za drugim razbiti. Tudi preprosti italijanski vojaki so uvideli, da ni mogoče z glavo skozi zid in da tu peščica avstrijskih vojakov lahko ustavi vso italijansko armado. Zato so se poskušali odtegniti iz bojne črte. Vsakega ranjenega vojaka — in teh je bilo na stotine in

tisoče — so spremljali zdravi vojaki kot nosači, in tako se je bojna črta kmalu zredčila. Ubegli vojaki so se poskrili po vaseh Ladra in Smasti po skednjih in hišah. Ko je italijansko poveljstvo to odkrilo, je poslalo karabinjerje, da bi vojake s silo gnali nazaj na bojno črto. Italijanski vojaki pa so iz zasede streljali na karabinjerje. Stotnik, ki je poveljeval karabinjerjem, je hotel skriti vedenje italijanskega vojaštva s tem, da je trdil, da strelja na karabinjerje domače prebivalstvo. Lahko tudi, da je to res domneval. Medtem ko so se italijanski vojaki razbežali, so moške domačine, mladeniče od 20. pa može do 60. leta, polovili, postavili v vrsto in vsakega tretjega ustrelili. Mlajše in starejše so odgnali v Italijo. Ustrelili so jih kakih 20. Pozicija na Pretovčah je ostala nepremagljiva, kakor je bila. Po italijanski okupaciji je vojna uprava odkazala vdovam in otrokom treh obsojencev vojno pokojnino, ki jim jo je izplačevala skoraj tri leta, dokler ni ugotovila, da gre za vdove in sirote mož, ki so bili obsojeni na smrt zaradi izdajstva. Tedaj jim je pokojnino ukinila. Zadeva je prišla leta 1922. v moje roke, da bi kot advokat reklamiral pokojnino. Takrat sem vnovič na kraju samem ugotovil dejanski stan. Priznati moram, da mi je višja vojaška oblast v Trstu šla pri tem vsestransko na roko. Priznala je storjeno krivico in dejansko stavila tistega stotnika v disciplinarno preiskavo. Bil je od vojaškega sodišča oproščen z utemeljitvijo, da je ravnal tako iz patriotičnih razlogov, da bi preprečil še večje zlo. Zagotavljali so mi, da bodo družinam pokojnino vrnili.

Planine na južni strani Krna, Kuhinja, Kašina, Zaslap, so bile do tal podrte in prav tako tudi vasi Vrsno, Libušnje in Krn; ne od bombardiranja, ampak ker so italijanski vojaki iz hiš odnesli vse lesene dele, opeko in kamenje za gradnjo jarkov po vrhovih. Po planinah je bila že lepa spomladanska trava, ko sem jih obiskal. Živine pa niso mogli pasti po njih, ker so bile vse planine prepredene z žicami, ki so bile skrite v travi. Žice so bile bakrene, torej precejšnje vrednosti. Ko sem vprašal lastnike planin, zakaj ne poberejo žic, so mi odgovorili, da jih smatra vojaška oblast za vojni plen in se jih ne sme nikdo dotakniti. Nekatere pastirje, ki so bili žice potegnili iz trave in jih prenesli v koče, so zaradi tatvine vojaškega blaga obsodili. Velik del

tega vojnega plena so takoj po kobariškem polomu pobrali tihotapci s Kranjskega. Na Jesenicah je bilo gnezdo tihotapcev, ki so hodili čez Komno skozi Dolnike mimo jezera na Polju na Krn, odkoder so znosili vse, kar je bilo kaj vrednega. Marsikateri Gorenjec je takrat nabral za tisočake blaga.

Na severni plati Krna je bila nedaleč pod vrhom še dobro ohranjena velika vojašnica za najmanj nekaj tisoč vojakov. Žične ovire in jarki, ki so od Batognic vodili po vrhovih, so bili še vsi nedotaknjeni, a težko se je bilo plaziti preko njih. Po vseh potih je bilo še natrosenega polno vojnega gradiva in izstrelkov. Človeška trupla pa sem dobil le na poti iz Drežnice na planino v Dolu 1203 m pod močno avstrijsko pozicijo na Vršiču 1897 m. Ta pozicija je bila skrita v ozkem doliču nad planino Za Grebenom 1222 m, preko katere je prehod v dolino Lepenje. Ravno nad planino v Dolu se je vršil boj z zaostalim italijanskim oddelkom, ki pač ni dobil telefoničnega povelja za umik. Ko sem hodil ondi, se je bil sneg komaj dobro odtajal. Razmetano je bilo vse, kakor hitro se je pokazalo izpod snega. Avstrijski vojaki so pobrali plen le nad snegom, drugo pa je ostalo od oktobra 1917. leta pod snegom kakor po boju. Nad planino sem dobil raztresenih vse polno poljskih in maloruskih pisem in zlasti razglednic avstrijskih vojakov. Bili so pozdravi od doma, od staršev, od ljubic. Žal si nisem pobral nič za spomin. Nekoliko više gori v podmolu pečine pa so ležala okostja vojakov v polni opremi s puškami in nasajenimi bajoneti vred. Morali so biti ranjeni vojaki, ki so jih tovariši položili v špiljo, potem pa pozabili nanje. Neverjetno je, da so v zimskem času od konca oktobra 1917. leta pa do začetka junija 1918. leta žuželke in črvi objedli trupla tako, da so ostale pod kapami bele čepinje, v obleki in čevljih pa gole kosti. Skoraj popolnoma ohranjenih je nekaj mrtvecev ležalo v polzmrznjenih lepočah pri planini. Po bojnem pasu je bilo razmetano na gosto ročnih granat, deloma zasutih v grušču. Ker je bilo to za vodnika in zame silno nevarno, sva hodila precej daleč kakih 30 m vsaksebi za primer, da bi se kaka granata pod stopinjo razpočila. Prešla pa sva srečno več takih prodnatih mest.

Onkraj planine v Dolu proti planini Golubar sva zagledala od daleč človeka, ki je bežal, kakor hitro naju je opazil. Ko sva prišla bliže, je pristopil ubežen vojni ujetnik Rus s prošnjo, če mu moreva dati jedi ali pa vsaj tobaka. Za tobak je skoraj še bolj prosil kakor za hrano. Pravil nama je, da se že ves mesec potika po gorah in se preživlja zgolj od brstja dreves in raznih rastlin, posebno ščavja. Razlagal nama je, kako se je navadil razlikovati okuse, in trdil, da ga taka hrana za silo drži dovolj pokoncu. Vprašala sva ga, kaj bo na zimo, pa je odvrnil: «Vseeno je, ali me vzame mraz ali avstrijska krogla.» Žal mi je bilo, da nisem imel tobaka, dal sem mu le kruha in púšico sardel. Pri slovesu sva ubogemu človeku želela, da bi še videl svojo rusko domovino.

Eno najlepših tur sploh sem napravil od Sv. Lucije čez Tolmin k izviru Tolminke, kjer sem pregledal planino Dobrenjščico in vrh Mahavščka 2008 m. Dasi sem odšel od Sv. Lucije v najlepšem vremenu ob šestih zjutraj, me je ravno na vrhu Mahavščka ujel hud vihar. Lilo je kakor iz škafa in bliskalo se je venomer, tako da sem bil vedno v žarki razsvetljavi. Strela za strelo je udarjala. Krn in Mahavšček sta znana hudournika. Vrh Mahavščka je bil razkopan, očitno je moral stati tam velik top. Stisnil sem se pod poševno skalo in se pogrnil proti vetru z dežnim plaščem; cepin sem bil položil daleč proč od sebe. Tako je lilo po meni v potoku, ni me pa zadela molnja, ker sem bil prav spojen s tlom in skalo. Vihar je trajal skoraj celo uro, dokler se ni veter obrnil in sta jela padati toča in sovra tako gosto, da sta pokrili vsa tla. Kmalu na to se je zjasnilo, pa sem šel v krasnem vremenu in svežem vzduhu skozi Dolnike po zeleni Dolini pod Kaludrom na planino Črni vrh 1513 m. Planina je bila porušena. Ravno je zahajalo sonce, ko sem vstal od počitka ter z urnimi koraki drvel proti dolini v vas Sočo, kamor sem dospel ob devetih zvečer. V oprtniku sem nosil dobrih 14 kg brašna za nameravano večdnevno turo. Drugega dne sem odrinil iz Soče v dolino Lepenje, da bi pregledal planino Za Grebenom. Ustavil sem se v Dolenji Lepenji, kjer sem poiskal svojega vodnika. Tik kmečke bajte je bil kup nagromadenega vojaškega perila in obleke, visok poldrug meter, 6 m dolg in 4 m širok, vse od dežja

zbito in že napol preperelo. Iz kupa je neznosno smrdelo po gnilobi. Noč sem prebil v nekem seniku. Proti polnoči je prihrumel vihar z dežjem in skozi streho, ki je na predvečer nisem pregledal, je kapalo. Kamor sem se prelegel, je šel kap za menoj in zjutraj sem bil do kože premočen. Proti jutru je bilo najlepše vreme. Z vodnikom sva nameravala na planino Za Grebenom, od tam pa čez Sleme, ki se vleče od Vršiča proti Krnu. Vodnik, na videz krepak kmečki človek, mi je izprva odvzel oprtnik, češ da ga ponese on. Komaj sva pa hodila eno uro, že me je prosil, naj bi počivala. Začudeno sem ga pogledal, pa mi je rekel: «Čudno se vam zdi, da sem že opešal. A pomislite, da dobivam za svojo družino, t. j. zase, ženo in za sedem otrok vsak mesec 2 kg sirkove moke in 2 do 10 kg krompirja, in to je hrana za ves mesec. Doma nimamo drugega nego kozje mleko, tega pa ne prenesem več. Hrano prepuščam otrokom. Hranim se večinoma z zeliščem in sem ves izmozgan.» Oštel sem ga, zakaj si je bil naložil moj oprtnik, ki sem si ga zdaj sam zavihtel na ramo. Še samotež je komaj prišel do planine. Tam sem mu dal od svojega provianta, da se je morda po mesecih zopet enkrat do dobra okrepčal. Odstopil sem mu ves kruh, ker sem računal, da bom še na večer v Kobaridu. Na planini sva se poslovila. Kozjo stezo, ki vede od planine čez gorski greben v planino Za Krajem, sem zgrešil in moral z oprtnikom vred preplezati steno Vrat 1960 m. Okoli treh popoldne sem bil v Kobaridu, kjer pa je bilo vse zasedeno, ker so ravno prišle nove čete vojaštva. Obšel sem menda vse hiše in prosil za prenočišče. Končno mi je sodni kanclist z izredno gostoljubnostjo izpraznil sobo, kjer so sicer spali otroci.

Enako kakor z vodnikom iz Lepenje se mi je pozneje zgodilo v Trenti z mojim vodnikom iz predvojnega časa, Jožetom Komacem, p. d. Paurom, ki je bil pravi hrust izredne telesne sile. Spremljal me je s planine Za Potokom čez preval Velikih Vrat. Sonce je pripekalo. Ko sva dospela na južno stran Srebotnjaka, mi je izjavil, da ne more več dalje. Ostrmel sem. Potožil mi je, da kozjega mleka ne prenese, od aprovizacije pa komaj živi družina. Najbolj ga še drži pokoncu tobak. Najedla sva se iz moje zaloge. Kako človeku dobro de, ko vidi, s kako slastjo jé gladen tovariš.

Zanimive so bile vojaške naprave in zgradbe v italijanskem zaledju. Italijani so imeli rezervne postojanke na Stolu in Polovniku. Tam so izkopali velike prostorne kaverne, betonirali tla, vhode pa prav okrasili s krasnimi cementnimi sohami in okraski. Na Polovniku so napravili velik vodovod. Široke žlebove v gorskem pobočju so zravnali in izbetonirali tako, da se je voda zbirala pod žlebovi v velikem betonskem koritu. Iz tega je voda, ko se je mot polegel, odtekala skozi tenko mrežo, sčiščena in pitna, v nižji vodnjak, iz katerega so vodo po cevih napeljali v vojaške postojanke.

Zavod za obnovo mi je za moje delo obljubil plačati dejanske stroške in 40 K dnevnice, a preden sem izročil svoje poročilo, je prišel polom Avstro-Ogrske. Pozneje sem spomenico predložil italijanski vladi. Vzela je moje poročilo s prav iskrenim priznanjem na znanje, nakazala pa mi je kot odškodnino za moje petmesečno delo z vsemi izdatki vred in za spomenico — 1200 lir.

XIII. Ob polomu Avstro-Ogrske in pod italijansko okupacijo

Obe socialnodemokratični stranki v Trstu — italijanska in slovenska — sta bili vse leto 1918. le malo delavni. Središče slovenske socialne demokracije je bilo na strankinem zboru o božiču leta 1917. preloženo v Ljubljano, italijanska pa je bila brez pravega voditelja. Pittoni je bil večinoma odsoten na Dunaju. Passigli ni bil sposoben za voditelja stranke, kakor je bil sicer izvrsten publicist. Vlada je precej popustila na strogosti in so se socialni demokrati lahko sestajali, ne da bi jih motila oblast.

Večina italijanskih socialistov v Trstu je bila glede vojne in Trsta istega mnenja kakor Valentin Pittoni in jaz. Računala sva, da bi le v primeru zmage centralnih držav ostal Trst glavno izvozišče ne le Avstrije, ampak tudi Velike Nemčije preko Jadranskega morja v orient. Morala bi se razviti ogromna trgovina in gotovo bi avstrijska vlada še intenzivneje kakor dotlej pospeševala veliko industrijo v Trstu in okolici. Saj je Avstrija že pred vojno, ko je gradila bohinjsko železnico, razširila pristanišče in napravila velika skladišča v Trstu in ladjedelnice v Tržiču. S Pittonijem sva računala, da bo Trst v desetih letih po vojni narastel gotovo na pol milijona prebivalcev. Ob razmahu velike trgovine in velike industrije bi se silno pomnožilo delavstvo, pa tudi tehnični uradniki, nameščenci in mali obrtniki, ki so jeli že pred vojno pristopati k socialnodemokratični stranki. Vse odvečne delovne moči slovenskega in furlanskega kmeta bi zaposlil veliki Trst. Ker bi Avstrija gotovo ne trpela več doseljencev iz Italije, «regnicolov», ki jih je bilo pred vojno okoli 40.000, bi prihajal ves dotok večinoma iz slovenskega zaledja in iz avstrijske Furlanije. Razen z razmahom gospodarstva in delavske socialnodemokratične stranke sem za pri-

mer zmage centralnih držav računal tudi s tem, da bodo zedinjeni vsi deli slovenskega ozemlja, ker bi Avstrija gotovo zasedla Beneško Slovenijo, za vladanje Gornje Italije strategično tako važno pokrajino.

Ko je prišla državam sporazuma ameriška pomoč, pa je jelo splošno prevladovati mnenje, da bodo zmagale. Tudi jaz sem po prvih vesteh o sodelovanju Amerike na strani antante izjavil: «Računal sem povsem, da bodo zmagale centralne države; s trenutkom pa, ko nastopi Amerika, proderejo države sporazuma v nekaj mesecih ali tednih.» Računal sem, da pride lahko tudi v tem primeru Trst do velikega gospodarskega pomena. Kako sem si to zamišljal, sem skušal objaviti v 3. zvezku revije «La Lega delle Nazioni» od 20. oktobra leta 1918. To revijo je bil meseca septembra leta 1918. začel izdajati dr. Edmondo Puecher, eden voditeljev tržaških italijanskih socialistov, ki je začel zastopati nacionalistično italijansko stališče in je v 2. zvezku svoje revije ljuto napadel moj članek o Trstu, ki je izšel v «Kampfu». V tem članku sem se bil odločno zavzel za tezo, da pripada Trst s svojim zaledjem gospodarsko Jugoslaviji, dasi je s kulturnega stališča dva tisoč let stara rimska ustanova in po večini prebivalstva italijanski. V svojem odgovoru na Puecherjev napad sem trdil, da problema Trsta ne morejo docela rešiti niti italijanski niti jugoslovanski nacionalisti, ampak se da rešiti edinole na osnovi političnih načel, ki se črpajo iz marksizma. Pisal sem, da smatram italijansko in jugoslovansko meščanstvo nesposobno za vodstvo usode velikega evropskega emporija, kakršen je Trst. Predlagal sem, naj bi Američani in Angleži prevzeli industrijsko, finančno in trgovinsko organizacijo tega emporija v svoje mogočne roke, internacionalizirali Trst med italijansko in jugoslovansko državo in zagotovili Trstu demokratično in svobodno ustavo. Ta moja izvajanja pa je avstrijska cenzura zaplenila in je moj dopis izšel precej okrnjen.

Večina delavstva v Trstu, italijanskega in slovenskega, pa je bila radikalnega mišljenja in o gospodarskih straneh tržaškega problema ni mnogo razmišljala. Zlasti pod vplivom ruske revolucije je delavstvo čakalo na polom te ali one skupine vojujočih se držav. Za razpoloženjem množice

sta hodila Passigli in Tuntar. Jaz sem bil popolnoma ob strani, ker nisem hotel hoditi svojih separatističnih potov. Nacionalistični slovenski socialisti z Golouhom in Ferfoljo na čelu so mi bili bolj ali manj preprečili vsako vplivanje.

Skoraj do začetka oktobra se ni niti v Gorici niti v Trstu čutilo, da se bliža konec avstro-ogrske monarhije. Oblasti so se obnašale, kakor bi šlo vse v popolnem redu. Moralo je biti dober teden pred bitko pri Vittorio Veneto, ki je v Italiji tako slovita, ko sem prišel neko soboto iz Trsta v Gorico in naletel v Prvačini, kjer so se takrat vlaki ustavljali, na skupino avstrijskih vojakov, ki so imeli še navidezno svojega poveljnika v osebi nekega narednika. Vsi so bili težko obloženi z natrpanimi oprtniki. Prikorakali so peš iz Tržiča čez Kras v Prvačino. Bili so prideljeni aprovizaciji avstrijske armade na Piavi. Njihov narednik mi je pravil, da so ugotovili pri svojem poveljstvu veliko zmedenost in negotovost. Zahteval je zato od svojega poveljnika navodilo, ali in kam je rešiti zaloge. Poveljnik na to vprašanje ni niti odgovoril, ampak je kratko in malo rekel, da lahko ukrenejo, kar hočejo. Vojaki so potem naložili na vozove blaga, kolikor so mogli, in se odpravili nazaj proti stari avstrijski meji. Vojaki, s katerimi sem govoril, so bili Korošci; zgrešili so bili pot in prišli v Tržič, namesto da bi se vrnili čez Pontebo domov. V Tržiču so razprodali brašno, ki so ga imeli na vozovih, obdržali so ga le vsak za poln oprtnik in tako prišli v Prvačino, da se odtod popeljejo z bohinjsko železnico domov. Iz tega sem moral sklepati, da je bilo že teden dni pred slovito bitko Vittorio Veneto táko razsulo v avstro-ogrski armadi na Piavi, da ni bilo več govora o kakem resnem odporu proti italijanski vojski. Ko sem kmalu potem slišal o slavni zmagi italijanske vojske, ki je zajela večino avstro-ogrske vojske in pri tem izvršila pravo klanje — pravili so, da je padlo takrat nad 5000 vojakov —, sem to postopanje italijanske vojske, ki je iskala zmage nad vojsko, ki dejansko ni bila več sposobna braniti se, imenoval proti svoji ženi pravi zločin nad človeštvom. Nerazumljivo je, ako se zgodovinsko danes beleži nekaka zmaga italijanskega orožja nad avstrijsko armado, ki je bila pripravljena, da se vda brez boja, in se je boj vršil le zato, ker so ga Italijani

iskali in povzročili, da slavno premagajo že premaganega in razoroženega nasprotnika.

Na večer pred polomom Avstro-Ogrske se je po Trstu razširila vest, da avstrijska oblast v Trstu ne bo nasprotovala, ako delavstvo prevzame oblast v mestu. Namestnik baron Fries-Skene je baje dal tudi oboroženi policiji povelje, naj odloži orožje, brž ko delavstvo nastopi. Delavstvo bi torej lahko prevzelo oblast in v smislu svoječasnega skupnega sklepa izvrševalnih odborov obeh socialnodemokratičnih strank, italijanske in slovenske, proglasilo avtonomno mesto Trst. V noči ob polomu so se posvetovali socialnodemokratični zastopniki vso noč o vprašanju, ali naj se delavstvo polasti oblasti in okliče delavsko svobodno republiko Trst ali ne. Jaz sem pričakoval, da bodo to storili; z menoj istega mnenja je bil tudi sodrug Milost. Drugo jutro pa je bilo vse mirno. Zvedel sem, da so se socialisti odločili, da ne nastopijo samostojno, marveč da pristopijo k sestavi «Odbora za javno blaginjo» (Comitato di salute pubblica), skupaj z italijanskimi nacionalisti. Vanj so imenovali po 12 zastopnikov italijanski nacionalisti in socialisti ter po dva slovenski narodnjaki in socialisti. Ta odbor je soglasno sklenil, da takoj odpošlje v Benetke odposlance s prošnjo, naj antantne čete zasedejo mesto, da preprečijo izgrede, češ da preti nevarnost, da začne razbrzdana masa pleniti po mestu; obenem so prosili tudi za potrebno aprovizacijo. Narodni svet v Trstu je dal odboru za blaginjo v ta namen na razpolago torpedovko in tako so odpluli 1. novembra en zastopnik italijanskih nacionalistov, en zastopnik italijanskih socialistov in en skupni zastopnik Slovencev, narodnjakov in socialistov, — ta je bil dr. Ferfolja — beračit v Benetke za hitro pomoč Trstu. Seveda je italijanska oblast obljubila takojšnjo pomoč in skoraj skupaj z vračajočo se torpedovko Narodnega sveta so prispele tudi italijanske torpedovke z italijanskimi okupatorji.

V «Lavoratoru» je izšel popis vožnje delegatov v Benetke in njihovih vtisov. Značilno je, da niso razmišljali o velikih zgodovinskih dogodkih, ki so se takrat vršili, ampak je «Lavoratore» opisoval, kako milo se je storilo delegatom, ko so videli v izložbenih oknih tudi izbranih jedi! Name je vedenje socialne demokracije v Trstu ob polomu vplivalo

tako porazno, da sem se namerjal popolnoma odtegniti političnemu življenju. Gabila se mi je podlost socialistov, ki so utemeljevali svoj nastop takole: «Kaj nam pomaga, ako zasede delavstvo magistrat in okliče republiko, ko pa pride italijanska vojska in karabinjerji, pa polove vse socialistične voditelje in jih ali pomore ali pa na drug način odstranijo.» Prepričan sem bil takrat in sem še danes, da bi bila delavska zasedba magistrata in oklicanje tržaškega avtonomnega mesta največji zgodovinski dogodek ob koncu vojne, ki bi utegnil ali navesti ves nadaljnji zgodovinski razvoj popolnoma v smislu 14 Wilsonovih točk ali pa bi vsaj imel za Slovence in za Trst ogromen pomen. V smislu svojega članka v «Legi delle Nazioni» sem tudi mislil, da bi se v primeru revolucionarnega nastopa delavstva obrnili zaupniki delavske stranke na Wilsona in na ameriško zastopstvo, naj zasedejo Trst ameriške čete ali vsaj kombinirana četa Angležev, Francozov, Američanov i. dr. Prepričan sem, da bi se tako dala doseči internacionalna zasedba Trsta. Ob taki veliki zgodovinski manifestaciji delavstva bi države sporazuma in ves kulturni svet zvedel, da Trst ni italijansko nacionalistično leglo, marveč da tam prevladuje združeno slovensko-italijansko delavstvo. Nobeden od socialističnih voditeljev se tega ni zavedal. Sicer pa jim ni bilo toliko zameriti, saj so tudi zastopniki slovenskih nacionalistov izgubili glavo in niso vedeli nič drugega kakor iti v Benetke beračit. Tudi narodni odbori si niso razjasnili svojih misli glede intervencije Amerike. Nacionalistični Italijani so seveda pozdravili sklep odbora za blaginjo s precejšnjim zadovoljstvom, ker je ustrezal njihovim težnjam po italijanskem Trstu. Slovenski narodnjaki in socialisti so s svojim ravnanjem prav jasno priznavali pravice Italije do Trsta. Tržaška irredenta je 3. novembra pričakovala na ključu sv. Karla italijanske torpedovke. Tržaško občinstvo je pokleknilo in je kleče in razoglavo pozdravljalo italijanske vojne ladje in odrešitelje iz blažene Italije. Naslednje dni je prihajal polk za polkom, nova oblast je proglasila obsedno stanje in postavila vojno sodišče.

V Gorici je po razsulu avstro-ogrske vojske zašumelo v slovenskih krogih bujno veselje, da je razpadlo avstro-ogrsko cesarstvo in vstane svobodna Jugoslavija. Osnoval

se je narodni odbor; predsednik je bil moj bivši koncipient, takrat že odvetnik dr. Karel Podgornik, tajnik pa odvetnik dr. Peter Medvešček. Za poveljnika bodoče jugoslovanske posadke je bil določen dr. Dinko Puc, poznejši ljubljanski župan. Ko sem prišel v soboto iz Trsta v Gorico, sem našel svojo hišo vso okrašeno s slovenskimi trobojnicami. Bilo je že v mraku. Pisarniški sluga mi je pravil, da je prikorakal v Gorico slovenski polk, da je vlado prevzel narodni odbor in da je vsa Gorica navdušena, da pride pod Jugoslavijo. Bil je ves užaloščen, ko sem pometal slovenske trobojnice na ulico in pri tem prerokoval, da bomo Slovenci to veselje še drago plačali.

Med prvimi polki, ki so se vrnili z italijanske fronte, je bil slovenski gorski strelski polk št. 2. Zasedel je mesto, ki se je na mah odelo v slovenske trobojnice. Kolikor je bilo Italijanov bolj ali manj avstrijskega mišljenja, se niso prav orientirali in so zares mislili, da pride Gorica pod Jugoslavijo. Izprva si niso upali na dan in je imel v Gorici vsakdo vtis, da jo je trajno zasedla jugoslovanska vojska. Prvi dan proti večeru so pritekli k meni v pisarno železničarji z državnega kolodvora s pritožbo, da je oddelek kranjskega polka zasedel tamošnjo kuhinjo, kjer se je pripravljala večerja za železničarje, ki bi imeli opravljati nočno službo, in da je poročnik meni nič tebi nič zasegel pripravljeno večerjo za svoje vojake in povrhu še proti ženskemu osebju v kuhinji surovo nastopal. Šel sem takoj z njim na državni kolodvor in pojasnil poročniku, da si na noben način ne more prisvojiti večerje železničarjev, kar je mrmraje vzel na znanje. Seveda so navdušeni Slovenci pogostili slovenske vojake preobilo z vinom in so se vojaki tako razgreli, da je prišlo marsikje do prav neljubih spopadov tudi z domačimi slovenskimi ljudmi. Nekaj dni so avtomobili s slovenskimi trobojnicami kar noreli po Gorici, narodni odbor pa je dajal svoje ukaze. Ko so v kavarni Corso predsednik, tajnik in nekateri člani ravno večali, sem pristopil in jih vprašal, kako stoje akcije. Odgovorili so mi polni navdušenja, da ravnajo po ukazih Narodnega sveta v Ljubljani. Pripomnil sem, da dvomim o njihovem prepričanju, da ostane Gorica slovenska. Presenečeni so mi odgovorili: «Kako je mogoče, da se najde slovenski človek, ki bi dvomil o tem?!» Vprašal

sem jih: «Kje pa imate sploh kako zagotovilo, da pripade Goriška Jugoslaviji?» Naivno so mi odgovorili, da bodo o naši usodi odločali Američani z Wilsonom. Ironično sem dostavil: «Mislite nemara, da je Wilson vaš papa?!» Bilo je ogorčenja nad mojo ironijo, jaz pa sem šel proti domu otožen nad gorostasno naivnostjo naše inteligence. Nihče si ni bil svest našega žalostnega položaja, nihče ni slutil, kaj nas čaka, da mora priti do tega, da izgubimo najlepši del svoje slovenske zemlje. Nisem jih hotel dalje motiti v njihovem zmedenem navdušenju. Drugi dan je z bojišča prikorakala brigada madžarskih vojakov v popolnem redu in v popolni bojni opremi. Spredaj vrsta napadalnih čet, oborožena z ročnimi granatami, za njimi nepregledna vrsta pešcev in baterij, v sredi poveljnik general. Prav nič niso vprašali jugoslovanske posadke, ali se smejo utaboriti pri Gorici ali ne. Imeli so svoje brašno s seboj, postavili so svoje šotore in drugi dan so ponosno nadaljevali pot proti svoji domovini. Kaka razlika v nastopanju teh madžarskih vojakov in naših!

Bilo je prve dni novembra. Krasen jesenski dan! Adrija se je svetila v najlepšem liku, ko sem odhajal peš iz Trsta proti Gorici. Železnica ni več obratovala, ker so mnogi avstrijski železničarji že pobegnili, italijanska uprava pa še ni nastopila. V Proseku sem naletel na prve italijanske straže. Bili so kraljevi karabinjerji, ki so zasedli vas Prosek. Kmalu nato sem zagledal nepregledno kolono italijanskega kora, ki je korakal od Nabrežine sèm proti Trstu. Prihajal je polk za polkom. Sem in tja so vojaki peli zmagoslavne pesmi. Začudeni so pogledovali samotnega popotnika, ki je edini korakal v nasprotni smeri po cesti. Kjer se cesta nad Prosekom loči na desno, pa sem korakal dalje prav sam pod milim nebom. Domače prebivalstvo se je od strahu pred italijansko vojsko poskrilo po hišah in kleteh. Šele za razpotjem pri Gorjanskem sem zopet srečal vojaštvo. Bile so baterije, na čelu kapitan. Ta mi je dal znak z roko, naj se ustavim. Mislil sem že, da bo sedaj po meni. Imel sem samo legitimacijo društva «Touring club Italiano». Pa sem se motil. Stotnik me je prijazno vprašal, ali poznam glavno vozno cesto v Komen. Imel je v rokah neki italijanski zemljevid, o katerem je dejal, da ni kaj prida in da se ne spozna po njem. Brez obotavljanja sem vzel iz žepa svojo avstrijsko

specialko in mu natančno razložil, kod naj krene. Stotnik se je prijazno zahvalil in zopet zajahal. Hodil sem precej časa mimo dolge kolone italijanskih topov. Pot me je vedla preko Kostanjevice. Zaman sem gledal, kje stoji velika vas. Vsa vas je bila gomila ruševin, ki so bile nagromadene tako, da so tvorile položen grič. Sredi, kjer je stala cerkev, sem videl razbite marmorne plošče — zadnje ostanke oltarja. Dalje je šla pot mimo Pečinke, zadnje vojne črte, kjer je padlo na tisoče italijanskih in avstrijskih vojakov, potem pa naravnost dol po bregu skozi borov gozd proti Mirnu. Pozneje sem se večkrat čudil svoji drznosti in hladnokrvnosti. Ves borov gozd je bil visoko zarastel z gozdno travo, vmes vse polno osata in torice (ovčji prijatelj). V travi pa je bilo skrito vse polno ostankov izstrelkov in ročnih granat. Čudno, da sem brez nezgode prišel skozi to divjino. Ko sem hodil skozi gozd, se je prijelo moje turistovske lodnove obleke vse polno toričnih glavic, ne da bi bil to opazil. Na poti skozi Miren naletim na svojega bivšega koncipienta dr. Bobiča, ki me je opozoril, kakšen sem. Samotna je bila pot po mirenski cesti do Gorice. Tu sem našel že karabinjerje. Pot domov me je vedla mimo nekdanje nemške šole, v kateri so bili že nastanjeni italijanski vojaki. Čul sem njihovo petje, otožno in ritmično kakor petje Hercegovcev, da sem kar obstal in mislil, da bi utegnili biti to avstrijski ujetniki. Drugi dan sem zvedel, da so peli vojaki, doma iz Abrucev. Ko sem prišel do svojega stanovanja, sem videl vsa okna okrašena z italijanskimi zastavicami. Neki najemnik, conte Obizzi, je bil v svoji navdušenosti nad tem, da so Italijani zasedli Gorico, okrasil vso hišo. Pometal sem vse na cesto.

Ko so prišli v Gorico karabinjerji, je jela kazati svoje nekdanje italijansko lice. Po hišah so se druga za drugo pojavile italijanske zastave. Ko je legal na mesto prvi mrak, so tolpe italijanske mladine hodile po ulicah in trgale slovenske trobojnice s hiš. Karabinjerji pa so ščitili to početje — in slovenske ostentativnosti je bilo konec. Italijansko ljudstvo je od dne do dne postajalo prešernejše. Tudi v Gorici je bilo razglašeno, da se nikdo po osmih zvečer ne sme pojaviti brez dovoljenja na javnem prostoru. Električna in plinska razsvetljava je bila tako in tako pokvarjena in

je bilo mesto ob osmih v popolni temi. Bili so žalostni dnevi. Kmalu so se začele italijanske slavnosti.

Italija je zasedla ne le Trst, Goriško in Istro, ampak tudi ves Kras do nad Vrhnike. Prišlo je uradno poročilo, da ima Italija po dogovoru z državami sporazuma pooblastilo, da zasede vse to ozemlje. Bivši narodni odbor tega ni razumel in seveda tudi ne nove naloge, ki ga je po zasedbi čakala. Namesto da bi se formelno poklonili novemu gospodarju, se je vse potuhnilo. Vsi so bili prepričani, da bodo Američani z Wilsonom, po načelu samoodločbe, pridelili slovensko in hrvatsko ozemlje Jugoslaviji. Teh svojih nad v mirovna pogajanja niso skrivali. To je bila temeljna hiba, ki je vzbudila fanatizem nekdanjih irredentskih krogov. Ti so se jeli ob italijanski vladi zavedati svoje moči. Treba je dobro razlikovati stališče šovinističnih nacionalističnih krogov in stališče italijanske vlade, ki je spočetka ravnala v glavnem korektno. Znan je njen prvi proglas, v katerem je obljubljala Slovencem iste državljanske pravice in šole v njihovem jeziku ter v večjem številu, kakor so jih imeli pod Avstrijo. Znane so tudi poznejše izjave ministrov Tittonija in Sforze, ki sta zagotavljala Slovencem in Hrvatom v Italiji popolno jezikovno in kulturno svobodo. Italijanska vlada je pustila slovensko narodno društveno, kulturno in gospodarsko organizacijo netaknjeno. Postopoma je odpravljala avstrijsko upravo in uvajala korak za korakom italijanske oblasti. Povsod je nastavila svoje komisarje. Ni se pa taknila slovenskih in hrvatskih šol vse do leta 1922. V septembru leta 1919. je vlada ustanovila začasni odbor za šole. Delil se je v dva odseka: za srednje in osnovne šole. V odsek za srednje šole sva bila imenovana tudi ing. Jože Košir iz Pazina in jaz. Pripominjam, da smo nekoliko časa pred tem imenovanjem intervenirali profesor Čermelj, Ivan Regent in jaz pri generalnem civilnem komisarju Ciufelliju glede otvoritve vseh dotedanjih slovenskih in hrvatskih šol in ohranitve tiste avtonomije v šolstvu, ki je bila v veljavi pod Avstrijo. Bil sem menda le na prvi seji odbora, ki je docela odobraval moje stališče glede svobode šolstva in ohranitve kulturnih pravic Slovencev in Hrvatov. To vedenje italijanske vlade kaže, da bi se dalo s premišljenim nastopom in organizacijo narodnih slovenskih moči doseči vse kaj

drugega nego požig Narodnega doma. Zaradi sklepa izvrševalnega odbora socialistične stranke sem moral izstopiti iz odbora kot državne meščanske institucije. Odpovedal sem se članstvu in hkrati obvestil tudi dr. Josipa Wilfana kot zastopnika slovenskih staršev, ki so bili vložili prošnje za slovenske šole, naj skrbe, da si izposlujejo drugega zastopnika za slovenski del dežele v šolskem odboru.

V avstrijski armadi sem imel dva sina. Starejši je bil pri korespondenčnem uradu na Dunaju in se je takoj po polomu vrnil v Trst k družini. Drugi pa je bil poročnik na Monte Albiole na Južnem Tirolskem in so ga ob polomu Italijani ujeli. Vtaknili so ga v tabor avstrijskih častnikov ujetnikov v Ottajano pod Vezuvom. Vse moje prizadevanje v Trstu, da ga spravim iz ujetništva domov, je bilo brezuspešno. Zato sem se odločil, da potujem osebno v Rim v ministrstvo. Hodil sem po ministrstvih in po raznih oddelkih od drugega do drugega, da sem končno iztaknil, kdo je pristojen, da dovoli ujetemu avstrijskemu častniku, da se vrne k svoji rodbini na področju zasedenega ozemlja. Povsod so me višji uradniki sprejemali z izredno prijaznostjo. Nekajkrat so mi rekli, da sem prvi Slovenec politik, ki sem se javil v Rimu. In bilo je že meseca februarja leta 1919.! S fino ironijo so mi pripomnili, da je zahtevala vljudnost, da so se predstavniki slovenskega in hrvatskega naroda v Primorju vsaj predstavili novemu gospodarju tako, kakor so storili to narodni poslanci tirolskih Nemcev, ki so takoj po zasedbi prišli v Rim in izjavili: «Vzamemo na znanje obstoječe stanje, se klanjamo novemu gospodarju in počakamo končno rešitev od mirovne konference.» Primorski Slovenci pa so kazali Rimu, da sanjajo le o odhodu iz Italije. Njihovo vedenje je bilo spričevalo nezanesljivosti slovanskega elementa v zasedenih deželah. V Gorici sem se obrnil na enega najbolj resnih slovenskih politikov, dr. Kobala, duhovnika stolne cerkve; s šovinisti, kakršni so bili dr. Podgornik in drugi, tako ni bil mogoč pameten razgovor. Skrbelo me je najbolj za naše šole in denarne zavode v Gorici. Dobro sem poznal miselnost italijanskih irredentistov v Primorju in vedel sem, da bodo rovarili toliko časa, dokler ne spodkopljejo vso moč slovenskega življa. Sodil sem, da bo težko vzdržati slovensko politično organizacijo

in tudi kulturno, kolikor je v zvezi s političnim življenjem. Zato sem smatral za najpametnejše, da opustijo Slovenci vsako stremljenje po politični samoupravi in varujejo predvsem svoje intimne kulturne interese, posebno pri šolstvu in vzgojnih društvih. Pripomnil sem dr. Kobalu: «Bližajo se časi, ko vam morda ne ostane nič drugega kakor slovenski jezik v družini, vsaj pripraviti se morate na to, sicer izgubite celo mogočost, ohraniti slovensko družino.» Tudi dr. Kobal pri vsej svoji razsodnosti ni mogel razumeti mojega svarilnega glasu in je šel svojo pot. Za veliko noč leta 1919. je propovedoval s prižnice stolne cerkve slovenskim vernikom, «naj nikar ne obupajo, ker gotovo pride dan vstajenja!» Drugo jutro pa je moral ta ugledni duhovnik, vklenjen kakor zločinec, v tržaške zapore, češ da je ščuval slovensko ljudstvo. Bil je sicer oproščen od obtožbe, a želo je ostalo v njem in je bilo pač vzrok njegove zgodnje smrti.

V Rimu se mi je posrečilo izposlovati odločbo ministrstva za izpust sina Jaroslava iz ujetništva. Šel sem ga takoj obiskat v Ottajano. Februarja je v Neaplju že popolna pomlad. Z veseljem, da fantu oznanim rešitev, sem se odpeljal iz Neaplja po lokalni železnici, ki vozi okoli Vezuva. Ko smo prišli menda kakih 15 km daleč, je vlak obstal sredi proge in nam je strojevodja naznanil, da mu je zmanjkalo premoga in naj potrpimo dobro urico, da dobe iz Neaplja potrebni premog. Nastal je grozen krik in vik med Italijankami, jaz pa sem izstopil in krenil peš po cesti med pomladanskim cvetjem še kakih 6 km do Ottajana. Po formalnostih, ki so bile potrebne pri poveljstvu, so mi poklicali Jaroslava v pisarno. Srčno sva se pozdravila in naznanil sem mu, da bo v kratkem prost. Prenočil sem dobro v hotelu. Drugi dan pa so me povabili avstrijski častniki ujetniki, ki so sami s prideljenimi vojaki upravljali in oskrbovali kuhinjo, na skupen obed. V prostorni dvorani je bilo kakih 400 ujetih častnikov Slovencev in Hrvatov; posadili so me na častno mesto ob poveljniku, na mojo stran pa sina. Jedli smo precej dobro in peli so slovenske in hrvatske pesmi. Imel sem vtis, da jim ni šlo preveč slabo. Pravili so mi, da poje pevski zbor častnikov vsako nedeljo

pri veliki maši v Ottajanu, da je cerkev natrpana občinstva in da Italijani ne morejo prehvaliti slovenskega petja.

Ko sem se vrnil v Rim, me je povabil bivši notar v Kobaridu, dr. Premru, naj obiščem jugoslovanskega generalnega konzula pri italijanski vladi, dr. Antonijevića, ki bi se rad informiral o naših razmerah na Primorskem. Tudi on mi je izrazil začudenje nad tem, da se nobeden od slovenskih politikov ne javi v Rimu, da bi izpolnil dolžnosti vljudnosti. Tudi njemu se ni še predstavil nihče, da bi ga poučil o položaju na Primorskem in o stremljenju Slovencev in Hrvatov. Dr. Antonijeviću sem izjavil da sem član socialistične delavske stranke in da se me nacionalistični problemi direktno ne tičejo, a da sem čutil dolžnost, stvar proučiti. Povedal sem mu, da sem že meseca avgusta 1917. leta na poti v Stockholm v dunajskem vojnem arhivu čital vsebino londonskega pakta in vzel na znanje, da je bil pogoj za vstop Italije v vojno na strani držav sporazuma, da pride slovensko in hrvatsko Primorje pod Italijo. Po vsem položaju in zgodovinskem študiju sem moral sklepati, da zahteva Italija zase Adrijo, da si krije zaledje proti Veliki Nemčiji, ki je stremela in še stremi k Trstu, Adriji in v orient. Nemogoče bi bilo misliti, da bi Italija žrtvovala milijarde narodnega premoženja in dobrega pol milijona vojakov, ne da bi za to dobila odškodnino. Sodil sem, da ne bosta Anglija in Francija odstopili Italiji ničesar in da dobi Italija le mrvice, t. j. Južno Tirolsko, Goriško, Trst in Istro. Naravnost sem rekel Antonijeviću, da se tisti Slovenci in Hrvatje, ki mislijo, da bodo ti deli pripadli Jugoslaviji, bore proti zdravi pameti. Italija zahteva Trst tudi z gospodarskega stališča, da varuje gospodarski pomen Benetk. Zgodovina kaže, da so Benetke rastle, kadar je Trst padal in narobe. Trst je torej tekmec Benetk in bi v rokah Jugoslavije zmanjšal pomen Benetk kot izvozišča iz srednje Evrope na najnižjo mero. V tem je glavni pomen Trsta za Italijo; sam na sebi zanjo nima posebne vrednosti, ker bo morala zanj žrtvovati milijarde. Ko me je vprašal Antonijević po rešitvi problema, sem izrekel mnenje, da bi se mogoče dalo ustanoviti iz jadranskih dežel, ki jih je londonski pakt priznal Italiji, posebno ozemlje, ki bi bilo le pod protektoratom Italije, sicer pa bi obdržalo svojo dotedanjo ustavo

glede javne uprave, šolstva in drugega, vzdrževalo svojo lastno policijo in orožništvo ter bi narodnostno tvorilo neke vrste jugoslovansko-italijansko Švico. Na tej osnovi bi se Italija in Jugoslavija mogli sporazumeti. Poskušati bi bilo treba pridobiti za ta načrt pomoč Zedinjenih držav s tem, da bi jim ponudili v Trstu svobodno luko. Omenil sem, kako ogromnega gospodarskega pomena bi bilo sodelovanje bogatih Zedinjenih držav za vzhodno Evropo, za vse slovanske dežele. Gotovo bi se Severna Amerika zainteresirala za zvezo iz Trsta pa do Rusije in Sibirije, ker bi tako dobila zaslombo proti vstajajoči Japonski in nevarnosti njenega zavladanja v Aziji in na Velikem Oceanu. Antonijević je priznaval pomembnost mojih idej in tudi praktično izvedljivost, a pripomnil je, da se s takim projektom ne more pojaviti pred Beogradom, Slovenci in Hrvati.

In vendar! Ko je Wilson brezuspešno posredoval med Jugoslavijo in Italijo, ko sta se Clemenceau in Lloyd George utrudila od neplodnega posredovanja in ko so zastopniki držav sporazuma dne 24. februarja leta 1920. formelno naznanili Italiji in Jugoslaviji, naj se sami pogodita, takrat se je jela krčita zahteva Jugoslavije od dne do dne, dokler ni prišlo do rapalske pogodbe. In takrat šele so primorski prvaki priznali, da so primorske dežele za Jugoslavijo izgubljene in takrat šele je šla njihova deputacija v Rim in je ponujala, kar sem svoj čas predlagal dr. Antonijeviću, in celo več. To je zakrivilo pomanjkanje razsodnega proučevanja evropskih problemov, posebno jadranskega, in popolna slepota od samega narodnega navdušenja.

Ko sem pozneje na občnem zboru pravniškega društva v Trstu očital narodnjakom, da so bili slepi in da so zaradi tega docela zavozili tako imenovano narodno politiko, mi je dr. Josip Wilfan, ki je vendar zelo inteligenten človek, odgovoril: «Vam je lahko govoriti, ker nimate srca. Mi smo bili pa tako prepričani, da bodo izvedene Wilsonove točke, da nismo bili pristopni hladnemu razumu.»

Znano je, da je Nitti — menda jeseni leta 1919. — predlagal za Jugoslavijo kolikor toliko ugodno mejo. Po njegovem predlogu bi belopeška občina ostala Kranjski in Trbiž z Rajbljem Koroški. Meja bi tekla čez goriško predgorje na Nanos in odtod na Gabrk do Opatije; tako bi železniško

križišče Šempeter ostalo v Jugoslaviji. Reka s celo kastavsko občino bi tvorila svobodno državico. To ponudbo bi bilo treba nujno sprejeti, četudi bi bil Trst z Gorico ostal v Italiji. Saj bi bil Trst po tej meji veliko bolj odrezan od zaledja, kakor je danes, in bi se svobodna Reka gotovo razvila v velik trgovinski emporij ne le Jugoslavije, ampak sčasoma tudi kot izvozišče srednje Evrope. Na Reko je bilo italijanstvo precej umetno zanešeno po letu 1867., ko so jo dobili v roke Madžari, ki so razvijali svojo kolonijo in protežirali italijanski živelj na škodo hrvatskega. Z razvojem jugoslovanske trgovine čez prosto reško luko bi v doglednem času, gotovo v eni generaciji, postala Reka docela hrvatsko-slovensko mesto. Pač se lahko očita državnikom, ki so zavrnili ta Nittijev predlog, da so bili udarjeni s slepoto, ko so to storili. Takrat je bila Italija v obupnem položaju. Ekonomično je bila docela odvisna od angleškega, francoskega in ameriškega denarja. Vsa dežela je bila vzburjena in nezadovoljna zaradi neuspehov po končani vojni. Wilson je imel takrat še precej močno besedo. Nitti se je hotel rešiti najprej nevzdržnega vnanjega položaja, da bi potem z močno roko uredil demokratično Italijo. Ako bi mu korak uspel, bi se mogla Italija notranje konsolidirati na demokratični osnovi ob krepkem razvoju socializma, in ne bi se bilo treba bati toliko za svobodo tistih Slovencev, ki bi ostali ali pa na novo prišli pod Italijo. Rapalska pogodba pa je za Jugoslavijo dosegla precej manj, nego je bila Italija voljna dati sama od sebe še v začetku leta 1920. Nerodno je bilo tudi vedenje ob zasedbi Reke po D'Annunziu. Njegov napad na Reko je bilo treba preprečiti, in to bi bilo mogoče ob zadostni pozornosti za dogajanje v sosednji Italiji. Kakor je D'Annunzio smiselno uporabil silo, da reši reško vprašanje s peščico prostovoljnih vojakov, tako bi bili lahko vrgli na Reko enako peščico tudi z druge strani. Če drugega ne, bi bil s tem izzvan konflikt, ki bi ga morali reševati mednarodno, ne pa enostransko samo Italija. Ne mislim tu na politike, ki so se ne le skrbno izogibali konfliktov z Italijo, marveč vedno iskali stikov z njo, ampak na slovenske in hrvatske «narodnjake». Tako je bila Reka dvakrat izgubljena za Jugoslovane. S tem šele je bila Adrija odrezana od velike trgovinske poti proti Srednji Evropi.

Nekdanjim irredentskim krogom pa je v letih 1919. in 1920. vse bolj rastel greben, črpali so vedno več in novih moči za nastop proti slovenstvu in hrvatstvu kot nasprotniku novega italijanskega režima. Jeli so fanatizirati tudi italijanske častnike. Tako je prišlo in moralo priti do požiga Narodnega doma v Trstu v juliju leta 1920. Ta požig pa je bil zopet zgled in izpodbuda naraščajočemu fašizmu v sami Italiji, da je po isti metodi jel strahovati socialistične kroge. Ko je Giunta v Trstu napadel Narodni dom, je dobil ob belem dnevu iz vojašnice bencina, ki ga je potreboval za požig. Fašisti so poslej vedeli, da imajo zaslombo pri velikem delu vojaških oblasti. A še po tem dogodku so ostali narodni voditelji zaslepljeni od praznih nad kakor dotlej in se niso lotili praktičnega, na dosegljiv cilj usmerjenega dela.

Po italijanski okupaciji je zelo intenzivno poslovalo novo vojno sodišče v Trstu. Italijanska oblast si je prizadevala zatreti tihotapstvo, tatvine in utaje vojnega blaga ter izraze narodnega nasprotstva proti Italiji s strani Slovencev in Hrvatov. S posebnim ukazom so predpisali stroge kazni. Dan na dan so iz vseh, posebno iz obmejnih krajev vozili vojaški avtomobili aretirane deželjane. Ječe so bile v kratkem prenapolnjene. Pri vojnem sodišču sploh ni bilo pravno izobraženih sodnikov. Preiskovali, tožili in sodili so častniki iz raznih oddelkov. Vsi so bili zelo vljudni, a manj delavni in sposobni. Niti registrov niso imeli v pravem redu. Včasih so aretiranci čakali po pol leta in tudi več, preden so jih sploh zaslišali. Jaz sem se kot zagovornik z vsemi prav dobro razumel, posebno z načelnikom preiskovalnih sodnikov, majorjem Segalijem. Priznati moram, da so se višji častniki vedli proti meni naravnost kavalirsko. Naj navedem dva primera. V Štandrežu so bili prijeli nekega posestnika zaradi suma tatvine vojaškega blaga. Bil je cel mesec v zaporu, ne da bi bil kje registriran. Vsako soboto sem pregledal registre, pa ni bil vpisan nikjer. Tretji teden sem šel končno k državnemu tožilcu in mu to povedal. Takoj je telefoniral v Gorico na orožniško poveljstvo in na razna vojaška poveljstva, da mu pojasné, kdo je moža aretiral in zakaj. Pojasnila pa ni dobil. Jezno je zaklical orožniški komandi v Gorici: «Ako ste tako neumni, da ne veste, kdo je are-

tiral moža in zakaj, ga izpustite takoj!» To se je tudi zgodilo. Ker so bili preiskovalni sodniki preobloženi z delom in so obdolženci po mesece čakali na zaslišanje, sem svetoval načelniku preiskovalnih sodnikov, ko so pričakovali v kratkem amnestijo, naj bi pri vsakem samo konstatirali iz ovadbe, za kake prestopke gre, in le v dvomljivih primerih naj bi zaslišali obdolžence, v vseh ne pretežkih primerih pa naj bi jih začasno izpustili na svobodo. Ko pride amnestija, bo s tem prihranjeno vse nepotrebno delo preiskave in soje. Več primerov, ki sem mu jih navedel, je major tolmačil v mojem smislu in ukrenil v sporazumu z državnim tožilcem, da so bili obdolženci takoj izpuščeni.

Sodbe so bile seveda skrajno sumarične in vsi zapisniki skrajno površni. Skoraj vsak dan so pripeljali na razpravo trideset do petdeset obtožencev, ki so jih vse naenkrat posadili pred sodišče, nekako amfiteatralno. Sodni dvor so tvorili trije častniki, predsednik je bil navadno polkovnik. Izpraševali so zelo sumarično in je razprava za vse obtožence trajala samo od osmih do dvanajstih. Razsodbe so izrekali na koncu take sumarične skupne razprave tako, da je predsednik za vsakega povedal, po katerem paragrafu in na koliko je bil obsojen. Bilo je prav mnogo pogojnih sodb. Sodišče je bilo še precej svobodomiselno, ako ga je zagovornik prijel s prave strani, — razen v primerih sramotenja italijanskega naroda ali vlade.

Izprva sem bil edini slovenski zagovornik pred vojnim sodiščem. Imel sem pred njim vsega skupaj okoli sto kazenskih zadev iz slovenskega dela dežele. Slovenski odvetniki si niso upali stopiti pred vojno sodišče. Nekateri so bili celo prepričani, da bi slovenski odvetnik kot zagovornik neugodno vplival na sodbo. Tako je n. pr. mladi dr. Okretič odklonil zagovor dvanajstero obdolžencev iz postojnske okolice in svetoval, naj si raje izberejo laškega zagovornika, češ da bo to zanje ugodneje. Starši obdolžencev so plačali laškemu odvetniku, ki so ga bili po odklonitvi dr. Okretića najeli, vsak po 400 lir. Za dvanajst njih je torej odvetnik prejel na račun 4800 lir. Po osmih mesecih pa je pisal strankam, da je moral denar že potrošiti in da zahteva še nekaj tisočakov na račun, ako hočejo, da jih bo še dalje zastopal. Nato je nekdo staršem svetoval, naj gredo k socialističnemu zastopniku

Regentu, ki jih je napotil k meni. Bil sem takrat že nastanjen v Gorici, a vsako soboto sem zahajal v Trst. Posredoval sem pri vojnem sodišču za te obdolžence in ugotovil iz spisov, da nobeden od njih še ni bil zaslišan, in da se laški odvetnik sploh ganil ni in niti svojega pooblastila ni prijavil. Po informaciji, ki sem jo dobil od strank, je obdolžene kmečke fante aretiral neki «maresciallo della finanza», t. j. finančni narednik, ki je lazil za nekim dekletom, zaradi tega, ker so mu zapretili, da ga pretepejo, ako ga zasačijo pri vasovanju. Ko sem majorju vse to razložil, je takoj ukrenil, da je bila razpisana glavna razprava, na katero so bile klicane tudi priče, ki sem jih predlagal. Italijanskemu kolegi pa sem pisal, da mora prevzeti brezplačen zagovor, sicer ga ovadim zaradi njegovega nekorektnega postopanja. Vsi obtoženci so bili oproščeni.

Značilen je tudi naslednji primer. Imel sem zagovarjati nekega goriškega obrtnika Slovenca. Posredoval sem menda štirikrat v štirih tednih po vrsti, da bi ga dobil začasno iz zaporov. Državni tožilec mi je od tedna do tedna obljubljal, da pregleda spis in mi ustreže, pa je tudi od tedna do tedna pozabil. Kar pride nekega dne moj klient k meni. Pravim mu: «No, vendarle je pomagalo, da sem bil vsak teden za vas pri državnem tožilcu.» Smeje mi odvrne, da ni moja zasluga, da je prost, ampak da se je rešil takole: Bil je skupaj z nekim italijanskim obdolžencem, ki je bil že nekajkrat v zaporih. Ta mu je svetoval: «Ako imate denar, pišite svojemu preiskovalnemu sodniku, naj pride k vam v zapore, ker mu imate nekaj zaupnega povedati. Takoj vas odvedejo k njemu, da bi govoril z vami na štiri oči. Takrat mu vtaknite 300 lir, pa bo vaše preiskave konec.» Tako je storil in je takoj drugi dan po zaupnem razgovoru s preiskovalnim sodnikom prišel iz zaporov.

V lepem spominu imam tudi zagovor dva in dvajsetih mladih vojakov iz vseh delov Italije, ki so bili obtoženi zaradi upora in grožnje proti lastnemu poveljniku. Njihov vojaški oddelek, nastanjen v Idriji, je imel za narednika nekega bivšega kramarja iz Italije, ki je bil pravi mučitelj in ovaduh vojakov. Tako jim je poleti ukazal, da so morali leči, ko je bil še dan, in se niso smeli pogovarjati, ampak so morali spati. Neki večer je od postelje do postelje ugotav-

ljal, ali spe ali ne. Dobil je nekaj vojakov, ki so se tiho pogovarjali med seboj, jih takoj obsodil na disciplinski zapor in odvedel. Drugi dan je šla vsa četa, oborožena in z nabitimi puškami, na poveljstvo in je od poročnika zahtevala, da mora kaznovance takoj izpustiti, ker jih sicer oproste s silo. To je eno najbolj kaznivih dejanj, ako gre vojak z nabito puško nad svojega poveljnika in zahteva od njega izpolnitve zahteve z grožnjo. Bistvo mojega zagovora je bilo: «Neprecenljiva lastnost vsakega vojaka mora biti vojaški ponos. Dejanje narednika je bilo naravnost rečeno podlo. Dokazano je, da je brez potrebe mučil vojake, jih navajal k ovaduštvu in žalil pri vsaki priložnosti. Dogodek tistega večera je bil pač tak, da je moral v preprostem, nepokvarjenem človeku vzkipeti odpor. Vojaki so tako rekoč varovali svojo vojaško čast, ko so izvršili svoje nepremišljeno dejanje.» Sodni dvor je sodil na najmanjšo po zakonu mogočo kazen, t. j. na dve leti zapora. Predsednik je pri utemeljevanju sodbe govoril takole: «Fantje, zahvaliti se imate zagovorniku, ki se je toplo za vas zavzel. Tudi mi smo mnenja, da je treba vojaka vzgajati in z njim ravnati tako, da obdrži svoj vojaški in človeški ponos. Obenem pa smo vam hoteli pokazati — vemo, da ste socialisti, ki nas smatrate za nacionaliste in kapitaliste, — da spoštujemo vsako politično prepričanje.» Bilo mi je v veliko zadoščenje, ko so se poslavljali od mene in pri tem izražali svoje delavsko prepričanje.

Bilo je mnogo primerov, da so polizobraženi častniki in še večkrat podčastniki zlorabljali svojo oblast in spravili marsikoga iz osebnih motivov v zapor in kazen. Ugotovil sem tudi nekatere primere, da so orožniki in finančni stražniki, ki so stali ob strani orožnikom, aretirance celo mučili. Lahko pa trdim, da so bili to le izjemni primeri.

Italijanska socialistična stranka na Primorskem se je po italijanski zasedbi nekaj časa lovila; ni vedela, katero pot naj ubere. Pittoni, ki je bil prej odločilni voditelj tržaške italijanske socialne demokracije, je izgubil povsvem svoj vpliv v stranki in med množicami. Vplivna sta postala Passigli in Tuntar. Več slovenskih socialistov se je preselilo v Jugoslavijo. Med tistimi, ki so ostali, sem prišel zopet do precejšnje veljave. Leta 1919. smo reševali vprašanje zdru-

žitve italijanske in slovenske socialne demokracije na Primorskem z italijansko socialistično stranko v kraljevini. Kar je bilo radikalnih slovenskih socialistov, so bili vsi za združitev. Najbolj je nasprotoval dr. Ferfolja, ki se ni mogel otresti nacionalističnih vplivov. Deželna konferenca jugoslovanske socialnodemokratične stranke 21. septembra leta 1919. je sprejela predlog za združitev skoraj soglasno. Slovenski narodnjaki so nam tedaj očitali, da smo zagrešili narodno izdajstvo.

V skupnem izvrševalnem odboru v Trstu, v katerem sva bila tudi Regent in jaz, sta bili skoraj enako močni revolucionarna struja, ki se je zgledovala pri Rusih, in zmernejša socialistična struja, ki je hotela stranko voditi avtonomno. Regent je zavzemal vedno radikalno stališče, docela revolucionarno pa je bila stališče glavnega zastopnika Istranov, ki se je pisal Poduje. Zaradi te razdelitve izvrševalni odbor ni mogel prav vršiti svoje naloge, ker so skoraj vsa vprašanja izzvenela v spore med obema strujama. Stranka pa je ne glede na te spore v vodstvu silno rastla, ne le v mestih, ampak tudi po deželi. Trst je bil že leta 1919. popolnoma rdeč. Delavstvo je bilo kompaktno v stranki, tudi mali obrtniki in srednji stanovi v velikem delu. Proti njej je stala le maloštevilna nacionalistična družba. Strokovne organizacije so obsegle skoraj vse delavce vseh strok. Posebno močna je postala tudi kmečko delavska organizacija kolonov v Furlaniji in deloma tudi v Istri.

Živo sem se vrgel na agitacijsko delo. V letu 1919. in 1920. sem zopet obšel s shodi vse predele Goriškega, ne le slovenske, temveč tudi furlanske. Na shodu v Fiumecello v Furlaniji je bilo navzočih tri do štiri tisoč kmetov. V Tolminu, Kobaridu in povsod po Slovenskem se je kmečko prebivalstvo jelo zanimati za socializem in polagoma razumevati njegov gospodarski in zgodovinski pomen. Ker sem na shodih poudarjal internacionalizem, mi italijanska oblast ni delala ovir, čeprav je veljalo obsedno stanje. Furlanski in slovenski kmetje so bili docela pristopni idejam in razlagam, da sta narodnost in narod vse kaj drugega kakor nacija in nacionalizem. Učil sem, da je narodnost deloma rasni, v glavnem pa kulturni pojem. Rodni jezik, rodna dežela in rodno ljudstvo so osnova vsaki kulturi. Brez naroda

in narodnosti si ne moremo misliti nobene prvotne kulture. A šele medsebojna svobodna dotika narodov dvigne kulturo na širšo podlago, ko se najboljši življi vsakega naroda strnejo v višjo enoto. Socializem razume pod internacionalizmom priznanje kulturnega pomena in svobodnega razvoja vsake narodnosti in tudi medsebojne dotike narodnosti, ki se vedno tesneje spajajo v končno svetovno zvezo brez vsake sile in umetnih vezi. Nacionalizem pa je strogo političen pojem, ki je prišel k nam iz Francije, kjer se je ustvaril pojem nacija. «Nation» pomeni državni narod, t. j. ljudstvo, združeno na enem ozemlju pod eno vladavino, ki stremi po popolni politični in kulturni enoti in zahteva, da se vsi narodnostni drobci podvržejo in izgube v masi prevladujočega naroda. Nacionalizem je zaradi tega povsod stremel po vedno večjem razvoju države in se z državo vred vezal na trgovino, industrijo in kapitalizem, ki mora po svojem bistvu vesti do konfliktov med državnimi narodi. Narod v pomenu narodnosti bi sploh ne mogel poznati političnega konflikta, ker gre pri njem za svobodno kulturno tekmo. Država po svojem slovenskem pomenu se nanaša kakor pojem dežela, ki je prvotno slovel držela, na sklenjeno ozemlje. Kjer táko ozemlje obvladuje ena sama narodnost, tam je dana državna in narodna enota. A take države ni skoraj nikjer na svetu, ker je temeljni pojem države ozemlje, ki je zopet bistveno vezano na gospodarstvo, na enoten promet. Res so v začetku zgodovine pleme, jezik in družbeni red tvorili enoto. Kakor hitro pa se je pleme razširilo na širše ozemlje, je jelo prevladovati ozemlje kot temeljni pojem. Država pa ima v sebi moment podredja in nadredja; saj so se vse države ustvarile na ta način, da je močnejše pleme nomadov zavladalo nad mirnim plemenom poljedelcev in ga zasužnjilo. Tudi ta zgodovinski razvoj kaže, da država nima nobene dotike z narodnostjo. V vsaki državi skuša gospodujoče pleme asimilirati vse druge elemente in jih podvreči sebi. Tako se država veže z narodom v pomenu nacija.

Italijanska vlada ni imela razloga, da nastopi proti takim predavanjem. Slovenski narodnjaški zastopniki pa niso mogli nastopati javno, ker bi morali zatajevati princip nacionalizma in svoje prepričanje, da mora priti Primorska k Jugoslaviji. Zato so rajši molčali. Kolikor so pa v «Edi-

nosti» ali kjer že izražali svoje mnenje, so poudarjali narodnostni cilj s primeskom nacionalizma. Nikdo od njih se ni oziral niti najmanj na nrav italijanskega naroda.

Na shodih sem poudarjal socializem kot marksizem in se tudi dotaknil revolucionarnega momenta, a italijanska vlada tudi v tem ni videla nikakega hujskanja ljudstva, ker je takrat dejansko skoraj od dne do dne pričakovala, da prevzame socializem vlado ali vsaj postane deležen vlade. Narodnjaki so mi to očitali, češ da smem le jaz imeti shode zato, ker nekako izdajam svojo domovino. Seveda niso čutili, da bi mogla Italija koristiti človeštvu le po socialistični stranki.

Na enega prvih mojih shodov, menda pri Sv. Križu pri Nabrežini, je prišlo več slovenskih duhovnikov s Krasa, ki so se bili poprej domenili, da bodo skušali priti v dotiko s socialistično stranko. Na shodu sem tudi izrekel svoje prepričanje, da bodo Slovenci ohranili avtonomno narodno stališče, kolikor ga morejo ohraniti, le v okviru in s pomočjo socialistične stranke. Izvajal sem tudi, da se socialistična stranka ne ukvarja z verskimi vprašanji, a za pristop v stranko zahteva brezpogojni sprejem programa, ki temelji na marksizmu, in sprejem strankine discipline. Po shodu so me obkolili duhovniki in odobravali mojo misel, da Slovencem, ako se hočejo politično gibati, ne preostaja drugega nego vstop v socialistično stranko. Zahtevali so od stranke le izjavo, da bo spoštovala versko prepričanje in da ne bo napadala cerkvenih institucij. Žal duhovniki niso vztrajali pri teh mislih. Ako bi primorska duhovščina razumela položaj in slutila bodoči razvoj javnega življenja v Italiji, bi slovensko ljudstvo s spoznavanjem socializma gotovo krenilo po poti samovzgoje in bi ne prišlo do nasilnega zatiranja slovenskega življa.

Še danes se pozna vpliv mojega vzgojnega dela na Goriškem. Velika večina delavcev, ki prihaja s Primorskega, je vzgojena v marksističnem duhu in tudi kmečko prebivalstvo na Goriškem je pristopno socialističnim idejam, ki ga v javnem življenju varujejo bolj nego nacionalistične. Moč delavskega in kmečkega radikalnega socialističnega gibanja kažejo tudi rezultati volitev leta 1921. in 1924.

V Italiji je po vojni vrelo na vseh koncih in krajih. Po eni strani je delavska stranka naraščala do odločujoče večine. Kazalo je, da utegne socialistična stranka dobiti odločilen vpliv na ureditev italijanske države. Samo kmečkih delavcev je bilo organiziranih skoraj en milijon, kovinarjev tudi toliko in tako po vrsti druge stroke. Skoraj vse delavstvo je bilo strokovno organizirano in se je po ogromni večini izrekalo za strogo revolucionarni način nastopa. Socializem je tudi našel pot prav globoko v vse vojaške sloje; spomladi leta 1920. so šteli polovico armade za socialistično. Poleg socialistov je bila za oklicanje republike tudi razmeroma znatna republikanska stranka. Po drugi strani je jel hujskati fašizem zaradi tega, ker Italija ni dobila zaslužene nagrade za svoje vojevanje na strani držav sporazuma. A fašizem je bil šele v povojih in ni mnogo pomenil. Socialisti so Mussolinija, ki je bil do leta 1914. njihov voditelj, le malo upoštevali in so mu dali priložek «un piccolo», t. j. malček. Srednji stan je jel ekonomično silno pešati in je postajal vedno bolj pristopen socialističnemu ali nacionalističnemu vplivu. Delavstvo pa je zaradi svoje moči jelo postajati agresivno in so mu podjetniki povsod morali ugoditi. Vlada je bila brez prave moči, ker vojaštvo ni bilo zanesljivo. V varstvo monarhične vlade je bila ustanovljena «Guardia Regia — kraljeva garda»; a celo ta je jela postajati nezanesljiva.

Prvi strankin zbor socialistične stranke v Italiji po vojni, ki se je vršil v oktobru leta 1919. v Bologni, je bil zmagonosna manifestacija socialistične misli in prevlade v Italiji. Na njem sem zastopal slovenske socialiste iz Julijske krajine jaz in so me italijanski socialisti burno pozdravljali in odlikovali.

Spomladi leta 1920. je bila vsa Italija razpoložena za proletarsko revolucijo. Po mojem prepričanju bi se takrat mogla izvesti brez kakega krvolitja; tudi kralj bi se bil prostovoljno odpovedal prestolu. Takratna vlada je ponudila socialistični stranki pet ministrskih sedežev. Resore naj bi si stranka sama izbrala; imela bi lahko ministra notranjih zadev in s tem policijo v rokah, ministra za socialno oskrbo, za trgovino in obrt in tudi za zunanje zadeve, če bi hotela. Desno krilo socialistov s Turatijem in Trevesom na čelu je

bilo za vstop v ministrstvo in za postopno preurejanje države v socialnem smislu po zakonodaji. Delavske strokovne in gospodarske organizacije bi se lahko mogočno razvile po zakonih, ki bi jih delali socialisti. Turatijev pogoj je bil, da mu mora slediti socialistična stranka. Skliceval se je na to, da je bil vedno pošten socialist, ki ni nikdar iskal časti in oblasti zase, in izjavljal, da sprejme mesto ministra le, ako čuti, da je njegova stranka z njim. V izvrševalnem odboru socialistične stranke v Milanu je bila polovica članov zmernih in polovica revolucionarnih. Ker jaz na bolognskem kongresu nisem sprejel mesta, je zastopal v njem slovenske socialiste Regent. Revolucionarna struja na noben način ni hotela podpreti Turatija in mu dovoliti sodelovanje v vladi. Zato je desna struja izjavila, da ne reflektira na vstop v ministrstvo. Izvrševalni odbor ni niti sprejel ponudbe, da vstopi v vlado, niti se ni hotel odločiti za revolucijo. Oboje je bilo dano, oboje bi lahko izvedli, a oboje je propadlo ob brezglavosti predvsem voditeljev radikalne socialistične struje. Pokazalo se je, da je vsa velika masa socialistov bila amorfna, brez prave centralne volje. Tudi v tržaškem izvrševalnem odboru smo imeli dolgo posvetovanje o položaju — brez pravega odgovora nanj. Nikdo si ni bil do kraja svest pravega položaja v Italiji. Moje stališče je bilo, da je dan moment za obe poti: ali naj se delavska stranka odloči za organizacijo socializma v državi po javnih oblastih pod vodstvom lastnih ministrov ali pa naj pristopi k sistematični izvedbi revolucije. Tako dalje vlačiti stranko po dveh tirih kakor dotlej, pa vodi stranko v pogubo. Raztreseno revolucionarno gibanje in zasedanje fabrik je le do skrajnosti vzburilo italijansko meščanstvo in privedlo italijanske kapitaliste do tega, da so bili pripravljeni žrtvovati velike vsote za oboroževanje fašistov za nastope proti socialistom. Takrat je fašizem jel prihajati na površje. Ko so zastopniki industrije iskali pomoči pri takratnem ministrskem predsedniku Giolittiju, jim je odgovoril: «Nimam dovolj v rokah javne oblasti, pomagajte si sami. Oborožite lastne čete, saj je dovolj dosluženih vojakov iz Sicilije in Kalabrije. Kadar vas delavci napadejo, branite se! Pri tem vam je pomoč orožništva zagotovljena.» Tako so seveda industrijci in veleposestniki zlahka odbijali napade delav-

stva. Zdaj se je pokazalo, da socialistična stranka ni imela pripravljenih organizacij iz discipliniranih ljudi in sredstev za odpor.

Leta 1920. se je vrnila italijanska socialistična delegacija iz Rusije in so njeni člani poročali o položaju v Rusiji tudi v Trstu. Poročevalci so se ozirali na to, da so ideje ruske revolucije simpatične delavstvu, a niso prikrivali, da bo težko izvesti socialistično gospodarsko organizacijo v Rusiji, ki nima dovolj izučenega delavstva in inženirjev, malo število pravih proletarcev pa tudi nima pravega veselja do dela. V tvornicah so dobili delavce, ki so kadili cigarete in se pomenkovali o politiki, ne da bi kaj delali. Prav takrat je tretja internacionala, ki je bila ustanovljena že leta 1919., na svojem drugem kongresu sprejela slovitih Leninovih ena in dvajset točk ali pogojev za sprejem v to enotno organizacijo skrajnih revolucionarnih marksistov. Takrat se je tudi v italijanski socialistični stranki začel pravi razkol. Do končnega preloma v njej je prišlo na njenem zboru v Livornu v začetku leta 1921. Goriški izvrševalni odbor je štel pet članov. Imeli smo dolgo debato, kam naj krene slovenska socialistična stranka. Jaz sem preciziral svoje stališče takole: «Stopil sem v stranko kot marksist na osnovi svojih študij, ne morda v svojem osebnem interesu, saj sem imel od tega ogromno izgubo, ker je moja pisarna, ki je bila prva na Goriškem, padla skoraj na nič. Stal sem vedno na levem odločnem krilu socializma in pri vsaki priliki uveljavljal stroge Marxove nauke. Priznavam med drugim tudi njegov izrek, da meščanstvo nikdar ne bo zlepa izpustilo iz rok svoje oblasti in da brez popolne oblasti proletariata ne bo mogoče izvesti, vsaj ne v doglednem času, marksizma in kolektivnega gospodarstva. Ni pa pripisovati tolike važnosti taktičnemu vprašanju kakor vprašanju vzgoje in gospodarske organizacije delavstva na osnovi marksističnih naukov in načel. Ako se italijanska socialistična stranka ni odločila za revolucijo takrat, ko je bil čas zanjo, je zamudila ugodno priliko. Zato taktično ni umestno, da bi se stranka sedaj postavljala na revolucionarno stališče, ki ga ne more v praksi izvajati.» Kazal sem na rast fašizma in napovedal, da mora z razkolom stranke priti fašizem v doglednem času do veljave in bosta obe stranki, socialistična in komunistična, raz-

kol plačali z razsulom. Izjavil sem, da sem stopil v stranko kot vzgojitelj in učitelj delavstva po Marxovih načelih in da predobro poznam zgodovino evropskih držav in ekonomijo, da bi se odpovedal za posamezne države avtonomnemu stališču vsaktere socialistične stranke. Po debati se je izvrševalni odbor s tremi glasovi izrekel za sprejem Leninovih točk. Nato sem izjavil, da izstopam iz stranke in tudi iz političnega življenja. Dejal sem: «Imam tri in šestdeset let, izpolnil sem vestno svojo nalogo kot član in strankar, ne maram pa slepo za idejami in taktikami, ki vsaj obstoječe stranke vedejo v pogubo.» Zbor zaupnikov, ki se je vršil nato, je šel tudi v razkol. Del se je izrekel za zmerni socializem, velika večina za revolucionarno pot. Za slednjo so odločili Tuntar na italijanski strani, Regent in inženir Gustinčič na slovenski.

Z livornskim kongresom je bila zapečatena usoda italijanskega socializma. Od takrat se je prav rapidno razvijala metoda, ki jo je bil Giolitti nasvetoval industrijcem. Fašisti so zavzeli s pomočjo vojaških avtomobilov in bencina ter orožja kraj za krajem, najprej v agrarnih predelih srednje in severne Italije, potem pa tudi industrijska središča drugega za drugim. Prav mučno mi je bilo čitati, kako so najmočnejše postojanke socializma padale druga za drugo in kako je tudi del najbolj razjarjenih komunistov vstopal v fašistično stranko. Bil je to tisti element, ki je v socialistični stranki brutalno nastopal proti meščanstvu, ko je začutil moč stranke; zdaj pa, ko so videli, da bodo lahko brutalno nastopali kot fašisti in bodo za to povrhu še dobro plačani, so tvorili jedro nasilnega fašizma. Mussoliniju se je šele pozneje posrečilo, da je izločil te elemente, ki so mu bili seveda na poti.

Na Goriškem fašizem ni mogel dobiti pravih tal, ker prevladujejo Furlani, ki tudi poslej niso bili nikdar prav navdušeni fašisti. Irredenta je bila v Gorici razmeroma šibka. Tudi slovenski živelj je bil prva leta po vojni še dovolj močan. Fašisti so na Goriškem začeli prvič nasilno nastopati ob volitvah v državni zbor leta 1921. Prihajali so oboroženi s strelnim orožjem in ročnimi bombami v tovornih avtomobilih na shode in jih razbijali. Voditelji teh napadov pa

so bili le Italijani iz kraljevine in tudi napadalne čete so bile večinoma od tam.

Dasi sem ob razkolu izjavil, da se umaknem iz političnega življenja, nisem opustil dela na gospodarskem torišču, posebno tudi ne dela na organizaciji kolonov na Goriškem, kateri sem že prej posvetil toliko svoje sile. S svojim izstopom iz stranke nikakor nisem mislil opustiti vzgoje delavcev. Strokovna organizacija je bila zame ne le gospodarska, ampak tudi kulturna. Ostati sem hotel učitelj. Demagogijo sem tako in tako ves čas svojega političnega delovanja izključeval in je morda tudi to vzrok, da kot politik nisem prišel nikdar do pravega vodilnega mesta. Po ločitvi socialistov na zmerne in radikalne je tudi kolonsko gibanje postalo radikalno; tudi meni je bilo radikalno gibanje bolj simpatično od zmernega, ker je bilo bolj načelno in ker sem mogel pričakovati odpora proti fašizmu le od radikalnega delavskega in kmečkega gibanja. Na svojih shodih pa sem se strogo držal metode predavanja in sem omejil predavanja prav na gospodarska strokovna vprašanja. Med slovenskimi koloni sem prav jaz zasejal in širil idejo strokovne organizacije, ki prej med njimi ni bila znana. Skoraj najštevilnejši so slovenski koloni pod graščino na Dobrovem. Tja sem nekega krasnega dne leta 1921. — kakor po navadi peš — prišel iz Gorice na shod. Pred graščino je precej obširna planota, ob robu nekoliko zvišana in obrasla s košatimi murvami. Nabralo se je okoli 300 kmetov. Pripominjam, da imenujejo v Brdih kolona — gosposkega kmeta. Shod se je pričel okoli petih popoldne. Ravno sem začel dobro razlagati pomen strokovnih organizacij, ko smo začuli od daleč ropot kamjona. V Brdih je bilo že znano, da prihajajo fašisti razbijat shode. Razbili so tisti dan shod slovenskih narodnjakov v Šmartnem in tam so slišali, da imajo socialisti shod na Dobrovem. Pridrveli so nadenj. Še preden se je kamjon ustavil, so se vsi zbrani koloni, med njimi prav navdušeni komunisti, ki so imeli vedno polna usta revolucionarnih fraz, razbežali kakor zajci na vse strani in stal sem popolnoma sam pod murvo, odkoder sem bil z vzvišenega mesta govoril. V rokah sem držal svoje zapiske. Fašisti so se postavili v vrsto, bilo jih je kakih dvajset, vsi so imeli revolverje v rokah, ob pasu pa so imeli zataknjene ročne

bombe. Njihov poveljnik, fašistični tajnik, je stopil k meni in me z osornim glasom vprašal, kaj imam tukaj opraviti. Odgovoril sem mu mirno, da sem imel shod kolonov zaradi skupne tarifne pogodbe. Vprašal me je nadalje, kakšne zapiske imam v rokah. Dejal sem mu, da so to stvarni gospodarski podatki. Zahteval je, naj mu jih izročim. Odvrnil sem, da so moja zasebna last in da jih ne dam. Nato je pokazal na svoje fašiste in mi zapretil: «Anche lei sta su filo del rasoio — Tudi vas čaka rez britve.» Dejal sem, da se grožnje ne bojim; sicer pa ima on silo v rokah, naj izvrši, kar misli, da je njegova dolžnost. Ko je videl, da se ne strašim, mi je jel mileje prigovarjati, naj mu izročim zapiske, ker se mora prepričati, ali sem govoril resnico ali ne. Obenem je rekel: «Vi se motite, ako vidite v fašistih samo nasilneže. Tudi mi imamo gospodarski program. Da se prepričate o tem, dovolite, da vašim kolonom razložim stališče fašizma v njihovem vprašanju.» Med pogovorom se je nekaj kolonov zbralo v ozadju; gledali so in čakali, kaj se bo zgodilo. Dal sem jim znamenje, naj se približajo. Zbralo se jih je hitro kakih petdeset. Povedal se jim, da želi tajnik razlagati gospodarsko stališče fašistov, naj torej pazljivo poslušajo in da jim bom jaz tolmačil govor slovensko. To se je tudi zgodilo. Ker fašistični tajnik ni razumel niti besede slovensko, sem njegova izvajanja tu in tam ironiziral. Med fašisti pa je moral kdo umeti slovensko; opozoril je tajnika, da zlorabljam svojo vlogo prevajalca. Nato je tajnik vzkipel: «Vi zlorabljate mojo dobroto?! Sedaj pa energično zahtevam, da mi izročite zapiske in da zaključite shod.» Shod sem zaključil. Tajnik je ponovil v obliki prošnje, naj mu izročim zapiske, ki mi jih po pregledu vrne. Dal sem mu jih, vtaknil jih je v žep in rekel: «Sedaj so moji.» Pripomnil sem, da ni lepo, da je hotel rabiti silo, in da mi je zapiske izvabil z zvijačo. Smeje je ukazal fašistom, naj odpeljejo. Bližal se je že mrak, ko sem krenil za njimi na samotno pot po ozki dolini Brd proti Korminu. Bolela me je podlost naših ljudi, ki so me v tem položaju pustili tako samega. Čutil pa sem, da mirno zavedno obnašanje imponira tudi fašistom. Po nekaj sto korakih pota po cesti pristopi izza grmovja kakih pet kolonov; ponudijo se mi, da me spremijo, ker je samotna hoja nevarna. Pripomnil sem jim, da so že prepozno prišli. Spremili

so me do ravnine, potem pa sem prispel sam v Kormin v temi.

Čez dva dni je res prišel v mojo pisarno fašistični tajnik, se vljudno predstavil (pisal se je Olivieri) in mi vrnil moje zapiske. Vzel sem jih, zmečkal in vrgel v koš z besedami: «Veseli me sicer, da ste držali svojo besedo, toda ti zapiski so izgubili zame vsako vrednost, ker ste mi jih na tak način izvabili.» To ga je nekoliko zadelo. Jel se je opravičevati, da se je prepričal, da sem govoril o zapiskih resnico in da mu je imponiralo moje vedenje, zlasti, da sem ostal na svojem mestu in na grožnjo mirno odgovoril: «Vršite svojo dolžnost.» Goriški fašisti so me po tem incidentu motili samo še enkrat.

Prišli so k meni, ko ob priliki obiska italijanskega kralja v Gorici nisem imel na svoji hiši zastave — menda je bila moja hiša edina brez italijanske trobojnice. Fašisti so zapretili ženi — mene ni bilo doma —, da moram razobesiti zastavo, sicer vržejo bombo v hišo. Prišli so ponovno s to zahtevo. Odgovoril sem jim, da tudi v časih Avstrije nisem razobešal nobene zastave, niti slovenske trobojnice niti socialistične rdeče zastave, pa tudi sedaj ne bom italijanske trikolore; ako hočejo uporabiti silo, naj prineso zastavo sami in naj jo sami razobesijo, visela bo pa tudi toliko časa, dokler sami ne pridejo ponjo. Tudi ta odgovor je ostal brez posledic. Šele ko je fašistični režim zmagal, mi je postala stvar indiferentna in smo si za hišo nabavili zastavo. Spominjam se, da je v medvojnem času v Trstu policija pošiljala stražnike po stanovanjih, ki so nalagali strankam, da morajo razobesiti zastave, kadar je bil javljena kaka avstrijska, nemška ali bolgarska zmaga. Jaz sem stražniku na kratko odgovoril, da nimamo zastav in pri tej beračiji tudi nimamo denarja, da bi jih kupili. Vsi drugi so se pozivu pokorili, Italijani z nejevoljo, Slovenci so se pa tako pripogibali pred avstrijsko vlado. Žena je nekoč slišala jadikovanje sosede, ki je bila irredentistinja: «Vsi se moramo pokoriti ukazu policije, samo ta prekleti ščavo se ne vda in se mu vendar nič ne zgodi.»

Konec leta 1921. je italijanska vlada imenovala za Istro in Goriško izredna deželna odbora kot nadomestka za bivša deželna zbora. Priznati je treba, da se je pri sestavi gori-

škega odbora kolikor toliko ozirala na Slovence, ko je imenovala enako število italijanskih in slovenskih članov. Komisar bivšega deželnega odbora dr. Pettarin me je prej vprašal, ali bi prevzel mesto v nameravanem deželnem odboru. Odgovoril sem mu, da nisem več član nobene politične stranke in sem se umaknil iz političnega življenja in da torej ne morem sprejeti nobenega mesta v deželnem odboru v imenu katerekoli stranke. Pač pa bi sprejel mesto kot zastopnik interesov slovenskega delavstva in slovenskega gorskega prebivalstva, a le pod pogojem, da mi bo izročen referat o obnovitvi planinskega gospodarstva in ureditvi razmerja kolonov z veleposestvom. Ta pogoj je vladni komisar izrecno sprejel, nakar sem bil skupaj z drugimi imenovan za člana deželnega odbora. Takoj pri prvi seji odbora sem videl, da bo vsako delo nemogoče zaradi stare nerodne taktike dr. Gregorčiča. Gregorčič in dr. Besednjak sta mi bila docela nepristopna. Tako se je pokazal razkol v zastopstvu slovenskega dela dežele, ker sem moral zavrniti njuno taktiko. Preden pa je izredni deželni odbor prišel do kakega pomena, je naraščajoči fašizem tiral vlado vedno bolj v nacionalistične vode in je na Primorskem bivša irredenta prišla popolnoma na vrh. Proti nasilnemu fašizmu so se izkazali socialisti in komunisti — neoboroženi in nepripravljeni na boj s fašističnim nasiljem — brez moči, in bilo je le še vprašanje časa, kdaj fašizem prevzame oblast. To se je zgodilo oktobra leta 1922. s pohodom na Rim. Mussolini je bil imenovan za gospodarja Italije.

Ko je nastopil fašistični režim, se je začelo v Julijski krajini načelno nacionalistično sistematično čiščenje dežele vseh političnih elementov, ki so bili novemu italijanskemu režimu neprijazni. Italijanska vlada je tudi odrekla vsem optantom inteligentom sprejem v italijansko državljanstvo. Tako se je zgodilo tudi meni.

Zame je bila pridobitev italijanskega državljanstva izredno velikega pomena: prvič bi le tako lahko nadaljeval advokatsko prakso v Gorici, drugič bi le kot italijanski državljan dobil vojno odškodnino za tri porušena poslopja in eno napol porušeno, pa za uničeno precej bogato hišno opravo in pisarno. Po takratnem ključu bi mi pripadlo odškodnine nad 700.000 lir. Optiral sem takoj za italijansko

državljanstvo in imel vse pogoje za sprejem. Bil sem častni občan občin Dornberg in Cerkno, izvrševal sem več nego dvajset let advokaturo v anektiranem ozemlju, bil sem hišni lastnik in vsi člani moje družine so znali italijanski jezik. Celo pokrajinski fašistični odbor v Vidmu je na vprašanje vlade o mojem glasu dal spričevalo «è galantuomo in linea politica e morale — je poštenjak v političnem in moralnem pogledu». Toplo se je zavzemal zame tudi predsednik advokatske zbornice v Gorici, dr. Marani, ki je bil član državnega zbora v Rimu in fašističnega sveta. Ponovno je posredoval zame pri ministrstvu. Imel sem seveda v Gorici med vplivnimi nacionalisti tudi strupene sovražnike še iz časa, ko sem vodil narodni boj na Goriškem, ki je v znaku gesla «Svoji k svojim!» porušil gospodarsko premoč Italijanov v Gorici. Tudi tržaška odvetniška zbornica je protestirala proti temu, da bi mi bilo priznano italijansko državljanstvo; ni mogla pozabiti, da sem jo leta 1917. prisilil, da me je vpisala na osnovi slovenske prijave.

Zadeva mojega državljanstva je bila negotova. Poslali so mi policijskega odposlanca, ki me je nagovarjal, naj se odpovem vojni odškodnini, in namignil, da bi v tem primeru lahko dobil italijansko državljanstvo in ohranil odvetniško pisarno. Odklonil sem, ker nisem hotel kupovati državljanstva, in še pripomnil, da je način, kako skuša od mene doseči odstop od odškodnine, malo časten in nevreden velike države. Dalje so od fašistične strani skušali pridobiti mojo delovno moč in izkoristiti moj vpliv med delavstvom zase na ta način, da so mi ponudili mesto tajnika svojih strokovnih delavskih organizacij, če seveda vstopim v fašistično stranko; za ta primer so mi zagotavljali sprejem v državljanstvo, visoko plačo in ugodnosti, ki bi bile zvezane z razmeroma važnim mestom. Seveda se sploh nisem spustil v pogajanja.

Tako sem moral zapustiti ljube mi goriške kraje. Bil sem na Primorskem, ako štejem leta učiteljevanja v Postojni in se ne oziram na leta študij, od leta 1876. do 1924., torej osem in štirideset let. In vendar sem moral od tam, proglašen za tujca, in kot tujec sem se vrnil v svoje rodno mesto Ljubljano.

XIV. Izpoved

Predstavniki vseh treh strank, napredne, klerikalne in socialistične, so mi očitali, da nisem politik. Imeli so v nekem smislu prav. Bistvo politike je stremljenje po moči, stremljenje po vladanju drugih in stremljenje po ekonomični blaginji. Kdor tega nima, ni politik. In v tem smislu so imeli vsi strankarji s svojim očitanjem prav. Nikdar nisem stremel po vladanju drugih in nikdar nisem usmeril svojega političnega dela v pridobivanje ekonomičnih dobrin.

Nekako trivialno sem bil to izrazil že kmalu potem, ko sem dobil vpogled v praktično politiko na omenjenem ozemlju Goriške in med strankami, ki niso predstavljale bogve kako visokega intelekta in moči. Menda leta 1897. sem dejal, če se ne motim, dr. Antonu Gregorčiču, da ni za politika človek, ki pri svojem političnem delu ne išče pridobitve premoženja ali ugodnega položaja. Človek, ki mu manjka ta individualistični motiv, ki nima te nagonske sile, ne more vzdržati svoje politične pozicije trajno. Ta moj izrek so kmalu nato v političnem boju pri razkolu na Goriškem zelo trivialno izrabljali proti meni politični nasprotniki, češ: Poglejte si ga, sam pravi, da je gonilna sila politike egoizem; egoizem ga vodi! Je pa to le ozkosrčno izhodišče za ocenitev politike.

Ako je bistvo politike stremljenje po moči, potem so odločilni pač socialni, ekonomični činitelji, ki gibljejo človeško družbo. Tu moramo seči po edinem racionalnem nauku, marksizmu. Ves razvoj človeštva sloni na razvoju ekonomije. Šele na tem se gradi nadstavba človeškega duha. Izhodišče moči je torej razvoj ekonomije, in gibalne sile, ki razvijajo ekonomijo, predstavljajo stremljenje po moči. Pri tem moramo seveda imeti pred seboj človeško družbo, ne posameznika. Gibanje, ki ga ekonomija ustvari v družbi,

v množicah, je ona sila, ki napravi nadstavbo duha, ki razvija človeško energijo in voljo. Posameznik more priti do veljave torej le toliko, kolikor razume in kolikor izkoristi gonilno silo družbe. V bistvu bi tedaj moral priti do veljave tisti politik, ki najde gonilne sile družbe v gospodarskem razvoju in razume duhovne sile, ki so se na njem razvile. Kjer gre gibanje množic skladno z razvojem ekonomije in duha in kjer posameznik to razume in v skladu s tem nastopa, ga gibanje dvigne visoko nad množico, da predstavlja nekako vodilno silo, vladajočo osebo. S tega stališča mora politik imeti pregled razvoja ekonomije kot temelja in pregled nadstavbe duha, ki kaže v bodočnost in postavlja cilje.

Vse ekonomično in politično gibanje med Slovenci je tuja rast, prenesena od drugod, in gonilne sile slovenske politike so bile ideje, ki so se drugod nastavile nad ekonomični temelj. Liberalizem, klerikalizem in socializem so prišli k nam iz zapadno evropskih narodov. Slovenska masa tega gibanja ni razumela in ga menda tudi še danes ne razume. Zategadelj je tudi naravno, da politik pri nas nima tal v samorodnih idejah slovenske družbe, marveč mora iskati opore v sebi, mora iskati fizične in ekonomične moči individualno. A ta moč posameznika postane trajna šele z naslombo na idejo, ki goni maso. Individualno stremljenje mora biti v skladu z gibalnimi idejami.

Vzemimo politični tip dr. Ivana Šušteršiča. Po njegovi lastni izpovedbi, ki jo podajam v spominih, je bilo njegovo stremljenje, pridobiti si ekonomično in politično pozicijo, ki mu zagotovi bodočnost. Dobro je videl, da predstavitelji liberalne ideje na Slovenskem nimajo stikov z ljudsko maso in da tudi sami nimajo jasne vodilne ideje liberalizma, po drugi strani pa je videl gonilno moč verske ideje, katere se je polastil klerikalizem. In odločil se je, da se v okviru gonilne ideje klerikalizma dokoplje do visoke individualne pozicije in jo tudi obdrži. Ravno razumevanje te vzajemnosti verske ideje v masi po eni in njegove individualne koristi po drugi strani je dalo velikega «politika» dr. Šušteršiča.

Prav tako poučen kakor njegov začetek je njegov padec.

Med tem ko se je dr. Krek leta 1917. popolnoma predal ideji narodnega osvobojenja, ki je takrat gibala ves svet okrog nas, in jo zagnal z majsko deklaracijo med ljudstvo, je Šušteršič iskal v konkretnih odnošajih držav in pojavih velike vojne predvsem lastno pozicijo. Ni videl porajanja gonilne ideje narodne svobode, ki je takrat prevela tudi vse klerikalne sloje. Podcenjeval je gonilno idejo ljudskih mas. Saj je gibanje slovenske ljudske mase takrat potegnilo za seboj skoraj vse slovenske politike. Prav malo jih je bilo, ki jih je dogmatično prepričanje vezalo, da so ostali na prejšnjem stališču.

Šušteršič je računal s konkretnimi močmi in gradil politično kombinacijo. V zavesti dotedanjih svojih uspehov in lastne moči je bil prepričan, da lahko vpliva na zgodovinski razvoj tako, da ne bo le ohranil svoje politične pozicije, ampak jo tudi razširil. Računal je popolnoma prav z zmago centralnih držav. Saj je vodilni angleški politik Lloyd George po vojni in nedavno ponovno priznaval premoč centralnih oblasti in brez ovinka izrekel, da bi bila antanta poražena, če ji ne bi bile priskočile na pomoč Združene države Severne Amerike. Tudi jaz, ki sem se trudil po zgodovinskih in sociologičnih študijah soditi o veliki vojni, sem bil že od njenega početka tega prepričanja in sem še spomladi leta 1917. izrekel, da je odvisen izid velike vojne od pristopa Amerike. Istega prepričanja je bil tudi voditelj italijanske socialnodemokratične stranke v Trstu Pittoni, in je bila tudi resolucija združenih odborov obeh socialnodemokratičnih strank na Primorskem v aprilu leta 1915. zgrajena na tej Pittonijevi in moji premisi. To sem obširneje popisal v spominih. Šušteršič je računal ne le s tem, da pride z zmago centralnih oblasti sam do visokega političnega položaja slovenskega samovladarja, oprtega na organizacijo slovenske ljudske stranke, marveč tudi s tem, da pridejo Slovenci do tiste pozicije, ki ustreza njihovemu zemljepisnemu in ekonomičnemu položaju. Le z zmago centralnih oblasti je bila mogoča združitev vseh slovenskih pokrajin v zaledju velikega trgovinskega emporija Trsta. Seveda je

Šušteršič dovolj trezno računal, da bi veliko trgovino in industrijo v Trstu prevzeli Nemci, in vedel je, da slovensko ljudstvo ni bilo godno za prevzem vodstva velikega svetovnega trgovinskega emporija. Vedel je pa tudi, da bi tako rekoč vse slovensko zaledje ekonomično živelo od tega trgovinskega emporija.

Zaračunal pa se je Šušteršič v ocenjevanju moči centralnih oblasti in antante, ko je prezrl pomen ameriškega posredovanja in dejstva, da so antantine oblasti vodile vojno vse bolj pod visokim socialnim in političnim geslom «Svobodo narodom!», medtem ko so centralne oblasti nastopale očitno imperialistično za vladanje svetovnega trga in za vladanje vseh narodov pod vodstvom nemškega imperializma. Krek je razumel to duhovno silo in je zaradi tega mogel izpodriniti Šušteršiča, ki je s trenutkom zmage antante izginil čez noč s površja.

Vzemimo primer dr. Ivana Tavčarja. Ta se ni v svoji komodnosti in zaljubljenosti vase nikdar potrudil, da bi bil razumel in razvil vodilno idejo liberalizma. Zato prav za prav nikdar ni predstavljal kake politične ideje razen zgolj negativnega boja proti «farštvu». Liberalne napredne ideje pa med slovenskim ljudstvom sploh nikdar niso bile močna gonilna sila. Liberalizem je bil vezan na kapitalizem, slovensko ljudstvo pa je bilo v glavnem kmečko in delavsko ter brez kapitalistov, kajti srednji stanovi, prodajalničarji in obrtniki, se pač ne morejo šteti za kapitalistično silo. Tavčar se je opiral na te srednje sloje in zastopal njihove interese zaradi tega, ker so bili podstava njegove politične moči, ne pa zaradi kake ideje. Stremljenje po ekonomičnem položaju je bilo pri njem le prvotna gonilna sila. Ko pa ga je dosegel, je bila gonilna sila bolj samoljubje, zavest lastne osebnosti. Njegov literarni uspeh in njegov osebni nastop sta mu ustvarjala obilo simpatij med mladino in krogi, ki so se postavljali po robu vladanju duhovščine. Tavčar je bil pravi tip samozavestnega, krepkega Gorenjca. Prav zaradi tega svojega značaja se je toliko časa vzdržal v svoji politični poziciji. Šušteršič ga je bil v kratki dobi desetletja izpodrinil tako, da Tavčarjeva stranka ni imela skoraj nobene

dejanske moči več, in ko je nastopila mlada liberalna struja pod vodstvom dr. Gregorja Žerjava, bi bil Tavčar politično povsem zatonil, ako se ne bi bil poravnal z mladim Žerjavom tako, da je temu prepustil politično vodstvo, sebi pa zavaroval le blesk političnega voditelja. Ta blesk je Tavčar znal iz egoističnega individualističnega motiva skrbno varovati in je z njim šel tudi v grob. Medtem ko je Šušteršič zapustil za seboj močno organizacijo slovenske ljudske stranke, ni Tavčar politično ustvaril prav nič; in vendar so hrumele za njegovim pogrebom tisočere množice, časteč v njem političnega heroja, medtem ko je Šušteršič neslavno preminul, zapuščen od vseh.

Krek pa ni bil politik. To je sam priznaval in tudi dejansko ni vodil stranke. Značilno je, da je na Šušteršičevo mesto še za Krekovega življenja stopil dr. Anton Korošec in ne Krek. Krek je bil od prvega svojega nastopa pa do svojega konca učitelj slovenskega kmečkega ljudstva. Eden prvih med Slovenci je doumel moč socializma kot svetovne duhovne moči in je tudi skušal kot duhovnik uveljaviti socializem med preprostim kmečkim ljudstvom. Bil je zares velik učitelj slovenskega ljudstva, ki je še danes organizirano po njegovih idejah, po njegovih socialnih in gospodarskih načrtih. Seveda se je vsega tega gibanja polastil Šušteršič za svoje politično vodstvo, a brez intenzivnega Krekovega duhovnega dela bi težko kdaj zrastla politična moč Šušteršičeve ljudske stranke tako, kakor je. Kako Krek ni bil politik, kaže ravno njegovo stališče proti Šušteršiču. V spominih navajam njegovo uničevalno obsodbo Šušteršičeve moralne vrednosti obenem s priznavanjem njegove politične moči v razgovoru z menoj ob priliki vseslovenskega shoda leta 1897. Krek je takrat dobro računal, da lahko vrši svoje vzgojno delo med slovenskim kmetom le pod Šušteršičevim vodstvom v zvezi z vrhovnimi cerkvenimi krogi. Odpovedal se je politiki na korist ljudske vzgoje. Kakor pa je takrat prav gledal, tako se je motil leta 1917., ko ga je prevevala nacionalna ideja in je videl njenega glavnega nasprotnika v Šušteršiču. Takrat se je spozabil in ponudil Antonu Kristanu kot voditelju slovenske socialne demokracije zvezo proti Šušteršiču. Bogve kako bi bilo z majsko dekla-

racijo, ako bi se bila ta zveza izvedla. Kakor sem opisal to zadevo v spominih, sem takrat sodil, da bi bila ta zveza dejansko rešilna akcija za Šušteršiča. Ta moja sodba bi menda bila pravilna, ako ne bi upoštevali, da je visoki val navdušenja ljudskih množic za narodnostno idejo le moral z elementarno silo pomesti vse posamezne individualne moči, ki so se mu postavile po robu.

Tako presojam tudi svoj položaj kot politika. Nikdar se nisem smatral za politika, marveč sem hotel biti in sem tudi bil učitelj. Naslanjal sem se na politiko le toliko, kolikor mi je moj politični položaj omogočal vzgojno vplivati na ljudske mase. S tega stališča sem se vedno presojal. Politične stranke so mi bile vsekdar le sredstvo za vzgojo narodne ljudske duše. Kakor je razvidno iz spominov, si svojih pozicij, ki sem jih imel kot politik, nisem nikdar štel v posebno čast; kakor se zanje nisem bogve kako poganjal, si tudi nisem prizadeval, obdržati jih. Tudi tedaj ne, ko sem stal nekaj let sredi goriške politike in na čelu vseh večjih zavodov. Za svojo nalogo sem smatral politično, gospodarsko in umstveno vzgojo goriškega ljudstva. Vedno sem iskal zadoščenja v stvarnem delu. Kakor je tako delo često malo vidno in ne nudi priznavanja, pa daje zavest, da je vzgojno delo uspelo, občutek zadovoljstva in sreče. Trdno sem prepričan, da je med slovenskim ljudstvom najbolj razvita politična vzgojenost goriškega ljudstva, ki jo kaže tudi sedaj pod kruto peto fašizma, v veliki meri plod mojega vzgojnega dela. Saj lahko trdim, da sem v času svojega dela na Goriškem od leta 1895. pa do leta 1924. imel gotovo okoli tisoč shodov in predavanj.

Po očetu in po vsej vzgoji sem bil revolucionarnega duha. Nanj jasno kaže upornost v moji mladosti. Pripravljalna leta je itak izpolnjeval študij. Od vsega začetka sem bil docela usmerjen v delo med slovenskim ljudstvom. Zato sem odklonil ugodno ponudbo družine Proglerjeve, da bi se preselil v Švico. Imel sem jasen pogled na socialno ekonomični sestav Slovencev in tudi na duhovno nadstavbo tisočletnega suženjstva slovenskega kmeta, pa sem bil prepričan, da je treba predvsem osamosvojiti tega človeka v okviru njegove geografične lege in ekonomičnega sestava. Praktično živ-

ljenje me je zaneslo v sodno kariero. Tudi pri tej sem videl svoj pravi smoter v vzgojnem vplivu, ki ga ima sodnik na ljudstvo. Nikdar nisem bil formalist kot pravnik in sodnik, vedno sem praktično vplival na ljudstvo, da se osamosvoji gospodarsko in duhovno. Saj pripoveduje Andrej Gabršček v svojih «Goriških Slovencih», da me je vabil v politično življenje zaradi slovesa, ki sem ga imel kot sodnik, ki je delal za narodno in gospodarsko osamosvojitev v goriškem okraju. V tem svojem področju sem videl svojo življenjsko nalogo. Od nje me je zvabila ponudba dr. Antona Gregorčiča in Andreja Gabrščka, naj prevzamem kot pravnik delo, za katero takrat narodna stranka na Goriškem ni imela ustreznega človeka. Stopil sem na politično bojišče ne z voljo in namenom, iskati si ugodnosti in moči, marveč izkoristiti odlično mesto deželnega poslanca in deželnega odbornika, da slovensko ljudstvo osamosvojim duhovno in ekonomično od nadoblasti italijanskega življa. To me je tembolj mikalo, ker sem videl vso Goriško duhovno in ekonomično enotno, to je obstoječo iz malega in srednjega posestnika, jezikovno nepokvarjenega, delavnega in varčnega, a brez vsake politične ideje razen stremljenja, da se znebi odvisnosti od laške trgovine in obrti v Gorici in da si izvojuje svobodno gibanje v šolstvu in javnem življenju v svojem jeziku. Tla, na katera sem stopil kot politik, so bila torej najugodnejša. Ako bi bil sledil individualističnemu egoističnemu načelu in si predvsem skušal ohraniti svojo visoko politično pozicijo, bi si jo bil tudi ohranil. S tem pa, da sem vso svojo silo posvetil vzgoji ljudstva in vzbujanju demokratične ideje samouprave, sem moral priti navzkriž s političnimi možmi, ki so imeli pred seboj predvsem ali ekonomični ali pa politični moment nadvlade. Izprva se pomena lastnega vzgojnega dela niti nisem zavedal. Šele ko je med goriškim ljudstvom zaradi številnih shodov in predavanj prodirala ideja gospodarske in duhovne samoodločbe, sem se zavedel, kako raste s stremljenjem mase tudi moja moč, in nakràt sem stal pred dejstvom, da mora vsako uspešno vzgojno delo med ljudstvom vzbuditi zavist pri ljudeh, ki tega dela in te opore nimajo, pa varujejo z vsemi sredstvi svojo politično pozicijo. Moje vzgojno delo je moralo roditi

prelom med dr. Gregorčičem in menoj. Dr. Anton Gregorčič se je čutil ogroženega v svojem malem božanstvu predstavitelja goriškega ljudstva. Ako bi se bil znal laskati in skrivati pod avtoriteto dr. Gregorčiča in ako bi bil stremel po prevzemu njegovega mesta, bi to pač zlahka dosegel, varovaje svoje osebne koristi. Saj mi je dr. Josip Pavlica, duhovni voditelj krščansko socialne stranke na Goriškem ponudil mesto, kakršnega je imel dr. Šušteršič na Kranjskem. Odklonil sem, ker nisem bil politik — v navadnem malenkostnem smislu besede, t. j. človek, ki išče zase moči in ugodnosti. Pri razkolu z dr. Gregorčičem pa sem tudi spoznal svojo taktično silo. Po eni strani je bilo moteno moje vzgojno delo, ko sem prišel navzkriž z vodilnimi ljudmi, po drugi strani pa je ljuti boj, ki je nastal za politične pozicije, med ljudstvom na Goriškem uveljavil načela svobodomiselna in demokratično samoupravna z ene strani ter krščansko socialna z druge strani. V narodno napredni stranki me je nato Gabrščkova odločna egoistična gesta po ekonomičnem in političnem položaju postavila pred alternativo, ali prav tako braniti egoistične cilje ali pa bolj ali manj opustiti možnost socialnega in vzgojnega dela med ljudstvom. Ker nisem bil politik, sem prostovoljno prepustil vse vzgojne in organizatorične naprave Andreju Gabrščku in se skušal omejiti na svojo družino. V zakon me je vedla predvsem ljubezen do žene matere in družine. Ta moment me je motil v političnem delu. Politik mora biti ves vdan eni smeri, smeri iskanja moči; to pa absorbira vse moči enega človeka. Družinska ljubezen tudi zahteva od človeka etično stališče, ki je v političnem življenju skoraj nemogoče. Oddahnil sem se, ko sem odložil vse politične pozicije in časti in se omejil na vsakdanje delo in svojo družino.

Ta razpor v meni me je gnal tedaj v intenzivno razmišljanje. Znanje iz akademične mladosti in še manj moje etično prepričanje se ni skladalo z izkušnjami iz političnega življenja. Vse v meni je klicalo po reviziji vsega mojega znanja. Lotil sem se dela sistematično, proučil sem filozofične in sociologične sisteme, zgodovino in prirodoslovne vede. Posebno intenzivno sem prečital Marxove knjige in šele tedaj sem dobil pregled o sebi in življenju.

Takrat se je začelo večje gibanje tudi med slovenskim delavstvom. Valovi gibanja industrijsko razvitih narodov, posebno nemškega, so pljuskali ob mali slovenski breg. Že prej so začeli nastopati Milosti in Kopači in Kristani in pojavljali so se slovenski socialistični listi. Kakor vsako novo gibanje v življenju, me je zanimalo tudi to. Dokler sem bil sodnik in tudi še za prve dobe mojega političnega udejstvovanja je bilo gibanje delavstva na Goriškem še tako malenkostno, da ga je bilo komaj opaziti. Kolikor sem mogel sklepati iz bornega časopisja, so bile tudi ideje vodilnih socialistov tako omejene in nemarksistične, da nisem videl v tem gibanju posebne možnosti razvoja. Ukaželjnost me je gnala med delavstvo, ko se je zbiralo na svojih shodih. Tam sem odkril gibalne moči delavske organizacije. V preprostih delavskih samoukih, ki iščejo spoznanja, sem našel tudi temeljna načela marksizma kot duhovnega gibanja. V spoznanju marksizma in socialne moči delavskega gibanja sem se hotel ob pogledu na vso duhovno mizerijo političnega gibanja naprednjakov in klerikalcev omejiti na vzgojno delo v tistem delu slovenskega ljudskega telesa, ki je bil vzgoji najbolj pristopen, a najbolj zanemarjen. Tako sem jel zahajati med delavstvo zopet kot učitelj in brez namena, priti do kake politične pozicije, saj je bila delavska stranka še tako malenkostna, da je bilo nespametno misliti, da pride v eni generaciji do kake moči. Končni motiv, da sem stopil v socialnodemokratično stranko, je bilo prepričanje, da uveljavim svoje sposobnosti in moči najbolje v vzgojnem delu med delavstvom in da mi je le z vstopom v stranko dana mogočost izdatnejšega pouka. Prav nič me zato ni ostrašilo odkritosrčno pismo enega vodilnih socialnih demokratov Antona Kristana, ki mi je pisal: «Nikar ne mislite, da pridete kot inteligent in advokat do vodstva med delavci. To vodstvo pripada nam proletarcem [mislil je pač sebe in Etbina Kristana].» Poznal sem takrat oba že dovolj. Oba sta bila politika. Anton Kristan je iskal veljave in ekonomični položaj, Etbin Kristan pa je iskal in dobil zadoščenje v vplivu kot voditelj delavskega gibanja, ne da bi si bil znal ustvariti ekonomični položaj. Jaz sem ostal zvest sam sebi in bil v stranki le kot inteligent na razpolago za vzgojno, gospodarsko in politično delo.

Tudi v veliki italijanski socialistični stranki, s katero smo se slovenski socialni demokrati v Julijski krajini leta 1919. združili, nisem bil politik. Posvetil sem se vzgojnemu delu med slovenskim in furlanskim ljudstvom. Vse organizatorično delo na Goriškem po vojni je bilo skoraj izključno moje in uspeh se je pokazal pri prvih volitvah v italijanski parlament leta 1921., ko je skoraj četrtina volilcev na Goriškem glasovala za obe delavski listi. Te volitve so se namreč vršile po razkolu italijanske socialistične stranke in po mojem odstopu od političnega dela, ki je bil v zvezi s tem razkolom. Tudi takrat nisem bil politik, ko je stala ta stranka, ena najmočnejših strank v Evropi, pred svojim usodnim kongresom v Livornu (15. do 18. januarja 1921) in pred vprašanjem, ali se odloči za levičarsko pot po zgledu boljševikov ali pa za zmerni reformistični socializem Turatija. Nisem bil politik, ker se nisem postavil ne na eno, ne na drugo stran, marveč sem izjavil: «Stopil sem v enotno socialistično delavsko stranko z namenom, posvetiti svoje moči prospehu delavstva. Nisem stopil v stranko zato, da bom v njej zastopal to ali ono dogmo. Izločili ste iz skupnega Marxovega nauka dve dogmi, eni dogmo revolucije, drugi dogmo evolucije, in se oklenili vsak svoje ter tako izključili drug proti drugemu temeljne nauke marksizma. Zato se odtegnem političnemu delu, ker obsojam gibanje enih in drugih. Bom pa na razpolago vedno, kadar pojde za pouk.» Italijanska socialistična stranka je bila izgubila svojo pot in po eni strani ni imela poguma sodelovati v parlamentarni državi, niti ni imela jasno začrtane poti, kako bi po državi delavstvo socialno in ekonomično organizirala, po drugi strani pa tudi ni imela poguma za odločen nastop s svojo silo, marveč se je omejevala na demagogične revolucionarne fraze. Prerokoval sem docela pravilno obema strankama, da bosta s svojim dogmatičnim pa nedoslednim ravnanjem omogočili fašizmu, da ju obe ugonobi. Tako sem ob livornskem kongresu sklenil svoje strankarsko delo. Po eni ali drugi poti bi bila takrat italijanska socialistična stranka posegla globoko v zgodovino človeštva, tako pa je nejasnost Marxovih naukov v glavah ljudi, ki so hoteli predstavljati marksizem v Italiji, in njihova nemožatost ugonobila ne le njihovo lastno stranko, ampak odprla meščanstvu novo pot

zaviranja delavskega gibanja in marksizma. Socialna demokracija v stari obliki je propadla, ker ni izvršila, kar je obljubljala. Ostal pa je klic po pravici, po pravičnem vrednotenju in spoštovanju človeka, klic, ki ga je tako poživilo delavsko gibanje. Nadaljuje se globoko presnavljanje idej in narodov, in ustaliti se mora novo življenje. Vera v napredek človeštva ne more izginiti, tudi če gre pot skozi čas kaosa in nasilja, ko je človeku prepovedano iskati resnico in dajati svetlobo. Delavsko gibanje je naravni plod razvoja človeške družbe, vzklilo je samorodno na razvoju ekonomije, medtem ko je fašizem, kakor nam jasno kaže vsa njegova dosedanja zgodovina, le umetna družbena in državna oblika. Proletariat je bil in je nositelj novega življenja. Njegova pot je danes le še jasneje začrtana.

Urednikove dopolnitve

I

Dr. Henrik Tuma je umrl 10. aprila 1935 po nekajdnevni bolezni za pljučnico. Bil je v svojem sedem in sedemdesetem letu še zdrav in krepak. Bolezen se ga je lotila nepričakovano in še bolj nepričakovano je ustavila smrt njegovo delo. Tudi zanj velja, kar pravi v spominih o svojem očetu, da je «od dela po vseh štirih zlezel v grob». Dva dni pred smrtjo je dal odposlati uredništvu «Sodobnosti» koncept članka o liberalizmu (gl. «Sodobnost» III. 1935 str. 204 do 210 in 254 do 262) — zaradi nenadnega obolenja ni utegnil članka dokončno obdelati — in hkrati obljubil, da pripravi še članek o liberalizmu pri Slovencih, «čim okreva». Takrat je ravno oddajal svojo odvetniško pisarno. Nameraval se je vsega posvetiti literarnemu delu. Imel je še polno načrtov. V pismu g. F. T. od 21. XII. 1934 omenja, da ima na programu predvsem «Imenoslovje Alp» in «Sociologijo».

Moral pa je še dovršiti, to je obdelati in spopolniti koncept svojih spominov.

Na pisanje spominov je začel Tuma misliti že okoli svoje sedemdesetletnice. Z zanimanjem je sprejel Šukljetove in Hribarjeve spomine, ki so izšli tista leta. Imenoval jih je (v pismu Franu Šukljetu od 10. III. 1930) «edini vir spoznavanja vsaj vnanjih političnih dogodkov med Slovenci» za razdobje zadnjih šestdeset let, a hkrati ugotavljal, da se oboji bavijo skoraj izključno s političnim življenjem Slovencev na Kranjskem v zvezi z Dunajem, medtem ko «sta Koroška in Primorska precej izključeni». Iz pisma Ivanu Hribarju od 7. II. 1929 razvidimo, da je hotel s svojimi spomini predvsem prispevati k spopolnitvi vrzeli glede primorskih Slovencev. «Čutil bi se poklicanega», pravi tam, «spisati vsaj spomine na zgodovino političnega življenja na Primorskem od leta 1914. naprej; gotovo pa izven mene ne bo človeka, ki bi bil dovolj poučen o delu slovenske socialistične stranke v Italiji. Seveda je bilo to delo često neločljivo združeno s splošno politiko. Skrb za vsakdanje življenje mi vendar ne daje dovolj prostega časa, da bi sestavil sintezo, saj je gradivo težko pristopno in ogromno.»

Izpodbuda k pisanju spominov mu je prihajala z raznih strani, in spomladi leta 1933. si je že ustvaril sliko bodočih spominov. Tako je pisal v pismu g. F. T.-u od 11. IV. 1933: «Imaš prav, da je skoraj moja dolžnost, da spišem spomine. Ne da bi bil neskromen, lahko trdim, da je moje življenje od mladih dni naprej tako pestro in samosvoje, da bi lahko na-

pisal kaj več za življenje. Ako bi pisal, bi pisal tedaj v pedagogičnem, oziroma psihologičnem smislu, ker smatram, da so spomini v tej smeri večje vrednosti. Težava je le v tem, da nimam časa... Dokler se ne poslovim od odvetniškega dela, se ni mogoče zariti v tako delo. Glavno gradivo iz časa pred vojne mi je sicer pogorelo, imam pa vendar še precej nabranega gradiva od leta 1915. naprej. Dovolj je tudi zgodovinskega, ki se pokoplje z menoj, ako ne spregovorim.» Na opozorilo, naj se loti koncepta čimprej in naj ga ne odlaga do konca leta 1934. (ko bi opustil odvetništvo), je odgovoril g. F. T.-u v pismu od 24. IV. 1933: «Pričnem pisati spomine ob prvi priložnosti ter upam, da koncept izgotovim še tekom tega leta. Seveda potem moram koncept predelati tudi na podlagi pismenih dokumentov, kar bo pač trajalo leto dni... Ker z novim letom 1935 mislim stopiti v pokoj, imel bom časa dovolj, le da ostanem do takrat še dovolj čvrst... Vendar hočem pisati ne toliko zgodovinske podatke, kakor prav moje intimne doživljaje, kolikor so mi stvorili značaj in kolikor so mi narekovali delo v javnosti. Mislim, da je večina zgodovin, katere pišejo aktivni politiki precej subjektivna, zaradi tega bi ta moment poudarjal. Ne da bi se hvalil, a imel bi rad in tudi uvidim, da je potreba posebno za našo akademsko mladino, da ima za lastno vzgojo zgled, ne pravim vzor, dejanskega življenja aktivnega človeka.»

Po tej zamisli je v letih 1933 in 1934 v pavzah med svojim poklicnim delom narekoval spomine kos za kosom v stenogram. Pri tem je mimogrede pregledoval tudi gradivo (dokumente, korespondenco in časopisje), da si osveži spomin, in obračal se je tudi na znance za pojasnila in za gradivo, ki ga je pogrešal. Toda to le mimogrede. Prizadeval si je predvsem, da izčrpa za koncept spominov vse, kar in kakor mu je ostalo v spominu. Študij gradiva pa je odlagal do časa, ko se bo mogel po oddaji pisarne lotiti predelave in vsestranske spopolnitve koncepta spominov «na podlagi pismenih dokumentov».

To pa mu ni bilo usojeno. In če bi odlagal s pisanjem koncepta do slovesa od odvetniškega dela, kakor je prvotno mislil, bi njegovih spominov sploh ne dobili.

Delo na urejevanju Tumovega koncepta spominov je obstajalo v naslednjem: Predvsem je bilo treba uvrstiti mnogoštevilne «vrinke», ki jih je Tuma narekoval poleg in izven nepretrganega glavnega koncepta, na mesta, kamor bolj ali manj spadajo, treba je bilo ponekod spojiti raztrgane odlomke v celote in izločiti nekatera ponavljanja. Dalje je bilo treba ugotoviti zgodovinsko točnost posameznih podatkov (datume dogodkov, osebe, ki so pri njih sodelovale, in druge njihove okolnosti) in v ta namen pregledati pismene dokumente in sočasno časopisje. Skrbno je bilo pregledano vse gradivo, ki je bilo dostopno, zlasti ves Tumov arhiv* z ogromnim zakladom korespondence. Pri tem se je pokazalo, da je bilo Tumovo spominjanje izvrstno, seveda pa ne brezhibno. Popravke smo vnesli naravnost v tekst, ker je šlo povsod le za spominske lapsuse v posameznostih in nikjer za značaj dogodkov v celoti in bistvu. Tako smo opravili nekaj tistega dela, ki ga ni utegnila izvršiti pokojnikova

* Pokojnikovi družini, ki nam ga je dala na razpolago, izražamo na tem mestu najlepšo zahvalo.

roka, ker je predčasno omahnila. Za morebitne netočnosti, ki so pač mogle še kje ostati, velja Tumova želja, izražena v «Predgovoru», naj jih bralci oproste in stvarno popravijo. Nadalje je bil koncept potreben precej temeljite jezikovne in stilistične obdelave. Tuma je ljubil nekatere pravopisne posebnosti, njegov jezik je bil precej pod vplivom romanskih jezikov in njegov besedni red je bil vedno nekoliko arhaičen. Kakor je to storil s svojo knjigo «Razvoj in pomen alpinizma» leta 1931., bi Tuma gotovo dal dokončane spomine še komu v jezikovno popravo. Zato je kazalo najbolje prilagoditi koncept spominov v pogledu stila in pravopisa današnjemu književnemu jeziku, ne da bi seveda žrtvovali osebno barvo Tumovega stila (zato so ostale tudi nekatere njegove jezikovne posebnosti). Končno je bilo treba še zaradi preglednosti porazdeliti nepretrgano pripovedovanje na poglavja.

Pri tem delu smo se podrobno seznanili z gradivom o Tumovi javni dejavnosti, zlasti z vsemi njegovimi spisi, in smo glede spominov morali ugotoviti naslednje: V prvi polovici spominov je Tuma tako polno zajel življenje, v katerem se je razvijal iz otroka v moža, da bi pri končni predelavi komaj kaj dodajal. Slika njegove javne dejavnosti v drugi polovici spominov pa žal ni tako izčrpna in, kakor kažejo njegove lastne izjave, bi Tuma tu pri predelavi ob gradivu še marsikaj dodal, izpolnil vrzeli, ki so tu in tam ostale, in obdelal marsikateri moment, ki je ostal le nakazan.

Spričo tega smo smatrali za svojo dolžnost, da poizkusimo na omejenem prostoru tega dodatka podati nekaj spomine dopolnjujočega gradiva o nekaterih momentih Tumovega idejnega razvoja in javnega delovanja, ki so v spominih prebežno nakazani ali prezrti, a so za razumevanje te, v naši politični zgodovini edinstvene samosvoje osebnosti, pomembni.

Tuma res ni bil politik v smislu političnih ideologov in voditeljev, ki se popolnoma predajo svoji politični zamisli in ji žrtvujejo vso svojo energijo, da oplode in razvijejo tudi iz majhnih začetkov mogočno ljudsko gibanje. Sam je spoznaval, da ni ustvaril nobenega gibanja s silo svoje močne idejne osebnosti in da se ni uspešno uveljavil kot politično vodilna osebnost. Skušal je to v svoji «Izpovedi» v spominih obrazložiti; tu pa je ostal bolj pri ugotovitvi, da je bil predvsem učitelj, ne da bi bil razjasnil, zakaj. Glavni vzrok je pač iskati v njegovem samosvojem individualističnem značaju in načinu življenja. Njegov odnos do sodelavcev je bil vedno bolj ali manj rahel; kakor hitro so se pojavile kake razlike v nazorih, so normalno privedle do medsebojne odtujenosti. Zato se je Tuma tako često zatekal v hoteno osamljenost. Nekje je zapisal o sebi: «Bil sem vedno preveč v delu zarit, da bi upošteval druščinske odnošaje in prihajal med somišljenike.» Tuma je v splošnem strogo sodil slabosti ljudi. Posebno je cenil dve črti značaja: plemenitost v stremljenju in delavnost; a obe je bolj poredkoma srečaval. Ni imel pravega zaupanja v ljudi — pri vsej svoji veliki veri v človeka. Zaradi nje se vendarle nikdar ni omejil na svoje osebne zadeve, in se je vselej po trenutnih nerazpoloženjih, ki so izvirali iz osebnih razočaranj, zopet vračal v javno življenje, k politično idejnemu prizadevanju. Značilne zanj so

besede, ki jih je zapisal kratko po svoji preselitvi iz Gorice v Ljubljano (v pismu Ivanu Regentu 1. X. 1924): «Zavedam se, da sem politična natura in mi je težko stati ob strani, posebno sedaj, ko je treba ubirati nova pota in je tudi priložnost ustvarjati.» Kdaj v svojem življenju pa Tuma ni videl potrebe ubiranja novih potov in priložnosti ustvarjanja? Vedno se je zavedal nezadostnosti idejnega napora slovenskega človeka v vrsti desetletij, ki jih je preživel tesno zvezan s svojim narodom od njegove narodne probuje dalje. Toda njegovo idejno snovanje je v glavnem naletelo na nerazumevanje pri njegovih sodobnikih; sam je zapisal o sebi (v pismu Ivanu Regentu od 28. XI. 1921), da je bil dobrih 25 let najbolj obrekovan med vsemi politiki, kolikor jih je poznal. Če pa je bil nepojmljiv svojim sodobnikom, nasprotnikom in tudi «somišljenikom», pa ne sme ostati nepojmljiv naši politični zgodovini. Ta še ni niti podala niti ocenila njegovega idejnega napora. Z naslednjimi črticami, ki se tesno naslanjajo na spomine kot dopolnitev njihovih vrzeli, hočemo prispevati k osvetlitvi nekaterih osnov Tumovega idejnega snovanja.

II

Tuma je doraščal v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja, ko se je socialno še prav malo diferencirano slovensko, pretežno kmečko in malomeščansko ljudstvo prebujalo v politično življenje pod vodstvom svoje inteligence. Pripadal je tisti generaciji naše posvetne inteligence, ki je v mladoslovenskem obdobju sedemdesetih let vsrkala ideje takratne liberalistične dobe in jih spojila s stremljenjem po lastnem uveljavljenju in po uveljavljenju narodnostno prebujajočega se slovenskega življa.

Že v mladosti je Tumo odlikoval oster kritični duh. Ni rastel v strahu pred avtoriteto, marveč kritično je motril vse, kar je videl. S kritičnostjo je bilo v njegovem značaju vezano posebno nagnjenje, biti dosleden, radikalen. Značilen je njegov nastop v gimnaziji pri veronauku in prav tako njegovo izražanje republikanskih idej v razgovoru med postojnskimi učitelji. V boju za obstoj, ki ga je bíl z lastnimi močmi, je rastla njegova žilavost in delavnost. Mladostna upornost se je pod vplivom dobe, ki ni dajala nobene izpodbude za smele zamisli, umirila. S širokim obzorjem, ki si ga je bil ustvaril s študijem literature in opazovanjem življenja v tujini, se je vrnil na domačo zemljo z namenom, da na kaki slabotni točki podpre vzpon svojega ljudstva. Pri sodiščih v Trstu, v Tolminu in v Gorici je zastavil vso svojo energijo v službo uspešnega dela na uveljavljenju pravic slovenskega jezika.

Boj za narodno enakopravnost slovenskega ljudstva in za osamosvojitev malomeščana in kmeta od prevlade italijanskega meščanstva mu je bil pred očmi, ko ga je spravilo vodstvo narodne stranke na Goriškem v politiko. Boj za osamosvojitev in okrepitev slovenskega življa je obudila v njem skrb za okrepitev tiste plasti slovenskega naroda, ki je mogla in morala priti na površje ob uspešnem izpodrivanju italijanskega meščana, — plasti slovenskega malomeščanstva (prodajalničarjev, obrtnikov, inteligence) in zarodkov meščanstva v njem. Tu je pomen Tumovega

dela pri goriškem zadružništvu in denarnih zavodih, dela, ki je doseglo vrhunec v poizkusu, ustanoviti slovensko banko v Trstu kot zaslombo vse gospodarske organizacije razvijajočega se slovenskega malomeščanstva in meščanstva.

Ko se je znašel v političnem gibanju na Goriškem, je Tuma videl, da more in mora zdaj vse slovensko ljudstvo prevevati ena ideja, ideja boja za narodno osamosvojitev. Cenil je, da to ljudstvo še ni godno za politične načelne ideje, ker je njegova socialna diferenciacija malenkostna in malo pomembna. Zato se ni lotil idejnega snovanja v tej smeri. Ni hotel biti propovednik idej, ki bi veljale med tem ljudstvom šele v bodočih obdobjih. Hotel je biti in bil je realen politik. Šlo mu je predvsem za praktične rezultate in zato je moralo njegovo delo rasti iz razmer, kakršne so bile. V tem pogledu se ni razlikoval od politikov manj razvitih avstrijskih narodov in tudi drugih slovenskih politikov tistega časa. Samo iz malenkostnih razmer, ki označujejo tedanjo slovensko politiko, je razumeti, da so malenkostni ljudje v strahu za svoje politične pozicije in v želji za vzdržanjem ali povišanjem svojega osebnega prestiža, videli v Tumi, ki je pokazal tako izredno žilavost in delovno sposobnost, le pretirano ambicioznega človeka, ki ga žeja po najvišji politični poziciji v deželi. Tako so gledali nanj njegovi nasprotniki v narodni stranki in začeli proti njemu kampanjo, ki je povzročila razkol enotne slovenske stranke na Goriškem. In tako je gledal na Tumo tudi Gabrščkov krog v narodno napredni stranki, ko se je z njim razšel v vprašanju narodne ali strankarske politike ob ponudbi tržaškega namestnika Goessa, ki je odpirala za takratne razglede največje koristi slovenskemu prebivalstvu na Goriškem. Ko se je takrat Tuma z vso vnemo zavzel v narodno napredni stranki za kompromis z Gregorčičevo stranko, je ostal samo zvest široki zamisli dela za narodno osamosvojitev slovenskega ljudstva na Goriškem, ki je ni strankarsko zožil, četudi je bil prava tarča za osebne napade nasprotne stranke. Po težkem osebnem razočaranju v Gabrščka se ni spustil v malenkosten boj z njim za prvenstvo. Težko je občutil vso krivičnost sodbe nasprotnikov, da ga žeja po prvaški poziciji; zato se je raje umaknil in prepustil pozicije, ki jih je bil ustvaril s svojim delom, drugim.

V nečem pa se je Tuma v politiki že od vsega začetka razlikoval od ostale naše inteligence. Bil je skoz in skoz demokrat. Povzdigo svojega naroda si je zamišljal kot gibanje in dviganje vseh njegovih socialnih plasti, vsega ljudstva, ljudskih množic. Neumljivo mu je bilo, da bi izločali iz tega ljudstva kako višjo kasto in omejevali skrb na njene posebne koristi v nasprotju s koristmi vsega naroda. In zato mu je bilo prav tako neumljivo, da bi za bodoče zapirali pota v slovensko ljudstvo novim idejam, ki morajo nujno najti tal tudi na slovenski zemlji spričo napredujoče socialne diferenciacije. Od vsega začetka je Tuma izražal svoje simpatije za socializem in sprejemal najradikalnejši demokratični program, ki ga je zastopalo socialistično gibanje, čeprav mu je bilo protikapitalistično stališče proletarskega socializma še dolgo docela tuje. Značilne so njegove izjave kot načelnika narodno napredne stranke na Goriškem, da je socialist — čeprav ne pristaš socialnodemokra-

tične stranke — in značilna je 7. točka programa «narodno napredne stranke na Goriškem», sprejetega 8. marca 1900: «Pozdravljamo gibanje delavstva, želimo mu krepke organizacije, katero hočemo pospeševati» — v programu, ki ima sicer povsem naroden in liberalen značaj, v programu, ki poudarja «čimdalje večjo važnost trgovskega in obrtnega stanu za boljšo bodočnost vsega našega prebivalstva», in pravi, da je «zato temu stanu treba posvetiti največjo pozornost» (točka 6.).

Zaradi tega svojega integralnega demokratizma Tuma ni okostenel v liberalizmu kakor ostala slovenska posvetna inteligenca generacij do konca 19. stoletja. Slovenski liberalizem ga je odbijal s svojim kastarstvom in s svojim konservatizmom. Medtem ko je bil naš «psevdoliberalizem» — kakor ga je Tuma takrat nazival — nasproten vsem novim idejam in gibanjem ter ljubosumen na vsako mlado generacijo, ki si je drznila misliti o njem kritično, je Tuma pozdravljal vsako novo gibanje, vse progresivno in mlado, kar si je v opreki s preživelim krčilo pot med slovenskim ljudstvom. Pozdravljal je vsako novo generacijo, ki je imela kritičnega duha in je zato prinašala kaj idejno novega v slovensko življenje: socialiste od vsega začetka, masarykovce in narodno radikalno gibanje (ako se omejimo na čas do njegovega vstopa v socialno demokracijo). Tuma je postal odličen stvarni kritik slovenske politike in s tem upornik proti rodoljubarskemu dušenju sleherne kritike «požrtvovalnega» prizadevanja za narodov blagor; v tem pogledu mu bo priznati morda najodličnejše mesto poleg Ivana Cankarja, za katerim je seveda zaostajal v prodornosti in neposrednosti vplivanja na slovensko življenje.

Tako je Tuma postal v slovenskem javnem življenju od preloma stoletja dalje idejno samosvoja osebnost.

«Vsak mlad človek je bil za časa absolutne vlade očeta Bleiweisa pristaš radikalnega liberalizma. Še živo čutim mogočno vrvenje tega liberalizma (Dunajski soneti — Stritar)», je pisal Tuma leta 1906. s pogledom nazaj. Nadaljeval pa je: «Izraz te dobe je dr. Tavčar. No, svet se je v zadnjih tridesetih letih mogočno razvil in z njim malo i Slovenci...» («Naš list» II. št. 18 od 5. V. 1906).

III

Tumovo iskanje novih potov slovenske politike v razdobju med leti 1903. in 1908., t. j. dokler še ni osredotočil svoje pozornosti na gibanje slovenskega proletariata, je v spominih le fragmentarno opisano. K njegovemu načrtu ustanovitve lista v Trstu spomladi leta 1903. je omeniti, da je Tuma že leta 1903. — v času, ko so se komaj šele pojavljala slabotna znamenja nastopa nove mladine na političnem področju — začel akcijo za nov «protiklerikalen in protiliberalen, socialen in realen» list v Ljubljani, ki naj bi bil predvsem tudi «splošno slovenski» v nasprotju z zgolj lokalnimi obstoječimi listi, katerih «ni eden nima slovenskega naroda kot celote pred seboj», marveč goje le lokalni patriotizem, ki «ne dopušča skupnega programa za organizovano delo». Ta načrt je padel v vodo, ker so mu odrekli podporo ljubljanski, s Tavčarjevim vodstvom nezadovoljni liberalni veljaki (dr. Triller, dr. Majaron in drugi), na ka-

tere je Tuma računal, ker «mlajših» še ni poznal. Triller je Tumi akcijo odsvetoval, češ «da je bolje potrpeti marsikaj, nego povzročiti v stranki razkol...» (pismo od 18. IX. 1903).

Svoje nove politične zamisli je začel Tuma razvijati v novih mladinskih revijah in listih, v «Omladini» (zlasti članek «Vseučiliščno vprašanje» v I. 1904/5, št. 10, 11 in 12), v «Slovenskem tehniku» (1906, št. 2, 3 in 5) in v «Našem listu» (II. 1906) pa v svojem nastopu na I. shodu narodno radikalnega dijaštva v Trstu v septembru leta 1905. Nastopil je z ostro kritiko slovenskega meščanstva, njegove zaostalosti in komodnosti, privezanosti na zemljišče in oddaljenosti od tehnike, trgovine in industrije. Očital mu je, da prav nič ne razume odlične geografske lege Slovencev v zaledju velikega, svetovnega gospodarsko prometnega središča — Trsta. Propovedoval mu je moderno orientacijo k trgovini in industriji, k Trstu in morju. Takrat je Tuma snoval v smeri razvoja Slovencev v razvit kapitalističen narod in je seveda moral gledati v slovenskem meščanstvu nosilca tega razvoja. Prizadeval si je predvsem, da bi od mlade generacije, iz katere naj bi prišla po duhu in orientaciji nova inteligenca, odkidal vso navlako srednjeveštva in reakcionarstva, tudi in predvsem tistega, ki se je krilo pod protiklerikalno napredno firmo. Ravno v reakcionarnem «psevdoliberalizmu» je videl največjo oviro razvoja. Predstavniki našega meščanstva, vprav prilepljeni na mizerno malenkostnost okostenelega življenja svojega sloja, so proglašali tega nenehoma iščočega in snujočega duha za vetrnjaka, ki «ima vsak teden druge politične nazore in projekte» (Slovenski Narod), za fantasta, ki trpi za hipertrofijo idej, in za novotarja, ki si izmišlja novotarije iz gole ambicioznosti. Ko je okoli leta 1905. krepkeje nastopilo živo gibanje mladine, ki je proti starim hotela na nova pota, gibanje, ki tako odlikuje prvo desetletje tega stoletja pred devetdesetimi leti preteklega stoletja v naši politični zgodovini, se je zazdel Tuma prvakom naših liberalnih kast silno nevaren. Bali so se zmagovitega pohoda teh mladih sil z njim na čelu proti njihovim malim kraljestvom. Odtod prva kampanja proti Tumi, ki ga je hotela moralno diskreditirati. Vsej njegovi dejavnosti so Gabršček et consortes podtikali kot gibalo — nezadovoljeno ambicijo!

Središče in žarišče Tumovega idejnega prizadevanja je bila njegova narodno politična zamisel. Izhodišče te zamisli je bila izredno pomembna lega slovenskega ozemlja — neposrednega zaledja Trsta, edinega trgovinskega emporija Avstrije, ki ga «slovensko ljudstvo v kompaktnem obroču obkolja in okrvlja njegovo prebivalstvo» (Omladina, I. str. 148). «Ako se ozremo na zemljepisne in ekonomične odnošaje, nam mora biti jasno, da ima slovenski narod lepo bodočnost le ob adrijanskem morju... Odgojeni smo politično v tako malenkostnem miljeju, da si ne upamo misliti na širšo bodočnost, da nimamo pravega narodnega ponosa, veselja do življenja, torej ne volje do konsekventnega organičnega dela... Naša bodočnost in velikost je ob Adriji, v Trstu!... Ali ta ideja nam je previsoka, ne drznemo si niti misliti osvojiti ta emporij!» (prav tam). Prva ideja njegove zamisli, ki jo je Tuma vrgel v slovenski svet, je bila ideja, naj Slovenci zahtevamo slovensko vseučilišče v Trstu. S to heretično idejo si je seveda

nakopal očitek, da je «škodljivec slovenske univerze». Ker obenem ni odrekal upravičenosti zahteve Italijanov po italijanskem vseučilišču v Trstu, je zamislil utrakvistično italijansko-slovensko univerzo v Trstu. O taki univerzi je menil, da bo mnogo prispevala k «zadnjemu pogonu, da Trst postane naš», da odpre Slovencem pot do javne uprave v Trstu, posebno do tistega dela javne uprave, ki obsega trgovino in pomorstvo. Navajal je izjavo nemškega nacionalnega politika dr. Derschatte, da «Slovenci z univerzo v Ljubljani ničesar ne pridobe, pač pa neizmerno z ono v Trstu» (Omladina I. str. 186).

Tumova narodno politična zamisel se je odlikovala predvsem s svojim optimizmom. Tuma je protestiral, ko je uredništvo «Slovenskega tehnika» (1906 št. 5) dalo njegovemu prvemu ostro kritičnemu pismu naslov «Morituri vos salutant?», kajti «morituri nismo mi Slovenci... nismo v obupnem položaju, nasprotno vabijo nas od vseh strani prirodne sile in imenitni položaj, da jih izkoristimo sebi v prospeh. Nikar naj nam ne prihajajo pomisleki, ‚da smo majhen narod, ki šteje komaj 1,000.000 duš!'... Niso li ravno najbogatejši trgovski narodi omejeni na majhne teritorije in na malo število prebivalcev!» Z vso vnemo je propagiral vzgojo mladine za trgovino in industrijo, in preorientacijo slovenskega meščanstva od zemljišča k industriji in trgovini; tako je sugeriral idejo ustanovitve slovenskega «narodno gospodarskega sveta, ki bi s pomočjo ogromnih posojilničnih glavnic sistematično ustanavljal industrialna podjetja in poskrbel za veliko ekspedicijsko agenturno podjetje v Trstu». Tuma je trdno zaupal mladini, da bo izraz življenjske sile svojega naroda in da bo zastavila svoje delo tam, kjer se temu narodu odpira velika bodočnost. Pozival je mladino, da stremi enako, kakor je stremela «Mlada Italija»: «Pripravljaj vojsko, omladina, da ohraniš mir in življenje svojemu narodu! Obupavajo naši stari nad bodočnostjo našega naroda; zakliči jim z Ibsenovim Brandom: ‚Ein edles Volk, sei's noch so klein, saugt Lebenskraft aus Not und Pein; wenn Not die Tatkraft nicht entfacht, ist nicht ein Volk der Freiheit wert!'» (Naš list II. št. 16).

Svoj vedri narodni optimizem je Tuma močno izrazil tudi v svoji študiji «Jugoslovanska ideja in Slovenci» (1906/1907), h kateri ga je izzvala trditev dalmatinskega hrvatskega poslanca dr. Tresić-Pavičića v italijanskem listu «L' Italia all' Estero», da v jugoslovanskem vprašanju ni treba več upoštevati izumirajočega neznatnega naroda Slovencev, ker se ne more obdržati niti proti Nemcem niti proti Italijanom, ki si ga bodo pač porazdelili. To tezo je z mirno stvarno analizo zavrnil in ovrgel; pokazal je, kako se je slovenska narodnost vsestransko razvila in se nenehoma uspešno razvija v socialnem, gospodarskem in kulturnem pogledu. Priznal je, da «smo tudi Slovenci sami krivi, da nas vsakdo prezira in ne ceni, ker so se naši politični voditelji zagrizli v malenkostna notranja vprašanja, ter so slepi in gluhi za ves svet, ki jih obkroža» (str. 5). Zapisal je, da moramo Slovenci kot «popolnoma diferenciran, samostalen individuum, ki ima odločevati toliko kot Hrvati, Srbi in Bolgari», gledati v jugoslovanstvu celoto, «in zato se mora tudi nas v prvi vrsti vprašati, kako pridemo do združenja in do zedinjenja s sosednjimi

slovanskimi plemeni, in kako se skupaj z njimi ustavimo najmočnejši narodni skupini, ki preti požreti vse manjše narodne skupine okoli sebe. Popolnoma samostalni se moramo čutiti Slovenci tudi v vprašanju sporazuma z Italijani» (str. 10).

Tuma je svoj narodni optimizem, oprt na lego slovenskega ozemlja, na Trst, povezal z vsestransko presojo realnih odnosov vseh sil, ki se križajo na tem pragu Evrope s severa na jug in z zapada na vzhod. Njegova slovenska in jugoslovanska politična zamisel zato ni bila prav nič romantična, marveč vseskoz realistična. Izhajajoč iz konkretnega geopolitičnega položaja Slovencev in Hrvatov se je dvignil nad romantično panslavistično zamisel, ki je šablonsko postavljala Slovane proti Germanom, ne da bi upoštevala konkretne pogoje življenja posameznih slovanskih narodov. Zanimiva bi bila vsestranska paralela med Masarykovo in Tumovo politično koncepcijo. Tu poudarjamo le njuno skladnost v nasprotstvu do romantičnega panslavima, ki je vse svoje nade stavil na slovanskega strica v caristični Rusiji in so mu bile zato «barbarske ruske razmere pod carizmom nevidne ali pa židovske izmišljotine» (Tuma leta 1909. v «Delavskem listu»). Oba sta se skladala tudi v želji in perspektivi «preporoda Avstrije», v nazoru, da je mogoče Avstrijo očistiti vseh ostankov srednjeveštva in odpraviti hegemonijo Nemcev in Madžarov ter jo pretvoriti v moderno zvezno državo.* Ko pa je Masaryk v izpremenjenem svetovnem položaju v svetovni vojni postavil zamisel narodne osvoboditve češkega naroda na temelj razbitja Avstro-Ogrske z antantino zmago, mu Tuma ni sledil. Kakor je opozarjal slovenske masarykovce (Naš list 1906), katerih nastop je sicer pozdravljal, da ne gre siloma aplicirati na naše ljudstvo tisto, kar velja za češko ljudstvo, tako je v svetovni vojni opozarjal na veliko razliko med konkretnim položajem slovenskega naroda in češkega naroda, na to, kaj dobe od zmage antante Čehi in kaj Slovenci. Prav zanimivo bi bilo tudi vzporejanje Tumove narodno politične zamisli s Krekovo. Bili sta si močno podobni v oceni političnega položaja Avstro-Ogrske, v vezanju slovenske in jugoslovanske narodno politične zamisli z avstrijsko državno «misijo» po koristih, ki bi jih imela Avstrija, ako bi se mogla opirati na narodno zadovoljene jugoslovanske narode ob Adriji in na Balkanu. Globoka razlika med Tumo in Krekom pa je bila v njunem odnosu do avtoritete obstoječe avstrijske državne oblasti. Medtem ko je Krek to avtoriteto, z njenim vrhom, katoliško dinastijo, ščitil, ni Tuma zanjo kazal prav nobenega respekta, marveč je bičal našo ponižnost in pokornost, kjer je le

* Tudi panslavistični politiki so pred svetovno vojno gradili na perspektivi, da postane Avstrija s svojo popolno demokratizacijo zaradi večine svojega prebivalstva slovanska država. Primerjaj oris politične zamisli avstrijskih panslavistov v «Spominih» Ivana Hribarja (II. str. 351/52): «... Vendar pa na razpad Avstroogrske nismo upali. Saj je bilo v njej marsikaj gnjilega; toda v obče je njena državna uprava zadovoljivo poslovala in upali smo, da svojim narodom — ker je bilo prišlo do splošnega in enakega volilnega prava in je tako poražujoča slovanska večina prišla do veljave — navsezadnje vendar še priborimo človeško dostojno življenje... Ko bi se posrečila Kramařova namera, da ta država stopi na stran Rusije, živela bi še danes svoje grešno življenje. Seveda smo upali, da se po kaki vojni razmere gotovo izpremene...»

mogel. Tako je Tuma pisal n. pr. v «Našem listu» (II. št. 11 od 17. marca 1906): «Tako smo lojalni, da se bojimo le pogledati preko mej naše stare Avstrije» in (št. 15 od 14. aprila 1906): «Mirí in stiska se nas za plot od vseh strani, vzgaja se popustljivost med nami od vlade in cerkve in šole.» Tuma je bil prvi slovenski politik, ki je dajal obtožbam proti avstro-ogrskemu režimu prav revolucionarno noto. Toda nikoli ni zapuščal realnih tal presoje odnosov sil in je vselej, ko je izpodbadal mladino k bojevitemu odporu proti režimu, ki je hotel našo narodno smrt, ali pa, ko je pozdravljal njeno revolucionarno razpoloženje (Preporodovce!), obenem klical «na realna tla», k spoznavanju preteklosti in sedanjosti in k postavljanju nalog iz tega spoznanja (prim. «Naše zapiske» X. 1913 str. 135).

V brošuri «Jugoslovanska ideja in Slovenci» je Tuma ugotovil takoj v uvodu povezanost jugoslovanskega vprašanja z imperializmi Velike Nemčije, Velike Italije in Ogrske, ki se dotikajo na Adriji. Kaj pa Avstrija? Avstrija kot donavska država, t. j. reprezentant ljudstev, ki žive zgodovinsko zvezani na enotnem prometnem in gospodarskem ozemlju od Jadrana do Sudetov in Karpatov, na ozemlju, v katerega sredini so se Nemci in Madžari zarili kot klin med severne in južne Slovane in s tem zgodovinsko postali os državnega življenja na tem ozemlju, ne vrši svoje misije, ki more biti le v tem, da vsestransko razvije narode, ki v njej žive. Z zatiranjem slovanskih narodnosti si Avstrija koplje grob, ker si odtujuje tiste narode, ki bi edini mogli biti osnova njene moči in bodočnosti (str. 35). «Podvreči se dosedanjemu režimu Avstrije bi bilo toliko, kakor podpisati narodnostno in ekonomično smrtno obsodbo sebi», zato «moramo jugoslovanska plemena pričeti misliti nase samostojno in brez pogleda na Dunaj» (str. 36). In pripomnil je še: «Odpirati so začeli oči celo skromni Slovenci, ki so bili dosedaj v inteligenci, in to posvetni in duhovski, pokorni lakaji starokopitnežev avstrijskega režima.»

Tu moramo omeniti Tumovo brošuro «Der österreichische ungarische Ausgleich» (1907) (o kateri je Tuma za spomine začel pisati odstavek, a ni prišel preko uvodnih vrstic), ki je dobro dokumentirana in ostra obtožba stremljenj madžarskih politikov po politično in gospodarsko samostojni Veliki Madžarski in nesposobnosti dunajskega parlamenta, da bi se temu stremljenju uprl. Tak razpad Avstrije na Veliko Madžarsko in ostalo Avstrijo bi pomenil zmago madžarskega in nemškega imperializma nad zatiranimi slovanskimi narodi. Nemčija bi si pripojila Avstrijo in zavladala nad Čehi (Bismarck je dejal: «Gospodar Češke bo gospodar Evrope») in Slovenci (Sonnino je dejal: «Trst je najugodnejša luka za vso Nemčijo»). Avstrijo je treba rešiti pred takim razpadom, treba je zrušiti dualizem, ki je bil uveden zato, da so mogli avstrijski Nemci potlačiti k tlom Čehe in Slovence «kot žrtve sramotnega renegatstva in stremuštva». Medtem ko so Čehi zrasli iz svoje moči in se v boju z avstrijskimi vladami le krepili, pa so Slovenci in Hrvati «še danes odrezani od svojega življenjskega živca, od Adrije» (str. 26). Proti avstrijskim državnikom, ki so se podvrgli nagodbi z Ogrsko leta 1907., je Tuma v navedeni brošuri razvijal program izvedbe resnične enako-

pravnosti avstrijskih narodov v zgradbi zvezne države na ruševinah dualističnega hegemonističnega sistema.

Bilo je to pred zaključkom težke notranje krize Avstro-Ogrske, krize, ki je nastala iz ostrega konflikta med osrednjo avstrijsko vlado (dvorom) in Ogrsko. Uvedba splošne volilne pravice v Avstriji je bila bolj dar dvora z namenom, da zastraši uporni ogrski plemiški parlament, kakor pa plod strahu pred nevarnostjo, da bi ruska revolucija (1905/06) segla tudi na Avstrijo, ki je bila do dveh tretjin slovanska. V tej krizi so se prav razcvetele nade v možnost demokratizacije Avstrije, uvedbe narodnostne avtonomije, uvedbe trializma namesto dualizma itd. od zgoraj zaradi spoznanja nujno demokratskih osnov avstrijske mnogonarodne države, zaradi pravilnega spoznanja «avstrijske misije». Nada v demokratizacijo Avstrije iz nagona njene osrednje vlade po samoohranitvi je bila zlasti značilna za avstrijsko socialno demokracijo. Glavni teoretični zastopnik socialnodemokratične zamisli avstrijske državne ideje, dr. Karl Renner, je n. pr. leta 1908. zapisal naslednje besede: «In ker vsakdo ve, da Franc Jožef I. niti iz principa niti iz nagnjenja ne zametava nobenega naroda ali razreda, ker je to svoje mnenje o pravem času v Avstriji dokazal s sankcijo volilne reforme, vidijo brezpravni narodi in razredi Ogrske v njem ...upanje na resnični demokratični konstitucionalizem in osvoboditelja od plutokratičnega navideznega konstitucionalizma. Torej so brezpravneži v deželi, ki kličejo po socialnem kraljestvu...» (citirano po Abditusovem članku «Politiški paberki», Naši zapiski V. 1908 str. 180). Zaradi takih nad celo socialni demokratje niso gledali v dunajskem dvoru reprezentanta tistih socialnih sil, ki so bile nositeljice reakcionarnega avstrijskega režima, marveč se jim je zdel nekako dvignjen nad vso «avstrijsko mizerijo», da ga je mogoče prepričati o potrebi nujnih postopnih reform. Tumo je njegova perspektiva vedla po isti poti. Odtod njegovo prepričevanje avstrijskih državnikov, naj vendarle spoznajo misijo Avstrije, njene življenjske interese, naj ne popuščajo politiki madžarske aristokracije, naj ne slede slepo velikogermanski politiki, naj se povzpno do spoznanja, da je obstoj Avstrije mogoč le z avtonomijo vseh njenih narodnosti, kajti njen narodnostni sestav meri na njen razpad, na njeno razdelitev med nemški, italijanski, madžarski in ruski imperializem. Največjo nevarnost je videl Tuma takrat v nemškem imperializmu, ki zaviran na vzhod in zapad «čuti, da ima svojo bodočnost le preko neskladne avstrijske države in razcepljenih podunajskih in balkanskih narodov» («Jugoslovanska ideja in Slovenci», str. 38), in kateremu pripravlja pot germanizatorični avstrijski režim, oprt na dualizem. Prav tako nevaren mu je bil pohlep italijanskega imperializma po vzhodni jadranski obali. Že v brošuri «Jugoslovanska ideja in Slovenci» je zapisal: «Pridobitev vzhodne slovensko-hrvatske obali (preko naravne meje Italije ob Adriji v slovenskih Brdih in Soči) bi pomenila toliko kakor pogin jugoslovanske ideje za vedno» (str. 37). To trditev je Tuma ponavljal vse do poloma Avstro-Ogrske. S stališča interesov Avstrije je pobijal njeno vzdrževanje nadvlade italijanskega življa v Primorju (l. c. str. 42). Prepričeval je avstrijske državnike, «da postane Avstrija velika država le, ako si pridobi Adrijo in osigura vse

pozicije v Primorju po narodu, ki je vezan na Avstrijo, t. j. po Slovencih in Hrvatih». Adrija je pot na Balkan in v orient. «To so veliki cilji Avstrije; pa so tudi naši veliki cilji. In boj za te velike cilje prenoviti mora celo naše socialno, politično in narodno življenje, mora dvigniti Slovence s stopnje najrevnejšega naroda v Avstriji na najodličnejše mesto...» (Omladina I., str. 186).

Ne moremo se tu baviti s podrobnostmi Tumove študije o «jugoslovanski ideji in Slovencih», izredno zanimive prve slovenske študije te ideje, ki nam je takrat odpirala realnejše perspektive resničnega boja za naše narodno osvobojenje v ostrem nasprotju z drobtinčarsko politiko oficielnih slovenskih političnih zastopnikov, ki jim sploh ni bilo mar kakšnega vseslovenskega gospodarskega ali državno pravnega programa. Saj je pogled teh politikov le redko segel preko meja njihovih avstrijskih kronovin, in ravnali so se po pravilu, da lahko s ponižnostjo marsikaj izprosimo, medtem ko se moremo z borbenostjo le zameriti navzgor! Tuma je ob koncu svoje študije zastavil slovensko vprašanje takole: «Li misli Avstrija kreniti na drugo pot? Li hoče ona ustvariti posebno, z njo zvezano balkansko državo? Li hoče in more še vzgojiti Slovence in Hrvate za to idejo, ali je že prepozno? Li moremo mi Slovenci, stisnjeni v kot med Nemštvo, Madjarstvo in Italijanstvo, ljubiti Avstrijo, ki nam odreka narodno življenje? Ali bi ne bili podleci, ako bi poljubljali šibo, ki nas tepe?! Imamo pa po drugi strani garancijo, da si ohranimo narodno življenje pod Italijo? Ali ni v interesu iste, da raznarodi in posrka vase pleme, ki biva pod julskimi Alpami, ki značijo po mnenju Italije nje naravne meje proti vzhodu? Avstrija nam že pripravlja narodno smrt, Italija jo bode sigurnejše in skorejše. — To je položaj nas Slovencev!» (str. 45). Zato — je zaključil — bodi naša pot «pot samozavesti in samopomoči... bodi klic germanizatorični Avstriji: tako ne več naprej!... a Madjarski in Italiji: preko nas ne!» Kaj je Tuma zamišljal pod «samopomočjo»? «Slovenske pokrajine, hrvatsko Primorje in Dalmacija, združene v trgovini in na morju, morejo tudi same ustaviti se germanskemu in italijanskemu prodiranju in tako postanejo zastavonoše jugoslovanske ideje» (str. 27). «Razvoj pomorske hrvatske moči in naseljenje Trsta po Slovencih in Hrvatih, to sta dva najbližja cilja in prvi odločen korak do oživotvorjenja jugoslovanske ideje in zveze s severnim, edinim industrialnim slovanskim plemenom, s Čehi» (str. 26). Uspešno gospodarsko uveljavljenje Jugoslovanov po poti samopomoči je Tuma vezal z nado, da bodo s tem vendarle prisilili avstrijsko vlado, da spregleda in se ob Adriji nasloni na Hrvate in Slovence, pa pohrvati Lloyd, trgovske in pomorske šole, vojno mornarico itd. ter oživotvori «združeno slovensko-hrvatsko-srbsko Ilirijo», brez katere «ne more biti Avstrije» (str. 48).

Tumov jugoslovanski program pa je imel tudi svojo notranje politično stran. Nasprotoval je prenašanju političnih strank k nam po nemških in francoskih vzorih in frazah. Opozarjal je na to, da noben jugoslovanski narod nima ne plemstva, ne milijonarjev, ne razvite trgovine in industrije; «imamo skupno, t. j. demokratsko osnovo v najširšem pomenu, ki se dá razdeliti na dva sloja, na delavski sloj po mestih, in na

poljedelski sloj, ki tvori pretežno večino» (str. 28). Sklepal je, da je treba v vsakem narodu ustanoviti demokratično ljudsko stranko, ki bi bile po skupnem političnem načelu in organizacijsko povezane. Organizacijo delavstva v socialnodemokratični stranki pa je treba podpirati. «Danes mora biti za vsakega sociologično naobraženega človeka sklenjena stvar, da je socialnodemokratska stranka velika realna svetovna stranka, ki se mora vedno močneje razvijati... Priznavanje socialnodemokratske stranke močnim faktorjem mora biti torej del jugoslovanske ideje... Vprav njen internacionalni značaj v prvi vrsti jo je usposobil, da dobi teren v središčih in večjih mestih... Ako jugoslovanska stranka podpira, ali vsaj ne ovira v delu socialnodemokratske organizacije, dela to v svojo korist. Tako stopimo v dotiko tudi z organizovanim delavstvom češkim, ruskim in madjarskim» (str. 28/29). Odločilno za to Tumovo stališče je bilo, da se je njegova narodno politična zamisel skladala s socialnodemokratično zamislijo Avstrije in je zato njeno uresničenje bilo najbolj verjetno v zvezi s perspektivo okrepitve socialne demokracije.

Kakšen je bil takrat Tumov odnos do socializma, vidimo iz njegove serije člankov «K našemu programu» («Naš list» II. 1906 št. 8 do 18), kjer je obširno razvijal svoje politične nazore. V teh člankih in v članku «Duhovščina in mi» («Naš list» II. št. 77 in 78) je podal tudi izvrstno kritično zgodovinsko analizo obeh naših glavnih političnih taborov, klerikalnega in liberalnega, ki je tu zaradi omejenega prostora žal ne moremo podati. Tuma je odklanjal naše socialne demokrate in masarykovce kot «pristne dogmatike». Socialnodemokratska stranka mu je bila preozka, ker je le razredna stranka proletarcev v nasprotju s kapitalisti. A naš narod obstoji še vedno iz samostojnih malih kmečkih posestnikov, obrtnikov in trgovcev— «poluberačev na ozemlju, ki ima vse predpogoje za veletrgovino in tudi veleindustrijo». Popolnoma je odklanjal nasprotovanje proletarskega socializma blagovni kapitalistični produkciji. Zato je menil, da bi se našim razmeram prilegal bolj kak nemarksistični sistem malomeščanskega socializma, in je v revizionističnih sistemih gledal moderne korigirane odrastke velike Marxove temeljne ideje. Opozarjal je, da socialnodemokratični misleci niso rešili agrarnega vprašanja. Kam torej z našim kmečkim ljudstvom? Vendar je priznaval socialnodemokratično stranko kot veliko pridobitev za naš narod, ker zastopa veliki svetovni boj proti hierarhiji in birokraciji; «v tem revolucionarnem boju pa» — pravi — «bom stal vedno na strani socialne demokracije, da, mi je še premalo ostra... toliko sem radikalno demokratičen». Odločno se je postavil tudi v obrambo socializma pred predsodkom, ki je bil pri nas najbolj zakoreninjen, namreč, da je zaradi svojega internacionalizma v nasprotju z radikalnim nastopom za ohranitev in razvoj narodne individualnosti. «Pravi socializem ne le narodnost priznava, marveč celo trdi, da je polni razvoj narodnosti prepogoj vsake višje kulture». «S tem, da kaže socialnodemokratična stranka neprestano na skupne cilje človeštva, da se bori proti narodnemu šovinizmu in imperializmu, si je stekla velikih zaslug za obstoj in razvoj malih narodov. In smelo trdim, da je danes socialni demokratizem jez nenasitnosti mogočnih narodov.» Kakor v «Jugoslovanski ideji» je tudi tu kazal na Trst, kjer je socialna demo-

kracija zlomila moč dotlej vsemogočnega strupenega italijanskega šovinizma, ki «ni niti dopustil ganiti se slovenskemu življu» (gl. «Naš list» II. št. 16).

Ko je Tuma svojo politično zamisel razložil slovenski javnosti, so sicer posamezne njegove ideje našle — med mladino — pristašev, celotna zamisel pa ni našla privržencev in apostolov. Pod vtisom I. shoda narodno radikalnega dijaštva v septembru leta 1905. je Tuma sicer sodil, da je mladina že začela tisto demokratično in moderno orientirano gibanje, ki bo stremelo v isti smeri, kakor je stremel sam. V svojem govoru na zaključnem komerzu tega shoda (gl. brošuro «Iz naroda za narod!» str. 129 do 132) je izrazil vse svoje veselje in zadoščenje nad tem gibanjem in zaupanje vanj. Očital pa je shodu, da se ni bavil z gospodarskim vprašanjem, ki je temelj vsakemu narodnemu življenju, in katerega zanemarjanje je krivo, da naš narod ni prišel do dejanj (str. 130), in z vprašanjem, ki ga je pozneje obravnaval kot «jugoslovansko vprašanje», katerega osnovne misli pa je nakazal že takrat. Toda krčevito omejevanje narodno radikalne struje na narodno radikalni princip ga je izzvalo, da je v omenjenih člankih v «Našem listu» v začetku leta 1906. odklanjal njeno pot, ki vodi v šovinizem, kot preozko.

Narodno radikalna struja pa je kmalu pustila Tumo popolnoma na cedilu, ker ni pokazala niti poguma niti moči, da bi zavrgla preteklost in liberalizem, in so se njeni pristaši, čim so stopili v politično življenje, lotili jalovega «pomlajanja» liberalnih strank v posameznih deželah. Na Kranjskem je takrat ena skupina «mladih» pod vodstvom dr. Ravniharja ustanovila «gospodarsko stranko», ki je bila prav kratkega življenja. Tuma je odklonil sodelovanje, ker se mu je zdelo nemogoče, «da bi kaka stranka prodrla med ljudstvo, ako ni pricipielna; smo v dobi, kjer se nekako preliva človeška kultura, in to seveda se ne more drugače nego po velikih principih» (iz pisma dr. Ravniharju od 25. aprila 1907). «Naš list» je, ko se ni posrečilo, da ga prevzame skupina «Naših zapiskov» (Dermota, Abditus, Jaklič i. dr.), izhajal še nekaj časa kot liberalen list. Tuma je odklanjal vse prigovarjanje, naj bi pomagal «mladim» na Goriškem pri «pomlajanju» Gabrščkove liberalne stranke, ki jo je označil «kot izkoriščevalno stranko, ki sicer dela navidezno za javen narodov blagor, faktično pa porabi vse ustvarjene ekonomične pridobitve v lastni hasek... kar jo je privedlo na rob propada» (iz pisma Alojziju Kraigherju od 22. junija 1907).

Celo leto 1907. je Tuma kolebal med dvema odločitvama: ali naj se loti aplikacije socialnega demokratizma za kmečko ljudstvo in ustanovitve kmečke demokratične stranke, za kar je videl najugodnejša tla na Goriškem, ali pa vstopi formalno v socialnodemokratično stranko. Zadnji njegov kritični obračun s socialnim demokratizmom je njegov članek «Zakaj ne more imeti socialna demokracija pravega uspeha na Slovenskem?» v «Naših zapiskih» (V. 1907 št. 6 in 7). Osrednja misel tega članka je izražena v stavku: «Ako je bila v velikih fabričnih centrih in deželah internacionalna proletarska stranka na sebi dovolj močna, da je dajala krepke pojave in potegnila tudi druge sloje za seboj, se z njimi asimilirala in postala splošna stranka, tako tega na Sloven-

skem ni mogoče, ker delavci ne tvorijo nikjer velikih centrov», razen v Trstu, kjer je pa ta proces mogoč le za italijansko socialnodemokratično stranko. Socialnodemokratična stranka na Slovenskem ima po njegovem mnenju bodočnost le, ako pridobi kmeta za svoje stališče. V ta namen pa «mora predvsem opustiti svoje internacionalno in proletarsko stališče in strogi marksizem», ker se «s tem vzdržuje v preostrem nasprotju s slovenskim kmetom, obrtnikom, trgovcem in inteligentom» (str. 100). Takrat, v začetku svojega socialističnega razvoja, je Tuma torej snoval v smeri malomeščanskega «ljudskega» socializma, «narodničestva». Kasneje — v dobi svetovne vojne — pa je bil Tuma edini slovenski socialnodemokratični inteligent, ki je branil stališče «strogega marksizma» proti poskusom njegove razvodenitve v malomeščanskem socializmu.

Vsekakor se je dolgo nagibal bolj k prvi odločitvi. Lahko si zamišljamo, kaj bi za nadaljnji politični razvoj Slovencev pomenila načelna kmečka demokratična stranka, ki bi pod vplivom dogajanja v svetovni vojni morala postati precej odločilen politični faktor v našem javnem življenju in ki bi bila pod vodstvom politika takega obzorja in samostojne duševne sile, kakršen je bil Tuma. Ker si take naloge pri nas ni zastavil noben samostojen in res napreden človek, je elementarno reakcijo kmečkega ljudstva proti gosposki politiki zlorabila tista inteligenca, ki «dejansko ni razumela naprednosti in je bila v bistvu in po vzgoji liberalna», da govorimo s Tumovimi besedami. Tako je že prva naša agrarna stranka na Goriškem, ki so jo ustanovili leta 1907. učitelji in kmetje, prav kmalu propadla zaradi paktiranja vodstva z liberalno stranko, katere privesek je postala. Iniciatorji te stranke so se v začetku akcije obrnili na Tumo, a so odklonili njegovo zamisel načelne demokratične kmečke stranke, ki bi imela «filozofična in socialna načela ista, kakor jih ima socialnodemokratična stranka» in bi s to delavsko stranko sporazumno nastopala. Odgovorili so mu, da «to ne pojde», marveč da hočejo le obsojati domači boj med liberalci in klerikalci in poudarjati nadstrankarstvo. Seveda se Tuma ni mogel odločiti za to, da bi začel vzporedno ustanavljati drugo kmečko stranko na Goriškem sam. Tuma si ni mogel zastaviti takega osebnega političnega cilja, ki bi se mu moral posvetiti vsega in za katerega bi si moral šele vzgojiti sodelavce. Bil je preveč «realen» politik s premalo fantazije, da bi se odločil za kake «eksperimente». Mogoče je Tuma mislil na takratno svoje razpotje, ko je leta 1928. pisal v reviji «Pod lipo» o Stjepanu Radiću: «Za prebujenjem delavskih mas in njih bojno politično organizacijo, ki je vzburila in še buri zaostajajoči svet liberalne in klerikalne inteligence, probujati so se jele kmečke mase. Radić je bil eden prvih politikov in misliteljev, ki je začutil moč tega gibanja. Morda ga je nekoliko preveč izoliral in pretiral, premalo se je naslonil na delavsko gibanje — a strnjenje zveze kmečkega in delavskega ljudstva je šele veliki problem bodočnosti. Genialni Tolstoj je uvidel veliki svet ruskega mužika, ni bil pa sposoben dati mu bojne organizacije, ker ni razumel pomena boja in nasilja v človeški zgodovini...» (Pod lipo IV. str. 157).

Ker je pa hotel politično delati, si je Tuma izbral drugo odločitev. Saj je v tistem času peščica tistih mladih in samostojnih ljudi na Slo-

venskem, ki niso mogli v liberalno stranko, ker so bili res demokratični in napredni, pristopila k socialni demokraciji; med njimi tudi skoraj ves mali Tumov krog. Tumov prijatelj Ljudevit Furlani, takrat urednik celjske «Domovine», mu je pisal 27. julija 1907: «Ako bi imeli mi Slovenci kaj masarykovskih realistov, bi bil z dušo in telesom na njih strani. Ker pa ni pri nas niti zarodka podobne stranke, mi ne preostane drugega, kot dati vse svoje simpatije kot Slovenec jugoslovanski socialni demokraciji, ker je to edina stranka, kateri je naobrazba in prosveta resna stvar.»

IV

V spominih Tuma le na splošno riše svojo duhovno preosnovo v petletnem (1903—1908) študiju in pa neposredne okolnosti svojega vstopa v socialnodemokratično stranko v Gorici 9. marca 1908, ki so bile v zvezi s položajem pred ožjimi volitvami v goriški deželni zbor. Pri tem je ostal precej zakrit njegov politično idejni razvoj v letih 1905, 1906 in 1907, ki nam šele more dati zadostno oporo za razumevanje njegovega p r e l o m a z m e š č a n s t v o m. Kajti njegov vstop v socialno demokracijo je pomenil tak prelom. Do njega ga je pripeljalo razočaranje v sposobnost meščanstva, da bi se otreslo svoje zaostalosti in se oprijelo kake večje zamisli. Tumov prelom z meščanstvom nikakor ni bil nenaden plod trenutnega razpoloženja, kakor ga je tolmačila liberalna žurnalistika, ki si je res prizadevala, da bi ga zadela čim bolj v živo, češ da se je zatekel v socialno demokracijo zaradi svojih političnih polomov, ki jih je doživel pri naprednjakih, klerikalcih (!) in agrarcih, skratka iz onemoglega srda!

Na mesto snovanja v smeri razvoja Slovencev v razvit kapitalistični narod je stopilo sedaj pri Tumi snovanje v smeri prebujanja in osamosvoje delavstva in delovnega ljudstva sploh. V delavcih samoukih je našel ljudi velikih plemenitih stremljenj in z njimi se je zato mnogo tesneje družil nego prej z ljudmi iz svojega inteligenčnega sloja, katerim malenkostno računarstvo ni dopuščalo idejnega razmaha. Privrženost idejam delavskega gibanja je bilo poslej glavno gibalo njegove javne dejavnosti vse do smrti. Socializem je bil Tumi — to izpričujejo tudi spomini — svetovno naziranje. V tem pogledu se moramo tu omejiti le na nekatere značilnosti Tumovega socialističnega svetovnega naziranja.

V vrsti slovenskih intelektualcev socialnih demokratov je bil Tuma samosvoja idejna osebnost. Medtem ko je ostale označeval teoretični eklekticizem takega kova, da jih je v politični teoriji in praksi vedno bolj odvajal od proletarskega socializma in jih končno skoraj vse popolnoma odvedel od njega, se je Tuma edini med njimi razvijal v smeri sproščanja od teoretičnega eklekticizma (ne da bi se ga sicer kdaj popolnoma otresel), in se je zato v praksi vedno bolj postavljal na temelj proletarskega socializma, kakršen se je bil zgodovinsko ustalil v tisti dobi še slabo razvitih razrednih nasprotstev pri nas. Obče linije delavskega gibanja so bile tako in tako zanesene k nam iz sosednjih, bolj razvitih narodov. Tuma je v spominih poudaril idejno in politično zavisnost slovenske socialne demokracije od dunajskega središča močnega avstrijskega nemškega delavskega gibanja, a žal jo je premalo konkretno ana-

liziral. V našem perifernem delavskem gibanju niso mogle nastajati kake nove obče linije, kaka nova spoznanja in načela, ki bi dobila mednaroden pomen. Šlo je za to, da se ideje, katerih nositelj je proletariat, ki je jel nastajati na slovenski zemlji, v tej zemlji zakoreninijo in zrastejo s slovenskim življenjem. V idejnem naporu slovenskih socialnodemokratičnih mislecev v tej smeri pri edinem Tumi niso bile otopljene in opuščene osnovne misli socializma. Zato je on edini med njimi v svetovni vojni šel s proletariatom, medtem ko so se drugi utopili brez pridržkov v demokratičnem narodnem gibanju, ki ga je vodilo meščanstvo.

Tumi je bil socializem «preizkusni kamen vsega našega znanja in čustvovanja». Sredi samih skeptičnih eklektikov je Tuma trdno vztrajal na osnovah zgodovinskega materializma, ki ga je razumeval življenjsko in tolmačil dialektično. V članku «Naš program» (Naši zapiski X. 1913 št. 3—4 str. 70) je pisal: «Mišljenje je odraz vpliva vnanjega sveta na človeka, se giblje in obrača v hotenju kot vpliv človeka na vnanji svet... Socializem nam ni le teorija... nam je tudi realno gibanje družbe v smeri celote in enote... Umstveno ne moremo zastopati socializma po drugi metodi nego dialektiki.» Zato je odklanjal Masarykovo kritiko zgodovinskega materializma kot neupravičeno in neutemeljeno. Ob svojem vstopu v socialno demokracijo je Tuma še gledal v revizionizmu moderno korigirani marksizem; a kolikor bolj je študiral socialistično literaturo in kolikor bolj tesno se je spajal z delavskim gibanjem, toliko bolj se je že pred vojno odmikal od revizionizma. Na področju sociologije je bilo njegovo socialistično svetovno naziranje bolj eklektično nego v območju filozofije. V sociologiji je zapostavljal dialektične analize Marxa in Engelsa konstrukcijam pozitivističnih sociologov (Gumplowicza in drugih). S temi konstrukcijami si je kakor Kautsky izpopolnjeval sliko družbenega razvoja, dejansko omejujoč Marxovo metodo na kapitalistično družbeno obliko. V Tumovih spisih tudi ni sledu kakega intenzivnejšega študija Marxove ekonomske teorije, katero je vsekakor močno podcenjeval. To je imelo seveda usodne nasledke; povzročalo je teoretično omahljivost in nedograjenost v marsikaterem pogledu (zlasti n. pr. nasproti pojavom kapitalističnega imperializma).

Tuma je spoznaval nedoraslost socialnodemokratičnih teoretikov tiste dobe za konstruktivno nadaljevanje teoretičnega Marxovega dela. V nekem neobjavljenem rokopisu je zapisal: «Dosedanja ocena Marxovih del je bila le pasivna in zaradi tega tudi nismo še storili koraka za sistematično konstrukcijo... Brez strokovno kritičnega predelanja njegove metode ne pridemo do temeljne ureditve in napredka marksizma.» Takrat je pričakoval «največ od dr. Maksa Adlerja in njegove neomarksistične šole». V povojni dobi si ni več prizadeval sistematično slediti razvoju marksistične teorije in je umoval na osnovi prej pridobljenega znanja ter «zdravega razuma». Reči pa moramo, da se je vseskozi približeval smeri, ki je konstruktivno nadaljevala Marxovo delo in maksimalno onemogočila dogmatično in «negotovo tolmačenje Marxa», nad katerim je tožil Tuma za svojo dobo. Čeprav ni oplodil svojega spoznanja z vsemi izsledki marksističnega proučevanja, pa je iz marksizma vsrkal njegovega duha aktivnosti. Marksizem mu je bil predvsem odraz «političnega

gibanja proletariata, ki je proizšlo iz družbene potrebe» in ki «potrebuje teoretično jasnost za smotreno vposego v socialno ekonomični proces». «Vemo», pravi v članku «Naš program» (l. c. str. 68), «da zmaga oni, ki zajema svoje misli iz realnosti in jih pretvarja v gibanje in delo. Le iz spoznanja biti, ki nas obdaja izven nas, le sledeč resnicam, katere smo črpali iz tega neusahljivega vira, le misleč, hoteč iz življenja in za življenje vidimo znamenje napredka, smo gotovi zmage... Kjer ni spozanja iz biti, ni realnega mišljenja v smeri dela za življenje, tam morajo vladati dogma in nedosegljivi, človeku nepojmljivi cilji.» Tako je pri Tumi, ki je bil daleč od sterilnega dogmatičnega pojmovanja marksizma, čvrst most vezal teorijo in prakso.

Kakšen je bil Tumov idejno politični vpliv na slovensko socialnodemokratično stranko? «Vstopil sem v stranko vsled svojega znanstvenega prepričanja in hotel biti stranki na razpolaganje le kot veščak in pri praktičnem delu. Nisem se hotel nikdar postavljati v bran politiki Etbina Kristana, ker kot neproletarec nisem hotel delati razpora», je pojasnjeval svoje stališče (v pismu Valentinu Komavliju od 7. januarja 1920). Tega ni razumeti tako, da bi sploh ne bil vplival na politiko stranke, ampak tako, da ni postavljal na dnevni red vprašanj, ki bi mogla vzbujati nasprotstva, in pa, da pri razpravljanju takih vprašanj, če jih je že postavil, ni vztrajal. Ni se pač hotel vtikati v malenkostna osebna trenja malega kroga vodilnih funkcionarjev stranke, ki so tvorila poglavitni del notranjega strankinega življenja, zlasti v ljubljanskem središču stranke. Poudariti moramo, da je bil Tuma med vsemi socialističnimi intelektualci — seveda poleg obeh Kristanov — v stranki najbolj vpliven; bil je v širšem izvrševalnem odboru stranke in bil je goriški deželni organizaciji v vseh pogledih na čelu.

Tumovega prizadevanja, da bi slovensko socialno demokracijo izvil iz tesnega okvira g i b a n j a o s a m l j e n e g a d e l a v s t v a, ki je gledalo v vsem, kar ga je obdajalo, — tudi v ostalih delovnih slojih, neko tujo in nujno sovražno «reakcionarno maso», se moremo tu samo dotakniti. S takim svojim gledanjem in ravnanjem je socialna demokracija osamila proletariat od drugih delovnih slojev, in je zato morala iti bolj ali manj mimo vseh najvažnejših vprašanj, ki jih je imelo reševati takratno gibanje družbe. Tu je glavni vzrok razmeroma male pomembnosti slovenske socialne demokracije v razvoju slovenskega naroda. Ker ni bila niti voljna niti sposobna, da aktivno vpliva na reševanje n a j b o l j p e r e č i h d r u ž b e n i h v p r a š a n j, ki niso bila ozko proletarska, jih je dejansko prepuščala meščanstvu, ki je zato lahko prosto vodilo dogajanje. Tuma je v tem pogledu skušal dati stranki drugo smer. Že v svojem programatičnem referatu o taktiki na VII. strankinem zboru (začetek leta 1909.) je ugotavljal, da je socialnodemokratična stranka «taktično nastopala izključno kot delavska, proletarska, in ne kot splošna politična stranka in ni iskala nobene dotike s tudi proletarsko našo kmečko maso in stala nedelavna nasproti gibanju malega obrtnika, malega trgovca in učitelja in nižjih slojev uradništva...» (Zapisnik str. 66). Prav tako je poudarjal «kot enega najvažnejših aktualnih momentov» pridobitev akademične mladine. «Pridobimo jo, ako svojega taktičnega

nastopa ne omejujemo le na izvrševanje podrobnega delavskega programa, marveč če se zavedamo jasno in povsod zdravega teoretičnega jedra našega programa» (l. c. str. 70). Stranka si mora zastaviti smoter, da «privede v naše proletarsko gibanje realno gibanje vseh slojev (sc. delujočih = delovnih) našega slovenskega ljudstva (l. c. str. 71). Po Tumovem mnenju ne more socialna demokracija čakati, da se slovensko ozemlje industrializira, in ker «se slovenski narod predstavlja kot narod malih kmečkih posestnikov», nastaja zanjo vprašanje, ali je mogoče pridobiti kmečki stan za njene ideje. V rešitvi tega vprašanja, na katero je Tuma odgovarjal pritrdilno, je njena bodočnost (gl. članek «Zadruge, socialna demokracija in agrarna stranka» v «Delavskem listu» I. št. 46 od 13. novembra 1908). V svoji agitaciji je vselej poudarjal, da socialna demokracija ne more poprej obvladati vse človeške družbe, dokler se ji ne pridruži kmetovalec, t. j. delavec, ki sam s svojo družino obdeluje zemljo; ko se oba združita proti skupnemu sovražniku, nastopi konec izkoriščanja velike ljudske mase po nemnogih posameznikih (l. c. št. 17 od 24. IV. 1908). Značilno je, da se je v zadnjem desetletju pred vojno v vsej slovenski socialni demokraciji edinole goriška deželna organizacija bavila s kmečkim vprašanjem na svojih konferencah (leta 1910. in 1912. je o njem referiral Tuma, leta 1913. Jože Srebrnič) in je tudi edina bila res dejavna med kmečkim ljudstvom. Tumi se ni posrečilo, da bi slovensko socialno demokracijo v tem pogledu radikalno preorientiral. Šele vojna, ki je vrgla tudi ostale delovne sloje na levo, je nekoliko izpremenila ta odnos delavskega gibanja do kmetov; najbolj ravno na Goriškem, kar je brez dvoma v veliki meri Tumova zasluga.

Kako pa je bilo z razvojem Tumove narodno politične zamisli po njegovem vstopu v socialno demokracijo? Tuma bi bil lahko izjavil prav tako, kakor je izjavil leta 1910. Ivan Cankar: «V socialno demokracijo me je poleg teoretičnega spoznanja privedlo v prvi vrsti prepričanje, da bo naša narodna prihodnost zagotovljena le tedaj, kadar bo uresničen narodnostni program socialnodemokratične stranke: popolna narodna avtonomija z uzakonjenim varstvom manjšin.» Videli smo, da je Tuma, še preden je postal socialni demokrat, branil socializem pred predsodkom, češ, da je zaradi svojega internacionalizma v nasprotju z vzponom slovenskega naroda. V svojem pismu III. shodu narodno radikalnega dijaštva (sept. 1909), ki ga je nanj povabilo kljub temu, da je med tem že postal član socialne demokracije, je Tuma izjavil: «Menda ni treba akademikom praviti, da socialna demokracija pod internacionalo ne razume ne protinarodnih in ne anacionalnih tendenc, temveč polno priznavanje pravic vsaki narodnosti posebej, torej princip polne avtonomije» (Omladina VI. 1909/10. str. 159/160) Mednarodnost mu je pomenila «nepriznavanje nikakega podrejanja in nadrejanja ene narodnosti na drugo» (Naši zapiski IX. 1912 str. 244). Iz tega nepriznavanja izvira zahteva, «da se da vsakemu narodu polna svoboda za vsestransko razvijanje, politično, ekonomično in socialno» (Delavski list I. 1908 št. 18). Treba se je boriti proti vsakemu imperialističnemu in šovinističnemu nacionalizmu, ki «se izgublja v podviganju lastne krvi, lastnega pokolenja in plemenskega čustva» in vodi v sovraštvo do drugih narodnosti

(prav tam). Tuma je dosledno zastopal v našem delavskem gibanju «strogo» internacionalistično linijo. V svoji polemiki proti tržaški «Narodni delavski organizaciji» (Delavski list I. 1908) je navajal narodnostni program avstrijske socialnodemokratične stranke (ki je bil sprejet na brnskem kongresu leta 1899.) in vpraševal «ne le voditelje slovenske nacionalne stranke, ampak vsakega nacionalista v pravem pomenu besede, ali je mogoč pri obstoječih razmerah v Avstriji in sploh pri današnjih svetovnih razmerah preciznejši in lepši program»?

Notranje razmere v Avstro-Ogrski in tudi «svetovne razmere» so se po letu 1907. nekoliko izpremenile. S kompromisom med dunajskim dvorom in madžarsko aristokracijo je bil dualistični sistem utrjen in so nade v demokratizacijo Avstrije z dejanjem od zgoraj začele pojemati. Avstrija je z aneksijo Bosne in Hercegovine okrepila ekspanzijsko politiko na Balkanu in se tesneje zvezala z Nemčijo. Odpor slovanskih narodov v Avstriji je moral iz zunanjepolitičnih in notranjepolitičnih razlogov postati ostrejši. Avstrijska socialna demokracija pa ni razširila svojega nezadostnega načela «narodnostne avtonomije» v pojem popolne samoodločbe. Šablonsko je merila pritisk privilegiranih narodov in odpor zatiranih načeloma z istim vatlom. Zaradi tega se je mogel vladajoči polfevdalni režim okoriščati ž njo kot protiutežom proti centrifugalnim stremljenjem zatiranih narodov in narodnostnim bojem sploh. Socialna demokracija si tudi tedaj ni postavila za cilj zloma tistih sil, ki so bile nositeljice reakcionarnega avstro-ogrskega vladnega sistema. A brez zloma vsakršne moči teh sil od spodaj, brez razbitja osnov prisilnega sožitja avstrijskih narodov, ni bilo mogoče postaviti na mesto Avstro-Ogrske zveze resnično svobodnih narodov, ki bi jo sklenili po svoji samoodločbi. Narodnostna politika avstrijske socialne demokracije zaradi tega ni bila kos narodnostnim vprašanjem v Avstriji in ostrini, v kateri so se začela ta vprašanja postavljati. Zato se je socialna demokracija razbila na narodnostne skupine, ki so vodile vsaka svojo lastno narodnostno politiko. Linija demokratičnega razvoja avstrijskega konglomerata narodov na osnovi skupne sile zatiranih narodov in delavstva je zato obvisela v zraku, ker ni bilo nobene politične sile, ki bi jo zavestno sprejela kot svojo poglavitno akcijsko nalogo. Avstrijska socialna demokracija je tu zgodovinsko odrekla; ni se lotila boja proti dunajskemu dvoru in fevdalnemu plemstvu ter njunim «avstrijskim državnikom» in proti hegemonističnemu nemškemu in madžarskemu meščanstvu, t. j. proti vsem tistim silam, zaradi katerih je Avstrija predstavljala še vedno «velik zgodovinski konservativni reakcionarni tok v Evropi». Smatrala je, da v Avstriji sploh ni tal za «smele zamisli», ampak samo za postopno demokratizacijo. Tudi Tuma ni bil brez te specifične črte avstrijskega socializma. Grajal je sicer nemško avstrijsko socialno demokracijo, ker se je omejila na «varstvo delavstva», glede »velikih vprašanj države» pa ostala v rezervi. Veroval pa je vanjo, da bo v danem trenutku stopila iz te rezerve. Če je Tuma ugotavljal leta 1913. (Naši zapiski X. str. 178), da je «avstrijska vlada tako temeljito korumpirala politične stranke avstrijske, da se ji danes ni bati nobene kritike, še manj pa se ji je bati, da bo avstrijsko ljudstvo izvajalo konsekvence tudi iz najresnejše kritike», bi

pri tem ne smel izvzemati socialne demokracije — ob vsej pravilnosti svoje zaključne trditve: «Preporod mora priti edinole iz delavskih mas.»

Tuma je pravilno ocenjeval notranjepolitični položaj v Avstriji, ko je v obeh člankih «Preporod» (Naši zapiski X. 1913 št. 5—6 in 9—10) ugotavljal, da «je le varanje samega sebe, ako vidimo v Avstriji moderno konstitucionelno državo. V Avstriji dejanski vlada samovladar, ... oprt na vojsko, duhovstvo in fevdalno plemstvo... Avstrijsko državno idejo, če se sploh dá o nji še govoriti, predstavlja danes dinastija in vojska... Preporod Avstrije iz nje same, po državni upravi in dinastiji je torej izključen... Boj absolutizmu, reakciji in fevdalizmu avstrijskemu!... Vsa nenavist Ogrov in Nemcev je instinktivno izbruhnila proti slovenskim plemenom v lastni državi...» Temu dejanskemu stanju nasproti je postavil kot cilj svobodno, enotno demokratsko državo («vseeno, ali je že republika ali monarhija»). Želel je «preporod Avstrije», t. j. njeno spremenitev v «demokratično, slovansko državo», ki bi pomenil tudi «preporod kulturne Evrope, t. j. zmago nacionalne, demokratične ideje in končni propad fevdalizma in absolutizma». Preporod Avstrije v tem smislu bi po Tumovem mnenju pomenil zlasti tudi «preporod Balkana», ker bi osvobojeni južnoslovanski narodi federalistične Avstrije pritegnili k sebi svoje sonarodnjake v samostojnih balkanskih državah in bi se federacija podonavskih narodov združila s federacijo balkanskih narodov. «Sveža prerojena Avstrija bi hrepenela po osvobojenem Balkanu», medtem ko «stara, trhla Avstrija ne more prenesti duha svobode in demokracije». V tem je Tuma gledal rešitev jugoslovanskega vprašanja. Že leta 1908. je v članku «Aneksija Bosne in Hercegovine ter italijanski problem» (Rdeči prapor št. 102 od 16. XII. 1908) trdil, da «s polno, splošno in narodnostno avtonomijo padejo tako rekoč po sebi vse narodnostne meje in se izvrši brez vsakih sporov naravna izpremememba na Balkanu» in da «s trenutkom, ko avstrijski državniki spoznajo, da se s federalizmom Avstrije in balkanskih narodov rešijo vsa vprašanja, ki danes vznemirjajo narode, je izključena nevarnost krvave evropske vojne.» Tuma je pri svojem razmotrivanju avstrijskega problema imel vselej pred očmi mednarodno situacijo. S takim preporodom, kakor ga je zamišljal, bi Avstrija postala «naravna zaveznica Anglije, Francije in Rusije» ter bi sklepala «v kvadrupelaliansi železen obroč okoli nemško-laške skupine», kateri bi zapirala pot v orient. Rešen bi bil poleg jugoslovanskega vprašanja in balkanskega problema tudi «veliki svetovni problem nadvlade angleške in ruske svetovne države» (v članku «Aneksija Bosne in Hercegovine v luči slovanskega vprašanja in avstrijski problem», Rdeči prapor št. 96 od 2. XII. 1908). V tem smislu je Tuma nastopal tudi na «balkanski socialistični konferenci» januarja leta 1910. v Belgradu (glej poročilo v «Rdečem praporu» št. 7 od 18. I. 1910).

Ko je zadnjič pred nastopom svetovne vojne pisal o tej «avstrijski akutni dilemi» (ali postane «federalistična država, ki bo iskala moč v zdravosti in zavednosti lastnih narodov, ali pa ostane «Pufferstaat» Nemčije, ki se zanaša ni svojo armado»), je zastavil vprašanje takole: Ako demokratizem ni dovolj velika sila, da razdere od znotraj to postojanko absolutizma in fevdalizma, potem «res postane aktuelno vprašanje de-

litve nepotrebnega «Pufferstaata» za evropejski kapitalistični koncert» (Naši zapiski XI. 1914 št. 5—6 str. 166). Železni obroč, ki se je po njegovi željeni perspektivi iz leta 1908., na osnovi «preporoda Avstrije», imel skleniti okoli Nemčije in Italije, se je sklenil okoli Avstrije in Nemčije, v čemer je že leta 1908. ugotavljal kal svetovne vojne. V vojnem spopadu med antanto in centralnimi državami je res postalo vprašanje delitve Avstrije za evropejski kapitalistični koncert aktualno. Ali pa bo s to delitvijo prizadet tudi slovenski narod, tudi on razdeljen? To je bilo Tumovo izhodišče v svetovni vojni.

V člankih «Preporod» (Naši zapiski X. 1913) je Tuma zavzel stališče do «Preporoda», glasila radikalnega jugoslovanskega mladinskega gibanja. «Ali se je čuditi malemu slovenskemu narodu, ki je zagvozden med Italijo, Nemčijo in Ogrsko in se dotika z najširšim delom svojega telesa ob hrvatsko-srbsko ozemlje, da je začutil sveži dih od balkanskih narodov? Ali se je čuditi, da je v slovenski mladini vzplamenela želja po svobodi, ki je vir življenja in hotenja?... To je velika želja slovenske mladine (se. da bi se združili vsi Jugoslovani) in kdo ji sme zameriti, da tako želi?» (str. 133/4). Tako je Tuma pozdravljal prvo revolucionarno gibanje slovenske mladine, kakor je tudi odklanjal njen «nezdravi radikalni nacionalizem» in ji očital pomanjkanje realnih misli ob neznanskem hrepenenju. «Posebno mladina zavedla se je nizkega hlapčevskega položaja slovenskega ljudstva, zakrivljenega po lastni duhovni in posvetni inteligenci. Mladina, prepojena z učenjem iz zgodovine o herojstvu in vstajenju narodov po vojni, morala je priti prva do želje po preporodu med nami, preporodu v smislu macinijanstva. Socialni demokraciji in vsakemu, ki res želi svobode, moralo je biti prvo gibanje slovenske mladine simpatično, oboje, zavest lastne nizkote in ponižnosti in zavest velikih dogodkov in želja po vstajenju. Ob «Preporodu» pa je slovenska inteligenca pokazala vso svojo strahopetljivost in nesposobnost za preporod. Le iz bojazni zase obsodili so pričeto gibanje in s pomočjo vlade isto skusili zatreti. In vendar je v naši mladini ostala želja po preporodu in to željo mora socialna demokracija pozdravljati kot predpogoj premembi v našem javnem življenju» (str. 268). Tako je Tuma izražal «Preporodu» svoje iskrene simpatije in izpričeval svojo revolucionarnost.

Klical pa je revolucionarno mladino na realna tla in jo opozarjal, da hrepenenje brez tal, brez poti in brez ciljev, nesposobno za realne naloge, vodi končno v resignacijo in cinizem, kakor se je zgodilo s prejšnjimi generacijami slovenske inteligence. Pričakoval bi, da je zdaj tej dejanskega osvobodilnega boja željni mladini razgrnil v vsej širini zamisel demokratske revolucije zatiranih narodov in proletariata v Avstriji. Toda kje je avstrijska socialna demokracija kazala dejanski boj, ki bi ogražal obstoj vsega, kar je zadnja revolucija leta 1848. «pozabila» spraviti s sveta v Avstriji, boj, ki bi dejansko rušil tisti avstrijski režim, o katerem pravi Tuma: «Doma nam grozi gospodarska in kulturna smrt. Avstrijska nemška vlada in centralistična Ogrska hotoma zastruplja zdravo telo slovanskih narodnosti, da na gnojišču išče sebi moči»? Tumovo geslo «Boj absolutizmu, reakciji in fevdalizmu avstrijskemu!» ni bilo odraz bistva in pomena politike reformno parlamentarne avstrijske

socialne demokracije, ki se je omejevala na «varstvo delavstva» in si ni zastavljala nobenega neposrednega bojevnega političnega cilja. Tako je Tuma «Preporodovce» le splošno opozarjal na veliko socialistično gibanje po Evropi, ki preporaja ljudske mase: «Preporod raste širom po svetu okrog nas. Milijonske delavske mase kulturnih narodov našle so nove ideale, ideale človeštva. Veliki cilji se postavljajo... Mi pa se igramo po društvih in družbicah. Sanjamo o preteklih idealih narodnega herojstva in ne vidimo, da je ves preporod pred nami v preporodu široke ljudske mase.» «Vela in izprijena je naša inteligenca», pravi, «preporod je edino mogoč v delavskih masah in v naši mladini». Ni pa Tuma mogel dati konkretne revolucionarne perspektive za Jugoslovane v Avstriji s socialističnega stališča. Čutimo, da ga je k taki perspektivi sililo vse, kar je bilo v njem. To čustvo pa v njem ni moglo dozoreti v realno zamisel, ker ga je od nje odvajala politična strategija in praksa socialne demokracije, katere si še ni zamislil drugačne. Zato je Tuma posegel po svojih predsocialističnih receptih za realno samopomoč jugoslovanskih narodov: kulturno in zlasti ekonomsko sodelovanje ob Adriji Slovencev, Hrvatov in Srbov («... naša mladina spada v trgovino in industrijo, k produktivnemu delu, mora dati kolonizatorje Balkana... pripravite se za tehnike, trgovce in agronome, ki bodo s svojim znanjem zanašali plodnih moči na osvobojeno srbsko-bolgarsko zemljo... Evropejska civilizacija, zanesena po zapadnih Slovanih na svežo zemljo srbsko, ustvari preporod...» itd.). «Ne hasne», pravi, «širiti sovraštva proti fevdalni reakcionarni Avstriji, pustimo beračiti po kolenih za drobtinicami naših pravic na Dunaju predstavitelje oficielne slovenske politike, oživimo tok lastnega dela v smeri Ljubljana—Zagreb—Solun» (str. 136). V tem je — kakor šest let poprej — gledal «oni preporod, ki je prepotreben in predhoden preporodu Avstrije», ki «pospeši silen razvoj avstrijske slovanske države v smeri Dunaj—Solun». Do načelne marksistične ocene imperialistične ekspanzije kapitalističnih držav, ki je mimo preostankov fevdalnega zatiranja narodov pomenila nov izvor reakcionarnega zatiranja zlasti nerazvitih narodov, se je Tuma dokopal šele v svetovni vojni. Kakor leta 1878. v okupaciji Bosne in Hercegovine je še sedaj v vsakem razširjenju Avstrije na Balkan gledal predvsem okrepitev slovanskega elementa v njej in s tem jamstvo za to, da se razvije v slovansko državo. Jasno je, da program, ki jim ga je Tuma ponudil, «Preporodovce» — revolucionarne nasprotnike avstro-ogrskega imperializma, oprte povsem na «sveži dih z osvobojenega Balkana», — ni mogel zadovoljiti. (Gl. odgovor V. F. Brzina = Vladislava Fabjančiča na prvi Tumov članek v «Preporodu» I. št. 12 od 25. VI. 1913).

«Preporodovci» so ustvarili novo skoz in skoz bojevno narodno politično zamisel v duhu radikalnega nacionalizma, oprto na Srbijo kot Piemont; zato so pri precejšnjih splošnih simpatijah za socializem odklanjali socialnodemokratični narodnostni reformistični, krparski, nebojevni program. Prejšnje generacije naše narodne inteligence pa niso postavljale nobenega večjega ali radikalnejšega narodnega programa od socialnodemokratičnega. Znana je izjava Ivana Cankarja iz leta 1907., da je socialnodemokratični narodni program «obudil narodni pro-

gram iz leta 1848.» in da je «edina stranka, ki zahteva zedinjeno Slovenijo, socialna demokracija». Omenjamo tu, da se je dr. Rybař leta 1905. vnemal za koncepcijo personalno kulturne narodnostne avtonomije (medtem ko je Tuma v socialni demokraciji proti Etbinu Kristanu zastopal načelo teritorialne avtonomije!). Slovenska narodna inteligenca torej ni odklanjala socialne demokracije morda zaradi njenega nezadostnega narodnostnega programa, ampak je v socialnodemokratičnem internacionalizmu gledala nekaj Slovencem sovražnega zaradi dejanske okolnosti, da so bile socialnodemokratične organizacije pri nas v velikem delu — na Štajerskem in Koroškem — nemške ali — v Trstu — pretežno italijanske, in da so podpirale narodnostno asimilacijo, germanizacijo in italijanizacijo slovenskih delavcev. Tuma je, še preden je stopil v socialno demokracijo, zavzemal stališče, da je dolžnost slovenske politike krepiti slovensko socialnodemokratično stranko vprav zato, da delavstvo ne bo prepuščeno tu nemškim in tam italijanskim socialistom ter ne bi vsrkavalo obenem s socialističnim naziranjem tudi drugo narodnostno zavest. Tako je smatral zlasti za Trst po državnozborskih volitvah leta 1907., ko je Trst izvolil vse štiri socialnodemokratične kandidate, s čimer je bila italijanska nacionalna meščanska stranka poražena, za nalogo narodne slovenske politike, da okrepi slovensko socialno demokracijo zato, da primora italijansko socialno demokracijo nastopati dejansko internacionalno in ne le kot italijanska socialnodemokratična stranka; in kadar bi se slovenska socialnodemokratična stranka dovolj okrepila, bi nastopila po potrebi poleg italijanske samostojno (gl. Delavski list I. št. 32 od 7. VIII. 1908). Namesto tega pa je narodna stranka ustanovila Narodno delavsko organizacijo, izkoriščujoč dejansko konkurenčno nasprotje med slovenskim in italijanskim doseljenim delavstvom v Trstu. «Proti vsaki logiki... je pustila četo slovenskih socialnih demokratov njihovi usodi in pričela strasten boj proti njej, v prilog in izključno korist italijanskemu šovinizmu» («Delavski list» I. št. 34.). Z nastopom Narodne delavske organizacije je bila dana oživljajoča injekcija v ostarele žile italijanskega šovinizma v Trstu, je bila okrepljena nacionalna italijanska stranka in oslabljena moč zveze delavstva obeh narodnosti, ki bi z demokratiziranjem političnega in gospodarskega dela v Trstu, zlasti s prevzemom tržaške mestne uprave «pridobila maksimum moči onemu delu prebivalstva, ki raste in se širi po prirodnem razvoju», t. j. slovenskemu prebivalstvu. «Vprašanje slovenski ali italijanski Trst bi bilo le stvarno rešiti iz razvojnega stališča. Slovenski Trst se v prirodnem razvoju industrije množi in širi in pridobiva ekstenzivno in intenzivno na moči. To mora pridobivati...» (Tuma v «Naših zapiskih» X. 1913 str. 252). Enako je gledal Tuma na Gorico. Na VI. deželni konferenci jugoslovanske socialnodemokratične stranke na Goriškem (maja 1914) je dejal v svojem poročilu o političnem položaju v deželi: «Socialnodemokratska stranka mora, stoječ na realnosti, konstatirati, da slovenski živelj v Gorici na priroden način raste tako, da v doglednem času Italijani morajo priti ob večino... Tu bo treba priti do načelnega sklepa med obema strankama (sc. da ne bosta več smatrali Gorice za italijansko

teritorialno posest, in ker so enake razmere tudi po ostalem Primorskem, je treba rešiti to vprašanje sporazumno med jugoslovansko in italijansko socialnodemokratsko stranko na Primorskem istočasno za Gorico, Trst in Pulj» (gl. poročilo v «Zarji» št. 843 od 6. VI. 1914).

Tuma je ostro zavračal kritiko slovenske nacionalistične inteligence, ki je napadala socialno demokracijo, češ da se za njenim internacionalizmom skriva raznarodovalnost, in da to povzroča njena odvisnost od dunajske centrale. Ne da bi ne priznaval dejanskega stanja, da se na slovenski zemlji vrši germanizacija in deloma italijanizacija slovenskega delavskega življa po nemški in italijanski socialni demokraciji! Ko ga je dr. Alojz Kraigher (v pismu od 6. III. 1911) opozarjal, kakor tudi Cankarja in Etbina Kristana, na razmere na Štajerskem v tem pogledu in apeliral nanj, naj poskrbi, da pridejo v Celje, Ptuj, Maribor in Gradec slovenski organizatorji, da ne bi bilo tamošnje slovensko delavstvo prepuščeno nemškim sodrugom, mu je Tuma odgovoril: «Imate prav, da je socialna demokracija prav tako pod vplivom vsakdanjih razmer, kakor vsaka druga stranka. In le nekoliko inteligentnejših predstaviteljev stranke je dejansko internacionalnih. Res je tudi žalibog, da je socialnodemokratična stranka danes taktično razdeljena po kronovinah in da je vsled tega njena taktika pod vplivom vsakdanjosti največkrat izgrešena.» Na ponovni ostri Kraigherjev apel: «Ali se torej strinja z Vašo narodno poštenostjo, da prepuščate tukajšnjo organizacijo Nemcem?», odgovarja Tuma (25. V. 1912), da mu ta kritika kaže zopet malenkostno stališče naše inteligence, ki «ali socialnodemokratične stranke ne priznava in vsled tega ne more imeti pravice, da nam nalaga, da delujemo v tem ali onem smislu, ali pa priznava socializem in socialnodemokratično stranko, njega politično zastopnico, potem pa kritika pade nanjo. Socialnodemokratična stranka je prišla med nas Slovence na jugu potem italijanskih agitatorjev, na severu pa potem nemških. Na jugu in na severu je narodno napredna stranka slovenska strupena nasprotnica socialne demokracije in ruši povsodi nje organizacijo in vstvarja krumirske narodne delavske organizacije. Vsa inteligenca, kolikor se za politiko interesira, je razdeljena ali na klerikalno ali narodno napredno stranko in naše gg. juriste, profesorje in zdravnike je sram občevati s socialnodemokratično stranko. Ako so razmere proti italijanski in nemški socialnodemokratski stranki take, kakor so, ni kriv drugi kakor naša slovenska inteligenca, ki organizirano delavstvo perhorescira. Ako bi stopilo v Ljubljani, Trstu, Mariboru in Celju nekaj naših akademikov v stranko, potem bi bile Vaše rekriminacije nepotrebne. Ko sem vstopil v socialnodemokratsko stranko v Gorici, eksistirala je le italijanska socialnodemokratska organizacija. Imelo je zato vse laški značaj... Danes je slovenska socialnodemokratska stranka na Goriškem tako organizirana, da skupne organizacije italijansko-slovenske nosijo očiten pečat premoči slovenske stranke. Ko sem vstopil v stranko, so se italijanski sodrugi začudili, da sploh Slovenci postanejo socialisti. Vsako očitanje torej naši stranki od strani slovenske inteligence je silno abotno, marveč bi moralo to očitanje leteti v najostrejši obliki na našo ali sebično

ali apatično ali pa enostransko inteligenco... ki stoji ob strani in očita par osebam, ki komaj zmagajo politično delo vsak v svojem kraju, zakaj se ne brigajo tudi za gornje Štajersko, gornje Koroško in tako naprej... Naša stranka tam delavcev nima, zaradi tega so take razmere, kakor jih grajate.» Dr. Mandiču, voditelju Narodne delavske organizacije, je Tuma v javnih «besednih dvobojih» na shodih po Goriškem samozavestno postavljal vprašanja: «Ali ni socialna demokracija na Goriškem povsod varovala narodnosti slovenskega delavstva? Ali je sploh kaka organizacija na Goriškem, ki bi toliko storila za izobrazbo delavstva, kakor socialnodemokratična organizacija? Ali ni prvič, odkar je na Goriškem politično življenje, zastopnik socialne demokracije govoril slovensko na javnem trgu goriškega irredentskega mesta?» (Rdeči prapor XIII. št. 16 od 8. II. 1910).

«Slovenija» (št. 15 od 11. IV. 1935) je v nekrološki notici o Tumi zapisala, da je «dasi marksist, stal vedno v prvih vrstah borcev za pravice slovenskega naroda», «Slovenec» (od 11. IV. 1935) pa podobno, da je «pokojni dr. Tuma bil kljub svojemu kozmopolitizmu vedno odločno narodno zaveden človek». Proti takim formulacijam moramo poudariti, da pri Tumi ta dva momenta, marksizem in narodna zavednost, nista bila v nikakem nesoglasju. Tuma je v slovenski socialnodemokratični stranki dosledno zastopal internacionalistično stališče, in zavračal vsako vnašanje nacionalistične ideologije v stranko, ker je smatral, da morejo slovenski socialni demokratje od italijanskih in nemških zahtevati resnično in dosledno internacionalistično stališče — in le tako stališče je bilo v prilog zatiranemu slovenskemu narodu — le, ako so sami dosledno internacionalistični. V tem smislu je posegel v polemiko, ki je nastala v «Zarji», ko je del italijanskih socialističnih občinskih svetnikov v Trstu glasoval za podporo «Legi nazionale» in proti podpori «Ciril-Metodovi družbi» (konec leta 1911.) z utemeljevanjem, češ da naj Trst kot italijanska občina podpira italijanske šolske družbe, medtem ko naj slovenske občine podpirajo slovenske šolske družbe. Nekateri pod nacionalističnim vplivom stoječi slovenski socialni demokratje (na čelu z dr. Ferfoljo) so se vneto zavzeli za slovensko šolsko družbo, opirajoč se na protiinternacionalistično stališče italijanskih, pod nacionalističnim vplivom stoječih socialistov, in s tem torej stopili na pot, ki bi nujno vodila do needinosti med italijanskimi in slovenskimi socialisti v Trstu. Tuma pa je odločno branil stališče, da morajo socialni demokratje ne glede na svojo narodnost zahtevati od države, dežele in občine šolstvo za pripadnike vseh narodnosti v njihovem jeziku, a ne se cepiti med seboj tako, da bi socialisti ene narodnosti podpirali samo svoje šolstvo (gl. Tumove članke v «Zarji», začetek leta 1912.). Tuma je imel pred očmi veliko nevarnost, da bi se znašla slovenska socialnodemokratična stranka osamljena in brez moči ter bi ne mogla pomoči slovenskemu narodu v njegovi borbi za obstoj in narodno osvobojenje. Zato je neomahljivo stal na stališču: «Vsak popust od socialnodemokratičnega programa bi slovensko socialnodemokratično stranko zavedel na stranpota in odtrgal od svetovne lastne stranke» (v pismu J. Stefančiču od 7. V. 1911).

GORIŠKA KNJIŽNICA Nova Gorica

Na zadnjem strankinem zboru jugoslovanske socialnodemokratične stranke — tik — pred vojno (konec junija 1914) je bil z večino glasov sprejet sklep, za katerega se je z vso vnemo zavzemal tudi Tuma, da se premesti sedež izvrševalnega odbora stranke v Trst. Prva zadeva, ki jo je reševal novi tržaški izvrševalni odbor, je bila delegacija stranke na mednarodni socialistični kongres, ki naj bi se vršil na Dunaju od 23. do 29. avgusta 1914. Prejšnjih mednarodnih socialističnih kongresov se ni udeležil noben predstavnik slovenskih socialnih demokratov; vsi so bili predaleč in potovanja nanje predraga za to šibko stranko. Dunajskega kongresa naj bi se seveda udeležilo več slovenskih delegatov, ki bi potovali nanj deloma na svoje stroške, deloma pa na stroške strokovnih organizacij. Izvrševalni odbor je sklenil, da delegira na kongres Tumo kot glasnika stranke s posebno nalogo, da tam pojasni «važnost, aktualnost in dalekosežnost jugoslovanskega vprašanja in jugoslovanskega nacionalističnega gibanja iz gospodarsko-socialnega, političnega in socialističnega vidika» (pismo izvrševalnega odbora, podpisano od predsednika Regenta od 17. VII. 1914). Tuma se je branil sprejeti mandat iz razloga osebne utrujenosti, a ga je 31. VII., ker je izvrševalni odbor vztrajal pri svojem sklepu, končno sprejel s pripombo, da prispeva 50 K za stroške drugega delegata, «ako bi mi vsled vojnega stanja ne bilo mogoče iz Gorice». Vojna pa ni le preprečila internacionalnega socialističnega kongresa na Dunaju, ampak je tudi razkrila dotlej prikrito oportunistično nagnitost večine socialnodemokratičnih strank imperialističnih držav, ki so se brez pomislekov odrekle načelu mednarodne solidarnosti.

V

Neposredna reakcija na ta polom socialne demokracije je bila pri Tumi trpko razočaranje in ogorčenje, prav tako kakor pri članih izvrševalnega odbora slovenske socialnodemokratične stranke. Imperialistično početje vodstva nemške socialne demokracije v Nemčiji in Avstriji jih je že kot Slovence moralo hudo zadeti. Dunajski socialni demokratje so se prav vnemali za zmago avstrijskega orožja ob strani nemškega imperializma, ne glede na to, da je v Avstriji takrat zavladal neprikriti absolutizem, ki se je z brutalno silo vrgel na nacionalistične stranke slovanskih narodov. Vlada je ustavila tudi izhajanje «Zarje», glasila jugoslovanske socialnodemokratične stranke. Češki, poljski in italijanski socialnodemokratski listi so se uklonili absolutizmu in pisali tako, kakor je narekovala cenzura. A tudi slovenska socialna demokracija ni bila obsojena na popolni molk do časa, ko je zopet postalo mogoče pogumno govoriti. «Naši zapiski» so še bili tu in njihov urednik Tuma je izdal še poslednjo dvojno številko (XI. št. 9-10 sept.-okt. 1914). Tu je v članku «V o j n a» zavzel s t a l i š č e d o v o j n e in do razpada internacionale. Ta članek spada v vrsto tveganih člankov, ki so pisani pod režimi ostre cenzure tako, da bi izrazili «prepovedano» misel v taki obliki, da bi cenzura dopustila njihovo objavo, ker bi videla v njih pritrjevanje «zapovedanemu» mnenju. V takih člankih je zlasti ob površnem čitanju prav lahko mogoče prezreti dvoumnost zaporednih

izjav. Vojna cenzura je iz Tumovega članka brisala le poldrugo stran kritike avstrijskega režima. V članku se je Tumi posrečilo pripisati socialni demokraciji v krivdo njeno nepripravljenost na vojno (str. 225) in obtožiti zlasti nemško socialno demokracijo (str. 226). V njem je tudi močno poudarjena socialistična perspektiva, da bo posledica vojne po dialektični metodi Marxovi zlom imperializma, ki v bistvu pomeni nakopičenje neizmernega bogastva v rokah velikih narodov, in da bo proti imperializmu po antagonizmu socialnih sil vstala avtonomija narodov, tudi malih, in «v daljšem razvoju prehod kapitalizma v kolektivizem» (str. 230). V članku se Tuma tudi ni izognil narodnostnemu vprašanju v Avstriji. Zaradi odločnega zavzemanja za popolno avtonomijo avstrijskih narodov pomeni članek pravo ugovarjanje brutalnemu naskoku Stürghkovega absolutizma na Čehe, Slovence, Hrvate itd. To je ena stran članka. Po drugi strani pa so v članku tudi izjave, ki navedenim po duhu nasprotujejo. Tuma je takrat sodil, kakor vemo tudi iz spominov, da je zmaga centralnih držav verjetnejša. V članku «Vojna» je sicer zapisal, da «se vsakemu človeškemu še tako visocemu razumu danes odteza odgovor na socialni, politični in ekonomični učinek zmage ene ali druge vojujoče se strani» (str. 229). A tudi v tem trenutku je kakor poprej (še od okupacije Bosne in Hercegovine) sodil, da se mora tudi vsaka zmaga Avstrije, ki bi ji sledilo kako njeno povečanje z aneksijami na Balkanu ali na vzhodu, sprevreči v poraz absolutizma in nemško-madžarske hegemonije, ker bi le okrepila fronto zatiranih narodov v Avstriji. Zaradi tega svojega «avstroslovanskega» gledanja se Tuma v tem članku ni postavil proti avstrijskemu imperializmu, ki je prav takrat s silo nastopal v smotru reakcionarnega zasužnjevanja balkanskih narodov v svojem okviru. V taki pomiritvi z avstrijskim imperializmom, ki mu je po njegovi zamisli jamčil, da postane Avstrija «avstrijsko-slovanska skupina», je Tuma našel tudi pot do pomiritve z «realno političnimi» argumenti voditeljev socialnodemokratičnih strank, ki so se poklonile lastnim imperializmom. Zato je zapisal, «da je stališče in obnašanje nemške in francoske socialne demokracije ob vojni bilo nepremembeno narekovano po sili dejstev» (str. 225), in priporočil tudi slovenski socialni demokraciji, «da mora brez diskusije sprejeti položaj dejstev in da bi bilo neumestno posebno naši majhni stranki že sedaj kritično motriti obnašanje velikih socialnodemokratskih organizacij» (str. 226). V tem smislu je razumeti tudi Tumovo izjavo leta 1917. na X. strankinem zboru, da je slovenska socialna demokracija «sledila internacionalni disciplini brez vsakega pridržka, čuteča se prešibko, da bi hodila svojo lastno pot». Tuma je po nastopu vojne odklonil tudi sodelovanje pri seji izvrševalnega odbora stranke, ki naj bi zavzela stališče do vojne in razpada internacionale, ker «ne bi vedel kljub vsemu prevdarjanju dati nikomur nobenega odgovora, kaj storiti» (pismo Regentu od 5. X. 1914). Glede socializma in nove internacionale, ki mora nastati na ruševinah dotedanje, se ni udajal nobenim dvomom, in je vojno ocenjeval le kot «prehodno dobo zastoja». Bil pa mu je položaj še prenejasen, da bi mogla socialna demokracija priti do jasne sodbe (pismo Regentu od 5. IX. 1914).

Ko pa je dogajanje jasno pregledal, je Tuma po prvotnem kolebanju zavzel odločno odklonilno stališče proti oportunizmu socialne demokracije, ki ga je opisal tudi v spominih. Po vstopu Italije v vojno si je jasno odgovoril tudi na vprašanje «o socialnem, političnem in ekonomičnem učinku zmage ene ali druge vojujoče se strani». Bil je predvsem proti zmagi italijanskega imperializma, ki bi prinesla s seboj najtežjo imperialistično krivico nad njegovim lastnim narodom, ki bi Italiji odprla ne le «pristop preko slovenskega in hrvatskega teritorija na Balkan», marveč «izročila vse vitalne interese jugoslovanske skupine na milost in nemilost Italije». Tako je Tuma pisal dr. Žerjavu (v pismu od 17. XII. 1917) in še poudaril: «Jaz vidim v Primorju in Trstu vprašanje biti ali ne biti slovenskega naroda kot političnega in kulturnega činitelja.» V tem smislu je treba razumeti njegova izvajanja v spominih, da je «želel» zmago centralnih držav. Kajti iz vseh njegovih izjav v dobi svetovne vojne je razvidno, da mu je bila tudi pomisel na zmago centralnih držav težka, četudi manj težka od pomisli na zmago Italije. V istem pismu Žerjavu je pisal, da nas v primeru zmage centralnih držav «čaka orjaški razvoj germanizma in madžarizma ob Adriji in na Balkanu». Zato je videl «v obeh slučajih za slovenski narod le eno rešilno pot v smislu proletarskega demokratizma. Le ako nastane krepko demokratično gibanje po vseh državah sveta za osvoboditev delavskih mas, le potem tudi pridemo do samoodločbe posebno manjših narodnosti» (prav tam). V vseh svojih izjavah v vojni dobi je odklanjal zmago obeh skupin imperialističnih držav, ker bi v obeh primerih mogle nastati nove imperialistične krivice. S tem si je ustvaril tudi čvrsto osnovo za ostajanje na načelu internacionalizma, ki so ga izdale socialne demokracije, čim so si začele prizadevati za zmago «svojih» imperializmov.

V svoji razpravi o «Jugoslovanski deklaraciji» v «Napreju» (I. decembra 1917 v nadaljevanjih) je Tuma navedel dva izreka o Slovencih. Prvič izrek angleškega publicista Setona-Watsona (Scotusa Viatora) iz njegove knjige «The southern Slav question and the Habsburg Monarchy» (1911), da «Slovenci nimajo nobene lastne zgodovine, iz nujnih strategičnih, geografičnih razlogov pa ni mogoče, da bi bili pridruženi zedinjenim južnim Slovanom... Tudi najskrajnejši politiki so dovolj uvidevni, da uvidijo neizvedljivost tega (da se s pridružitvijo slovenskih pokrajin jugoslovanski državni tvorbi Avstrija in Dunaj odrežeta od morja)...» Drugič izrek nemškega socialista Kautskega, ki dvomi, «ali je mogoča jugoslovanska enota skupaj s Slovenci, ker neznatno slovensko ljudstvo po svoji legi, dasi samo še kulturno in gospodarsko ne dovolj razvito, zapira gospodarsko pot velikemu gibanju državnih enot Nemške, Avstrijske, Ogrske in Italije». Njegovo razpoloženje ob takih izjavah je najbolje razvidno iz pisma, ki ga je 12. V. 1917 — potem ko ga je izvrševalni odbor določil za delegata stranke na stockholmsko konferenco — pisal Regentu (v Liebenau, kjer je ta ležal v vojaški bolnici): «Name napravlja vtis, kakor da bi velike skupine socialne demokracije, italijanska, francoska, angleška, nemška, avstrijska in ruska, niti ne poznale našega (sc. slo-

venskega ljudstva, ki zavzema eno najvažnejših ozemelj v Evropi) dejanskega položaja in da se misli iti preko našega telesa kakor preko malenkostnega drobca, ki nima v svetu in v internacionalni zvezi nobenega pomena. Saj tako so se že odlični predstavitelji avstrijske socialne demokracije izrazili in tako sem čital v francoskih in angleških publikacijah, da je slovenski narod premajhen in neznaten, po drugi strani pa je njegova geografična pozicija preodlična in prevažna za celo Evropo, da bi sploh kdo težnje slovenskega ljudstva mogel resno vpoštevati. Jaz zase bi se temu stališču zoperstavil z vsako žilico svoje moči. Zame je slovensko ljudstvo tako krepka individualnost, kakor nemško ali italijansko in ravno po socialističnem principu ne sme prihajati v poštev bogatost in premoč enega naroda nad drugim: Najmanjši narod je poleg največjega in najmogočnejšega, sicer ne enak, pač pa enakopraven.»

V «Napreju» (I. št. 135 od 22. XII. 1917) je Tuma (na pismeno željo dr. Žerjava) objavil nekaj izjav Setona-Watsona iz dobe po balkanski vojni in po nastopu svetovne vojne o edinstvu vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev. A pristavil jim je svoj pridržek, ki nam kaže, kako ga je pred vsemi drugimi slovenskimi politiki odlikovalo pomanjkanje lahkovernosti in naivnosti: «Gorenji stavki bi imeli sploh pomen, ako bi se Seton-Watson izrekel ne le splošno sočustveno v prilog edinstva Slovencev, Hrvatov in Srbov, ampak bi bil adrijanski problem tako od strani jugoslovanskega kakor italijanskega vprašanja dovoljno preciziral. Ker tega ni storil, njegov citat v glavnem njegovem delu iz leta 1911. še vedno drži. Sicer pa je bodočnost tako nesigurna, da ne odločajo posamezna mnenja, pač pa realne sile, ki se danes bore ob Adriji za prvenstvo. Žal, da moram dostaviti, da v tej borbi igra slovenski narod docela pasivno vlogo, dočim je vloga Hrvatov in Srbov precej nestalna in še danes nejasna.»

Tuma omenja v spominih pismo, ki mu ga je pisal Žerjav (4. VI. 1917) v zvezi s pripravami za stockholmsko konferenco. Obrnil se je nanj «sklicuje se na to... da nastopajo socialistične stranke kot organi svojih narodov» in «pod živim vtisom mirovnega programa avstrijskih nemških socialistov». Nadaljuje: «Stališča Vašega in Vaše stranke v tej smeri se do danes ni čulo. Morda s svojo kritiko odpiram odprta vrata. Če bi Vas mogel v tej važni dobi le v kateri točki opozoriti, kako je ta program poguben, bil bi jako zadovoljen. — Program, ki mu je oče brez dvoma Karl Renner, odklanja, da bi se svet ob priliki miru umešaval v notranje razmere monarhije. Geslo ruskih socialistov o samoodločitvi narodov se odklanja. Ostati morajo v dosedanjem razmerju, če bi tudi ne hoteli. V okviru nepremenjene suverenitete (dualistične) si naj narodi narodno avtonomijo pribore («die Erringung dieser Freiheiten muss das Werk dieser Nationen selbst sein») sami, kedaj, se ne reče, a vsekako ne v mirovni pogodbi. — Že smo mislili, ko je dunajska socialna demokracija pozdravila Wilsona in načela ruske revolucije, da je sprejela načela mednarodne etike, da je skrb velikih narodov, odvezati malim verige, da se čisto prosto smejo izjaviti, od koga in kako hočejo biti vladani. Motili smo se. Razkol med nemško socialistično

stranko in rusko je fundamentalen; ruski princip naj velja za Fince in Poljake v kongresovki, za avstrijske Slovane pa ne! Dosedanji od socialne demokracije toli obžalovani boj malih narodov za eksistenco naj gre naprej, kdor si zna svoboščine narodne avtonomije priboriti sam, blagor mu, kdor ne, naj pogine, bogvaruj da bi mu kdo od zunaj pomagal — čisti naravoslovski ‚Kampf ums Dasein'. Tudi Vsenemci so za tak zid okoli Avstrije in Ogrske, samo da mine vojna, potem bodo z nami za tem zidom obračunali. — Deklaracija pravi, da ni možno potegniti mej za narodne države. To ni res, zlasti ne glede nas. Edini otok s produktivnim prebivalstvom so Kočevci. Celje, Ptuj, Maribor niso enklave, ker tvorijo tamošnje nemške večine neproduktivni sloji (uradništvo, trgovci in njih krog). Nadomestite vse javne organe, ki so itak namenjeni slovenskim okoličanom, s Slovenci in otok bo skopnel...» Nato se Žerjav obširneje bavi z Rennerjevimi razlogi za petrifikacijo monarhije in z njegovo zamislijo «rešitve» narodnega vprašanja v njej z narodno kulturno avtonomijo, in nadaljuje: «Sem nacionalist, a želim, da bi se omejil narodnostni boj, da bi vse one stotere žlahtne sile, ki so vezane v medsebojnem pobijanju, proste postale za civilizacijo. Če se soseda prepirata, mesto boja pokličeta geometra. To bo izbilo povod prepirom in če ni drugače, se zapiše še kakšna servituta. Renner pa hoče le en košček ven potegniti, za ostalo naj ostane prepir večno. On pravi, državnih mej bi se ne dalo potegniti, okrožne pa, kjer pa ne, ostane mogoč personalitetni princip. To pa bo nov boj za duše, hujši kakor vsi dosedanji. Na Koroškem bo naš kataster skoro prazen, v nemškem pa bodo vsled strašnega pritiska države se blesteli ‚deutschfreundliche Slovenen'. Ne, ne — red se da napraviti le z jasno granico, ki jo čuva državna suvereniteta, ne pa kakšne trhle vsak dan preklicljive in premakljive avtonomije. — ... Ali res kak resen človek še verjame, da bodo Nemci kedaj brez sile izpustili iz verige Slovence in še posebej koroške in štajerske Slovence. Ali res ne ve g. Renner, kaj se tam vrši? — ‚Die Delegierten stellen fest, dass der österreichische Staat die kleinen Nationen in ihrer nationalen Existenz erhält.' To je višek resolucije. Ista ideja se vije skoz Rennerjevo knjigo (‚Oesterreichs Neuordnung')." Proti tej trditvi kaže Žerjav na uspešno germanizacijo na Koroškem (z navajanjem številk) in sklepa: «... če ostane pri starem..., so Karavanke naša narodna meja... Ta rod, ki nam je dal najlepše narodne pesmi, ta gine, potem pa smo na vrsti mi drugi. — Ko se človeku ob tem pogledu stiska srce, pa Vam pride stranka, od koje se je še nekaj pričakovalo, in cinično reče, da se nas tu ohranjuje, vojna naj neha brez notranje premembe, a imate pravico — se boriti naprej. Vidite, in ker je slovenska socialna demokracija še vedno pri tej nemški — in ne morda pri češki — socialistični stranki in ker se iz molčanja da sklepati, da je govorila tudi v imenu Jugoslovanov ali vsaj tacito consensu — zato sem se tako razburil, da sem se osmelil Vam pisati. — Vrzite moj vsiljivi list v kot in pustite, da izvedejo smrtno obsodbo Vašega naroda, ne da ste ugovarjali glasno — ali pa razjasnite položaj, da bo svet tudi o Jugoslovanih v Avstriji kaj slišal, ne da so za kitajski zid krog nje, ampak da hoče tudi naš rod rešen preteče smrti

in večnih bojev za obstanek — na svoj način kaj storiti za civilizacijo. — Prosim, uničite pismo. In brez zamere...»

Tuma je leta 1934. označil trditev Albina Prepeluha («Sodobnost» II. 1934 str. 315, Tumov popravek str. 416), da je vodstvo slovenske socialne demokracije — in z njim Tuma — pritrdilo naziranju dunajskih voditeljev nemško-avstrijske socialne demokracije, za napačno, a «umljivo, ker dosedaj še ni spisana zgodovina stockholmskega podjetja» (l. c. str. 416). Gotovo bi bil v spominih objavil nekaj gradiva, ki bi pravilno dokumentiralo njegovo takratno stališče. Zato moramo vsekakor podati bistveno vsebino «stockholmske spomenice», t. j. izjave delegacije naše socialnodemokratične stranke za mednarodno socialistično mirovno konferenco v Stockholmu. To spomenico, ki obsega 75 tipkanih strani, je napisal Tuma (do dveh tretjin je bila objavljena v ljubljanskem tedniku «Socialist» leta 1925., od št. 28 od 28. VI. pa do zadnje številke konec leta, ko je list prenehal izhajati).

Izhodišče spomenice je stališče ruskih socialistov v marčni revoluciji leta 1917., da naj se socialisti vseh vojujočih držav sporazumejo za sklenitev miru na temelju formule «mir brez aneksij in kontribucij» ter na osnovi načela samoodločbe narodov. Opozarja pa, da imajo v vseh vojujočih se državah odločujoči glas meščanske večine, ki bodo sklepale mir; za države, v katerih živi več narodov, bodo torej sklepali mir vladajoči krogi vladajočih narodov, n. pr. za Avstro-Ogrsko reakcionarna visoka aristokracija in šovinistično vzgojeno meščanstvo (nemško-madžarsko), kakor za Nemčijo pruski junkerji v zvezi s težko industrijo. Na vprašanje, kako naj take vlade sklenejo demokratičen mir na osnovi načela samoodločbe narodov, odgovarja, da je prvi pogoj te samoodločbe «obstoj mednarodne zveze bojujočega se delavstva vseh dežel sveta, ki bo sposobna uveljaviti svojo voljo v posameznih državah», in ki si mora postaviti za skupni cilj dosego samoodločbe narodov z razrednim bojem kot sredstvom.

Pri razpravljanju o uveljavljenju načela samoodločbe narodov, ki je vprav najboljša vez mednarodne socialne demokracije, se ni mogoče ogniti vprašanju vzrokov in krivde za vojno. Splošni zgodovinsko sociološki vzrok vojne ugotavlja v imperializmu velesil, ki uporabljajo silo orožja za svojo ekspanzijo. Spominja na Gambettovo izjavo iz leta 1878., da bo z zvezo Nemčije in Avstrije, ki se je takrat snovala, neizogibno nastopila v bodočnosti svetovna vojna. Nevarnost zveze teh dveh držav zaradi njunega nadmočnega centralnega vojaškega položaja je dokazala svetovna vojna. Opisuje sistematičnost imperialističnih stremljenj Nemčije, ki je vzgajala svoje ljudstvo za vojno v šoli, družini in znanosti. «Čitajte», pravi, «vojne spise nemških učenjakov, državnikov, ekonomov in filozofov; vsi so duhovno in miselno usmerjeni na vojno. Naravnost neverjetna in zablodna je dialektika in sofistika nemškega učenega sveta. Človeku se kar ježe lasje ob izbruhih fanatične nacionalne surovosti, ki jo najdemo pri najbolj omikanih ljudeh.» Navaja med drugimi tudi tale nemški izrek: «Narod, ki je sposoben svojo voljo vsiliti vsem, je orodje božje volje.» Vprašanje krivde za vojno rešuje takole: «Vojna je bila le neizogibna posledica nemške politike in diplomacije, mogoča le zaradi

brezpogojnega zavezništva Avstro-Ogrske, ki je bila zopet posledica smotrene politike Madžarov.» Diferencira pa tudi krivdo teh treh držav: pri Nemčiji je bilo stremljenje zavladati nad svetom, pri Ogrski, katere eksistenca je bila ogrožena od naraščajočega slovanskega in romunskega valovja, boj za obstanek madžarske države kot države nasilja, pri Avstriji pa je treba razločevati Nemce kot vladajoči narod in Slovane: Nemci so začeli spoznavati, da imajo Čehi s svojo bogato zemljo in Slovenci s svojo geografično lego velikansko samosilo, ki se mora razviti tudi v politično premoč; odtod stremljenje avstrijskih nemških oficirjev in uradnikov, katerih izraz je bila Stürgkhova vlada, k vojni s ciljem moralnega, materialnega in političnega poteptanja Čehov in Slovencev in iztrebljenja Srbov v zvezi z Madžari. «V tej zvezi Nemčije, Avstrije in Madžarske tiči torej najbližji vzrok vojne. Vodilne vlade in državniki so krivi, nemško ljudstvo, Nemci v Avstriji in Madžari pa so solidarno odgovorni... Nemci v vladarstvu (Reich) in v Avstriji so ravnali iz nacionalnega ekspanzijskega stremljenja, vzgojeni v ideji, da zgodovinska misija Nemcev proti vzhodu ni še končana in posrkanje zapadnih Slovanov še ni dovršeno...»

Vojna je bila za Avstrijo samomor, kajti v primeru poraza je razrušitev Avstrije in razpad nje udov neizbežna stvar, «v primeru zmage pa bi zdrknila v položaj vazalne države Nemčije in Čehi ter Slovenci bi postali kolonija nemškega gospodovalnega naroda, Trst bi postal južni trgovinski emporij Nemčije, nemški uradniki in delavci bi zasedli urade in železnice, Čehi in Slovenci bi postali težaki, njihova inteligenca bi bila obsojena opustiti lastno kulturo in se vkloniti nemški.»

Avstro-Ogrska je zato v središču problema miru in problema krivde. Zaradi tega je mogoče govoriti o miru le po rešitvi avstrijskega in ogrskega problema in z rešitvijo tega vprašanja bi bilo rešeno tudi vprašanje krivde. Pokora za Avstro-Ogrsko bi bila, da preneha kot nasilna država ter postane zvezna narodnostna adrijansko-donavsko-balkanska država. S tem bi bila dana tudi pokora za Nemčijo, ki bo potisnjena nazaj v svoje naravne meje, ker ji bo ta država zapirala pot proti vzhodu, samostojna Poljska pa proti severovzhodu. Zgraditev krepke adrijansko-donavsko-balkanske države pa je mogoča le ob sodelovanju Anglije, Francije in Amerike. S tem šele bo omogočen trajen mir in mirno sožitje demokratičnih tvorb Evrope.

Ostra je kritika politike avstro-ogrske vlade proti kraljevini Srbiji in proti Srbom na Ogrskem, zlasti pa v Bosni in Hercegovini, s katero je, kolikor se tiče Srbov, avstro-ogrska državna uprava ravnala kakor s sovražno deželo. Gospodarski boj Avstro-Ogrske proti Srbiji po letu 1905. je šel za tem, da Srbijo politično in nacionalno ukroti. Po balkanski vojni, ki je dala Srbiji mogočost, da se gospodarsko osamosvoji od Avstro-Ogrske, je postalo jasno, da bo Srbija ob desetletnem mirnem razvoju zavzemala tak položaj na Balkanu, da bo pot Avstro-Ogrski na jug zaprta in da se bo krepko srbsko pleme v zvezi s Hrvati in Slovenci razvilo tudi v Avstriji kljub vsemu pritisku Nemcev in Madžarov. Avstro-Ogrska je hotela vojno s Srbijo, ki je bila le v obrambo svoje svobode prisiljena, pripravljati se k odporu in iskati si zaveznikov drugod. Ta Srbom sovražna politika je bila edinole v smeri madžarskih

stremljenj, katerim Jugoslovani zapirajo pot na Balkan in Adrijo. Avstrija, ki bi vršila svojo zgodovinsko misijo, t. j. demokratična Avstrija, v kateri bi Srbi in Bosna in Hercegovina uživali popolno narodno avtonomijo, bi bila mogla Srbijo z ustrezno prijateljsko prometno politiko v njeno korist, predvsem za njeno zvezo z Jadranom, gospodarsko in narodno navezati nase. Srbiji mora seveda mirovni sklep vrniti popolno nezavisnost kakor Belgiji in kakor jo mora dati Poljski.

Skoraj četrtina spomenice je posvečena italijanskemu imperializmu. Obtožuje Italijo, da je stopila v vojno iz čisto imperialističnih motivov s ciljem osvajanja jugoslovanskega teritorija — saj ji je Avstrija za nevtralnost ponujala jezikovno mejo na južnem Tirolskem in na robu furlanske nižine — in pravi, da je politika Italije, potisniti Avstrijo od Adrije, poleg ekspanzivne politike Nemčije glavni vzrok za nesigurnost v Evropi. Z bogatim in izvrstno obdelanim gradivom dokazuje nevzdržljivost čisto imperialističnih in šovinističnih italijanskih zahtev po slovenskem in hrvatskem Primorju z etnografskega, zgodovinskega in geografskega vidika. Podrobno razmotriva razvoj na Goriškem, v Istri, Trstu in Dalmaciji. Sklepa, da etnografska meja, določena ob upoštevanju zgodovinskega naravnega razvoja na vzhodnem robu gornjeitalske ravnine, velja tudi z geografskega stališča, in da se zato pri sklepanju trajnega miru italijanski imperializem ne more uveljaviti.*

Ne moremo se tu dotikati drugih vprašanj, ki jih obravnava spomenica. Omenjamo le, da se bavi z vsemi malimi narodi v srednji in vzhodni Evropi.

Stališču vodstva avstrijske nemške socialne demokracije, ki ga poznamo iz navedenega Žerjavovega pisma, spomenica izrecno nasprotuje. Nikakor ni pravilno stališče, pravi, da je stvar posameznih narodnosti, da si pribore svojo avtonomijo z lastno silo ob podpori socialne demokracije. V vseh evropskih državah je položaj tak, da so male narodnosti popolnoma v rokah vladajočih narodnosti. Priboritev avtonomije za vse narodnosti je zato naloga celotne mednarodne socialne demokracije, ki mora postaviti zahtevo po prostem razvoju vseh narodnosti kot mirovno zahtevo takoj in tudi najti pot, da to zahtevo s svojo politično dejavnostjo napravi povsod aktualno. Če bi izključila to vprašanje (in to je storila avstrijska nemška socialna demokracija!), bi dajala le pretvezo za nadaljnje zatiranje narodnosti v razrednih državah. Mednarodna socialna demokracija mora biti proti vsakemu absolutnemu pacifizmu, t. j. miru na vsak način ob ohranitvi popolnega «status quo» v odnošajih med razrednimi državami, dokler imajo te svojo sedanjo državno strukturo. Demokratizacija držav mora takoj nastopiti. Bila bi težka napaka, ako bi hotela socialna demokracija odlagati ta pogoj do sklepa miru.

---

* V neobjavljennem članku «Adrija—Trst», ki ga je jeseni leta 1917. poslal «Napreju», je Tuma zapisal, da bi «Italija bila vsled posesti Trsta siljena skleniti... zvezo z Nemčijo in notranjo Avstrijo» in bi s tem nastopila «nova kombinacija osrednje Evrope, to kar je hotela svetovna vojna po namenu zapadnih držav onemogočiti.»

Demokratizacija držav se mora izvesti brez odloga, ker le v tem je dejanska garancija. Le z demokratično Nemčijo in z demokratično avstrijsko narodnostno državo je mogoče razpravljati o stalnem miru. Le če dobe nemška in slovanska ljudstva polno politično in narodno svobodo, če bodo v parlamentu zastopana po lastnih zastopnikih in če predstavniki njihovih vlad podpišejo mirovno pogodbo, dobi Evropa mir brez aneksij in kontribucij. Pri notranje političnem «status quo» v Avstro-Ogrski si stoje vladajoča naroda Nemcev in Madžarov in vladani Slovani in Romani tako nasproti, da si vzajemno onemogočajo vsak resničen napredek in vsako iskreno demokracijo. Z neplodnim notranjepolitičnim bojem je bila razbita tudi avstrijska internacionalna socialnodemokratična stranka. Avstrijski problem kaže, da rešitev avtonomije in samoodločbe ljudstev v položaju «status quo ante bellum» ni mogoča brez konfliktov med državami ali brez prevladujoče moči internacionalne socialne demokracije, ki bi mogla izsiliti notranji prevrat. Zato se mora socialna demokracija zavedati, da le ona lahko prevzame vodstvo enotnosti narodov in mora zato že danes za mirovni sklep zahtevati osvoboditev narodnosti. Vsaka mednarodnost ima za neobhoden pogoj brezpogojno svobodo narodnosti.

Iz spomenice vidimo, da Tuma nikakor ni bil «rennerjevec». Vemo tudi, da je nameraval na predkonferenci delegatov avstrijskih socialnodemokratičnih strank za stockholmski kongres (konec avgusta 1917 na Dunaju) «napasti kompanijo Seitz, Ellenbogen, Renner in dr.». V pismu Prepeluhu od 27. X. 1917 sporoča: «To mojo akcijo so mi totalno spridili sodrugi Kristan, Kopač in Čobal s tem, da so proti moji volji glasovali za znano brezmiselno pismo ter mi snedli polemiko proti...» Kristanu je pisal (pismo od istega dne): «Sem za opozicijo dosedanji smeri večine nemške avstrijske socialne demokracije in veš, da sem ravno jaz pripravljal prvi napad nanjo. Na dunajski konferenci ste moj nastop onemogočili ravno Vi trije... Še danes ne morem preboleti Vašega obnašanja, posebno me stvar teži sedaj, ko je radikalno gibanje naraslo povsod in bi štel prav v čast slovenski socialni demokraciji, če je ona akcijo pričela.» Prepeluhu je sporočil tudi, da je «že konec 1916 v Trstu nastopil v izvrševalnemu odboru precej odločno, da krene slovenska socialna demokracija na lastna samostojna in radikalna pota in že takrat sta bila Kopač in Petejan nasprotna».

Videli smo, da je Tuma v spomenici prišel narodnostnemu vprašanju in stališču, ki naj ga v njem zavzame mednarodna socialna demokracija, precej do dna, da se je močno oddaljil od «avstromarksističnega» reševanja tega vprašanja z «nacionalno avtonomijo», ki daje narodu samo «kulturne» pravice, v smeri edino doslednega demokratičnega reševanja na osnovi popolne pravice samoodločbe, ki daje narodu vso polnost pravic. Toda ni si izbistril v vsej pravni ostrini pojma pravice samoodločbe do odcepitve, t. j. brez vsakih pridržkov. Čeprav mu ni bilo izhodišče okosteneli «status quo ante bellum», je vendarle zagovarjal nadaljnji obstoj zgodovinske grupacije držav, katere je ocenjeval kot «narodna, gospodarska in prometna ravnovesja». In ker je ocenjeval Avstrijo kot gospodarsko in prometno enoto, je bil za federativno adrijansko-sudetsko-donavsko državo. Bil je za kompromisni mir na osnovi načel miru brez

aneksij in kontribucij ter samoodločbe narodov, bil je za Avstrijo v smislu federacije avtonomnih narodov, ker je smatral, da bo na ta način potrjenih najmanj imperialističnih krivic, zlasti za slovenski narod, od katerega je hotel odkloniti nevarnost posega italijanskega imperializma po slovenskem primorju. To mu je bila edina perspektiva uspešne obrambe. Kakor sta bila v zatrjevanju potrebe jadransko-donavsko-sudetske zvezne države z Rennerjem skladna, pa sta se v osnovi razlikovala v vprašanju ocene obstoječe Avstrije, ki je za Tumo pomenila «prisilno vezanje dežel in ljudstev v nadredju in podredju», medtem ko je Renner z vnetimi olepševalnimi gestami skušal prikrivati njen narodno zatiralski značaj. Argumenti, ki jih je Tuma uporabljal za svobodno sožitje avstrijskih narodov, so bili v mnogem isti (n. pr. «gospodarska in prometna enota»), katere je Renner uporabljal za zagovor prisiljenega sožitja avstrijskih narodov. Medtem ko je narodnostni program avstrijske nemške socialne demokracije bil zamišljen kot reformistično krpanje «na temelju gnilega in preživelega, umirajočega starega», pa je Tumi šlo za radikalno rešitev narodnostnega vprašanja, ki odpravlja vse privilegije vladajočega naroda. Tuma je pod «avtonomnim narodom» zamišljal narod, ki uživa prav vse pravice «vladajočega naroda»! Toda ker mu je manjkala dosledna izostritev pojma samoodločbe, Tuma vendarle ni zarisal jasne črte ločnice od reformističnega narodnostnega programa, ki naj bi se oživotvarjal s postopno reformno demokratizacijo Avstrije. Zato Tuma pri vsem svojem nasprotstvu do oportunizma avstrijske nemške socialne demokracije le ni hotel v javnosti ostro nastopiti proti njej. Ker se je ta v svojih pogledih, zlasti od ruske revolucije dalje, sicer počasi, a nenehoma pomikala na levo, je Tuma upal, da bo sčasoma tudi v narodnostnem vprašanju zavzela dosledno internacionalistično stališče. Nikakor ni hotel javno pretrgati z njo in je zato svojo javno kritiko, ki je sicer ni opuščal, formuliral precej blago. Tako ji je na X. strankinem zboru jugoslovanske socialnodemokratične stranke (o božiču 1917) očital, da se je od svojega oportunizma pri nastopu vojne «le premalo preučila» in da je v letu 1917. «zamudila veliki zgodovinski moment biti dejansko voditeljica avstrijske socialne demokracije in ustvariteljica nove demokratične Avstrije» (Zapisnik str. 55). Proti Žerjavu je zagovarjal pozneje celo Rennerja, o katerem je sodil, da «je njegova glavna karakteristika prožnost», da «se zna prilagoditi vsakemu položaju» in da «mu je radikalizem in oportunizem enako dober, le da stranka napreduje» (pismo od 17. I. 1918).

Tumov neposredni politični cilj je bil, da socialna demokracija v Avstriji nastopi borbeno za izvedbo popolne demokracije in za federalizacijo Avstrije, t. j. «izsili notranji prevrat» (kakor se je izrazil v spomenici). Adrijansko-donavsko-sudetska državna zveza, ki bi izšla iz take notranje avstrijske revolucije sredi svetovne vojne, in ki bi zadovoljivo rešila «avstro-ogrsko, poljsko in jugoslovansko vprašanje», bi po Tumovem mnenju «lahko narekovala celemu oboroženemu svetu mir brez aneksij in kontribucij in s samoodločevanjem narodov». Avstrijska nemška socialna demokracija, ki je pomenila veliko politično moč, bi nujno morala biti glavni temelj takega nastopa, ki brez njenega sodelovanja

ni bil izvedljiv. Dr. Lončarju je (2. I. 1917) Tuma pisal, da se je ob otvoritvi državnega zbora na Dunaju 30. V. 1917 (t. j. dneva, ko so češki in jugoslovanski poslanci podali svoji majski deklaraciji v dunajskem parlamentu) strinjal s stališčem dr. Adlerja, da je mogoč skupen nastop vseh socialnodemokratičnih strank v Avstro-Ogrski in vseh slovanskih nacionalnih strank na osnovi treh točk: 1) podpiranje ruske formule sklenitve miru brez aneksij in kontribucij in s samoodločevanjem narodov, 2) agitacija z vso silo za demokratizacijo Avstrije in Ogrske ter 3) napoved boja dualizmu in ogrskemu avtokratstvu z zahtevo po skupnem gospodarstvu in uvedbi splošne volilne pravice na Ogrskem. Po Tumovi zamisli bi bil tak skupen parlamentaren nastop začetek velike demokratske akcije vseh revolucionarnih sil, ki bi se polagoma stopnjevala v obsegu in po sredstvih boja do zanikanja stebrov vladajočega avstro-ogrskega sistema, ki naj bi ga zamenjala na popolnoma novih stebrih radikalne demokracije zgrajena «prometno-gospodarska prirodna skupina adrijansko-donavsko-sudetsko-karpatska», v kateri «skupine alpsko nemška, češko slovaška, madžarska, jugoslovanska in romunska le gospodarsko in prometno združene predstavljajo močno državo ter si jamčijo med seboj polno svobodo proti sosednjim velikim narodnim celotam», t. j. proti nemškemu, italijanskemu in ruskemu imperializmu (Zapisnik X. zbora str. 42). (Tu je izraženo bistvo njegove geopolitične argumentacije proti razbijanju zveze med avstrijskimi narodi.) Po veliki spontani stavki dunajskega, budimpeštanskega in alpskega delavstva 14. I. 1918, ki se je začela razširjati po vsej Avstriji in ki bi se razgorela v velikanski boj, ako bi je ne bili «pomirili» voditelji nemške socialne demokracije v sporazumu z vlado in v njen prid, je Tuma postavil vprašanje (uvodnik v «Napreju» II. št. 28 od 1. II. 1918), ali ne bi bil morda že 14. januar prinesel avstrijskemu ljudstvu svobodo, ako bi bilo avstrijsko delavstvo združeno, ako bi ves nemški in madžarski, češki, poljski in jugoslovanski proletariat stopil kot ena sama bojna četa z eno voljo in z enim dejanjem na plan? Pri tej zamisli je moral Tuma posvetiti glavno svojo skrb obnovi trdne zveze socialnodemokratičnih strank v Avstriji in dosegi enotne akcijske orientacije v njih, ki bi jim dala sposobnost, da vzamejo politično dogajanje v Avstriji v svoje roke. Tu pa je Tuma odločno podcenjeval ovire, ki jih je taki akciji stavljal na pot oportunizem zlasti vodstva avstrijske nemške socialne demokracije (pa tudi vodstev ostalih socialnodemokratičnih strank). Ta oportunizem je obstajal v odklanjanju vsake akcije, ki bi vzbudila silo množic in postala tako nevarna vladajočemu režimu; pomenil je torej odklanjanje prevzema vodstva političnega dogajanja v svoje roke. Zaradi podcenjevanja te ovire je bil ves Tumov napor v tej smeri dejansko utopičen; realen bi mogel biti le ob popolnem prelomu z elementi, ki so vsako resno akcijo zavirali. Vprav ti elementi pa so vodili socialno demokracijo in jo tudi vedli po poti, da je izpadla kot aktiven, samostojno ustvarjajoč činitelj iz velikega dogajanja ob koncu vojne, ki ga je vodilo meščanstvo — ob voljni pomoči socialne demokracije. Tumova živa akcija za obnovitev avstrijske internacionale konec leta 1917. in začetek leta 1918., ko ga je vodstvo jugoslovanske socialnodemokratične stranke priznavalo za svojega političnega

ideologa in predstavnika, ni imela nobenega uspeha. Tuma je sodeloval tudi pri poskusu združitve levih opozicionalnih skupin posameznih socialnodemokratičnih strank v Avstriji na skupnem internacionalističnem narodnostnem programu. Udeležil se je — kot oseba in ne kot zastopnik svoje stranke — konference predstavnikov opozicij 20. I. 1918 na Dunaju. Tu pa je nastopil proti resoluciji, ki jo je predlagal Otto Bauer, ker je imela drugo smer kakor Tumova politična zamisel. Smoter te resolucije je bil, pripraviti nemško socialno demokracijo na eventualni razpad Avstrije v narodne države in za ta primer utrditi pojem samoodločbe avstrijskih Nemcev v smeri njihove združitve z Nemčijo. Tuma je Bauerjevo resolucijo odklanjal predvsem iz naslednjega razloga: «Velika Nemčija v Vašem smislu», je pisal Bauerju (4. II. 1918), «pomeni zame nacionalističen, imperialističen poseg v nacionalna in gospodarska razvojna območja Poljakov, Čehov-Slovakov in Jugoslovanov. Velika Nemčija onemogoča poleg sebe nastanek take državne tvorbe, ki bi bila sposobna razvoja... Pri študiju obstoječih narodnih in gospodarskih sil sem deloma vzporedno z dr. Rennerjem prišel do zaključka, da je ravnovesje državnih tvorb v Evropi mogoče le ob dograditvi srednjeevropske skupine, ki obsega nacionalne skupine Poljakov, Čehov-Slovakov, Madžarov, avstrijskih Nemcev, Romunov in Jugoslovanov. Ta državna skupina loči Zahodno in Vzhodno Evropo ter pomeni, ker jo sestavljajo različni narodi enakomerno v medsebojni proporcionalni moči, pravilno jamstvo tako za notranje ravnotežje te srednjeevropske države kakor državnih skupin Zahodne in Vzhodne Evrope.» Iz popravkov, ki jih je Tuma poleg tega predlagal k Bauerjevi resoluciji, je razvidno, da jo je odklanjal tudi zato, ker je ob priznavanju pravice samoodločbe avstrijskim narodom in odpovedi nadaljnjega podpiranja političnih in socialnih predpravic, na katerih temelji nadvlada nemške buržoazije v Avstriji», vendarle izražala neki abstraktni proletarski internacionalizem, ki je odrekal boju zatiranih narodov za njihovo osvoboditev kot «neproletarskemu» enako upravičenost kakor mednarodnemu razrednemu boju proletariata za demokracijo, katera vsebuje tudi pravico samoodločbe. Izvrševalni odbor jugoslovanske socialnodemokratične stranke pa je izjavil, da ne sodeluje pri nobeni posebni akciji opozicionalnih nemških sodrugov, ker je nasproten vsemu, kar bi povzročalo razdrobljanje socialnodemokratičnih strank; poudarjanje teoretičnih nasprotstev v tem trenutku lahko le škoduje enotnosti celotnega gibanja. Gibanje pa vprav zaradi nedognanosti teoretičnih osnovnih vprašanj ni bilo sposobno za nobeno — niti enotno niti neenotno — akcijo!

Vodstvo jugoslovanske socialnodemokratične stranke je sredi leta 1917. prešlo popolnoma v roke Antona Kristana, ko je (s sredstvi konsumne organizacije, ki jo je vodil) ustanovil dnevnik «Naprej» (1. št. je izšla 15. VII. 1917) v Ljubljani. V maju 1917 je bil nastopil oster spor med Kristanom in okrnjenim izvrševalnim odborom v Trstu (Petejan, Jernejčič, sodelovala sta Tuma in Golouh), ki si ni dal kar dekretirati od Kristana, da ga pošlje na stockholmsko konferenco. Tuma je vnaprej izrekel dvom v novi dnevnik, da bo znal «varovati čisto stališče socialnodemokratične stranke». Pisal je Kristanu (14. V. 1917): «Poznam predobro

Tvoje nazore, da rabiš politiko in stranko predvsem v prospeh gospodarske organizacije.» Kopaču je pisal (19. V. 1917): «Kriza bo odslej vedno, kadar ne bo kaj po volji Antona Kristana. Napravil si je močno gospodarsko pozicijo in tudi politično izven naše stranke. Stranka bo vsled tega morala energično od njega zahtevati ali z nami ali izven nas.» Toda z ustanovitvijo dnevnika je Kristan navezal nase vse funkcionarje zadružnih in strokovnih organizacij ter si ustvaril v stranki tako trdno pozicijo, da je mogel uveljaviti svojo voljo brez težav proti vsakemu odporu. Zato Tumi ni preostalo nič drugega, nego poskušati priti do sodelovanja s Kristanom, ako je hotel sovplivati na politiko strankinega vodstva in glasila. Zato je pisal (7. VII. 1917) Kristanu: «V politiki varujem strogo načela... V stranki mora vladati načelna struja. Priznaval sem vedno delitev dela in ker poznam Tvoj značaj in ga tudi visoko cenim, sem še danes za to, da se Ti prepusti polno vodstvo gospodarskega dela v stranki, da stranka to Tvoje delo podpira, a stranka ne sme Tvoji gospodarski organizaciji služiti. Povedal sem Ti... brez ovinkov, da je za Te glavno in odločilno delo gospodarsko, da pa rabiš politično stranko za seboj, ker ima Tvoj gospodarski napor potem več veljave. Tudi potrebo tega kot praktičen politik priznavam, a mora se vršiti ta vzajemnost le po delitvi dela, t. j. načelna politična struja mora neovirano končno odločati pri vsakem vprašanju, ko gre za stranko. Često utegne gospodarska organizacija priti v nasprotje z radikalno politično strujo. Kot praktičen politik pa za ta slučaj edinole zahtevam, da gospodarska organizacija takrat postopa samostojno in da politična stranka odklanja vsak stik.» Na koncu izraža Kristanu svojo željo, da bi se sporazumela in sodelovala tako, da bi se pri delu dopolnjevala.

Ko je začel izhajati «Naprej», so jeli pisati vanj tudi socialnodemokratični intelektualci, ki so bili ves dotedanji čas vojne do socialne demokracije «naravnost rečeno nihilistično indiferentni» (Tuma v pismu Regentu od 12. V. 1917). V svojih člankih so kazali, da jih je popolnoma obvladovalo narodnostno vprašanje. Postavljali so se *na ozko nacionalistično stališče*; deloma so popolnoma zapuščali temelje proletarskega socializma in odklanjali načeli internacionalizma in razrednega boja. Politična linija socialne demokracije naj bi po njihovem mnenju obstajala v pristajanju na majniško deklaracijo (v zvezi z mislijo o neizogibnem razpadu Avstrije ob zmagi antante). Taki nazori so seveda morali izzvati v širokih vrstah socialnih demokratov odpor. Temu odporu se je postavil na čelo Kristan, ki je v začeti polemiki predvsem čutil ost opozicije proti sebi in je hotel «upor» z vso energijo v kali zatreti, da bi ne zašel v delavske organizacije. Kristan je sploh bil pravi predstavnik nekakega socialističnega «rodoljubarstva», t. j. nasprotoval je slehernemu kritiziranju dela tistih, ki so si kaj prizadevali za blagor slovenskega delavstva.* Zato je v oktobru leta 1917. nadaljnjo polemiko

* Zlasti značilen je v tem pogledu njegov odgovor na kritiko slovenske socialne demokacije, vsebovane v Cankarjevem predavanju «Očiščenje in pomlajenje» («Naprej» II. št. 98 od 30. IV. 1918). Cankarjeva replika (v «Napreju» II. št. 104 od 8. V. 1918) ni bila objavljena v Cankarjevih zbranih spisih. Objavljamo iz nje poglavitni del: «...Moj

v «Napreju» zadušil. Temu je Tuma odločno nasprotoval; hotel je, da se v nadaljnji stvarni diskusiji z opozicijo čimbolj razčistijo pojmi o strankini politiki. Poleg tega mu je šlo za to, da stranka «ne odbije docela od sebe intelektualcev» in da ostane «list pristopen onemu delu slovenskega meščanstva, ki z nami simpatizira» (pismo uredništvu «Napreja» od 19. XI. 1917). Obenem pa je Tuma varoval pravico svobode diskusije v stranki, da bo mogel zagovarjati svoje radikalno stališče proti Kristanu, Čobalu i. dr.; da bo z njimi po vsej verjetnosti prišel v nesoglasja, je videl naprej. S politično linijo opozicije intelektualcev, ki se je pod idejnim vodstvom Albina Prepeluha formirala v «socialistično omladino» in začela izdajati svojo revijo «Demokracija», se Tuma nikakor ni mogel strinjati. A bil je vendarle dovolj dojemljiv za žive vire, iz katerih je ta opozicija zrasla, da ni mogel gledati nanjo tako kakor Kristan. Kakor je ostro nastopal proti popolnemu zapuščanju temeljev proletarskega socializma, ki se je kazalo v člankih nekaterih «mladinov» (podpisanih s psevdonimi M. Rule = dr. Milan Lemež, Remov. P. St.), pa je Tuma videl v «iskreni želji opozicije po radikalizmu» dobro jedro; prav z veseljem je pozdravil njen nastop v prepričanju, da bodo nekateri njeni nositelji (dr. Lončar, ing. Anton Štebi) poskrbeli, da bo gibanje «stvarno in odkritosrčno», in da ga bo mogoče vendarle zadržati na temelju socializma, odnosno ga vrniti nanj, kolikor ga je zapustilo. Tuma je vse svoje življenje pozdravljal vsako progresivno gibanje, ki je iskreno stremelo «po radikalizmu», četudi se — bodisi v posameznostih ali v bistvu — ni strinjal z njim, kakor n. pr. svoj čas «Preporod», tako sedaj tudi «Demokracijo», s katerima v osnovi ni soglašal. Res so se mnogi iz teh radikal-

---

govor je bil namreč tako jasen, da ne rabi prav nikakšnega ‚pojasnila', tudi tvojega ne, dragi Verus [= Kristan], nepoklicani in nepovabljeni kontrolor! — Na dolgo in na široko mi razlagaš, kaj da je socialnodemokratična stranka storila dobrega slovenskemu delavstvu. Nato me še poučuješ o značaju stranke, o razrednem boju, o boljšem kosu kruha, o izobraževalnem delu in še o mnogih drugih stvareh, o katerih sem, dragi Verus, govoril v Trstu jaz sam in, ne zameri, govoril boljše od tebe! — Povedal sem za vsakogar — razen za tebe — dovolj razumljivo, kako visoko spoštujem in cenim organizatorično delo naših pionirjev. Nisem zatajil temelja stranke, razrednega boja. Nikakor nisem pozabil, da je delavstvo tista skala, na katero bomo gradili Slovenci svoj boljši dom. Ali povedal sem tudi marsikaj, o čemer ti molčiš, dragi Verus! Tisto namreč sem povedal, kar je z drugačnimi, le še bolj temperamentnimi besedami izjavil sodrug Kopač na majskem slavju v «Mestnem domu» ljubljanskem: da bije zdaj usodna ura za celotni slovenski narod! Da mora zdaj biti organizirano delavstvo na slovanskem jugu pripravljeno na vse! Da je ono, prav ono poklicano stopiti na fronto v boju za samostojno, neodvisno jugoslovansko državo. Nihče mi ne more in ne sme očitati, da sem žalil slovenski proletariat, ker sem mu bil prisodil najvišje in najčastnejše mesto v tem odločilnem boju za osvobojenje narodov izpod tujih jarmov! Nič nisem prikrival, da je stvar jugoslovanske države za nas Slovence in posebno za slovenski proletariat krušna stvar, da se v tistem hipu, ko se otresemo političnega jerobstva tujcev, odrešimo tudi gospodstva tujega kapitala. In da nam je najprej treba svobodnega lastnega doma, predno si ga moremo urediti po svojih načelih in po svoji volji. — To je bil poglavitni smisel mojega tržaškega predavanja...»

nih mladinskih skupin pozneje razvili k radikalnemu socializmu. Pred X. strankinim zborom je Tuma od Antona Kristana (v pismu od 1. XII. 1917) precej ostro zahteval, da se otvori načelna diskusija v listu in da se na strankin zbor pozovejo kot gostje odličnejši opozicionalci, kakor dr. Lončar, Prepeluh, Alojzija Štebi. «Stranka ne more in ne sme več tako naprej», pravi tam. «Stališče, katero zavzemate Čobal, Mlinar, Kopač, Petejan in Ti, je preozko in zastarelo. Stranka na vsak način potrebuje zdravejšega gibanja.» Toda Kristan, absolutni gospodar v stranki, je čvrsto vztrajal na svojem stališču in je tudi dosegel, da opozicija na strankinem zboru ni mogla priti do pravega izraza.

Kristan in ostalo vodstvo slovenske socialnodemokratične stranke je skušalo zastopati táko politično stališče, ki bi ne bilo v preostrem nasprotstvu z nemško avstrijsko socialnodemokratično stranko. Tumova politična linija je takemu smotru popolnoma ustrezala, in tako je prišlo do tega, da je bil Tuma v času od oktobra 1917 pa do aprila 1918 priznan politični ideolog stranke. V tem času je bil Tuma izredno plodovit sotrudnik «Napreja». Njegovi članki, v katerih je zastopal svojo zamisel radikalnega socialističnega gibanja in internacionalnega nastopa socialne demokracije v Avstriji, so dajali stranki smer. Strankin zbor o božiču leta 1917. se je vršil v znamenju njegove politične smeri. V svojem idejno močnem velikem političnem referatu na tem zboru je Tuma podal celotno svoje gledanje na naloge, ki jih realni politični položaj narekuje slovenski socialni demokraciji in avstrijskemu proletariatu brez razlike narodnosti. Precejšen del referata je avstrijska vojna cenzura zaplenila. Tuma je v njem zastopal nam po večini že znane nazore o početju socialnodemokratičnih strank v svetovni vojni, o «pretečem razpadu Avstrije», o pretečem posegu italijanskega imperializma na Trst in slovensko primorje, o ruski revoluciji itd. Podal je tudi načelno kritiko slovenske socialne demokracije. To pač moramo navesti zaradi razumevanja njegovega preloma z njo, ki je kmalu nato nastopil: «Bila je velika hiba naših prvih političnih boriteljev, da se je delavstvo premalo vzgajalo politično, da je stranka vse svoje praktično delo zastavila na parlamentarno akcijo. Zato so, kakor v nemški stranki, strokovne in gospodarske organizacije prevzele vodstvo cele stranke, one so bile merodajne tudi za politično taktiko. Pozitivno praktično delo, ki je predpogoj obstoja strokovne in gospodarske organizacije, je moralo zadušiti vsako radikalno gibanje stranke. Voditi delavstvo pri volitvah v državne in deželne zbore in v občinske svete, bilo je približno vse politično delo zadnjih let, četudi stranka ni zamudila važnejših prilik, da bi ne opozorila delavstva na velike politične dogodke, kar najbolj kaže jugoslovanska konferenca leta 1909. in balkanska leta 1910. Vendar politična akcija ni bila toliko naglašena, da bi se bilo slovensko delavstvo zavedalo nevarnega političnega položaja. To se je maščevalo nad nami tako, kakor nad vso socialno demokracijo» (Zapisnik str. 38).

Strankin zbor je sprejel tudi Tumovo stališče do majniške deklaracije za stališče socialnodemokratične stranke. To stališče je vzbudilo precej hrupno polemiko v slovenskem meščanskem časopisju, ki je jemalo Tumo za tarčo svojih napadov. Da lahko pravilno ocenimo

te napade na slovenske socialne demokrate kot «sovražnike deklaracije», «sovražnike naše svobode» («Slovenec»), da «stoje gibanju za oživotvoritev jugoslovanske države hladni ob strani» («Jugoslovan»), moramo iz politične resolucije X. strankinega zbora navesti odstavek, ki govori o majniški deklaraciji. Resolucija «izjavlja, da jo (sc. deklaracijo) pozdravlja kot prvi enotni in politični izraz združenih meščanov in kmetov za važno politično idejo, katero je razredno organizirano delavstvo že leta 1909. ob pravem času na pravem mestu ter v pravi obliki izreklo ob polni indiferentnosti vse jugoslovanske javnosti» (Zapisnik str. 5). Tuma je v svojem referatu dejal, da «slovenska socialna demokracija ne more opustiti glede jugoslovanskega vprašanja svoje resolucije od novembra 1909, ker je širša od majske deklaracije, ki je vezana na hrvatsko zgodovinsko in dinastično vprašanje... Vendar gre akcija nacionalnih strank za jugoslovansko deklaracijo vzporedno z jugoslovansko resolucijo socialnodemokratične stranke. Živahna agitacija slovenske ljudske in narodne stranke zanese jugoslovansko misel v vse predele slovenske zemlje, in socialna demokracija le obžaluje, da se to ni zgodilo že prej in vsaj pred balkansko vojno» (Zapisnik str. 54). Kolikor se je za zgoraj navedenimi napadi skrival «očitek», da socialni demokratje s Tumo na čelu niso za oživotvoritev jugoslovanske države na ruševinah od antante poražene in raztrgane Avstrije, je bil seveda upravičen. Kajti tej zamisli je bilo Tumovo stališče v osnovi nasprotno. V svojem referatu na strankinem zboru je Tuma dejal, da mora socialna demokracija uravnati svojo politično taktiko na perspektivi neizbežnega «neodoljivega» vpliva ruske revolucije v Evropi in «v jasnem pogledu na realne moči okoli sebe, ki nas vodijo na pot svobode in samoodločevanja našega ljudstva». «Odločno moramo protestirati proti očitanju, da socialna demokracija ni narodna», a «trezneje ko mislimo, bolj služimo slovenskemu ljudstvu» (Zapisnik str. 41). Tuma je dr. Lončarju (v pismu od 2. I. 1918) takole razlagal svoje stališče: «Ako ententa premaga Germanijo in Avstrijo docela, potem je gotovo, da se poljska in češka država izvedeta v smislu historičnega prava in še dalje. Jugoslovansko vprašanje pa se tudi v tem slučaju reši prav malo ugodno za nas, kajti brez dvojbe bo zahtevala Italija kot plačilo nadvlado nad Adrijo in s tem je preprečen vsak svobodnejši razvoj jugoslovanske države.» Odločilno za Tumovo posebno stališče je bilo vprav prepričanje, da si v primeru zmage antante in razbitja Avstrije Italija vzame Trst in Adrijo (gl. «Naprej» I. št. 93 od 30. X. 1917). Torej more biti neokrnjeno oživotvorjenje jugoslovanske države oprto le ali na notranjo revolucijo od spodaj, ali eventualno na državni udar od zgoraj (gl. «Naprej» II. št. 49 od 28. II. 1918). Za izsiljenje samoupravne tvorbe Jugoslovanov in Čehov znotraj Avstrije pa so osamljene moči češkega in slovenskega naroda nezadostne. Iz takega premišljevanja je Tuma posnel naslednji zaključek: Socialna demokracija ne pričakuje ničesar od izida svetovne vojne in ve, da nacionalistične stranke niso zmožne doseči svojega cilja. Ostane ji edina realna pot: zahtevati samoodločbo narodov po organični sili združenega internacionalnega proletariata. Po tej poti je mogoče izvesti princip samoodločbe in osamosvojitev jugoslovanskega naroda. Ne pa po poti nacionalizma, na kateri vojna rešuje

vprašanje, ali ima kak narod pravico živeti ali ne («Naprej» II. št. 49 od 28. II. 1918).

Zanimivo je stališče, ki ga je do Tumove koncepcije, izražene v sklepih X. strankinega zbora, zavzel dr. Žerjav v pismu od 2. I. 1918. To pismo je Tuma pripravil, da ga priloži dokončno predelanim spominom. Naj ga objavimo tu:

«... Žal, da so resolucije v ‚Napreju' pobeljene, da nimam popolne slike. Točka III. je pravzaprav deklaracija v drugi obliki: upravna celota z vsemi možnimi pravicami je država. Med sodržavjem (Staatenbund), v kojem ostane narodnim upravnim celotam samoodločba na zunaj in znotraj, in med organizacijo, ki bi vsled personalne unije in medsebojnih pogodb nastala, pač ni bistvene razlike. Napredek pri Vas je, da se dinastičnemu vprašanju ognete, medtem ko deklaracija akceptira staro dinastijo; socialna demokracija pa je vedno stala na republikanskem stališču. Ker je resolucija IV. pokvarjena, ni razvidno, je-li obsega tudi Srbe v kraljevini, ki naj bi tem potom prišli v adrijansko-sudetsko-donavsko državno zvezo (boljše rečeno ‚sodržavje').

Meni je ravno zato mnogo na jasnosti v vseh teh točkah, ker nam je absolutno treba enotne narodne reprezentacije in v tej morate na vsak način biti i Vi s svojo stranko. — Na Vašem shodu ni padla beseda proti ‚buržoaziji', recte sodelovanju z meščanskimi strankami, torej upam, da se ne odtegnete sodelovanju v ‚Narodnem svetu'.

Vi upate rešitev od 1. demokratiziranja avstrijske uprave, 2. od internacionale. — Dobro, a mi Vam v tem žal slediti ne moremo, ker vemo, da so Renner in dr. pravi Nemci in ne ‚boljševiki'. Ta hip je bila dolžnost nemških socialistov, da grajajo Czerninov famozni ‚verfassungsmässiges Selbstbestimmungsrecht', a ‚Arbeiterzeitung' je pohvalila dvojno moralo na obeh straneh ruske granice. Socialna demokracija ima ta hip moč, da prisili našo vlado, da sprejme tudi točki 3. in 4. boljševiških pogojev. Če bi se to zgodilo, je ni sile na svetu, ki bi splošni mir preprečila. Ker pa nemška socialna demokracija celo odobrava, da se za monarhijo odkloni ruski predlog glede izvedbe samoodločbe, je sokriva nadaljevanja vojne. Sploh Rennerjevci hvalijo vse Czerninove manevre z naivnim prepričanjem, da vedo k miru. Od ‚internacionale' je ob tej situaciji malo pričakovati, od demokratizacije uprave, dasi jo kot demokrat seve pozdravljam, pa ne pričakujem prav nič, ker bodo demokratizirane korporacije ravno tako krivične Slovanom, kakor so danes druge. Ali mislite, da je to res samo slučaj ali osebnosti, da so češki in poljski socialisti odpadli od nemških?

Sicer pa to ni nič bistvenega, od kod eden ali drugi od nas pričakuje rešitev: eni jo čakajo od zmage antante, drugi od bankrota, ki vojni sledi, tretji od kompromisa na mirovni konferenci, četrti od notranje revolucije, peti od prestrašene dinastije, Vi od demokratizacije in internacionale. V enem pa smo edini: Prvi pogoj je, da naš narod sam hoče svobodo, da se trdno organizira, da je zastopan na zunaj, skratka da na vseh poljih — v notranji in zunanji politiki — neprestano pokazuje svoj program. To, kar Vi imenujete deklaracijsko gonjo, ni nič drugega nego povzdigovanje pri nas žal tako nizko ležeče zavesti, samozavesti, odpornosti, narodne

značajnosti, priprava na eventualni plebiscit, priprava na obrambo naše zapadne meje, če bi jo zloglasna, a k sreči obsoletna londonska pogodba od 27. IV. 1915 hotela kršiti. Kot politik veste ceniti propagando, veste, da treba masam poguma, če sploh hočemo kaj doseči, da ne klonemo duhom. Jaz Vašim raznim pomislekom prav dajem, razumem jih, a kar mi je na celi propagandi nesimpatičnega, skušam polagoma odpraviti s pozitivnim vplivanjem. Odpira se Vam krasna pot duševnega vpliva na celo nacionalno politiko, če se pridružite ‚Narodnemu svetu', ki bi ga jaz ne hotel videti zgrajenega na deklaraciji, ampak na pozitivnih in svetovnih idejah demokratizma, ki se apliciran na narodno vprašanje zove samoodločba skupno s konstatacijo kulturnega fakta in programa jedinstvenosti naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov. Na teh dveh idejah, ki so ravno tako Vaše, kakor so last nacionalcev, v katere spadam, gradimo naprej in potom svojih strank delamo v svetovni in v notranji politiki. Vi pravite, da ‚Jugoslovanski klub' ne zna najti mosta k nemškim socialistom. Znam ceniti parlamentarno in drugo kooperacijo z njmi, a ta most graditi bo Vaša naloga, ko ste enkrat v to poverjen od ‚Narodnega sveta'.

Ne brigajte se za čenčarske napade starega obrabljenega kova, uvažujte, da se največ lahko vpliva za svojo misel s kooperacijo. — Prosim Vas torej, da vabila v ‚Narodni svet' ne vržete v koš, ampak stilizirate, kako bi si Vi mislili možnost kooperacije. Če mi odgovorite svoje mnenje, bi me častilo in potom zvez bi mogel pripraviti, da gre stvar brez običajnih nezaupnosti. — Ker se ne dam ubiti, sem si tu ustvaril kot novinar nekaj pozicije goječ duševno vez in pomoč z vsemi za enaki smoter. Pri tem me spopadi v času, ko naš narod treba, da vse frakcije zanj delajo, vsaka zase in s svojimi zvezami in metodami, — silno jezijo. Preko ‚Narodnega sveta' ali kakor koli se bo imenovala skupna organizacija, za kojo se vrše intenzivne priprave, bi se dalo vse naše sile ekonomsko uporabiti...»

To Žerjavovo pismo je moralo pomeniti za Tumo pravo zadoščenje ob napadih, ki so z vseh strani leteli nanj. Tuma res ni bil načelni nasprotnik sodelovanja z meščanskimi strankami, kakor so to bili dogmatični radikalci. Najstrožje pa je nasprotoval opustitvi lastne internacionalistične linije socialne demokracije ob morebitnem sodelovanju z nacionalističnimi strankami. Tako je v pismu tajniku stranke Josipu Petejanu (od 6. II. 1918) navrgel za sodelovanje v skupnem narodnem svetu naslednje točke, ki naj jih precizira širši izvrševalni odbor, katerega sejo «je treba nemudoma sklicati»: «Moramo takoj izreči: 1. Iz majske deklaracije je izločiti pridržek hrvatskega in habsburškega prava ter sprejeti jednostavno formulo enotne državne organizacije Slovencev, Hrvatov in Srbov na skupnem etnografičnem in gospodarskem ozemlju s polno demokratično organizacijo in kulturno samoupravo posameznih delov Slovencev in Srbo-Hrvatov; 2. stranka stoji na internacionalnem, revolucionarnem, razrednem stališču, ker vidi v tem edino mogočost priti do lastne državne osnove jugoslovanske skupine in posebej, ker vidi v tem garancijo polne samoodločbe narodov sploh in Slovencev posebej; 3. jugoslovanska socialnodemokratična stranka na

podlagi demokratičnih načel lahko sodeluje od slučaja do slučaja pri vseh onih problemih, ki se tičejo osnove jugoslovanske samovladne države in skupnega gospodarskega in kulturnega stremljenja.» Ko so se kasneje — od aprila 1918 dalje — Kristan, Petejan in Kopač začeli odmikati od Tumove in dotedanje strankine linije v smeri «nacionalnega oportunizma», «privešanja socialnodemokratične stranke nacionalističnim» (iz Tumovega pisma uredništvu «Napreja» od 10. V. 1918), so se proti Tumi sklicevali na to njegovo iniciativo v pogledu sodelovanja v Narodnem svetu, pri čemer so pa povsem prezrli, da ta iniciativa (gl. točko 2) ni opuščala povsem samostojne proletarske linije, katero so oni brez pomislekov žrtvovali.

Tako sta se v politiki razšla Tuma in Kristan po nekajmesečnem sodelovanju. Prav zanimivo je, da je spor med njima nastal v zvezi s Tumovo kritiko prve številke «Demokracije», revije «socialistične omladine». Tuma je zavzel stališče, da je «Demokracija» potrebna, in je v svoji splošni oceni hotel «pokazati vso dobrohotnost stranke do nove revije» (pismo uredništvu «Napreja» od 10. V. 1918). Z lakoničnim odgovorom uredništva (od 16. IV. 1918), da prvega članka o «Demokraciji» ne more objaviti, «ker je v protislovju s tem, kar je ‚Naprej' [t. j. Kristan v «Napreju»] o ‚Demokraciji' izrekel», je Kristan dal Tumi vedeti, da ne dopušča objave njegovega posebnega mišljenja v tej stvari. Tuma se je zaman skliceval na to, da izvrševalni odbor še ni zavzel nobenega stališča do «Demokracije», ki bi bilo za stranko obvezno. Nastopilo je, kar je Tuma videl naprej: Kristanu je bil Tuma zdaj na poti, ker mu njegova načelna politika ni šla več v račun, zato ga je kratko in malo odvrgel.

Opozicija («omladina») seveda ni gledala v Tumi svojega človeka, marveč narobe najnevarnejšega svojega nasprotnika; v Trstu, kjer sta vodila slovenske socialiste «mladina» Golouh in dr. Ferfolja, so ga že tako in tako odstranili, da ne bi mogel ovirati njihove politike. Tuma je Hinku Pajerju (v pismu od 9. V. 1918) tožil nad «mladini», da se ga «nekako ostentativno izogibajo», kar ga je zadelo, ker je «smatral vsegdar kot svojo nalogo vzgajati mladino trdnejšo in odpornejšo». «Žal», mu je tožil dalje, «da se me je premalo razumelo ter sem tako konečno ostal trden, da ne rečem trd, sam.» Pismo je sklenil: «Treba je reforme in žarke besede na obe strani. No, danes nimam za to nobenega glasila.»

Tako je bil Tuma naenkrat b r e z t r i b u n e in brez možnosti učinkovitejšega vplivanja na politiko svoje stranke in po njej na politiko svojega naroda in proletariata. Izostalo je idejno polemično razčiščenje vprašanj narodne slovenske politike s socialističnega stališča med Tumo in «socialistično omladino», ki bi moglo dovesti do medsebojne idejne oploditve in dati trdnejši temelj politiki slovenskega delavskega gibanja v tedanjem zgodovinskem dogajanju, četudi so bile morda moči — idejne in politične — slovenskega proletariata za izpremenitev toka tega dogajanja prešibke. Kako je šla «socialistična omladina» mimo spoznanja bistva Tumove narodno politične zamisli, nam kaže poleg drugih izjav iz vrst te «omladine» tudi predavanje Ivana Cankarja «Očiščenje in pomlajenje» (20. IV. 1918 v Trstu), v katerem

je Cankar vneto zagovarjal nastop «mladih socialistov», ki «so mislili, da bi prav stranka novih ciljev in mladih idej, prav socialnodemokratična stranka prva stopila na fronto, da bi ona bila poklicana voditeljica in glasnica v boju za narodovo odrešenje in vstajenje», a «stranka je zamrmrala v svojem glasilu in mrmra še zmirom, da je treba najpoprej demokratizacije in socializacije avstrijske monarhije ter Evrope z okolico vred, potem šele se bo dalo govoriti o jugoslovanski državi» («Naprej» II. št. 97 od 29. IV. 1918).

Tuma je sicer pravilno vrednotil zgodovinski pomen majniške deklaracije, ki je kljub svojemu habsburškemu okvirju dvignila oficielno slovensko narodno politiko z ravnine «beračenja za drobtinice narodnih pravic Slovencev» na ravnino narodnega državnopravnega programa, na ravnino zahteve po samoodločbi. Majniška deklaracija je pomenila izrabo takratne politične konstelacije, ki je bila plod dotedanjega dogajanja v svetovni vojni, s strani predstavnikov oficielne slovenske politike. Tuma je ugotavljal (v že omenjeni razpravici o «Jugoslovanski deklaraciji» v «Napreju» decembra 1917), da so — sicer šele «dogodki od zunaj» ter po njegovem prepričanju «vplivi in migljaji od zgoraj» — «zdramili slovenske politike», katerih dotedanje izjave so bile vedno le «negotovo izražene želje, na katere se ni bilo ozirati ne od vlade ne od drugih činiteljev avstro-ogrske države». Zavračal je trditev, da bi bila «jugoslovanska deklaracija spontano in po volji enotnega naroda prikipela na dan», a ugotavljal, da «deklaracija šele hoče dati enotno politično idejo slovenskemu in hrvatskemu narodu v Avstriji» («Naprej» I. št. 123). Priznaval je, da je z majniško deklaracijo postala jugoslovanska ideja ideja vseh slovenskih strank; to slovenski socialni demokratje iskreno pozdravljajo, morajo pa pribiti, da deklaracija ne prinaša nobene nove ideje, ker je jugoslovanska resolucija socialnih demokratov iz leta 1909. jugoslovansko idejo izrazila jasneje in širše, pa brez sklicevanja na hrvatsko državno pravo in omejevanja na habsburško dinastijo. Ni pa Tuma zadostno ocenil političnega pomena, ki ga je morala dobiti majniška deklaracija v tistem zgodovinskem trenutku. Ker je vsebovala idejo narodnega osvobojenja Slovencev, je majniška deklaracija morala postati izraz živega toka demokratske nacionalne revolucije množic slovenskega naroda. Odpor teh množic proti tuji vojni, proti vsemu socialnemu in nacionalnemu zatiranju se je nujno moral izraziti predvsem v stremljenju po nacionalnem osvobojenju. Dosega samoodločbe je tem množicam pomenila rešitev izpod osovraženega jarma! Odziv ljudskih množic na deklaracijo je presenetil celo njene tvorce, oficielne politične voditelje, kakor vidimo iz izjave dr. Antona Korošca (v predavanju 19. X. 1925, citirano po «Času» XX. str. 173): «Ali smo mogli takrat slutiti, da bo deklaracija dala tak pogon jugoslovanskemu gibanju? Odkrito lahko rečem, da tega nismo niti slutili niti ni nihče nameraval, da bi bila to formula, s katero bi širili agitacijo za Jugoslavijo.»

Tumovo oko ni bilo dovolj odprto za ta pomen deklaracijskega gibanja; še v spominih je napisal, da je bilo «tisto kričeče navdušenje leta 1917. za deklaracijo... bolj plod demagogije nego izraz ljudske

volje», ko ga je primerjal z indiferentnostjo slovenskega ljudstva ob socialnodemokratični jugoslovanski resoluciji leta 1909. Vsaka stranka, ki je hotela biti voditeljica ljudstva v njegovem boju, je morala takrat dobiti zvezo s tistim njegovim živim stremljenjem po nacionalni osvoboditvi. Zato je v tem pogledu bila upravičena kritika «socialistične omladine» proti vodstvu slovenske socialnodemokratične stranke, ki se je politično omejevalo na osamljeni socialnodemokratični proletariat, prepuščajoč gibanje najširših ljudskih množic meščanstvu. In v tem pogledu je bila Tumi potrebna oploditev s strani kritike «omladine», da bi si postavil za nalogo socialistično formulacijo ustreznega živega gesla za narodni boj množic in da bi začrtal popolnoma jasno črto ločnico od polovičarskega narodnostnega programa avstrijske nemške socialne demokracije in sploh od vsakega programa, ki bi tudi le malo ostajal na tleh gnile in umirajoče Avstrije, ker je vsak tak program moral zaostajati za živo zahtevo po radikalni popolni samoodločbi. Do takega, avstrijski socialni demokraciji v splošnem tujega pojmovanja socialistične rešitve narodnega vprašanja na internacionalistični osnovi Tumi ni bilo daleč; saj smo videli v njegovi stockholmski spomenici, kako zelo se je približal modernemu socialističnemu razumevanju pomena boja malih narodov, ki so v boju proti imperializmu kot samostojen činitelj preslabotni, da bi se mogli osvoboditi, a imajo lahko vlogo fermenta za sprostitev dovolj močnih sil za uspešen boj proti imperializmu.

Po svojem prelomu s Kristanom je Tuma pisal (19. VI. 1918) svojemu somišljeniku Regentu, ki se je takrat po dolgem poleganju v vojaških bolnicah poslavljal od črnovojniške službe: «Prav boli me obnašanje sodrugov v Ljubljani, ki ne more biti drugačno nego oportunistično zaradi oseb, ki stoje stranki na čelu, in ki so vse interesirane pri konsumnih društvih in strokovnih organizacijah. Politične stranke faktično nimamo, treba jo bo zgraditi vse drugače nego po dosedanji poti.»* Tuma je ostal dosledno zvest svoji politični zamisli in je nenehoma poudarjal svoje nestrinjanje z nacionalistično politiko vodstva stranke. Tako je 22. IX. 1918 pisal tajništvu stranke, da je edino, kar ga veseli, «da se oglašajo proletarci v ‚Napreju' [to so bili Ivan Regent s psevdonimom Sokol, Valentin Komavli z značko v. k., France Milost, ki je pisal zlasti ostro, i. dr.], ki prav ostro obsojajo neodkritosrčno postopanje ožjega izvrševalnega odbora in uredništva lista ‚Naprej' in prekanjene diplomatične igre sodruga A. Kristana». Zlasti značilni sta dve Tumovi izjavi; ena od 29. IX. 1918 za nameravano konferenco odposlancev jugoslovanskih socialnodemokratičnih strank, sklicano prvotno za 6. X., druga pa od 26. X. 1918 za sejo širšega izvrševalnega odbora in zaupno

* Primerjaj Cankarjevo sodbo v predavanju «Očiščenje in pomlajenje»: «Politično prebujenje delavstva v socialistični smeri se je omejilo na par ‚šlagerjev', na par fraz, kar mimogrede pobranih iz Marksa in Engelsa. In še teh ‚šlagerjev' in fraz delavci povečinoma niso prav razumeli. Ostalo je za dolga leta pri strokovnih in gospodarskih organizacijah, o kaki politični socialnodemokratični stranki sploh ni moglo biti govora ...»

konferenco, ki je bila sklicana za 1. XI. 1918 «vsled bližajočega se prevrata». Tuma je imenoval to, kar večina izvrševalnega odbora «sedaj uganja, neodpusten oportunizem po poti, katero je pokazal leta 1914. Scheidemann in ki je morala privesti do razsula socialnodemokratične internacionale» in ki «mora privesti do razdora v lastni stranki». «Nesmisel je torej», pravi med drugim, «da socialnodemokratična stranka sodeluje pri izgraditvi novih nacionalnih držav», ker je potem nemogoča «ustanovitev nove internacionale, ki je po svetovnih dogodkih gotova in neodložljiva», in ki «je mogoča le, ako se izključi vsak oportunizem». V drugi izjavi daje tudi končno oceno vodstva stranke: «Izvrševalni odbor jugoslovanske socialnodemokratične stranke je danes sestavljen izključno iz zastopnikov konsumnih zadrug, strokovnih društev in upravnih uradnikov strankinih institucij. Smatram vse te člane po obnašanju zadnjega časa kot nesposobne zastopati kaj drugega nego socialne in ekonomične interese delavstva kot stanu, ne pa slovenskega proletariata brez razlike in ozira na kak posamezni stan.»

VI

T r s t je bila prva Tumova misel, ko je začel graditi svojo narodno politično zamisel, in T r s t je bila njegova poslednja misel, preden se je ob polomu leta 1918. razdrobila Avstrija v narodne države tako, da je bila raztrgana vez med narodi tega «enotnega gospodarskega in prometnega ozemlja», med narodi, katerih federacija naj bi bila po Tumovi zamisli zauzdala pohlep italijanskega in nemškega imperializma ter ukrotila tudi madžarski imperializem. Kakor je Tuma na kratko v stockholmski spomenici in obširneje v članku «Triest» (v dunajskem «Kampfu» 1918 št. 8 in 9) izvajal, «pripada Trst in vzhodna jadranska obala tistemu narodu, ki kompaktno naseljuje ves teritorij in potrebuje Trst in Jadran za svoj naravni razvoj» («Der Kampf» 1918 str. 619). A «vprav s posestjo Trsta je jugoslovanska državna skupina kot jadranska skupina vezana na alpsko-donavsko-sudetsko državo» (l. c. ista stran). Predlagal je, priznavajoč pretežno italijanski značaj Trsta, da «naj bo kot svobodno mesto priklopljen narodnemu jugoslovanskemu ozemlju ob zavarovanju narodnega razvoja vseh njegovih prebivalcev, kot največji gospodarski emporij, ki ga drže udeležene velike državne gospodarske skupine» (l. c. str. 621). «S to rešitvijo postane Trst obenem vez med nemško, latinsko in slovansko kulturo, ki se v tesni dotiki prepajajo z novimi življenjskimi elementi» (l. c. ista stran). In vrnil se je zopet k ideji, ki je bila ob zibelki njegove narodno politične zamisli, k i d e j i i t a l i j a n s k o s l o v e n s k e u n i v e r z e v T r s t u: «Italijansko jugoslovanska univerza v Trstu bi bila simbol dveh druge k drugi stremečih kultur.» Pripomnil je, da «dokazuje zgodovina kulture Jugoslovanov, da latinska bit neprimerno bolj pospešuje njihov narodni razvoj nego germanska, ki slovansko bit ruši (zerstört)». V tej okolnosti najdemo po njegovem mnenju tudi «razjasnitev umikanja slovanske narodnosti pred nemško in njeno napredovanje proti latinski». Kakor so ga bili napadli slovenski narodnjaki (glej obširne Rybařeve polemike

v «Edinosti» 1918), ko je v «Lavoratoru» junija 1918 priznal «narodno nezavisnost in pravico samoodločbe tržaškega mesta kot neovržno» in zatrjeval, da bi mogel predstavnik jugoslovanske socialistične stranke nastopiti na nacionalističnih shodih (tu je meril na Golouhov nastop na tržaškem shodu ob obletnici majniške deklaracije) «le s priznavanjem teh pravic italijanskemu narodu v Trstu in hkrati z izjavo, da je edini način za njihovo oživotvoritev mednarodni boj», tako ga je zdaj napadel voditelj nacionalistične desne skupine tržaške italijanske socialnodemokratične stranke v Trstu, dr. Puecher, v uvodniku 2. št. revije «La Lega delle Nazioni». V članku pod naslovom «L'appetito di un socialista jugoslavo per Trieste» je imenoval Tumovo rešitev vprašanja Trsta «nesramno nacionalno imperialistično». «Proč roke!» je zaklical Jugoslovanom, «od ozemelj druge narodnosti, posebno italijanskih, t. j. tistih, katerih prebivalstvo je popolnoma ali pretežno italijansko!... Samoodločba za samoodločbo. Samoodločba Italijanov velja toliko, kolikor samoodločba Jugoslovanov. Ne more biti naša druge vrste, a vaša prve vrste, sodrug Tuma... Seveda, za tak slasten grižljaj, kakršen je Trst, je vredno dati brco pravici samoodločbe ‚z njenim tolmačenjem v nekem višjem smislu', t. j. po nauku veleslavnega (illustre) advokata Tume... Trst ne bo nikdar pripadal Jugoslaviji, niti kot svobodno niti kot nesvobodno mesto... Če bi tržaški, istrski in goriški Italijani raje videli, da raste trava po ulicah njihovih mest (kar se sicer že tako godi), kakor da bi si z žrtvovanjem svoje popolne in absolutne narodne nezavisnosti pribarantali gospodarsko prospevanje, bi to bila njihova stvar, in nihče bi ne imel pravice, da se jim vsiljuje kot rešitelj za ceno, da se odrečejo idealnim dobrinam, katerim se ljudstva niso zmerom pripravljena odreči.»

Tuma je v svojem omenjenem članku v «Lavoratoru» junija 1918 ugotavljal, da «nacionalistična rešitev narodnega vprašanja nikjer ni tako nemogoča kakor v Primorju in v Trstu, kjer sta oba naroda, italijanski in slovenski, kot prepletena drug z drugim; nikjer se ne kaže tako jasno, da je pravična rešitev mogoča samo na mednarodni osnovi in da bi bila vsaka druga nacionalistična in šovinistična rešitev v škodo svobode tega ali onega naroda». V svojem odgovoru na Puecherjev napad («La Lega delle Nazioni» št. 3 od 26. X. 1918) prav tako pravi, da niti italijanski niti jugoslovanski nacionalisti ne bodo mogli rešiti dileme, ki je izražena v njegovih obeh člankih (v «Kampfu» in «Lavoratoru»): «Trst po svojem ozemlju in svojem gospodarskem razvoju pripada kompleksu Jugoslavije». — «Trst je narodnostno italijanski, dvatisočletna rimska ustanova.» Cenzura je črtala v tem Tumovem odgovoru odstavek, ki vsebuje rešitev, katero naj bi predložili po njegovem mnenju na mirovni konferenci socialnodemokratični stranki, italijanska in jugoslovanska: «Ustanovite nezavisno mestno republiko z ozemljem, ki je potrebno za gospodarski razvoj Trsta kot svetovnega emporija». Prav tako je cenzura črtala tudi utemeljevanje takega predloga mirovni konferenci, ki naj bi izhajalo iz ugotovitve, da sta obe buržoaziji, italijanska in jugoslovanska, nesposobni, da vodita usodo velikega evropskega emporija,

kar mora Trst ostati: «Prevzemite vi, Američani in Angleži, industrijsko, finančno in trgovinsko organizacijo tega emporija v svoje mogočne roke, internacionalizirajte Trst med obema državama, ki sta v sporu zaradi njega, dajte tržaškemu mestu statut s popolno demokracijo in svobodo, da bo vsak njegov meščan mogel razviti vse svoje gospodarske in kulturne sile v blagor svoje republike». Kar se pa tiče Puecherjevega izreka, da je vseeno, če bo rasla trava po tržaških ulicah, pravi Tuma, da mu proletariat ne bo pritrdil: «Noben italijanski proletarec ne bo izrekel fraze «rajen lačen, a italijanski», ki je protisocialistična, protičlovečanska in nepotrebna fraza, kajti v svetovnem gospodarskem kompleksu lahko tudi najmanjši narod najde svoj polni kulturni razvoj in bo zdrav in močan proletariat mogel najbolje varovati lastno narodno kulturo.»

Na zborovanju italijanske socialistične organizacije v Trstu 18. X. 1918 je bila glede Trsta sprejeta z veliko večino proti Puecherju in njegovim pristašem naslednja resolucija: «Socialistična stranka in delavske organizacije v Trstu smatrajo, naj ostane Trst popolnoma nezavisen pod varstvom Zveze narodov, z zares demokratično ustavo, zgrajeno na splošni, enaki, direktni in proporcionalni volilni pravici, brez razlike spola, in naj se mu pridružijo izključno ali pretežno italijanska ozemlja Furlanije in Istre.» Ta sklep se je razlikoval od sklepa odborov obeh socialnodemokratičnih strank, italijanske in jugoslovanske, leta 1915., katerega navaja Tuma v spominih, glede ozemlja, ki naj se Trstu pripoji. Bilo je to stališče Valentina Pittonija in tudi levega krila italijanske socialistične stranke v Trstu. Navedimo tu še izjavo Giuseppa Tuntarja v «Lavoratoru« (junij 1918): «Usoda je hotela, da na ozemlju od Tržiča (Monfalcone) do vključno Trsta prebivata dve ljudstvi pomešani in prepleteni drugo v drugo tako, da je izključena... «nacionalistična», t. j. «izključno» teritorialna rešitev... Trditi, da ima n. pr. v Trstu «samo italijanska večina» pravico odločati o bodočnosti mesta z neposrednim predmestjem in okolico — ne glede na «močno slovensko manjšino», se pravi — z nasprotne strani — približno ponavljati ono, kar trdi in vzdržuje advokat Wilfan o priklopitvi Trsta in vsega jadranskega ozemlja Jugoslaviji zaradi «slovanske večine» v Primorju. Trditi to pa se tudi pravi dejansko legitimirati prizadevanje italijanskega nacionalizma v preteklosti, da bi ohranil čisto in nepokvarjeno «italijanstvo» Trsta v imenu načela «nacionalne obrambe», prizadevanje, ki ga je sodrug Pittoni po pravici za socialistično stranko vedno odklanjal... Da ne govorimo o Istri, kjer je razmejevanje italijanskih in slovanskih ozemelj in njihovo konstituiranje v čisto nacionalne in vitalne tvorbe enako reševanju kvadrature kroga. Pravična rešitev «jadranskega» narodnega vprašanja... more izvirati samo iz absolutne pravice obeh skupaj živečih plemen, da si zagotovita svoj politični, umski in gospodarski razvoj brez slehernega namena zatiranja. Zamisliti in oživotvoriti to višjo obliko svobode, sožitja in strpnosti, to je velika zgodovinska, narodna in socialna naloga italijanskega in slovanskega proletariata v teh deželah... Izbirati in sprejemati druga sredstva, druga pota, bi po-

menilo oživljati in podpihovati... nacionalizem in bratomorno sovraštvo ter se končno vreči v objem lastne buržoazije...»

Proti trditvi, da je «pravična rešitev mogoča le z močjo in delom mednarodnega proletariata», — je zapisal Tuma v svojem odgovoru Puecherju — bi Puecher utegnil imeti prav le z ugovorom, da «internacionale dejansko ni». Kajti to je žal res. Da internacionale dejansko ni, je nadaljeval Tuma, nam dokazuje razkol italijanske socialistične stranke v Trstu, razkol med jugoslovanskimi socialisti in povsod; internacionala iz levih frakcij socialističnih strank se šele formira... «Zato» — je Tuma resignirano zaključil — «internacionala sedaj ne bo mogla odločiti usode narodov na mirovni konferenci in tudi ne tržaškega vprašanja.» Tuma je videl naprej, kaj se pri taki nedoraslosti socialističnega gibanja v pogledu narodnostnega vprašanja mora dogoditi.

Namesto dejanja tržaškega proletariata, ko se mu je ponudila s polomom Avstro-Ogrske prilika, da se loti poizkusa reševanja usode svojega mesta po svoji podobi in s svojo močjo, je prišlo pošiljanje odposlancev «odbora za javno blaginjo» v Benetke po pomoč antante (Italija pa je bila del antante!). Tuma je v svojem pismu Regentu od 6. XI. 1918 pisal: «Čutim se zadetega prav v dno duše po dogodkih, ki so se vršili zadnji čas v naši in italijanski stranki... Italijanska stranka ni izkoristila danega zgodovinskega trenutka in se 30. X. ni polastila uprave mesta, kar je lahko in tako rekoč brez truda in napora izvršila. Rešila bi bila tako eno glavnih internacionalnih vprašanj ter izvršila čin svetovne važnosti ne le za socialistično internacionalo, ampak bil bi ta čin morda odločilni korak za sestavo bodoče federacije nacionalnih držav na ozemlju razpadle Avstrije. Neodvisen socialističen Trst bil bi tako rekoč mejni kamen v razvoju evropejskih držav. Veliki zgodovinski moment je zamujen, ni našel velikih ljudi, ni našel socialistov po srcu in razumu. Slovenska socialnodemokratična stranka s svojimi predstavitelji v Ljubljani danes ne zasluži drugega imena nego «kramarska stranka». Golouh in Ferfolja sta zastopnika revolucionarnega nacionalizma, sta slovenska macinijanca. Enako dala se je zapeljati po Antonu Kristanu socialnodemokratična stranka v Zagrebu, na čelu ji Korać in Bukšek, da se je izrekla za nacionalno politiko... Mala četa hrvatskih in slovenskih socialistov ostala je zvesta svojim načelom. Dan je zato zgodovinski trenutek, in dani so razlogi, da se slovenski socialisti konstituirajo kot neodvisna socialistična stranka, da pozvó srbske in hrvatske sodruge na secesijo od oficielne nacionalno-socialne stranke in da vse neodvisne jugoslovanske socialistične stranke stvorijo enotno jugoslovansko socialnodemokratsko stranko. To je moj pogoj, da ostanem še naprej socialni demokrat. Ako ne pride do ustanovitve neodvisne jugoslovanske socialdemokratske stranke, potem mi ne ostaja drugega nego izstopiti iz stranke napolnjen s čustvom sramu nad počenjanjem zastopnikov stranke. Pridržujem si nastopiti javno, kadar se razmere izbistre, ker sem prepričan, da mora priti akcija iz proletariata, da mora priti sodba iz vrst delavskega ljudstva nad počenjanjem oseb, ki so izdale socializem.»

Tuma je gledal v svetovni vojni spopad dveh skupin imperialističnih držav. Zato si ni nikdar delal praznih nad in se tudi ni dal preslepiti od lepih antantinih fraz, da je vojna z njene strani vojna za demokracijo in svobodo narodov, zlasti malih narodov. Izid svetovne vojne je zlasti s posegom italijanskega imperializma na vzhodni Jadran potrdil pravilnost njegovega gledanja. Tumi je bilo jasno, da je Italija s svojo zmago pridobila Trst, Gorico in Istro, in da bo mirovna konferenca reševala samo še vprašanje, koliko zaledja ji bo še poleg tega pripadlo. Tuma ni imel prav nič tiste naivne vere v Wilsona in njegovo moč, ki je označevala ostale slovenske politike brez izjeme, in ki je bila — kakor priznava dr. Bogumil Vošnjak v že omenjeni svoji knjigi — «uzrok što smo donekle zaboravili na faktičnu potrebu jedne solucije (sc. «sporazuma s Italijom pre jeseni 1920. godine, koji bi bio kud i kamo bolji od Rapalla»), koja ne bi bila bezkompromisni rezultat njegovih načela» (str. 169). V tem pogledu lahko obvelja kot klasična Tumova pripomba goriškim slovenskim voditeljem, ki so videli samo tisto, kar so želeli in kar jim je prijalo: «Mislite nemara, da je Wilson vaš papa!?» Brez dvoma je pravilna tudi Tumova sodba, da bi realna politika takrat morala skušati doseči internacionalizacijo Trsta. Táko je bilo tudi mnenje Masaryka, ki se je prav tako zavedal, da je izguba Primorja za Slovence silen udarec (gl. Vošnjak l. c. str. 113).

Razpad Avstro-Ogrske je odstavil z dnevnega reda Tumovo zamisel jadransko-donavsko-sudetske državne zveze. Primorje z Goriško je okupirala italijanska vojska. Od italijanskega režima nad Slovenci in Hrvati v Julijski krajini je Tuma pričakoval najhujše. V članku «Die nationale Grenze zwischen Slovenen und Italienern» («Der Kampf» 1918 št. 5 in 6) je zapisal: «Ako doseže Italija cilje irredentizma, ne more več biti govora o nacionalni eksistenci Slovencev. To je dokazalo ravnanje Italijanov na ozemlju, ki so ga imeli zasedenega do 26. oktobra 1917. Obilno so oskrbovali slovensko prebivalstvo z živežem, a hkrati so odpravili slovensko materinščino tudi za učence najnižjih razredov» (str. 402).

Zato ga je ugodno presenetilo, ko italijanska oblast po zasedbi Julijske krajine ni prav nič hitela uničevati pravice Slovencev do lastnega kulturnega življenja. Ob danem položaju si je zamislil kot najbolj zaželeno možnost nadaljnjega razvoja Slovencev v Julijski krajini pod Italijo, da bi jim italijanska vlada pustila vsaj kulturno svobodo. Zaradi utemeljenega prepričanja, da «bi bil ob socialističnem režimu v Italiji naš slovenski življ ohranil svoje politične, kulturne in gospodarske ustanove» (gl. članek «Utopije in fantazije» v «Sloveniji» III. št. 7 od 16. II. 1934), je posvetil vso svojo energijo delu za razmah socialističnega gibanja v Julijski krajini. Toda v Italiji še ni bilo socialističnega režima, in tudi pri vse veri vanj ni mogel reči, kdaj bo nastopil. Realen politik je moral računati z vladajočimi silami in določiti svoje vedenje do njih.

Tuma je imel pred očmi dvojno perspektivo: ali socialistični režim — ta mu v narodnostnem pogledu ni povzročal nobenih skrbi in v tem

smislu je razumeti njegovo izjavo v pismu Antonu (Ninu) Furlanu od 29. XI. 1920, da se v Julijski krajini nacionalna in socialna osamosvojitev ne dasta ločiti druga od druge —, ali pa nesocialistični meščanski režim, ki je v bistvu imperialističen in ki zatorej dopušča Slovencem, da se pod njim uveljavijo le v omejeni meri. Na prvo perspektivo naj bi gradili slovenski socialisti, na drugo pa slovenski narodnjaki, ki naj bi se ne vdajali praznim nadam, da je z Wilsonovo pomočjo mogoče doseči razmejitev med Italijo in Jugoslavijo na etnografski slovensko-furlanski meji.

Iz take realno politične presoje položaja je izhajala Tumova zamisel, naj bi Slovenci in Hrvatje Julijske krajine nekako izkupili svobodo za svoje kulturno življenje z odreko vsakršnim političnim aspiracijam: Da bi jim italijanska vlada zaupala in jim pustila šolstvo, kulturne in gospodarske organizacije, naj bi se Slovenci izrekli za lojalne italijanske državljane; da ne bi dražili italijanskih irredentističnih krogov v Julijski krajini, naj bi Slovenci živeli svoje potajeno, ne «prešumno», ne «preglasno» in ne «preočitno», «intimno» narodno življenje v svojih kulturnih in gospodarskih organizacijah in institucijah! Kakor je res, da bi slovenska narodna moč ne mogla shirati, ako bi se mogla opirati na krepko gospodarsko organizacijo denarnih zavodov s široko razpredenim zadružništvom in na številne kulturne organizacije ter zasebne šole, pa je vendarle nemogoče zamišljati, da bi se živ narod kar tako odrekel svojemu stremljenju po narodni svobodi, pa če bi se še tako trdno nadejal nasprotnih uslug! Taka «realno politična» nada pa je bila popolnoma negotova, razen v primeru, da bi v Italiji nastopil resnično demokratičen režim, katerega nositelj bi bilo socialistično gibanje.

V tej oportunistični Tumovi zamisli se nam kaže usodnost njegovega gledanja na narodnostno vprašanje, gledanja, ki je bilo v osnovi vendarle «avstromarksistično» in ki mu je bila tuja dosledna izostrenost pojma samoodločbe narodov. V bistvu je bila Tumova koncepcija za slovensko politiko pod Italijo le s korekturami in z aplikacijo na drugačen položaj modificirana avstromarksistična koncepcija; saj se je mogel Tuma odločiti za tako gledanje na realno narodno slovensko politiko le, ker je mogel po avstromarksističnem receptu omejiti pojem narodnosti na kulturno plat njegove vsebine, in popolnoma pustiti v nemar — pa četudi le pod silo okolnosti — politično plat. Pripominjamo, da je Tuma tudi sam praktično izvajal oportunistično politiko prilagajanja predstavnikov slovenskega življa italijanski meščanski državi, politiko, ki bi temu življu po njegovem mnenju najbolj koristila, ki bi po njegovem dosegla, da bi ga italijanska država ne smatrala za nekaj tujega, kar moti njeno enotnost, in preprečila nasilno asimilacijo tega drobca državnemu narodu. Sprejemal je mesta v raznih institucijah, na katera ga je imenovala italijanska vlada bolj kot Slovenca nego kot socialista. To ga je dovajalo v konflikte s socialisti, italijanskimi in slovenskimi, ki so odklanjali sleherno sodelovanje z meščansko italijansko državno oblastjo. Po svojem razhodu s stranko ob livornskem kongresu je sprejel tudi mesto v goriškem deželnem odboru in nekaterih drugih institucijah.

Da onemogočimo morebitno napačno tolmačenje, pa moramo še opozoriti, da Tuma nikakor ni morda prešel na stališče kakega narodnostnega

nihilizma. Saj je tudi italijanska socialistična stranka, h kateri so pristopili slovenski in hrvatski socialisti Julijske krajine s sklepom konference 21. IX. 1919, nenehoma zastopala načelo samoodločbe narodov. Na zborovanju tržaških italijanskih socialistov 23. IX. 1918 (torej neposredno po okupaciji) je bila na Tuntarjev predlog z večino glasov sprejeta naslednja resolucija: «Strankino zborovanje... pričakuje, da si bodo vsi organi in predstavniki stranke prizadevali vplivati ustrezno ponovno izraženim obljubam glede pravice samoodločbe... da bo pri nacionalno političnem urejevanju naših krajev aplicirano — v okviru možnosti — načelo homogenosti in etnične nepretrganosti.» Dr. Puecher je (v 4. št. svoje revije) prav strupeno napadel ta sklep, češ da hočejo z njim ljudje, ki «brzdajo, da ne rečem zanikujejo, nacionalne pravice Italije», reči, da nasprotujejo združitvi Reke in Zadra z Italijo, ker ta združitev ni v skladu z načelom «homogenosti in etnične nepretrganosti». To počenjajo ljudje, ki so hoteli rešiti narodnostni problem Julijske krajine «ne tako, da ločijo obe plemeni in pripoje vsako svojemu glavnemu deblu, marveč tako, da ju puste združena v neki skupni politični zvezi», in počenjajo zato, ker že niso mogli več «rešiti Trsta, Gorice in Istre pred nesrečo združitve z Italijo». Povrhu je dr. Puecher prav z zadovoljstvom ugotavljal, da «v samoodločbo seveda tudi predlagatelj resolucije ne veruje, ko vojna ni končana po kompromisu vojujočih se držav, marveč s hrupno zmago aliirancev»; zaradi tega je namreč treba pri reševanju vprašanj, ki bi se mogla zdeti dvomljiva in sporna zaradi nasprotujočih si stremljenj dveh ali več narodov, upoštevati tudi «napore in žrtve, ki jih je ta ali oni narod dal za oživotvoritev lastnih stremljenj in za zmago antante»! Italijanska stranka je bila le preveč socialistična, da bi trpela ljudi s takimi nazori v svoji sredi. Tudi prvi povojni kongres italijanske socialistične stranke v Bologni v oktobru leta 1919. je sprejel naslednji sklep: «Potrjujoč svoja načela, ki obsojajo vse imperializme in reakcionarne sisteme meščanskih vlad, najostreje protestiramo proti nasilni aneksiji ozemelj, na katerih prebivajo v večini [naslednji dve vrstici, ki sta pač omenjali Julijsko krajino in Južno Tirolsko, je italijanska cenzura v «Lavoratoru» črtala, in jih zato ne moremo navesti], za katere zahtevamo najpopolnejšo pravico samoodločbe, prav tako kakor za Reko in Dalmacijo.»

Za bolognski kongres je napisal Tuma posebno «izjavo delegatov slovanskih proletarskih organizacij Julijske Benečije», iz katere moramo navesti naslednje značilne odstavke: «Organizirani slovanski proletariat Julijske Benečije razume pod narodnostjo tisti socialni, intimno estetični in etični pojav, ki se je razvil na osnovi krvnega sorodstva v tisočletjih do zavesti skupnosti jezika in čustva in stremi k skupnosti volje in dejanja. V tem pogledu je za nas slovanske socialiste narodnost integralni in nedotakljivi del polne duhovne svobode, ki jo mora varovati boj za splošno svobodo posameznika.» Temu pojmovanju narodnosti postavlja nasproti «moderni pojav naroda (nazione)». Ta «si v svojem državnem razvoju prizadeva razširiti se kot vladajoč in vedno naraščajoč na nekem teritoriju in stremi k podjarmljenju vseh heterogenih elementov; izkorišča narodnostno idejo kot kulturno in čustveno silo, ter jo povezuje z gospodarsko ekspanzivnostjo; iz tega izhaja imperializem kot

nov sociologičen pojav, ki hoče podjarmiti stvari in duha majhni manjšini privilegiranega razreda». «Oboji», nadaljuje, «vi in mi, se hočemo upreti takemu meščanskemu nacionalizmu... zavračamo vsak nacionalizem kot zgodovinski pojav, ki je danes že reakcionaren, ker stremi po ustvaritvi enega edinega naroda na vsem ozemlju države nasilja.» Izjava govori nato o sedanji in bodoči obliki države, poudarja potrebo sodelovanja proletariata in kmečkega ljudstva, in se na koncu zopet vrača k narodnemu vprašanju: «Naše ljudstvo, ki sta ga tisočletja držala v popolni odvisnosti velika naroda latinski in germanski, se mora bolj od drugih zavedati ponižanja, ki ga prinašata kapitalizem in nacionalizem, a se s popolnim zaupanjem in navdušenjem sklepa z italijanskim proletariatom, s tistim razredom italijanskega naroda, ki je izkoriščan in podjarmljen v prid kapitalistične manjšine... Slovanski in italijanski proletariat Julijske Benečije vidi na lastnem ozemlju zlorabo, ki jo vrše imperialistične države z najbolj vzvišenimi idejami samoodločbe in gospodarstva kot izvora in osnove blagostanja ljudstev... s tem, da jih uporabljajo v prid zmagovalnih in vladajočih narodov, a v škodo manjših premaganih in zatiranih narodov, za brezmejno ekspanzijo kapitalističnih razredov velikih in mogočnih narodov, a proti delavskim in kmečkim narodom, ki so jim podvrženi v sužnost.» Končno poudarja izjava, da je slovenski proletariat na svoji konferenci 21. IX. 1919 izjavil, da «je zanj Julijska Benečija geografska, gospodarska in nacionalna enota, ne glede na etnične razlike, ker je prepričan, da tudi italijanski proletariat gleda v njej nov teren gorečega boja proti zlorabi omenjenih vzvišenih socialnih in političnih načel. Slovenski proletariat Julijske Benečije se smatra za del ljudstva, ki prebiva na ozemlju, ki je sporno... zaradi izkoriščanja bogastva njegovih tal in delovne sile proletariata, za del ljudstva, ki prebiva na tem ozemlju v vzdušju umetno ustvarjenega sovraštva, sovraštva, ki more biti klica za kako bodočo imperialistično vojno.» Dodajamo naposled k tem besedam še odstavek iz Tumovega poročila na slovenski socialistični konferenci v Trstu 21. IX. 1919, ki je sklenila združitev z italijansko socialistično stranko, odstavek, v katerem je Tuma formuliral naslednji «politični cilj» slovenskih in hrvatskih socialistov v Julijski krajini: «Od italijanskega in slovensko-hrvatskega proletariata in njegovega skupnega nastopa in dela bo odvisno, ali ostane Julijska Benečija nevarno torišče nacionalističnih šovinističnih bojev, ali pa naredimo iz Julijske Benečije politično skupino, ki bo tvorila prijateljsko vez med dvema velikima skupinama italijanske in jugoslovanske kulture, ekonomije in političnega sožitja... To je naš veliki cilj!»

Tako je Tuma nenehoma mislil in snoval na koščku zemlje, kateremu je s svojim narodom pripadal, v trdni veri, da pride dan, ko «rojak prost bo vsak, ne vrag, le sosed bo mejak». V tej veri ga ni prav nič omajal «čas kaosa, ko je človeku prepovedano iskati resnico in dajati svetlobo» (kakor je zapisal v zadnjem odstavku spominov). V tej veri ga je utrjevalo «globoko presnavljanje idej in narodov» v smislu «klica po pravičnem vrednotenju in spoštovanju človeka», za oživotvoritev katerega se je bil vse življenje. S to vero je Tuma še umirajoč s svojimi zadnjimi močmi zapel marseljezo...

Seznam oseb

Abram Josip, dr. 210, 211, 213 do 216, 221, 235, 241
Adler Max, dr. 363, — — 435
Adler Viktor, dr. 328, 359, — — 435
Alešovec 51
Antonijević 389, 390
Anžut 43
Babnik Janko, dr. 121, 298
Bartol 181, 182
Bauer Otto, dr. 362, 363, — — 456
Belar 27
Benussi 283—285
Berbuč Ivan 212, 213, 217, 223, 225, 230, 231, 233, 245, 255, 259 262, 268, 271, 272, 308, 368
Berlot 202
Besednjak, dr. 406
Billroth, dr. 25, 26
Birsa 304
Bismarck — — 428
Blagojev 330
Bleiweis Janez dr. 42, 165, — — 424
Boncelj Josip, ing. 326
Borojević 336
Brajša 125
Brandis 128, 145, 146
Bratina 190
Bravničar 260
Breuer, dr. 114, 115
Bukšek Vilim — — 469
Bunc 182
Burger 79
Burian 363
Cankar Ivan — — 424, 437, 441, 443, 457, 463—465
Casapiccola 338
Chlumecki Johann 112
Cimperman Josip 61
Ciperle Josip 61—63, 108, 110, 160, 161
Ciufelli 386
Clemenceau 390
Coronini Alfred 209, 210, 212, 213, 217, 219, 220, 223, 230, 232, 233, 237, 241, 245
Coronini Franc 211, 212, 214, 215, 245
Costa, dr. 42
Cotič 297
Czernin — — 461
Čargo 191
Čebular 255
Čelakovski 296
Čermelj Lavo, dr. 386
Čobal — — 453, 459
Črnivec 57
Čuček 62, 271; (isti?) 303
Dandini 170, 171
D'Annunzio 391
Danev 67, 184
Defacis 170, 174, 175, 180, 185, 188, 190, 192, 195, 255
Dekleva Ivan 230
Deles 99
Demelius, dr. 111
Demetrović Juraj 330
De Morgan — — 361
Dermastja 247
Dermota Anton, dr. 302, 317, 318, 326, 327, 346, 366, — — 432
Derschatta, dr. — — 426
Deu, dr. 79, 84

* Zaradi pičlega prostora smo morali izpustiti večje število manj važnih imen.

Devetak Anton 190, 193, 195, 198
Devetak, sodnik 204, 206
Diminić 175
Ditrich 77
Dolenc 239
Dolenc, pravnik 298
Dostojevski 296
Drenik 43; (isti?) 158
Drobner, dr. 363
Drufovka 260
Dudkjevič 126
Egger, dr. 192
Ellenbogen — — 453
Engels — — 432, 465
Exner, dr. 111
Fabiani 230, 231
Fabjančič Vladislav — — 441
Faidutti 271, 273, 274
Fenelon 87
Ferfila Franjo 253—256
Ferfolja, dr. 318, 319, 326, 327, 366, 380, 381, 396, — — 444, 463, 469
Flajšman 48, 49
Fleger 236
Fleischer 287
Foerster Anton 41, 45—50
Franc Ferdinand 166, 294, 331
Franc Jožef I. 214, 257—259, — — 429
Franko, dr. 119, 120, 233, 236, 241, 245, 256, 305
Fraus 176, 178, 180
Frey Ana, dr. 363
Fries-Skene 341, 381
Furlan Anton (Nino) — — 471
Furlani Ljudevit 181—183, — — 434
Gabršček Andrej 209—213, 219, 223, 229, 231, 233, 237, 241, 247—250, 252—255, 262, 265, 268—270, 277—279, 293, 297, 305, 311, 312, 320, 414, 415, — — 423, 425, 432
Gabršček Oskar 195, 267, 269, 270
Gambetta — — 450
Gariboldi 61
Gilčvert 242
Giolitti 400, 402
Gironcolli 287, 288
Giunta 392
Gleispach 220
Globočnik Anton 65, 80, 82
Godina, pevka 260
Goess 128, 219, 220, 267, 268, 270
Goethe 7
Gogala 60, 61
Gogolj 296
Golč 41, 158
Golouh Rudolf 318, 319, 352 do 354, 366, 380, — — 456, 463, 467, 469
Gomilšček 350
Gončarov 296
Gorup 222, 237, 238
Gradišnik 79, 82
Grča Blaž 212, 251, 259
Grebenec 77, 79, 82
Gregorčič Anton, dr. 209—213, 217—220, 223, 225, 226, 228 do 234, 236, 237, 241, 245 do 250, 253, 255, 257, 265, 267 do 274, 293, 305, 308, 406, 408, 414, 415, — — 423
Gregorčič Simon 40, 260—262
Gregorin, dr. 235, 237—239, 292, 306, 343
Grigorovici 359
Grossman 196
Grünhut, dr. 111
Gruntar, dr. 269
Gumplowicz 290, — — 435
Gustinčič Dragotin, ing. 327, 402
Habsburg Rudolf 112
Hajdrih Anton 49
Halek 296
Hanslick 113
Hedžet 295
Heinrich Anton 57—59
Hofmann, dr., gimn. dir. 99, 106
Hofmann, dr., univ. prof. 111
Hofstetter 65, 69, 70, 79, 84
Hohenlohe 361
Holland Rose — — 360
Hönig 57, 60
Horvat Blaž 61
Hötzendorf 294

Hribar Ivan 123, 124, 153, 197, 238, 262, 297, — — 419, 427
Hrovatin 228
Hrovatin, pevka 260
Hubad Matej 49
Ibsen — — 426
Ivančič 201, 203
Ivančič, prof. 255, 262
Jakil 269
Jaklič Milan — — 432
Janežič, dr. 182, 183
Jeglič 204, 235, 256
Jernejčič — — 456
Jesenko Ivan 99
Jon 227
Jonko 198
Jug, učiteljica 202
Kadenaro 198
Kajzelj 51
Kalina 83, 85, 86
Kalister 238, 239
Kandare 79
Kandler 345
Kautsky — — 435, 447
Kavčič 65, 66, 68, 72, 75, 77, 79—81
Kavčič Hinko 77
Kermauner 57
Kersnik Janko 123, 299
Keršič 289
Kham 47
Kindinger, dr. 257
Klančič 212
Klanjšček 336
Klavžar Anton 290
Klavžar Ernest 308
Klein, dr. 286, 287
Kleinpeter, dr. 303
Klun Karel, dr. 19, 147
Knavs 247
Kneipp 186, 187
Knez 167
Kobal, dr. 387, 388
Kocijančič 269
Komavli Valentin — — 436, 465
Konjedic Rudolf 269, 277—281
Konšek 52, 53
Kopač Andrej 253—256
Kopač Josip 310, 311, 315, 352, 358, 366, 416, — — 453, 457—459, 463
Korać Vitomir 330, — — 469
Koritnik 293
Korošec Anton, dr. 361, 362, 412, — — 464
Korsig 190, 191
Kos Fran, dr. 226, 227, 253, 255
Košir Jože, ing. 386
Kotnik Ignac, dr. 173, 180, 186, 187
Kovačič 199, 200
Kračman Matevž 30, 31
Kragelj 199
Kraigher Alojz, dr. 77, 327, — — 432, 443
Kramar 190, 191, 201
Kramař — — 427
Kranjec 198
Krek J. E., dr. 233, 234, 247, 330, 356, 363, 364, 410, 412, — — 427
Kristan Anton 251, 252, 313 do 315, 321, 325—327, 331, 332, 357/8, 363—366, 412, 416, — — 436, 453, 456—459, 463 463, 469
Kristan Etbin 310, 312—315, 321, 330, 331, 415, 416, — — 436, 442, 443
Križman 305
Križnič Anton 346, 351
Kuba 207
Kukovec Viktor 326
Kumar 166
Lacroma Marija 192
Laginja Matko, dr. 181, 239 do 241, 343, 362
Lah 63, 68, 79, 80, 81
Landau 126
Lapanja Ivan 212, 217
Lavrič Karel, dr. 196, 216, 239
Legat 287
Leitner 171, 173
Lemež Milan, dr. — — 458
Lenart Anton 41
Lenassi 281
Lenin 316, 317, 401, 402
Lesar 57
Lesjak, dr. 230, 242

Leskovec Ivan 327
Levec Fran 52
Levec Ivan 52, 59, 62, 63
Levstik 166
Liebknecht Karl 316, 352
Linhart 62
Lloyd George 390, 410
Lokar 269
Lončar Dragotin, dr. 302, 318, 326, — — 455, 458—460
Low Sidney — — 360
Luther 121, 122
Luzzato, dr. 271, 273, 274
Luxemburg Rosa 316, 352
Macchiavelli 333
Macher 57, 181, 182
Mahkovec 60, 341
Mahnič, dr. 210, 213, 218, 247, 249
Majaron Danilo, dr. — — 424
Malovrh Miroslav 297
Mandič Josip, dr. 303, 306, — — 444
Mandić Matko 181, 239, 240
Mankoč Ivan 181
Manzoni 97
Marani, dr. 215, 407
Marn 56, 60
Marolt Franc 49
Marolt, dr. 123
Martelanc 171
Marx Karl 112, 151, 152, 234, 290, 303, 315, 324, 353, 354, 401, 402, 415, 417, — — 431, 435, 446, 465
Masaryk 301, 302, — — 427, 435, 470
Mašek 48, 49
Mayer 157
Medvešček Peter, dr. 383
Melcer 53—56
Mercina 239
Michl 260, 266
Mickiewicz 296
Miklošič 79, 121, 179, 180, 291
Milek 40, 52
Milost, sodnik 235
Milost France 231, 366, 381, 416, — — 465
Milovčić Josip 191—194, 198, 256
Missia Jakob, dr. 234, 245, 246
Mlinar Ivan — — 459
Močnik Matej 27
Modraček Franc 362
Mohorčič 177, 183
Mosche, dr. 163
Most Johann 151, 152
Mozetič 288
Mozetig 170, 174, 178
Mrak 39
Muha 211—213
Murko Matija, dr. 123, 124, 298
Murnik 167, 243
Muromcev 126
Musić 181, 182
Mussolini 399, 402, 406
Nabrgoj 147
Nedved 41, 47, 49, 156
Neffat 260
Nejedly 56
Neruda 296
Nestroy 20
Neugebauer 51
Neurath 363
Nitti 390, 391
Noack 103, 104
Nolli 47, 51
Novak, prof. 57
Novak Fran, dr. 296
Obreza 79, 80
Ogrin Simon 59, 239
Okretič 225, 309
Okretič, dr. 393
Olivieri 405
Pajer Hinko — — 463
Palestrina 49
Panfili Silvija 103, 183
Papež, dr. 164, 165
Passigli Giuseppe 352, 378, 380, 393
Pavletič 269
Pavlica Andrej 248, 253
Pavlica Josip, dr. 248, 249, 253, 415
Payer Luigi, dr. 204, 211, 214 do 216, 245—248, 269, 272—274
Pečnik, dr. 279
Pencin 191

Petejan Josip 318, 326, 352, 353, 366, — — 453, 456, 462, 463
Petrič 164, 165
Pettarin, dr. 406
Piccoli 177, 178; (isti?) 288
Pintar Luka 59
Pittamitz 192
Pittoni Valentin 292, 351, 359, 365, 378, 395, 410, — — 468
Plehanov 316
Pleteršnik 57
Podgornik Karel, dr. 290, 383, 387
Poduje 396
Pogačar, prošt 45, 46
Pogačnik 58
Pokorn 57
Pospihal 99, 106
Potočnik 48, 49
Praprotnik Andrej 83, 85, 86, 166
Pražak 170, 235
Predika 61
Premru, dr. 389
Prepeluh Albin (Abditus) 318, 364, 365, — — 429, 432, 450, 453, 458, 459
Prešeren 31, 56, 125
Pretnar, dr., odvetnik 235
Primožič Matej 179, 188, 233, 235
Prinčič 225
Prosenec 79
Puc Dinko, dr. 277, 383
Pucihar 51
Puecher Edmondo, dr. 352, 379, — — 467—469, 472
Pukl 64, 122
Pyrker 79, 80, 81, 86
Radić Stjepan — — 433
Raktel 27, 166
Ravnikar 65, 79
Ravnihar, dr. — — 432
Razlag, dr. 42
Razpet Janko 78, 83, 97, 98
Regent Ivan 318, 319, 352, 366, 386, 396, 400, 402, — — 422, 445—447, 463, 469
Reinalt 154, 155
Renner Karl, dr. 362, — — 429, 448, 449, 453, 454, 461
Rihar Gregor 45
Rihar 197
Rijavec 260
Rinaldini 219
Rinaldo 314
Rismondo 175, 176
Robič 41
Rojc 247
Rojic, dr. 212, 233, 268, 271
Ropas 251
Rossetti 343
Rybař Otokar, dr. 173, 177, do 179, 181—183, 210, 211, 235, 242, 289, 292, 297, 306, 343, — — 442, 466
Savnik 269
Sbisá 204, 206
Scheidemann 466
Schiller 51
Schlesinger 363
Schöpfl 57
Schuller 190
Schwegel 280
Segali, major 392
Seitz — — 433
Sernec, dr. 238
Seton-Watson — — 447, 448
Sforza 386
Sičinski 363
Slanc Karel, dr. 326, 327
Slovacki 296
Smodlaka, dr. 329, 330
Smolej, dr. 56, 57, 61
Smrtnik 242
Sofoklej 99
Sonnino — — 428
Spinčič Vjekoslav 181, 239—241
Srebrnič Jože — — 437
Staněk 356
Stanič Josip, dr. 192, 195, 197—199, 218, 235, 236, 242, 243, 250, 256
Stare, dr. 242
Stein 363
Stele 46, 259, 260
Strasser 363
Stritar 51, — — 424
Stürghk — — 446, 451
Šantel 253

Šarabon 55
Šček 304
Širca 194
Škapin Karel, dr. 231, 242, 297
Šmarda 256
Šmeral, dr. 362
Šorli Peter 269
Šorli Tomaž 327
Štebi Alojzija — — 459
Štebi Anton, ing. — — 458
Štrekelj Alojzij 270, 272
Štrekelj Karel, dr. 121, 122
Šuklje Fran 123, 124, 197, 280, — — 419
Šušteršič, igralec 51
Šušteršič Ivan, dr. 122, 123, 164—166, 234, 238, 249, 363 do 365, 409—413, 415
Švajger Karel 326, 327
Taaffe 128, 145, 147, 241
Tavčar, prof. 57
Tavčar Ivan, dr. 123, 124, 163—165, 167, 197, 297, 299, 303, 366, 411, 412, — — 424
Thuma Johann 81—84
Tittoni 386
Tolstoj 296, 317, — — 433
Tomšič 166
Tonkli Nikolaj, dr. 192, 209, 210, 216, 226, 235, 241
Tonkli Josip, dr. 42, 147, 192, 210, 213, 226, 235, 241
Treo Karel, dr. 183, 259, 270, 272, 275, 277, 311
Tresić-Pavičić, dr. — — 426
Treves 399
Trevizan, sodnik 235, 341
Trevizan 287
Triller Karel, dr. 125, 126, 165, 262, 264, 282, — — 424, 425
Trnovec Matej 170, 174, 178 do 181, 188
Trubar 121, 122
Truden Miha 182, 183
Trusnovič 304
Tucović Dimiter 331, 332
Tuntar Giuseppe 352, 367, 368, 380, 395, 402, — — 468, 472
Turati 399, 400
Turgenjev 126, 296
Urbančič 170
Valenta 47
Valentinis 258, 274
Vencajz, učitelj 65, 66, 70, 79, 80, 83, 84
Vencajz, sodni svetnik 163
Vergil 97
Verzegnassi Mario, dr. 214, 258, 273, 274
Vesel Jovan Koseski 56, 105
Vičič Ivan in Vičičevi 65, 69, 76, 83—86
Vilhar 51
Vodnik Valentin 53
Vogrič Hrabroslav 202
Volčič 59
Vončina 65, 77, 79
Vošnjak Bogumil, dr. — — 356, 470
Vošnjak Josip, dr. 42
Vršec 238
Werk 171
Wiesthaler 57, 59
Wilfan Josip, dr. 387, 390, — — 468
Wilson 383, 384, 386, 390, 391, — — 448, 470, 471
Windischgrätz 74
Winkler 123, 196, 197, 341
Wolff 172
Wundt 290
Wurzbach Maksimilijan 163, 164, 173, 187, 256
Zajc 48
Zajec Alojzij 280
Zarnik Valentin, dr. 42, 85, 299
Zbašnik 57, 59
Zelnik 58
Zhisman 112
Ziani 256; (isti?) 288
Zorn Alojzij, dr. 211, 217
Železnikar France 153
Žerjav Gregor, dr. 278, 302, 303, 361, 362, 412, — — 447 do 449, 452, 454, 461, 462
Žirovnik Janko, dr. 326
Žužek, ing. 65, 77, 79

Vsebina

Motto 5
Predgovor 7
I. Otroška in mladostna leta v Ljubljani (1858—1876) 9
Oče in mati 9
Prvi spomini 21
Obiski na Polici — Življenje na kmetih 28
Iz življenja v Ljubljani 39
Na gimnaziji in na učiteljišču 52
II. Prve službe (1876—1881) 65
Učitelj v Postojni 65
Domači učitelj v Postojni in Trstu 86
Gimnazijska matura 99
III. Po tujih službah — Študije na Dunaju (1881—1885) 110
Učitelj francoščine pri Regnovih — Prvi državni zpit 110
Med slovenskimi in slovanskimi študenti 121
Domači učitelj pri grofu Welsersheimbu — Na Ogrskem . . . 127
Domači učitelj pri baronu Lagu — V Galiciji — Izpiti . . . 139
IV. Zopet v Ljubljani (1885—1887) 150
Domači 150
Prva ljubezen 159
V. Pri sodišču v Trstu (1887—1890) 170
VI. V Tolminu (1890—1894) 190
VII. Pri sodišču v Gorici (1894—1895) 204
VIII. Vstop v politiko — Deželni poslanec in odbornik — Slovenska narodna stranka na Goriškem do razkola (1895—1899) . . . 209
Goriška ljudska posojilnica in Šolski dom 226
Volitve v državni zbor 1897 232
Slovo od sodišča — Odvetniški koncipient 234
IX. Razkol — Ustanovitev narodno napredne stranke na Goriškem — Delo v njej in razhod z njo (1899—1903) 245
Trije posegi v tržaško sodstvo 282
X. Idejna preosnova (1903—1908) 290
Značilna porotna obravnava 306
XI. Vstop v socialnodemokratično stranko in delo v njej do velike vojne (1908—1914) 310
XII. V veliki vojni (1914—1918) 333
Obiski v Podmelcu 346
Politično delo v slovenski in avstrijski socialni demokraciji za časa vojne 351
Po razdejanem Goriškem 366
XIII. Ob polomu Avstro-Ogrske in pod italijansko okupacijo . . . 378
XIV. Izpoved 408
Urednikove dopolnitve 419
Seznam oseb 474

GORIŠKA KNJIŽNICA Nova Gorica

Ena najzanimivejših knjig naše povojne literature bo brezdvomno najnovejše delo

Milana Vidmarja:

Med Evropo in Ameriko

Združene države ameriške so danes prizorišče drugega velikega gospodarskega in socialnega poizkusa v svetu. Boj, ki ga bije Roosevelt z velikim kapitalom, nam je znan le iz neenakih in slučajnih časopisnih vesti. Kam gre Amerika? Kaj hoče Amerika, ta najbolj industrijalizirana dežela sveta?

Na to vprašanje bi hotel odgovoriti Milan Vidmar. Velikega strokovnjaka iz elektrotehničnega sveta že nekaj časa enako močno priklepajo družbeni problemi. V zadnjem desetletju je bil dvakrat gost Amerike: Leta 1927., ko je bila dežela v cvetoči dobi ameriškega kapitalizma, dobi slovite prosperitete, in lani leta 1936. sredi Rooseveltovega poizkusa ameriške obnove.

V tej knjigi bo govoril obširno o reformističnem delu predsednika Združenih držav in o ponesrečenih, na neuspeh obsojenih gospodarskih sistemih Hitlerja in Mussolinija.

Poseben čar te knjige je Vidmarjev izbrušeni esejistični stil, poljudnost in njegova iskrena socialna izpoved. Mirno lahko rečemo, da je Vidmar napisal s to knjigo eno najzanimivejših del, kar jih je kedaj prišlo na naš trg.

Knjiga izide za Božič leta 1937. in stane v platnu Din 120·—, v pol usnju Din 140·—. Naročajte knjigo že sedaj, ker bo izšla le v majhni nakladi. — Plača se lahko v obrokih.

Oktobra 1937.

izide

epohalno zgodovinsko delo svetovnega slovesa

ALBERTA MATHIEZA:

Francoska revolucija

v dveh obsežnih knjigah in sledečih štirih poglavjih!

1. PADEC KRALJESTVA
2. ŽIRONDA IN MONTANJA
3. T E R O R
4. TERMIDORSKA REAKCIJA

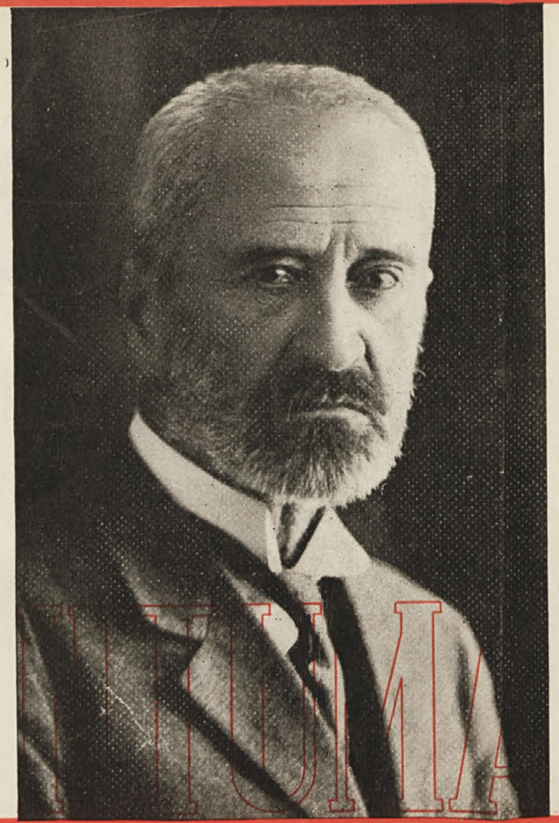
Ta nad osemsto strani obsegajoči spis izčrpno obravnava morda največji dogodek svetovne zgodovine in prekaša visoko vse, kar je bilo kedaj napisanega o tej najzanimivejši vseh zgodovinskih dob. Pred nami se razgrne veličastni igrokaz z vso množico njegovih akterjev, z vso razviharjeno silo velikega naroda, trgajočega verige neznosnega podložništva in izkoriščanja. Iz globoke in vsestranske analize poteka revolucije zraste pred nami podoba tega procesa, ki je tako razgibal človeštvo in katerega učinki delujejo z nezmanjšano silo še danes.

Cena delu v dveh velikih knjigah, vezanih v platno Din 300·-, v pol usnju Din 360·-. To vsoto lahko naročnik poravna v mes. obrokih à Din 30·-, počenši z mesecem naročila.

»Naša založba« - Ljubljana

IZ MOJEGA ŽIVLJENJA

IZ MOJEGA ŽIVLJENJA

Septembra nov roman

Miška Kranjca:

„Prostor na soncu"

Po presledku komaj enega leta prihaja Miško Kranjec z novim romanom. Zopet je ta neumorni pisec napravil korak naprej in nam ustvaril visoko kvalitetno delo.

Na 320 straneh se nam razgrne tale slika: Vas Lepovica se greje v ravninskem soncu in na tem soncu se grejejo njeni otroci. Tako bi se greli, dokler ne bi dorasli, postali težaki, hlapci, se ženili, rodili dalje in umirali — v svojem večno neizpremenjenem, malem, bednem svetu. Toda v to monotono življenje poseže vojna in pretrga enolični tek življenja.

Štiri leta živi ta otroški kolektiv pod skupnim utisom velike vojne, vendar se začne razhajati šele, ko se ta mladi kolektiv drobi v posameznike: zaradi ljubezni, lastnine in drugih stvari. In tako se začnejo vsak zase boriti za prostor na zemlji, kjer bi imel vsak svojo pravico. Nekaterim se to posreči: postanejo gospodarji malih in večjih domačij, trgovin, mlatilnic, mlinov; drugi pa morajo v svet, kajti Lepovica jim ali noče, ali pa ne more dati prostora. In tem je usojeno, da kot posamezniki ginejo in izginjajo. Le en sam se prekoplje preko te strahovite usode naših ljudi in daruje v svetu svoje življenje za nov, večji svet, kakor je bil oni otroški v Lepovici.

„Prostor na soncu" je pretresljiv prikaz naše male in bedne resničnosti, a za pazljivega čitatelja je lahko še mnogo več.

Cena knjigi, vezani v platno Din 90·—, v pol usnje Din 110·—.

Vsem knjigam „Naše založbe" so priložene naročilnice.

7606
929 Tuma H.
TUMA, Henrik
Iz mojega življenja
COBISS
70033651/Šo DOM Č